

ПТУШКІ

Алесь Марціновіч

З ПАКІНУТЫХ
ГНЁЗДАЎ

ГІСТОРЫЯ
Ў АСОБАХ

У ДОБРЫ ШЛЯХ!

Не ведаю, як каму, а мне вельмі балюча становіцца на сэрцы, калі бачу пакінутыя птушыныя гнёзды. Але не тыя, якія даводзіцца сузіраць у познюю восень, калі іхнія гаспадары падаліся ў далёкія і цёплыя краі, каб правесці там зіму. Канешне, самотліва-неспакойна становіцца і пры сузіранні іх, аднак цяплей ў душы пры згадцы, што прыйдзе вясна і крылатыя падарожнікі зноў вернуцца да свайго жылля. Ды ёсць іншыя гнёзды — забытыя назаўсёды. Ад іхняй маўклівасці і нейкай смяротнай сцішанасці не па сабе становіцца ўвесну, калі наўкола паступова ўсё пачынае буяць, квітнець, набірацца сілы, а птушкі даводзяць да ладу старыя гнёзды і робяць новыя. Да гэтых жа ніхто не ляціць, бо іхнія насельнікі хутчэй за ўсё загінулі ў дарозе: ці тады, калі імкнуліся на поўдзень, напалоханыя халадамі, што набліжаліся, ці калі спяшаліся назад у праддзяванні хуткага спаткання з Радзімай, а магчыма, напаткала іх некая-небудзь іншая бяда альбо падсцерагла смерць, што рана ці позна абавязкова прыходзіць да ўсяго жывога, калі век, адвядзены яму Богам, канчаецца.

Яшчэ больш балюча пры сузіранні колішніх сядзіб: разбураных некалі магутных замкаў і велічных палацаў, зарослых травамі крапасных рвоў і абмялелых сажалак, на хвалях якіх колісь пагойдваліся лодкі, у якіх закаханыя пры святле месяца прызнаваліся ў сваіх пачуццях і кляліся адно аднаму ўсё жыццё быць разам.

Ды зусім невыносна цяжка пры наведванні мясцін, дзе — добра ведаеш — у далёкія ці больш блізкія да нас стагоддзі жылі людзі, вартыя ўдзячнай памяці нашчадкаў. Але прайшоў

час і тое, што акружала іх, радавала альбо засмучала, надавала ўпэўненасці ці выклікала няверу, бясследна знікла. У асобных выпадках і звестак аб іхнім жыцці амаль не засталася. Уверсе — толькі бязмежная сінеча неба, а наўкола — шырокі прас-тор палеткаў, што на даляглядзе зліваецца з маўклівай сцяной лесу. Можа пры гэтым быць і іншы малюнак: замест лесу ля гарызонту відаць стужка ракі ці промні сонца гуляюць у люстраной роўнядзі возера. І падаецца, што душы людзей, якія ў свой час жылі тут, усё ж раз-пораз вяртаюцца сюды. Яны, як тыя птушкі, некалі пакінулі свае гнёзды і ніяк не могуць без іх. Дый самі яны — тыя ж птушкі, якія разляцеліся па ўсім свеце.

Таму сваю чарговую кнігу з серыі «Гісторыя ў асобах» я так і назваў — «Птушкі з пакінутых гнёздаў».

Аўтар

САГА ПЕРШАБЫТНЫХ ГАДОЎ

Арэй і Кій

Трывожна было старому Арэю, а таму да самага рання і не заплюшчыў ён вачэй. Ды, па праўдзе кажучы, за сынаць і не хацелася. І хоць пад ім ляжала мядзведжая шкура, пасцеленая на мяккія галінкі дрэў, а пад ёй яшчэ адна — ваўчыная, усё адно яму было неяк мулка, адчуваў сябе няўтульна і неспакойна. Гэтага неспакою дадаваў вецер, які дзьмуў з боку гор. Ён, праўда, быў не такі і моцны, звычайны свяжак, які найчасцей у гэтую пару — а стаяў канец вясны, што задоўжылася з-за халадоў, — і прыходзіць у даліну, дзе знаходзілася стойбішча роду, які Арэй і ўзначальваў, а побач размясціліся іншыя рады, блізкія яму па крыві.

Аднак трывожыла Арэя не столькі прахалода, якую вецер прыносіў з сабой, а тое завыванне яго, што часам пераходзіла ў нейкае скуголенне, нібыта камусьці было нясцерпна балюча і ён стараўся хоць крыху суняць невыносны боль, але гэта ніяк не ўдавалася, а таму і доўжылася доўгае, працяжнае скарджанне на лёс, што і пераходзіла ў скуголенне.

Сам Арэй, праўда, на свой лёс паскардзіцца не мог, бо складвалася жыццё ў яго няблага. Яшчэ ў маленстве звярнуў на сябе ўвагу суродзічаў смеласцю і адвагай. І не толькі таму, што з'яўляўся сынам старэйшыны роду Светлагора.

Толькі сем зім мінулася з дня ягонага нараджэння, а ўжо на роўных з дарослымі хадзіў на паляванне. Рана далучаліся да гэтага няпростага занятку і іншыя дзеці, але яны, у параўнанні з Арэем, выглядалі куды слабейшымі і

менш упэўненымі. У яго ж быццам змалку ўсялілася нейкая невядомая сіла, якая прагнула дзеянняў.

Ягоны бацька тлумачыў гэта па-свойму:

— Нарадзіўся ты, сынку, калі навальніца была такая, якую нячаста пабачыш. Здавалася, неба з зямлёй змяшалася, а Пярун безупынку пасылаў і пасылаў свае стрэлы на зямлю.

— Але ж ён мог мяне забіць! — Спалохана азіраўся малы Арэй, нібыта яго па-ранейшаму падсцерагала небяспека.

— Пярун, — супакойваў бацька, — знішчае толькі тых, на каго ўгневаўся. — А так ён спрыяе людзям.

— А пры чым я? — не разумеў Арэй.

— Табе Пярун ад нараджэння надаў сілы.

Паверылі ў гэта ў родзе пасля таго, як Арэй упалываў першага мядзведзя.

Тады таксама была вясна. І гэткая ж зацяжная, як і цяперашняя. А паколькі стаялі халады, снег доўга не раставаў, а мядзведзі, адчуваючы сябе ўтульна, не спяшаліся пакідаць бярлогі. Дарослыя добра ведалі, што іх у час спячкі лепей не чапаць, бо да таго, хто парушыў іх сон, мядзведзі асабліва лютыя. Таму трэба паляваць толькі тады, калі стомлены, размораны і галодны звер выйдзе пад першыя промні вясновага сонца і будзе адчуваць сябе слаба, бо тлушч, які назапасіў ён на зіму, даўно страціў, а пахарчавацца асабліва і няма чым.

Галаднавата было і людзям. Прыпасы ў іх таксама даўно скончыліся, а паляванне на аленяў ці ласёў, якія хаваліся ў лясах, выклікала немалыя цяжкасці, бо яшчэ шмат ляжала глыбокага снегу, які не паспеў асесці, але ўсё адно месцамі правальваўся пад нагамі. Калі пачыналіся ловы, аднаго паляўнічага майстэрства не ставала, патрабаваліся хуткасць, імгненнасць рэакцыі, асабліва калі звер цяжка паранены. А хіба пабяжыш па такім снезе?! З гэтай прычыны не адважваліся ісці і на дзікоў — тыя таксама мелі нораў няпросты, а выведзеныя з сябе, стралой несліся на таго, хто іх пакрыўдзіў, і тады, калі своечасова не паспеў адскочыць убок, спяшайся развітвацца з жыццём.

Але голад надаваў людзям рашучасці. Тады Светлагор і прапанаваў:

— Упалюем мядзведзя!

Ягоную прапанову ўспрынялі моўчкі — так, як дагэтуль успрымалі шмат якія іншыя, бо давяралі яму і заўсёды спадзяваліся на ягоны вялікі вопыт і жыццёвую мудрасць.

Па выразу твараў сародзічаў Светлагор зразумеў, што яны хоць адразу гатовы ісці да бярлогі, якая знаходзілася ў паўдня хады ад стойбішчаў — яе запрыкмецілі яшчэ на схіле восені, калі заўважылі, як адзін з мядзведзяў, раз-пораз азіраючыся, нібыта лоўчы, які баіцца нечаканага нападу звера, падшукваў сабе месца ў разваліне старога і тоўстага, у некалькі абхватаў дуба, які працяў сваёй стралой Пярун — тады яго, мабыць, нехта вельмі моцна ўгнавіў, бо так грымеў, праносячыся на агнявой калясніцы, што здавалася, нічога і нікога не пашкадуе на сваім шляху.

Дрэва, вырванае з карэннем, загарэлася, і калі б не дождж, які неўзабаве хлынуў суцэльным патокам — такім, што нічога вакол не было відаць, ад яго б засталіся толькі галавешкі. Аднак дубу пашанцавала, і, павалены на зямлю, ён не толькі не засох, але і змог усё ж утрымацца некалькімі каранямі за зямлю, а пасля здолеў і ажыць. Толькі гэта было ўжо не тое дрэва, што сваёй вершالیнай крата-лася аблокаў, а велікан, які стараўся падняцца з зямлі, ды, знясілены, змораны, мусіў мірыцца са сваёй доляй і ў крыўдзе з-за таго, што гэта яму ніяк не ўдаецца, у нейкай тужлівасці і асуджанасці пазіраў на наваколле, а там, дзе ён дагэтуль рос, сталася вялізная яміна, якая пакрысе пачала зарастаць, утвараючы нешта накшталт пячоры. Гэтае месца і аблюбаваў мядзведзь для зімовай спячкі.

— Трэба добра падрыхтавацца, — сказаў Светлагор.

І гэтыя ягоныя словы ўсе таксама выслухалі моўчкі, бо тое, што гаварыў ён, і так было зразумела кожнаму, але хацелася ўсім, каб неабходнасць гэтага пацвердзіў той, каму яны асабліва верылі і на каго спадзяваліся. Толькі малы Арэй не ўтрымаўся, парушыў гэтае маўчанне і запытаўся ў бацькі:

— Возьмеш з сабой?

— А як ты думаеш? — Бацька прыязна паглядзеў на свайго першынца.

— Возьмеш! — узрадаваўся Арэй.

Да палявання, як ніколі дагэтуль, рыхтаваліся асабліва старанна. Разам з усімі сур'ёзна ставіўся да ловаў і Арэй, які, хоць яму і ішоў усяго восьмы год, стараўся ні ў чым не адставаць ад дарослых. Светлагору такая клопатнасць сына падабалася, але калі Арэй папрасіў у яго дазволу ўзяць на ловы дзіду, напачатку выказаў сумненне ў мэтазгоднасці гэтага, запырачыў:

— А ці не ранавата?

— Я ж дарослы! — па тым, як было прамоўлена, адчувалася, што Арэй і сапраўды адчувае сябе не па гадах дарослым і прагне засведчыць гэта.

— Дарослы, кажаш? А мы паглядзім...— Светлагор узяў дзіду і перадаў сыну: — Пакажы, на што здатны! Ці толькі гаварыць умееш?

Арэй узяў дзіду ў правую руку, прыўзняў яе, цэлячыся ў дрэва, якое расло непадалёку. Падобным чынам ён неаднойчы трэніраваўся самастойна, у адсутнасці дарослых пасылаючы вострую зброю ў якую-небудзь, загадзя вызначаную для сябе цэль. Але, калі рабіў гэта адзін, асабліва не адчуваў цяжару дзіды. Цяпер жа, у прысутнасці бацькі, яна падалася нейкай надзіва цяжкай. Руцэ нават стала балюча, аднак Арэй, не звяртаючы на гэта ўвагі, падняў яе вышэй — рука па-здрадніцку дрыжэла, і яму хацелася, каб толькі гэтага не заўважыў бацька — і з усёй сілы, ажно прыўзняўся на насках, паслаў дзіду наперад.

Дзіда — трэба ж такое здарыцца! — не патрапіла ў дрэва і поруч з ім зарылася ў зямлю.

Ад сораму Арэй не ведаў куды дзецца.

— Нічога, сынку, навучышся, — сцешыў яго бацька.

— Ды я і так умею, — запэўніў Арэй яго скрозь слёзы.

— Умееш, але не настолькі, каб з дзідай ісці на лова. — Ён і шкадаваў сына за няўдачу, але і разумеў, што на паляванні ўсякае можа здарыцца, таму лепей не рызыкаваць.

— Вазьмі ўсё ж мяне на паляванне, — прасіў-маліў Арэй. — І дзіду дазволь з сабой узяць...

Светлагору шкада яго стала дый сынава настойлівасць спадабалася, таму нарэшце зжаліўся:

— Так і быць, толькі на ўсякі выпадак вазьмі і гэта...

Арэй убачыў вялізны нож, які звычайна бацька насіў пры сабе. Гэты нож Арэю даўно падабаўся, таму марыў і сабе прыдбаць такі. Ды ніколі і падумаць не мог, што бацька аддасць свой. Спачатку нават вагаўся, разважаючы, як аднесціся да гэтага дарунку.

— Бяры, калі даю, — бацька разумеў, што ў гэты момант у сына на душы, — мне новы паабяцалі.

Хто паабяцаў, не сказаў. Дый Арэй і не стаў цікавіцца — ведаў, хто-хто, а старэйшына роду без нажа не застанецца.

Гэты нож і выратаваў Арэю жыццё.

Гэты ж нож і паспрыяў таму, што да Арэя ў племені пачалі ставіцца з асаблівай павагай.

...Назаўтра, калі Дажбог сваімі промнямі пачаў шчодро саграваць зямлю, быццам просячы прабачэння за тое, што і так запазніўся з цяплом, на самым досвітку — баяліся, каб снег не растаў настолькі, што па ім немагчыма будзе ісці, і накіраваліся туды, дзе, ведалі, знайшоў сабе зімовы спачын мядзведзь. Аднаго баяліся: каб не паспеў ён пакінуць логова, тады давядзецца яго шукаць у лесе, а гэта марная справа, бо яго, калі сам не адважыцца напасці, а такая смеласць у яго наўрад ці з'явіцца, знайсці наўрад ці ўдасца. Застанецца альбо вяртацца ні з чым, альбо арганізаваць ловы на аленяў, ласёў ці дзікоў, але ні першае, ні другое ў іх планы не ўваходзіла.

Ім патрэбны быў мядзведзь.

Ён асабліва патрэбны быў Арэю, якога на паляванне ўзялі ўпершыню і які, як і кожны б на ягоным месцы, гарэў жаданнем упаляваць сваю першую дабычу.

Што мядзведзь яшчэ працягвае спаць, зразумелі пры набліжэнні да бярогі. Хоць снег і паспеў на сонцы пачарнець, але ніякіх слядоў на ім не заўважалася — хіба прысутнічалі розныя кручкі-пісягі, пакінутыя птушынымі лапкамі.

Назаўсёды запомніў Арэй бацькаву засцярогу напярэдадні ловаў: «Наперад не лезь! Мядзведзь вельмі страшны, калі хто-небудзь перапыніць ягоны сон. Трапішся на яго шляху, лічы, што прапаў».

Ды не паслухаўся, а мо і проста не звярнуў на гэта ўвагі. І ледзь не паплаціўся за неасцярожнасць жыццём.

Калі двое самых вопытных паляўнічых, не зважаючы на небяспеку, пачалі крычаць і варушыць дзідамі ў бярозе, мядзведзь дзіка зароў і праз нейкае імгненне выскачыў са свайго логова, азіраючыся па баках і шукаючы крыўдзіцеляў, бо тыя паспелі своечасова адскочыць, схавацца за дрэвамі. Адтуль і паслалі ў яго свае дзіды, адна з якіх так паласнула зверу па загрыўку, што з раны хлынула кроў.

Мядзведзь заматаў галавой, быццам спрабуючы з сябе скінуць нешта, нябачнае яму, а кроў працягвала цячы, і ад болю, а таксама ад страху ён спешна пачаў шукаць крыўдзіцеляў. Аднак, бадай, зразумеў, што тых, хто знаходзіўся за дрэвам, не адолець, таму рынуўся наперад, дзе стаялі некалькі чалавек з дзідамі.

Гэта адбылося так хутка, што яны, спалохаўшыся, адскочылі, нават кінуўшы зброю, і Арэй, які стаяў сярод іх, застаўся адзін на адзін перад раз'яраным зверам.

Светлагор, пабег напярэімы, але не паспеў, а Арэй не разгубіўся і з усяе сілы ўдарыў мядзведзя дзідай.

— Уцякай! Уцякай! — крычаў бацька.

— Ратуйся! — чуліся галасы.

Толькі Арэй ці то ўсё ж спалохаўся, ці меркаваў, што мядзведзь яму ўжо не страшны, застыў на месцы.

— Уця... — Арэй яшчэ пачуў, як распачна закрычаў ягоны бацька, і ў гэты момант вялізная туша звера падмяла яго пад сябе.

Ён адчуў цяжкае дыханне звера, ад якога патыхала, як ад падліны, і заўважыў поруч, ажно зажмурыцца захацелася, ягоныя маленькія, налітыя крывёю вочкі. Неяк машынальна, аднак, паспеў выхапіць нож і ў той момант, калі мядзведзь гатоў быў пачаць ірваць яго зубамі, усадзіў нож туды, дзе было сэрца звера.

Мядзведзь адразу абмяк і ўсім тулавам наваліўся на Арэя, які пасля гэтага нібыта паляцеў у прорву — перад вачыма паплылі кругі і ён страціў прытомнасць.

Ачнуўся ад трывожна-ўзрадаваных галасоў. Доўга не мог зразумець, што ж гэта з ім адбылося. І толькі калі заўважыў поруч мёртвага мядзведзя, якога дабілі паляўнічыя, і адчуў, што балюча грудзям — правёўшы па іх рукой, заўважыў на ёй ліпкую кроў.

Свядомасць вярталася паступова, быццам вызвалалася з нейкай зашчэпіны, якая трымала яе моцна, не жадаючы адпускаяць. Разам з тым прыйшло і радаснае ўсведамленне таго, што ўсё ж не пабаяўся такога страшнага звера, не разгубіўся, дастойна сустрэў яго. Гэта прымусіла ўсміхнуцца.

— Жывы! — ўзрадаваўся бацька.

— Жывы, — ціха адказаў Арэй.

Пасля ў яго было нямала іншых ловаў. Таксама небяспечных, але і куды больш удалых, чым гэтыя, бо спакваля прыходзіў вопыт, а з ім і ўменне з гонарам паводзіць сябе ў самых нечаканых сітуацыях, што дазваляла вяртацца з палявання яшчэ з больш важкім набыткам. Часам за адзін раз удавалася здабыць столькі рознай дзічыны, што, калі гэта адбывалася не зімой, не паспявалі яе з'есці, пакуль мяса не сапсавалася.

Але менавіта першыя ягоныя ловы ўзвысілі Арэя ў вачах супляменнікаў. І калі напачатку гэта было звычайнае захапленне ягонай смеласцю, дык паступова ўсе ўпэўніваліся, што Арэй зможа стаць неблагім іхнім прадвыдцом.

Пра гэта думаў і сам Светлагор, разумеючы, што з-за ўзросту яму становіцца ўсё цяжэй апраўдваць давер тых, хто на яго па-ранейшаму спадзяецца. А аднойчы ён сабраў сародзічаў, перад гэтым перагаварыўшы з Арэем. Той, праўда, прапанове бацькі стаць важаком племені здзівіўся, і па тым, як запярэчыў, Светлагор адчуваў, што сын гаворыць шчыра. Ды ад свайго не адступаў:

— Стары я, нямоглы.— Ён працёр вочы, робячы выгляд, што туды штосьці трапіла, аднак Арэй заўважыў, што ў бацькі з'явіліся здрадлівыя слёзы.

Заўважыў, ды зрабіў выгляд, што нічога не ўбачыў, толькі пастараўся супакойць яго:

— Хоць арол і стары, ды крылы яшчэ моцныя.

— Не тыя ўжо крылы,— распачна адказаў Светлагор.— Ты ўжо таксама не маладзён, рыхтуешся сваю дваццатую вясну сустракаць, а я...— Ён зноўку крануўся рукой вачэй, але не затрымаў яе, а паднёс да лба, пацёр маршчыністыя палосы, што барознамі пралаглі на ім.— Мне, калі такі высокі давер аказалі, было прыкладна столькі ж.

Арэй ажно здрыгануўся ад гэтых слоў. Яму здавалася, што бацька куды маладзейшы, а бач ты, удвая старэй за яго.

Светлагор ягонае маўчанне расцаніў па-свойму:

— Думаеш, што ёсць больш вартыя за цябе? — Заўважыўшы, што Арэй хоча нешта сказаць, не даў яму раскрыць рота: — Ты, толькі адзін ты зможаш быць замест мяне!

Зразумеў Арэй, што гэта канчатковае бацькавае рашэнне і прырэчыць цяпер няма ніякага сэнсу.

— Дзякуй за давер.— Яму хацелася абняць бацьку, прыхінуцца да яго, але пасаромеўся.

Бацька сам абняў яго, зазірнуўшы даверліва ў сынавы вочы:

— Колькі можна быць аднаму?

Разумеў Арэй, што невыпадкава ён завёў падобную гаворку.

Галуба, якую Арэй хахаў да самазабыцця, нядоўга была з ім поруч. Так нядоўга, што не паспелі нават дзяцей завесці. Згасла, нібы кветка завяла, не паспеўшы, як след расквітнець. Быццам ні на што не скардзілася, аднак праз дзень яе не стала.

Пасля гэтага Арэй хадзіў сам не свой і нават пасля таго, як адшугала водамі вясна, аддыхала спякотай лета,

барвовымі фарбамі мінула восень і зноў прыйшла зіма, ён усё ніяк не мог прыйсці ў сябе. Быццам нічога вакол для яго не існавала і нішто яго не радавала.

— Ты ж ведаеш, як атрымалася,— уздыхнуў Арэй.

— Аднаму нягожа быць,— спачувальна сказаў Светлагор.— Птушкі і тыя разам. Звяры, каб прадоўжыць род свой, сустракаюцца. А хіба можа быць адзін чалавек?

— Не магу забыць Галубу.— Арэй з цяжкасцю стрымліваў сябе, каб не заплакаць.

— А хіба Забава горшая?

Ад ягоных слоў Арэй нават схямянуўся: «Бач ты, пра ўсё ведае. Хоць як не ведаць, не такое племя і вялікае, кожны навідавоку».

Забава была за яго нашмат маладзейшая. Калі вёсны і зімы Арэя паспелі ўжо скласці тугі клубок, дык яна знаходзілася ў тым узросце, калі яшчэ няшмат думаецца аб будучым, бо пакуль сённяшняе так радуе, што з захапленнем ставішся да ўсяго таго, што атанае цябе, і з кожным днём нават па-новаму ўспрымаеш людзей, якіх, здавалася б, добра ведаеш.

Не Забава першая кінула на яго зацікаўлены позірк, а сам Арэй. Яшчэ тады, калі памяць па Галубе для яго была асабліва балючай. Але зазірнуў у вочы гэтаму маладому дзяўчу — і ўнутры быццам нешта абарвалася. Нават падумаць паспеў, што калі і возьме сабе новую жонку, дык абавязкова ёю стане Забава. Аднак тут жа, быццам злоўлены на чымсьці недазволенам, і адпрэчыў гэтую думку, спалохаўся, што пра ягонае жаданне Галуба можа даведацца.

Яна ж недзе недалёка знаходзіцца. Магчыма, у траве, што радуе вока яшчэ кволым зелянівам сваім. Ці ў завязі ранніх красак, што запунсавелі на ўзлеску. А можа, і пераўвасобілася ў якую-небудзь птушку...

Дарыў Дажбог новыя світанкі і забіраў іх, прыносячы на зямлю цемру, а Арэй усё не знаходзіў сабе спакою. Ён стараўся не думаць пра Забаву, але гэта было не ў ягоных сілах. І чым далей, тым часцей у галаву прыходзіла думка, што калі нехта і зможа яму замяніць Галубу, дык толькі яна, Забава.

— Забава — зусім дзяўчо яшчэ,— нарэшце выціснуў з сябе.

— Ды вы вельмі падыходзіце адно аднаму.— Светлагор памаўчаў і, цяжка ўздыхнуўшы, дадаў: — Мне б твае гады...

Пра Забаву Светлагор напамніў сыну зноў пасля таго, як той стаў старэйшынам племені. І зрабіў гэта своечасова, бо Арэй і сам ужо падумаў аб тым, што час перастаць маркоціцца аб Галубе. Лішнія гэтыя перажыванні, бо яна ўсё адно ў сваім новым жыцці шчаслівая. А што Галуба абавязкова шчаслівая, Арэй ніколі не сумняваўся. Ён быў упэўнены, што такія людзі, як яна, што б ні здарылася, абавязкова нідзе не стануць лішнімі. Дый прыходзячы ў ягоныя сны, Галуба сама заўсёды нагадвала, што адчувае сябе добра.

— Вядзі яе да сябе ў будан, сынку, паслухай мяне, старога.— Пачуўшы гэтыя словы Светлагора, Арэй уважліва прыгледзеўся да яго і не пазнаў.

Спіна бацькі сагнулася, рукі неяк абвіслі. Заўважалася, што яму цяжка стаяць. Але найбольш Арэя ўразілі ягоныя вочы — яны былі нейкія застылыя, пазбаўленыя колішняга бляску, як тая мутная вада ў возеры, калі ў познюю восень, пасля доўгіх дажджоў, рака прыносіць у яго розныя друз, уперамешку з апалым лісцем.

А Светлагор працягваў:

— Мне яшчэ хацелася пабачыць ваших дзяцей.

Паслухаўся Арэй бацьку, прывёў да сябе ў будан Забаву і хутка пачаў забываць пра Галубу.

Маладая і страсная Забава паланіла яго не растрачанай пяшчотай і нястомнай прагай кахання. Калі ён і ўспамінаў Галубу, дык ужо толькі таму, што, як ні дзіўна, з ёю сябе так шчасліва, як з Забай, ніколі не адчуваў. І разумеў, у чым прычына гэтага. Тады яны абое былі нявопытныя, а цяпер ягоная сталасць вельмі добра спалучалася з яе цнатлівасцю пачуццяў.

Светлагор дачакаўся іхняга першынца, якога назвалі Кіем.

Паспеў нават і пагушкаць яго на слабых руках.

Паспеў падарыць немаўляці пяшчоту.

Арэй з Забай спадзяваліся, што ён парадзецца яшчэ не аднаму папаўненню ў іхняй дружнай сям'і. Ды на самым схіле зімы Светлагора не стала. Памёр за некалькі дзён да таго, як Забава нарадзіла яшчэ аднаго сына, якога назвалі Шчэкам.

А потым у Арэя і Забавы быў трэці сын — Харыў, пасля якога на свет з'явілася дачка — ёй далі імя Лыбедзь.

Не заўважыў Арэй, як ягоныя дзеці падраслі. І не проста на ногі сталі. Асабліва Арэя сыны радавалі. Гэтаксама,

як і ён, адважна паводзілі сябе ў час ловаў, а надаралася з ворагамі сутыкацца, дык цяжка даводзілася таму, хто трапляўся на іхнім шляху.

Сярод сыноў асабліва вылучаўся старэйшы. Дый сам Арэй любіў яго больш за іншых, хоць не сорамна яму было за ўсіх сваіх дзяцей. Лыбедзь, дык тая і сапраўды лябёдку нагадвала — стройная, з русавымі валасамі, якія, калі распушчаныя, быццам хвалі, пагойдваюцца на ветры. А вочы ў яе чыстыя, блакітныя, нібыта аблогі, што праплываюць па небе, пакуль не ўгневіцца Пярун і не пачне насіцца на калясніцы. Многія юнакі не супраць таго, каб узяць яе ў жонкі, толькі не спяшаецца Лыбедзь з кім-небудзь звязваць лёс. І не столькі таму, што гордая, непрыступная. Яна, як і маці яе, Забава, толькі за таго пойдзе, каго асабліва ўпадабае.

Не можа Арэй паскардзіцца на свой лёс, але на сэрцы трыожна. Ды не таму, што ягоных вёснаў і зім назбіралася столькі, што, бадай, і час збірацца ў далёкую дарогу, каб сустрэцца з Галубай, Светлагорам, з усімі тымі, каго ён добра ведаў, а некаторых любіў ці знаходзіўся ў прыязных з імі адносінах.

Іншая прычына ягонай трыогі. І не менш істотная.

Нядобрыя весткі прыходзяць апошнім часам. Кажуць, што набліжаецца да іх мясцін качавы народ, які называе сябе гунамі.

Арэй і раней сёе-тое чуў пра іх, але не надаваў гэтым чуткам асаблівай увагі. Дый мала што могуць людзі казаць. А да ўсяго — навошта асабліва турбавацца, калі гэтыя гуны жывуць недзе далёка, дзе горы цягнуцца суцэльным ланцугом і каб трапіць у той невядомы край, спатрэбіцца нямала часу, і будзе ён вымярацца не дзесяткамі, а сотнямі ўсходаў і захадаў Дажбога.

Але цяпер гэтыя качэўнікі аказаліся зусім блізка ад стойбішча Арэя і ягоных супляменнікаў. І ўжо чуткамі справа не абмежавалася. Надоечы з'явіўся ў стойбішчы пасланец роду, які жыў не так і далёка — нейкіх дваццаць дзённых пераходаў ставала, каб патрапіць да іх. Стомлены, з'явіўся, напалоханы, дый конь пад ім ледзьве на нагах стаіць.

Зразумеў Арэй, што адбылося штосьці надзвычайнае, іначай гэтак бы не спяшаўся пасыльны ад суседзяў. А той, цяжка дыхаючы, паведаў страшную навіну:

— Гуны з'явіліся, Арэй, у нашых мясцінах...

— Гуны? — не паверыў ён.

— Гуны, Арэй.
 — Ды яны ж далёка живуць ад нас.
 — Жылі, Арэй.
 — Нічога не разумею, добры чалавек.— Хваляванне пасланца перадалося і Арэю.— Падрабязней раскажы.
 — Я і сам не ўсё ведаю,— прызнаўся пасланец,— і мой правадыр таксама.
 — Твой правадыр, наколькі ведаю, Градабой? — пацікавіўся Арэй.
 — Ён самы.
 — Дык з чым паслаў цябе, Градабой?
 — Кажа, што ўцякаць ад гунаў трэба...
 — Уцякаць?! — Вочы Арэя наліліся крывёю, ён ад абурэння з цяжкасцю стрымліваў сябе, ды своечасова зразумеў, што пасланец ні ў чым перад ім не вінаваты, таму працягваў больш спакойна: — А ці ведаеш ты, што Арэй ніколі не быў палахліўцам?
 — Ведаю. І Градабой гэта цудоўна разумее.
 — Дык чаму ж ён прапаноўвае мне,— голас Арэя зноў па-здрадніцку затрымцеў, не абяцаючы нічога добрага,— таму, хто ў маленстве перамог лютага мядзведзя, ператварыцца ў палахлівага зайца.
 — Заяц, Арэй,— асмеліўся запырэчыць пасланец,— таксама па-свойму мудры.
 — Ха-ха-ха! — Арэй засмяяўся так гучна, што з суседніх буданоў спалохана выскачыла некалькі чалавек.— Ды я зайцоў і за дзічыну не лічу!
 — І ўсё ж і ён мудры,— не зважаючы на такую рэакцыю Арэя, працягваў пасланец.— Уцёкамі ратуецца не толькі для таго, каб самому не памерці, але і пра тое думае, каб род ягоны на зямлі не звёўся.
 Задумаўся Арэй, бо было над чым. Як ні хацелася яму ў гэтым прызнавацца, а была праўда ў словах пасланца, які, канешне ж, не сваім розумам да такой высновы дайшоў, а паўтараў тое, што яму сказаў Градабой. А Градабой не з тых, хто словамі кідаецца. Ва ўсім асцярожны і разважлівы, а калі ўжо Градабой мяркуе, што трэба пакідаць абжытыя мясціны, значыць, і сапраўды гэта адзінае выйсце.
 — А гунаў-то шмат? — трывожна запытаўся ён.
 — Ні я, ні сам Градабой гэтага не ведаем.
 — Не ведаеце?! — Ранейшыя абурэнне, незадаволенасць вярнуліся да Арэя.— Дык навошта ж тады мне галаву тлуміце?!

— Супакойся, Арэй,— пасланец сказаў такім тонам, што ніякага сумнення не заставалася: ён ведае яшчэ тое, чаго не сказаў, і гэтае не сказанае — страшнае ў сваёй сутнасці.

Сцішыўся Арэй, а пасланец Градабоя працягваў:

— Мы не бачылі гунаў, але іх бачылі тыя, хто жыве ад іх у сарака — пяцідзесяці пераходах. І яны паведамлілі сваім суседзям, а тыя сваім, і так паступова вестка аб з'яўленні гэтых лютых ваўкоў да нас прыйшла.

— Ваўкоў, кажаш?

— Ды яны за ваўкоў страшней! Ваўкі хоць і лютыя, але калі не галодныя, на чалавека не нападаюць, а гэтыя, адчуўшы смак крыві, ужо не спыняюцца. Ім мала сумленных паядынкаў, калі сыходзяцца праціўнікі і ў адкрытай барацьбе вырашаюць, хто мацнейшы.

Моўчкі слухаў Арэй пасланца Градабоя, а той ахрыплым ад нянавісці і абурэння голасам працягваў:

— Гуны забіваюць жанчын і дзяцей, здзекуюцца са старых. Яны агнём выпальваюць нашы стойбішчы. І не жадаюць спыняцца на якім-небудзь адным месцы, бо ім трэба кроў, і толькі кроў. А яшчэ кажуць, што ўслед за гэтымі захопнікамі з цягам часу прыйдуць іхнія супляменнікі і пачнуць абжываць нашы землі. Без нас з табой, Арэй! Без Градабоя! Без усіх тых, каму гэтая зямля належала вечна! Рашай, Арэй, як быць далей,— апошнія словы пасланец прамовіў ціха, адно ў ягоных вачах па-ранейшаму заўважаліся нянавісць і трывога, якіх ён ніяк не мог пазбавіцца.

Спазма падступіла да горла старога Арэя, і ён пракаўтнуў цяжкі камяк, але ад гэтага не палягчала. У роце адчуваўся нейкі гаркаваты прысмак, быццам налілі туды якойсьці атруты і яна паступова рыхтуецца зрабіць сваю чорную справу, і толькі адзінае, апошняе намаганне яшчэ можа дапамагчы.

— Рашай, Арэй, як быць,— нагадаў пасланец.— І чым хутчэй ты гэта зробіш, тым будзе лепш. І для цябе самога. І для твайго племені. Дый для ўсіх нас.

— Падумаю.— Арэй замутнёным позіркам паглядзеў на нечаканага візіцёра.— Так і перадай Градабою...

Ён не запрашаў пасланца заставацца начаваць, бо адчуваў, што таму хочацца адразу вяртацца назад. Толькі сказаў:

— Дам табе, добры чалавек, новага каня.

— Дзякуй, Арэй.

— Дам з сабой прыпасаў...

— Дзякуй.

На ўсялякі выпадак запытаўся:

— А можа, застанешся на дзень-другі? Адпачнеш...

— Час прыспешвае, Арэй,— адказаў пасланец Градабоя і запэўніў, што яму да падобных паездак не прывыкаць: — У дарозе я сябе як дома адчуваю.

— То няхай заўсёды будуць мір і згода ў тваім доме,— сказаў Арэй на развітанне.

— У тваім доме таксама, Арэй.

— Пра сваё рашэнне паведамлю не марудзячы.

— З нецярпеннем будзем чакаць...

І вось ужо другую ноч не знаходзіць сабе спакою Арэй. Канешне, і ўдзень яму самотліва, ды ўдзень усё ж хоць на некаторы час удаецца адпрэчыць цяжкія думкі, а ўначы яны, як нейкае насланне, лезуць і лезуць у галаву. Таму і мулкай становіцца пад ім мядзведжая шкура, таму і не можа заснуць Арэй.

Ведае, што з канчатковым рашэннем і так запазняяцца, але ніяк не можа прыняць яго.

Здагадваецца, што для сыноў ягоных ужо няма сакрэту, у чым прычына бацькавай трылогі, але і з імі не спяшаецца падзяліцца думкамі.

Няхай пачакаюць, пакуль сам для сябе ён вырашыць, як быць: кінуцца наярэймы гунам і загінуць, ці ўсё ж на некаторы час ператварыцца ў палахлівага зайца, але выжыць і ўратаваць племя.

А што перамагчы гэтых качэўнікаў не ўдасца, Арэй ужо не сумняваецца. Калі змаглі яны не тое што пакарыць, а знішчыць не адно племя, гэта кажа аб вялізнай іхняй сіле. Быццам сама гара зрушылася з месца і ўсё знішчае на сваім шляху, а супраць гары чалавек бяссільны. Якім бы мужным ён ні быў, гару яму не знішчыць.

Толькі не хочацца, ой, як не хочацца Арэю ператварацца ў палахлівага зайца! Нават разумеючы неабходнасць падобнага выйсця — пасланец Градабоя ўсё ж здолеў яго пераканаць, што гэта пойдзе на карысць,— бо заяц ёсць заяц.

Хоць і з цяжкасцю, але Арэй нарэшце засынае. І прыходзіць да яго сон, які неаднойчы даводзілася бачыць пасля таго, як перамог першага мядзведзя, аднак, паколькі прайшло няшмат часу, раны яшчэ не паспелі загісці, і ад іх

было вельмі балюча, а боль гэты асабліва даваў аб сабе знаць уначы. Тады Арэй у сне часта бачыў «свайго» мядзведзя, які падмінаў яго пад сябе, спрабуючы вострымі зубамі ўхапіцца за горла.

Мядзведзь прыйшоў да яго і гэтай ноччу, але ў параўнанні з тым, колішнім, з гадоў ягонага маленства, ён быў куды большы — сапраўдная аграмадзіна, якая на кароткіх, крывых нагах, шырока разявіўшы зяпу, павольна насоўвалася на яго, разумеючы, што нікуды ад яе ён усё адно не дзенецца.

Ад гэтай мядзведзевай упэўненасці Арэя быццам паралізавала, і ён застыў на адным месцы. А мядзведзь усё бліжэй і бліжэй... Арэй нарэшце ачомаўся, ухапіўся за дзёду і спалатнеў ад страху. Ведаў, што яна побач, стаіць, уваткнутая ў зямлю, і раптам яе няма. Арэй за нож, але і нажа няма... Зусім разгубіўся, бо дыханне смерці адчуваў ужо на сваім твары. І ў гэты момант, калі Арэй змірыўся з лёсам, аднекуль звысоку, з той далёкай высі, дзе, ведаў ён, жывуць Пярун, Дажбог і іншыя багі, якія клапацяцца пра чалавека, пачуўся гучны, трывожны голас:

— Я ж казаў табе, Арэй, што трэба было ўцякаць.

Здзівіўся Арэй, што бацька да яго звяртаецца. Захачелася адказаць Светлагору, што ён ніколі не чуў ягонай перасцярогі, але не паспеў, бо мядзведзь усім цяжарам грузнага цела наваліўся на яго, і апошняе, што з цяжкасцю дайшло да Арэя, было:

— Чаму ж ты не паслухаўся...

Прачнуўся потны, мокры, быццам і не зацяжная вясна была, а спякотнае лета, ад якога нельга знайсці ўратунку нават тады, калі Дажбог пачынае спачываць і прыносіць на зямлю прахалоду і цемру. І не адразу змог Арэй прыйсці ў сябе, зразумець, дзе знаходзіцца. Усё здавалася, што не ў будане сваім, а на лясной паляне ён, паблізу ад той бярогі, з якой выскачыў мядзведзь.

Нарэшце ўзрадаваўся: «Сон гэта быў! Усяго толькі сон...»

Не адразу падняўся, а працягваў ляжаць, звёўшы вочы, якія цяжка было расплюшчыць.

«Невыпадкава з'явіўся перада мной бацька, невыпадкава... Так ужо надаралася неаднойчы, калі мне трэба было прыняць важнае рашэнне. Тады, за дзень да гэтага, амаль заўсёды да мяне прыходзіў Светлагор і падказваў, як дзейнічаць. Чаму ж ён цяпер прысніўся?»

Спахапіўся Арэй: «Як жа я пра гэта не здагадаўся? Гэта ж бацька падказвае мне, што рабіць пры набліжэнні гунаў, праз Градабоя, праз ягонага пасланца падказвае, а я ўсё маруджу! З'яўленне Светлагора ў сне — апошні напамінак аб тым, што можа быць, калі я са сваім родам не пакіну стойбішча. Таму трэба дзейнічаць, а не знаходзіцца ў палоне ваганняў, і сёння ж паведаміць пра небяспеку, якая падсперагае ўсіх, не толькі свайму роду, але і ўсім супляменнікам».

Плакалі жанчыны, калі слухалі Арэя.

Плакалі, прыціскаючы да сябе немаўлят.

Суровымі станавіліся твары мужчын, неаднойчы загартаваных у бітвах з іншымі плямёнамі, і ў час уловаў, калі далёка не ўсе заставаліся ў жывых.

Святлелі абліччы юнакоў, якія не сумняваліся, што вострыя дзіды, якімі яны неаднойчы пранізвалі мядзведзяў і ласёў, можна будзе памачыць у крыві ворагаў.

Не знаходзілі месца ад радасці хлапчукі, якія жылі ўжо прадчуваннем новага і нязведанага.

Адны Арэевы сыны паводзілі сябе так, быццам тое, што яны цяпер чулі з вуснаў бацькі, ім даводзілася чуць і перажываць неаднойчы.

Іхняя ж сястра Лыбедзь, як і іншыя жанчыны племені, таксама не магла стрымаць слёз.

Кожны, слухаючы Арэя, успрымаў тое, што прамаўляў ён, так, як падказвала яму ягонае сэрца, а таксама жыццёвы вопыт, а яшчэ здатнасць крытычна ставіцца да сітуацыі, якая ўзнікла, але сам Арэй стараўся задаволіць цікавасць кожнага і разам з тым перад усімі вымаляваць цэласную карціну таго, што чакае племя наперадзе.

— Я падзяляю непакой жанок, якія баяцца за дзяцей, — казаў ён. — Мне зразумела рашучасць бывалых вояў, якія не баяцца за сваё жыццё дзеля таго, каб перамагчы ворагаў. Лёгка ўяўляю сябе на месцы юнакоў, якім не церпіцца дзідамі праткнуць тых, хто замахнуўся на нашае жыццё — сам некалі быў такім. А хіба мне ў маленстве не хацелася, як гэтым хлапчукам, пабачыць новыя землі?

Памаўчаў Арэй, узіраючыся ў засяроджаныя твары. Памаўчаў, каб прадоўжыць тое, да чаго ішоў доўга, праз роздум і пакутлівыя сумненні:

— Але, перш чым прыняць рашэнне, а пра яго вы ўжо хутка даведаецеся, я шмат думаў. Нямала разважаў, бо ведаю тое, чаго не ведаеце вы: мы сюды больш ніколі не вернемся. Ніколі!

Заплакалі жанчыны.

Заліліся слязьмі дзеці.

Пасуровелі твары тых, хто неаднойчы выходзіў пераможцам у сутычцы з ворагам.

Дый юнакі апусцілі галовы: яны гатовы былі ісці ў бой, але не для таго, каб пакідаць гэтую зямлю назаўсёды, а для таго, каб, разграміўшы праціўніка, застацца на ёй.

І хлапчукі ўжо сталі не такімі вясёлымі, бо і яны, хоць і прываблівалі іх нязведаныя землі, усё ж не хацелі пакідаць назаўжды дарагія з маленства мясціны.

Толькі ўсё гэта, здавалася, аніяк не адгукнулася ў сэрцах Кія, Шчэка, Харыва — у іх позірках па-ранейшаму прысутнічала тая стрыманасць, на якую здатныя толькі тыя, хто ведае сабе цану і разумее куды больш, чым ведаюць і разумеюць іншыя.

Лыбедзь жа, не саромеючыся, плакала наўзрыд.

Арэй жа працягваў спакойна, толькі ў ягоным голасе адчувалася ўсё больш і больш цвёрдасці:

— Мы не можам, як бы таго ні хацелася, заставацца тут надалей, бо да нас набліжаецца страшны і люты вораг. Перамагчы ж яго нам не па сілах, таму што ён насоўваецца вялізнай чорнай хмарай. І там, дзе прайшоў ужо, засталіся трупы ахвяр, разрабаваныя і спаленыя стойбішчы. Мы не павінны стаць яго ахвярамі! Не павінны! — паўтарыў яшчэ раз.

— Не павінны! — пачуліся галасы.

— Вядзі нас, Арэй, куды лічыш патрэбным!

— Гэты шлях, — прызнаўся ён, — падказаў мне сам Светлагор. Памятаеце яго?

— Памятаем, — пацвердзілі тыя, хто быў старэйшы па ўзросце. — Добрую памяць аб сабе пакінуў Светлагор. Памятаем твайго бацьку. Памятаем і ніколі не забудзем яго.

— Светлагор прыйшоў да мяне ў сне і папярэдзіў, што калі мы не пакінем стойбішчы, быць вялікай бядзе. І жрэц наш такой думкі.

Усе павярнулі галовы ў бок жраца, які стаяў поруч з Арэем. Ён даўно быў сівы як лунь, ды гэта не перашкодзіла яму захаваць цвярозы і разважлівы розум. Дый у глыбіні вачэй праступалі жывыя іскрыны, якія сведчылі (а так было і на самай справе), што ў маладосці жрэц меў смелыя арліны позірк.

— А мне выйсце такое, — пачаў жрэц, — падказаў сам Пярун.

— Пярун ведае, што робіць.
— Пярун ніколі не памыляецца.
— Хто Перуна не слухаецца, той у бяду трапіць.
— Паведаў мне Пярун,— працягваў жрэц,— што ёсць на поўдні, ледзь не ля самага мора зямля багатая. Там хатняй жывёлы столькі водзіцца, што малако ракой ільецца. Там мёд з калод пчаліных цячэ, нібы смала на хвоях у спякотны дзень. А рыбы ў рэках так шмат, што стаяць у вадзе немагчыма. Гэткім касяком ідзе, што з ног зваліць можа. Дый у лясах дзічыны, грыбоў і ягад гэтулькі, ажно вочы разбягаюцца. А яшчэ нагадаў Пярун, каб паспяхаліся мы туды, бо іншыя плямёны апярэдзіць нас могуць.

— Пойдзем!
— Вядзі нас, Арэй!
— Ты ж — старэйшына наш і разумееш больш, чым разумеем мы.

— Мне прыемна ад вас чуць гэта,— Арэй акінуў позіркам суродзічаў,— але пойдзем не адны мы, а разам з плямёнамі, нашымі суседзямі. Я ўжо накіраваў ганца да Градабоя. І іншых неабходна папярэдзіць, што зрушваемся з месца. Калі пажадаюць — калі ласка. У вялізным гурце — болей сілы.

— Мае дружыннікі,— нарэшце падаў голас Кій,— даўно гатовы.

— Мае — таксама,— падтрымаў брата Шчэк.

— І мае,— усхвалявана сказаў Харыў,— любы загад хоць сёння выканаюць.

— А без загаду нельга? — Арэй, хоць і быў задаволены адказам сыноў, але яму хацелася большай пэўнасці. Жадалася пераканацца, што будзе ўсё рабіцца не па прымусу, а з усведамленнем неабходнасці гэтага як адзінага выйсця.

— Загад — гэта, калі ў бой трэба ісці,— удакладніў Харыў,— а людзі мае самі разумеюць, што нельга заставацца на месцы.

Толькі Лыбедзь стаяла моўчкі, не прамовіўшы ні слова. І хоць яна ўжо не плакала, але яе вочы былі сумныя, быццам нейкія нежывыя.

— Пра што думаеш, дачушка? — Арэй не пасаромеўся так звярнуцца да яе на людзях, усё ж яна была ягоная любая крывінка.— Што гняце-няволіць цябе?

Не пасаромелася і Лыбедзь прылюдна даверыцца бацьку, прызнацца ў тым, пра што думае, даведаўшыся, што настаў час развітвацца з роднымі мясцінамі:

— Гатова татка і я да мора-акіяна лябёдкаю ляцець, ды хто там нас чакае?

— А хіба не чула ты, якая зямля там?

— Чуць дык чула, але як сэрца ў гэтым упэўніць, калі яму ад адной думкі, што неабходна пакінуць родавыя стойбішчы, нясцерпна балюча становіцца? — І Лыбедзь зноў заплакала.

— Вытры слёзы, дачка,— пасуровеў Арэй, а таму і пасуровеў, што баяўся, каб і самому не заплакаць, а так не хацелася перад суродзічамі паўставаць слабым.— Каб я больш іх не бачыў!

— Слёзы-то я вытру, але як цяжар з сэрца зняць? — не магла супакоіцца Лыбедзь.

— А мне хіба лягчэй? — звярнуўся да яе Кій і падтрымаў бацьку: — Ды трываю, не паддаюся распачы, бо таксама іншага выйсця не бачу. А хіба не ведаеш, сястрыца, што за цябе заўсёды гарой гатовы стаяць?

Ведала гэта Лыбедзь.

Ведала, бо і сама Кія любіла больш за іншых братоў. Неаднойчы, калі ёй цяжка даводзілася, знаходзіла ў ім апору і падтрымку.

— Так і быць. Пойдзем у краі далёкія, пойдзем да зямель новых,— згадзілася яна нарэшце.

— Дый гэтай мясціны ніколі не забудзем, бо тут нашы стойбішчы і стойбішчы нашых дзядоў і прадзедаў былі,— запэўніў усіх Арэй.

А праз дзень-другі і зрушыліся з месца.

Бясконцай чарадою пацягнуліся павозкі з запрэжанымі ў іх быкамі і нагружаныя няхітрым скарбам.

За імі ішлі каровы, авечкі, іншая скаціна.

На некаторых павозках сядзелі хворыя і нямоглыя, а таксама дзеці-малалеткі, іншыя ж ішлі пехам, спыняючыся толькі тады, калі ад знямогі не маглі рухацца быкі ды коні, на якіх у сёдлах ехалі Арэй і ягоныя сыны, а таксама іхнія дружыннікі. Упэўнена трымалася ў сядле і Лыбедзь, якая глядзелася ў ім ніколькі не горш, чым вопытныя вершнікі.

Следам ішлі іншыя рады, якіх таксама зняла з месца агульная небяспека. Да іх далучаліся і тыя, каго сустракалі па дарозе, і хутка лавіна, што, здавалася, не мела ні пачатку, ні канца, запаланіла ўсё прастору і паступова рухалася і рухалася наперад гнуткай вужкай, якая, падштурхнутая інстынктам самазахавання, уцякала далей і далей ад небяспекі.

Паглядзеўшы збоку, магло падацца, што ў гэтым мітуслівым мурашніку, які не мае ні хвіліны спакою, усё разладжана і ў ім адсутнічае хоць які-небудзь парадак. Але такое ўражанне было падманлівае, ды, уласна кажучы, ніхто не мог назіраць за гэтай калонай, бо наўкола амаль не было чужых плямёнаў, а калі і напаткоўваліся, дык найчасцей яны, напалоханыя такой небачанай дагэтуль сілай, стараліся хутчэй уцячы, каб даць дарогу вялікаму перасяленню.

Праўда, часам знаходзіліся і тыя, кім рухала непако-ра, а не цвярозы розум, і яны адважваліся ўступіць у бой з гэтай мітуслівай вужакай, аднак хутка шкадавамі аб сваім намеры. Толькі ўжо было позна. Вострыя дзіды супляменнікаў Арэя і не менш вострыя мячы і нажы ў іхніх руках хутка рабілі сваю справу, і ззаду калоны заставаліся трупы забітых ды стогны параненых. Над імі неўзабаве з'яўляліся груганы і пачыналі кляваць мерцвякоў, а некаторым з іх, асмеліўшыся, выдзёўбвалі і вочы, а то і пачыналі кляваць кроў, што выступала з ран.

Аднак, як у мурашніку ўсё жыве па няпісаных законах, так і гэтая калона з'яўлялася зусім не такой, у якой ніхто нікому не падначалены. Наадварот, у ёй адчувалася моцная і ўладная рука. І такім чалавекам, якому ўсе, не раздумваючы, павінаваліся, стаў Арэй, якога ўжо ў дарозе выбралі правадыром усяго племені. На чале ж свайго рода ён паставіў Кія.

Дый іншыя ягонія сыны карысталіся вялікім аўтарытэтам. У тым, што абыходзілася без якіх-небудзь надзвычайных здарэнняў, хоць і рухаліся ўжо не адзін дзесятак дзён, была і іхняя заслуга. Менавіта строга ўстаноўлены парадак нямала спрыяў і таму, што ўдавалася даволі лёгка даваць адпор агрэсіўным плямёнам-чужынцам. Калі надараліся іхнія набегі, ніхто не панікаваў. Гэта, канечне, было само сабой зразумела ў дачыненні да ваяроў, але спакойна паводзілі сябе і жанчыны з дзецьмі і старыя, бо ведалі, што ніхто іх у бядзе не пакіне.

І ўсё ж дарога дала аб сабе знаць: многіх не далічыліся супляменнікі Арэя.

Адны загінулі ў сутычках з плямёнамі, якія асмеліліся ўступіць з імі ў бой.

Іншыя памерлі ад ран.

Шмат хто напаткаў сваю смерць ад розных хваробаў.

Хтосьці не змог перанесці доўгага падарожжа.

Былі і недарэчныя здарэнні, калі падсцерагаў які-небудзь няшчасны выпадак. Надаралася і гібель ад звяроў, якія ўначы падкрадаліся да часовых стойбішчаў і лёгка знаходзілі ахвяр.

Ды нішто гэта не магло спыніць дзесяткі, сотні людзей, колькасць якіх паступова, за кошт тых, хто далучыўся да іх, сягнула за тысячу. Не маглі іх прывабіць і многія, здавалася б, прыдатныя для пастаяннага жыцця мясціны — усе былі прасякнуты думкай, што толькі там, дзе мора, чакае іх сапраўднае шчасце.

Дзеля гэтага і пераносілі можна ўсе нягоды.

Дзеля гэтага, не задумваючыся, пакідалі часовыя стойбішчы, дзе, каб набрацца сіл, нярэдка сустракалі не адзін дзесятак усходаў і захадаў, радуючыся, што Дажбог пра іх не забыўся і, адпачыўшы сам, як і звычайна, не забываў зноў прынесці на зямлю святло.

Нават і думкі не было такой, каб застацца ў часовых стойбішчах назаўсёды.

Ведалі — лепшая зямля наперадзе.

Магчыма, і далей ішлі б да гэтай невядомай зямлі, ды нечакана пахаладала, пайшлі зацяжныя дажджы, якія, пачаўшыся раніцай, не толькі не спыняліся з надыходам веча, але доўжыліся і ноччу.

На досвітку тыя, каму не спалася — а не спалася многім, бо часовае жытло было не прыстасаваным для такой непагадзі, з нецярпеннем пазіралі на неба, чакаючы, калі Пярун злітуецца над імі і перадасць уладу Дажбогу, дазволіць, каб ён разagnaў хмары. Ды, мабыць, багі вельмі пасварыліся паміж сабой. Так пасварыліся, што адзін аднаму ўступаць не збіраліся, таму і адбывалася такое бязладдзе.

Дажбог, праўда, свае абавязкі выконваў больш-менш паспяхова, хоць і не прыносіў цяпла столькі, колькі людзям хацелася. А вось Пярун за нешта на іх, бадай, угневаўся не на жарт. То імкліва праносіўся на калясніцы, безупынку высакаючы з-пад колаў іскры, то пасылаў стрэлы, а то, крыху сцішваўся, прамаўляў нешта незадаволенна, і пасля гэтага такі раскасісты грукат разносіўся па наваколлі, што здавалася, неба хутка разваліцца папалам і накрые сабою ўсё: і саміх падарожнікаў, і іхняе жытло, і скаціну, і звяроў у лесе, і сам лес...

Звароты і да Перуна, і да Дажбога нічога не давалі. Часам з'яўлялася такое ўражанне, што гэтыя маленні іх яшчэ больш злуюць. Тады ўначы вогненныя стрэлы так часта

пранізвалі зямлю, што становілася светла, быццам днём. А дождж усё ліў і ліў — халодны, пранізлівы, ад якога не сагравалі шкуры, накінутыя на плечы, дый яны ад пастаяннай вільгаці паспелі прамокнуць наскрозь, а то і ператварыцца ў лахманы.

— Правініліся мы перад багамі нашымі,— паўтарыў жрэц пасля чарговага малення, зразумеўшы, што яно нічога не дало.

— У чым жа правініліся? — не першы раз задаваў адно і тое ж пытанне Арэй. І не столькі жрацу, колькі самому сабе. Самому сабе нават у большай ступені, бо няпэўнасць гняла, выклікала змрочныя думкі, сярод якіх пераважала адна і тая ж: невыпадкава ўсё гэта. Але дзе ён, Арэй, і калі ўгнявіў багоў?

Шукаў і ніяк не мог знайсці на гэта адказу.

Не ведаў, чым вытлумачыць усё, і жрэц.

Не ведаў Арэй і таго, як быць далей.

Адзін Кій знайшоў выйсце:

— Нядобрае гэта месца, бацька. Трэба пакідаць яго. І чым хутчэй, тым лепш. Прадчуваю, што дабром усё гэта не скончыцца.

— Пакідаць? — Арэй змоўк, не спяшаўся больш што-небудзь сказаць, і гэта падштурхнула Кія запытацца ў яго:

— Ты яшчэ сумняваешся, бацька?

— А хіба такой часінай можна зрывацца з месца? — выказаў свой непакой Арэй.

На гэтае пытанне бацькі, ягоную няпэўнасць Кій зрэагаваў чарговым запытаннем:

— Думаеш, сілы нябесныя злітуюцца над намі?

— Не ісці ж гэтаму дажджу пастаянна. Дый халаднеча не можа працягвацца бясконца.

— Страшна мне,— прызнаўся Кій.— Баюся, што тут мы ўсе загінем.

— Нешта я не пазнаю цябе?

— Прашу, гатовы на калені стаць,— настойваў на сваім Кій,— але толькі заўтра раніцой мы павінны зноў быць у дарозе.

— Падумаю,— паабяцаў Арэй.

Ды было позна. Ноччу Пярун так разгуляўся, што ад ягонага грукату прачнуліся ўсе — ад старога да малаго. Спалоханыя людзі не ведалі, што адбываецца, але самае страшнае чакала іх наперадзе. Раптоўна захісталася пад нагамі зямля.

Крыкі, плачы, стогны зліліся з выццём сабак, рыкамі быкоў, нейкім дзікім, ніколі не чутым да гэтага ржаннем коней... Усё жывое напоўнілася такім неадольным страхам, які прымушае, не разбіраючыся, бегчы абы-куды, толькі б не заставацца на гэтым месцы, дзе ўсё хістаецца, разбураецца. Некалькі буданоў з дрэвамі, якія раслі вакол іх, імгненна праваліліся пад зямлю, паляцелі ў прорву і тыя з супляменнікаў, хто стаяў паблізу, а зямля ў тым месцы яшчэ раз здрыганулася, і краі велізарнай ямы самкнуліся, пакінуўшы толькі вузкую трэшчыну.

Гэта надало яшчэ большага страху.

— Землятрус! — Сотні галасоў зліліся ў адзін, суцэльны голас усё ўзрастаючага адчаю, але і яго хутка не стала чуваць, бо многія з тых, хто крычаў, з дзікімі крыкамі праваліліся пад зямлю. А яшчэ ўсё па-ранейшаму грукатала, ламалася, крышылася, заглушаючы крыкі людзей, а Пярун, асядлаўшы калясніцу, ніяк не хацеў злазіць з яе, і працягваў пасылаць стралу за стралой, ад якіх запылаў сусняк у лесе.

Арэй разумеў, што любой цаной трэба суняць гэтую паніку, але не ў стане быў зрабіць гэта. На ягоныя крыкі адумацца ніхто не звяртаў увагі. Як не звяртаў ён увагі і на заклікі Кія не мітусіцца, спыніцца ў нейкім адным месцы — глядзіш, Пярун і пашкадуе. Ды што значылі гэтыя заклікі, ушчуванні, калі кожны ў думках ужо рыхтаваўся адправіцца да прашчураў і яму ўсё адно было, дзе гэта адбудзецца. Адно маці з вачыма, поўнымі адчаю, прыціскалі да сябе немаўлят і галасілі разам са старэйшымі дзецьмі.

Аднак землятрус, нечакана пачаўшыся, гэтаксама нечакана і скончыўся. Яшчэ імгненне назад зямля пад нагамі пагойдвалася, як тая лодка на вадзе, калі хвалі ад подыху ветру набягаюць адна на адну, а тут раптоўна быццам спынілася, застыла на месцы і ад гэтага кожнаму стала неяк не па сабе, бо тое, што адбывалася дагэтуль, ніяк не стасавалася з цішынёй, якую парушыў толькі апошні ўдар Перуна, які, даруючы людзям аднаму яму вядомую правіннасць, паслаў напаследак некалькі стрэлаў у таўшчэзны дуб, які знаходзіўся акурат ля таго месца, дзе яшчэ нядаўна зямля паглынула некалькі чалавек з буданамі і дрэвамі, і дуб, расшчэплены на некалькі кавалкаў, загарэўся і неяк стомлена паваліўся набок.

Ад таго, што цішыня прыйшла нечакана, змоўклі нават тыя, хто да гэтага галасіў, шкадуючы загінулых блізкіх, а

то і ад болю. Але кожнаму здавалася, што цішыня падманлівая і праз некаторы час тое жудаснае, што давялося перажыць, пачнецца зноў. Таму спалох не сыходзіў з твараў і ці не кожны знаходзіўся ў стане напружанасці. Аднак усё было спакойна...

Пярун, які яшчэ нядаўна слаў самыя страшныя праклёны, супакоіўся, і, быццам нічога не здарылася, выглянула сонца — гэта Дажбог вырашыў прынесці людзям хоць крыху радасці. Ды не да радасці ім было, бо, як неўзабаве ўпэўніліся, не толькі многія загінулі, але і было знішчана шмат жывёлы, разваліліся, а то і зусім зніклі буданы.

Спадзяванне заставалася толькі на тое, што паступова ўдасца акрыяць, але на гэта патрабаваўся час, і немалы. Дый як пражыць, пакуль усё зменіцца да лепшага. А пакуль запанаваў голад, які невядома калі і скончыцца, бо людзі, якіх Арэй спецыяльна паслаў даведацца, ці няма паблізу лепшых мясцін, вярталіся сумнымі, у распачы заяўляючы, што землятрус прайшоўся так бязлітасна, што знішчыў усё ў наваколлі.

Тады Арэй, сабраўшы сякіх-такіх харчоў самым дужым і вынослівым, загадаў ім:

— Ідзіце да таго часу, пакуль сіл стане. І толькі тады, калі знямога цалкам апануе вамі, вяртайцеся назад. Як мага далей ідзіце. Можна, каго і напаткаеце, каб даведацца, дзе можна жыць.

Ён падышоў да кожнага, абняў як сына:

— На вас апошнія спадзяванне.

— І мы хочам ісці з імі, бацька,— даведаўшыся пра ягонае рашэнне, заявіў Кій.

— Прыйдзе яшчэ ваша чарга,— па тону, якім гэта было сказана, не заставалася сумнення, што Арэй не адмаўляе самага горшага, але не хоча да пары да часу прызнавацца ў гэтым, разумеючы, што пакуль ёсць хоць маленькае спадзяванне, не трэба пускаць рукі...

Не адзін дзесятак разоў паспела ўзысці і зайсці сонца, многіх супляменнікаў — як тых, каго даканалі раны, так і знясіленых ад голаду — давялося пахаваць, а ніхто назад так і не вярнуўся. Многія пачалі ўжо сумнявацца, а ці прыйдуць яны ўвогуле, бо, мабыць, недзе загінулі.

— Прыдуць,— супакойваў Арэй.— Калі не ўсе, дык нехта абавязкова вернецца,— абнадзейваў ён.

І не памыліўся. Калі сіберныя вятры прынеслі сваё халоднае дыханне, а зямля зранку становілася падобнай на

камень, на даляглядзе паказалася некалькі чалавек. Яны не ішлі, а, па сутнасці, сунуліся, часта падаючы ад знямогі. Сёй-той кінуўся ім насустрач, каб падтрымаць. Калі ж яны з чужой дапамогай падышлі, цяжка было пазнаць колішніх бадзёрых юнакоў. Замест іх перад Арэем паўсталі нейкія старыя — настолькі яны былі зняможаны.

Некаторыя з іх, часта дыхаючы, снапамі паваліліся на прамёрзлую зямлю. Іх спрабавалі падняць, але яны працівіліся, і толькі слёзы цяклі з іхніх вачэй. То былі слёзы радасці ад таго, што ўсё ж вярнуліся да сваіх, аднак калі пачалі з цяжкасцю гаварыць, гэтыя слёзы змяніліся іншымі — плачам безвыходнасці, распачы, адчаю.

— Ніхто нам, Арэй, не можа дапамагчы. Ніхто,— пачаў той з іх, хто выглядаў крыху лепш.— Ніхто...— ён змоўк і заплакаў наўзрыд.

Арэй не супакойваў яго.

Не супакойвалі і іншыя, хто прысутнічаў пры гэтым.

Ведалі, што вельмі цяжка чалавеку. Цяжка і балюча, то няхай выплацаца, можа, хоць крыху яму стане лягчэй, а бедалага працягваў скрозь слёзы:

— Далёка мы зайшлі. Вельмі далёка. Туды трапілі, дзе лясы дрымучыя пачынаюцца. Ішлі і ішлі, але ніводнага племені не напаткалі. І толькі калі лясы змяніліся балотамі, вырашылі назад вяртацца, бо багна была такая, што ні кроку ступіць нельга. І ў гэты час з лесу выйшлі нейкія людзі,— ён змоўк, знясілена прыпаў спінай да ствала дрэва. Пастаяў моўчкі, а пасля зноў сабраўся з сіламі: — Яны кінуліся да нас з пагрозлівымі крыкамі, але, убачыўшы, што мы не збіраемся аказваць супраціўленне, паспакайнелі. Нам удалося зразумець іх, хоць яны і гаварылі на нейкай сваёй мове, аднак яна была блізкай да нашай. Яны паўтаралі: «Непра... Непра...» А калі прапанавалі нам сушанай рыбы, паказваючы на яе, зноў прамовілі: «Непра» — і паказалі кудысьці наперад, мы ўпэўніліся, што рыба гэтая водзіцца ў рацэ Непры. Па ўсім відаць, што і людзі, якіх напаткалі мы, прыйшлі менавіта адтуль. Толькі што заняло іх у гэтыя краі? Адказу так і не знайшлі...

— Яны адпусцілі вас? — пацікавіўся Арэй.

— Прапаноўвалі застацца, але мы далі зразумець, што нас чакаюць там, адкуль мы прыйшлі. Тады яны далі нам на дарогу харчу: і рыбы, і мяса сушанага, ды і нейкіх карэнняў, а калі развіталіся, зноў пачалі паўтараць: «Непра... Непра...». Сумнення не заставалася: яны і нас запрашалі

ісці туды, дзе цячэ рака Непра і дзе шмат рыбы водзіцца, многа дзічыны.

— Непра кажаш? — Арэй перапытаў быццам для пэўнасці, але адказ яму не патрэбен быў, бо ўжо зразумеў, што там, у далёкіх землях, іхняе ўратаванне. Проста захацелася запомніць гэтае, раней не чутае ім слова, якое, ведаў, і стане арыенцірам і для яго самога, ды і для ўсяго племені.

Аднак той, хто прынёс гэтае слова да супляменнікаў, запытанне старэйшыны зразумеў па-свойму, таму і паспяшаўся запэўніць яго:

— Але, Непра... Рака такая ёсць у чужых краях.

— Да Непры мы і пойдзем, — заявіў Арэй так упэўнена, што ўсе зразумелі, што ад гэтага намеру ён ніколі не адступіцца. Заўважыў яшчэ, што нешта хоча сказаць Кій. Здагадаючыся што, апырэдзіў старэйшага сына: — Вось і твой час надышоў.

— Да Непры ісці? — здагадаўся Кій. — Я гатоў адразу ж адправіцца ў дарогу.

Гэтая рашучасць сына Арэю спадабалася, аднак ён усё ж кінуў Кію з папрокам:

— Гарачая ў цябе галава, — і дадаў: — Усё ж маладзён яшчэ, але маладосць — не загана, тым няменш...

Кій не даў яму дагаварыць:

— Дык калі адпраўляцца? — не цярпелася яму.

— Ты сур'ёзна?! — уздаваўся Арэй. — Зіма на носе, хіба можа пра гэта ісці гаворка?

— А і сапраўды, — сумеўся Кій.

— Таму памаўчы, пакуль усё не сказаў!

— Слухаю, бацька...

— Не адзін пойдеш, — удакладніў Арэй, — а з братамі сваімі.

— То мо і Лыбедзь з сабой узяць?

У гэтых словах Арэю пачулася падколванне, таму рэзка асудзіў Кія:

— Не той выпадак, каб жартаваць!

Кій, аднак, не пакрыўдзіўся, бо і не збіраўся жартаваць, таму патлумачыў:

— Я сур'ёзна кажу. Яна ж — такая смелая і рашучая, быццам і не дзяўчына, а юнак.

Арэй задаволена ўсміхнуўся:

— Ты Лыбедзь не чапай. Яна разам з усімі пойдзе.

— Значыць, усё племя рушыць у дарогу? — здагадаўся Кій.

— Крыху пазней,— патлумачыў Арэй.— Праз некалькі ўзыходаў сонца пасля вас. А вы са Шчэкам і Харывам павясне адправіцеся. І абавязкова возьмеце з сабой тых, на каго ў дарозе можаце спадзявацца, як на саміх сябе...

Зіму перажылі, ледзь зводзячы канцы з канцамі. Калі сякія-такія буданы ўсё ж паспелі ўзвесці, дык куды цяжэй было з харчаваннем. Амаль усе звяры пасля землятрусу пакінулі гэтыя мясціны, а тых, якія засталіся, было цяжка ўпаляваць, таму жылі галаднавата. Асабліва цяжка даводзілася старым і дзецям, але калі пра дзяцей яшчэ клапаціліся, дык пра старых часта зусім забывалі. Ды тыя за такое стаўленне да сябе не вельмі крыўдавалі. Разумелі, што паспелі пажыць ужо, а ў дзяцей усё яшчэ наперадзе.

Па вясне ж Кій з братамі і тымі са сваіх дружыннікаў, якіх выбраў для гэтай дарогі ў невядомасць, а таксама з тымі, на каго спадзяваліся Шчэк і Харыў, развіталіся з супляменнікамі. Кій пры гэтым не надта смуткаваў.

— Яшчэ сустрэнемся! — казаў ён упэўнена.

Але Арэй не асабліва падзяляў ягоны аптымізм:

— Не трэба загадзя так гаварыць...

— Ты ж сам неаднойчы казаў, што спадзяванне памірае апошнім.

— Я не пра гэта,— Арэй уздыхнуў, і Кій нечакана для сябе заўважыў, як бацька пачаў здаваць. У ягоным позірку адчувалася тая стомленасць, што сама па сабе ўжо сведчыць пра тое, наколькі цяжар пражытых гадоў не прайшоў бяследна.— На жаль, сынку, не ўсе мы сустрэнемся,— распачна прамовіў ён.

— Вышэй галаву, бацька! — вырашыў падбадзёрыць яго Кій.

— Я не толькі сябе маю на ўвазе... Многіх мы не далічымся, але не ісці нельга.

— Сустрэнемся, бацька! — яшчэ раз запэўніў Кій перад тым, як з братамі і дружыннікамі развітацца з супляменнікамі. І нават пасля таго ўжо, калі крыху адышліся, не ўстрымаўся, абярнуўся: — Су-стрэ-нем-ся!

Стары Арэй, не саромеючыся, заплакаў.

Плакалі і тыя, хто застаўся, каб праз некалькі ўсходаў сонца таксама зрушыць з месца.

Ім было куды цяжэй, чым тым, каго павёў Кій, бо з імі ішлі нямоглыя, дзеці, але і ў іх была тая ж рашучасць, як і ў Кія,— абавязкова дайсці да Непры. Дайсці, каб там, каму пашанцуе, пачаць новае жыццё.

Шмат хто дайшоў... Але не ўсе. І не толькі таму, што многія памерлі ў дарозе, а то і загінулі ад драпежных звяроў, калі трапілі ў мясцовасць, дзе вадзілася іх шмат. За час дарогі паміж Арэем і некаторымі старэйшынамі родаў пачаліся рознагалоссі, на што, безумоўна, вельмі ўплывала тое, што ўсе даўно стаміліся і кожнаму здавалася, што ён ведае лепшы і карацейшы шлях да здзяйснення заповітай мары, чым іншыя.

Рознагалоссяў пабольшала, калі сёй-той з правадыроў, убачыўшы мясціны, прыдатныя для жыцця, пачаў прапапоўваць спыніцца і пачаць абжываць іх. Але Арэй настойваў: усё ж трэба ісці да Непры-ракі. Тады старэйшына аднаго з родаў Кісек заявіў, што ён са сваімі людзьмі далей не пойдзе. Арэй не асуджаў яго, як не асуджаў і тых, хто падтрымаў свайго правадыра, хоць з Кісекам пагадзіліся не ўсе з ягонага роду і частка вырашыла працягваць далейшы шлях.

Калі падышлі да Непры, Арэй зусім знямогся. Паспеў толькі парадавацца, што Кій, прыйшоўшы сюды раней, пачаў ужо абжываць гэтыя мясціны. А яшчэ параіў яму абавязкова будаваць тут горад:

— Лепшага месца, сынку, не знойдзеш.

Гэтыя словы сталі ягоным заповітам, бо неўзабаве Арэй памёр, а Кій з братамі прыслухаўся да слоў бацькі. Калі з'явіліся першыя пабудовы, паселішчу далі назву Кіеў — у гонар Кія як старэйшага і найбольш аўтарытэтнага.

Было гэта ў 430 годзе... Кій жа ўзначаліў і ўсё племя, стаўшы ягоным князем. Супляменнікі з вялікай павагай ставіліся да яго, спадзеючыся, што толькі пры ім можна жыць спакойна і шчасліва. А для гэтага самой прыродай тут былі створаны ўсе ўмовы. У Непры вадзілася шмат рыбы, у навакольных лясах — розных звяроў. Было нямала ягад, грыбоў, арэхаў.

Ды толькі спакойна жыць не атрымалася.

Плямёны, якія жылі па суседству, не маглі змірыцца з тым, што ў такой прыдатнай для жыцця мясціне з'явіліся чужыя. Шмат крыві Кію і ягоным супляменнікам папсавалі тыя, хто называў сябе язамі. Не паспелі з імі разабрацца, як праз некалькі гадоў падышлі готы, продкі якіх у свой час перасяліліся на паўднёвае ўзбярэжжа Балтыйскага мора і сталіся заваяваць іншыя плямёны.

Аднаму Кію цяжка было спраўляцца з іхнімі набегамі, таму паспяшаўся знайсці хаўруснікаў сярод іншых

славянскіх плямёнаў. На яго заклік аб'яднацца ахвотна адгукнуліся паляне, драўляне, крывічы, ляхі, і пачалі яны называць сябе русінамі. Правадыры гэтых плямёнаў згадзіліся, каб усіх іх узначаліў Кій. А калі да русінаў далучыліся ільмерцы, дык готам нялёгка давялося. Адзінае, што ім заставалася — адступіць.

Слава пра Кія як пра смелага і мудрага правадыра дайшла і да далёкай Візантыі. Для гэтай краіны таксама настаў нялёгкі час, яна якраз вяла вайну з гунамі Атылы. Візантыйцы вымушаны былі заключыць з імі нявыгадны для сябе мір і плаціць даніну.

Імператар Візантыі запрасіў Кія да сябе і вёў з ім перамовы аб сумесных дзеяннях супраць агульнага ворага. Кій са сваімі братамі нават узначаліў войска, якое накіравалася да Дуная. Але супраць гунаў так і не выступіў, а, наадварот, знайшоў з імі паразуменне і разам павёў барацьбу супраць готаў.

Пазней хадзіў на волжскіх і камскіх балгараў. У першых адваяваў славянскі горад Галунь. Перамога атрымалася настолькі значнай, што пасля гэтага камскія балгары адмовіліся ад вядзення баявых дзеянняў.

Ва ўсіх дзеяннях і пачынаннях надзейнымі памочнікамі Кія былі ягоныя браты, якія, як і сам ён, так і не паспелі абзавесціся сем'ямі. Адна Лыбедзь напаткала сваё шчасце, і ў яе нарадзіўся сын, названы Лебядзінам.

Памёр Кій праз трыццаць гадоў пасля пачатку ўзвядзення Кіева. Кіеўскім князем стаў Лебядзін, які апошнім часам у адсутнасць дзядзькі правіў у сталіцы княства. Але такога адзінства сярод славянскіх плямёнаў, як раней, ужо не было. Кожнае з плямёнаў, якія дагэтуль аб'ядналіся, вырашыла адасобіцца ад Кіева. З Лебядзінам засталіся толькі паляне. Драўляне ж, дрыгавічы і іншыя выбралі сваіх правадыроў. Не адсталі ад іх і палачане. Ды хто імі правіў — невядома.

Дарэчы, і звестак пра самога Арэя і пра ягоных дзяцей захавалася не так і шмат. Да ўсяго пры супастаўленні розных крыніц атрымліваецца, што факты не заўсёды супадаюць. Аднак калі ўважліва прачытаць «Аповесць мінулых гадоў» і асабліва «Вялесаву кнігу», вымалёўваецца прыкладна тое, пра што вышэй і распаведзена.

Канешне, не ўсе з імёнаў, якія згадваюцца, ёсць у гэтых творах. Ды не так і важна, як звалі тых ці іншых людзей, якія мелі дачыненне да лёсаў Арэя, Кія, Шчэка, Харыва,

Лыбедзі. Галоўнае, у чым няма сумнення, яны існавалі ў рэальнасці. Што да галоўных герояў, звесткі пра іх можна напаткаць і ў фальклорных творах.

Прынамсі, Лыбедзь як сястра трох братоў — родапачынальнікаў палян, прысутнічае ў адной з рускіх казак, у якой дзейнічаюць тры браты і сястра. Яна праходзіць як багатырка Белая Лебедзь. Гэтая Белая Лебедзь валодала жывой вадой і маладзільнымі яблыкамі, за якімі і былі пасланы тры браты. Даследчыкі мяркуюць, што імя Лебедзь магло быць ператворана з першапачатковага Лыбедзь пад уплывам міфалагічнага матыву пераўвасаблення багатыркі ў птушку. Паходжанне ж слова «Лыбедзь», верагодней за ўсё, трэба браць ад славянскага «Lub», што па-руску азначае «лыб», «верх» (лыб-онь) — верхняя частка галавы жывёлы. Між іншым, па сённяшні дзень пад Кіевам над ракой Лыбедзь ёсць Дзевіч-гара.

Паходжанне ж імя Кій звязваюць са славянскім «Киј», якое абазначала боскага каваля — паплечніка грамавержца ў яго паядынку са змеем. Паводле аднаго з украінскіх паданняў, гэты каваль перамог лютага змея, што браў з насельніцтва неймаверна вялікія паборы. Каваль пасля запрог яго ў плуг і пачаў араць зямлю. З барознаў утварыліся рака Днепр, дняпроўскія парогі і валы ўздоўж гэтай ракі — так званыя Зміевы валы. А загадкавая рака Непра, да якой і спяшаліся Кій з братамі — не што іншае, як цяперашні Дняпро, Днепр.

У розных варыянтах легенды пра трох братоў і іхнюю сястру бытуюць і ў Беларусі, а гэта лішні раз пацвярджае, што згаданыя аповеды недалёкія ад ісціны. Як і сведчыць пра тое, што ўсходнія славяне маюць у сваёй гісторыі нямала агульных старонак. Расказаная ж намі — адна з найбольш яркіх.

МІРАЖ ПОЛАЦКАЙ ДАЎНІНЫ

Прадслава

Кіеўскаму князю Ігару не давала спакою слава ягонага папярэдніка Алега. Пазней ён увойдзе ў гісторыю як Вешчы, пра што Ігар, зразумела, не ведаў. Аднак ён з'яўляўся сведкам таго як сама гісторыя пісалася на ягоных вачах. Мы ж пра тагачасныя падзеі можам даведацца дзякуючы летапісам, што захаваліся, перажыўшы не адно стагоддзе, і найперш уважліва чытаючы вядомы літаратурны помнік «Аповесць мінулых гадоў», аўтарства якой прыпісваецца знакамітаму Нестару, манаху Кіева-Пячэрскага манастыра.

Ды ў дадзеным выпадку не так і важна, хто ўсё ж пісаў гэты летапіс — Нестар ці нехта іншы, чыё імя канула ў Лету. Істотна тое, што ў «Аповесці мінулых гадоў» занатаваны шмат якія важныя падзеі, што адбываліся на славянскіх землях яшчэ ў першае тысячагоддзе нашай эры, а таксама сведчаць аб кантактах славян з іншымі народамі. Расказваецца ў гэтым творы і пра кіеўскага князя Алега.

У 907 годзе Алег, сабраўшы велізарнае войска з розных славянскіх плямёнаў, ажыццявіў паход у Візантыю — дзяржаву, што добра была вядома сваім росквітам і магутнасцю, а яе правіцелі марылі аб падпарадкаванні сабе ўсё новых і новых зямель. Гэта, безумоўна, мала каму падабалася, ды далёка не ўсе маглі даць адпор надакучлівым візантыйцам. Не ў апошнюю чаргу таму, што дзейнічалі адасоблена, не могучы аб'яднацца, а то і не жадаючы гэта рабіць.

Князь жа Алег аказаўся дальнабачным палітыкам, таму і знайшоў сабе саюзнікаў. Праўда, некаторыя гісторыкі сцвярджаюць, што шмат якія плямёны адгукнуліся на

ягоны заклік ісці ў Візантыю не па добрай волі, а таму, што знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад Кіеўскага княства. Магчыма, у дачыненні да некаторых з іх гэта і праўдападобна. Аднак, як бы там ні было, а важна не столькі тое, як і што рабілася, а вынік, што быў дасягнуты пасля ажыццяўлення паходу. А вынік атрымаўся такім, у верагоднасць якога візантыйцы наўрад ці маглі б паверыць, пакуль гэта не стала рэальнасцю.

Рэальнасць жа была такой, што Алег разбіў іх і ў доказ сваёй перамогі прыбіў на браме сталіцы Візантыі горада Царграда свой шчыт «показуючы пераду», а ў якасці кампенсацыі атрымаў незлічоныя багацці, якімі пераможаны адкупіліся ад пераможцаў. Трафееў і падарункаў было столькі, што хапіла не толькі Алегу і яго бліжэйшаму акружэнню. З добрай здабычай вярталіся і правіцелі плямёнаў, якія разам з кіеўскім князем удзельнічалі ў паходзе. Сёе-тое перапала і радавым ваярам.

Галоўным жа стала тое, што Візантыя пасля гэтага мусіла лічыцца з прысутнасцю моцнага праціўніка і праз чатыры гады заключыла з русічамі мірную дамову, асноўнай задачай якой было падтрыманне сяброўскіх адносін з Кіеўскім княствам і ягонымі саюзнікамі. У гэтай дамове істотным з'яўляўся артыкул 8-ы (усяго значылася 15 артыкулаў), што тычыўся так званага берагавога права. Сутнасць яго заключалася ў тым, што бакі вызначыліся на конт таго, як дзейнічаць у адносінах да судна, якое трапіла ў аварыю. У Заходняй Еўропе яно з усёй маёмасцю (безумоўна, пры ўратаванні) пераходзіла да ўладальніка берага. Цяпер жа ў абавязковым парадку мусілі прымацца захады па дапамозе карабля, які патанаў, а потым судна дастаўлялася да берага той краіны, якой яно належала.

Аднак князь Алег не доўга радаваўся перамозе: у 912 годзе яго не стала, а княжыць у Кіеве пачаў Ігар, першы з роду Рурыкавічаў. Напачатку візантыйцы строга прытрымліваліся ўмоў мірнай дамовы, але праходзіў час, і новы князь пачаў заўважаць, што ў Царградзе на Кіеў ужо глядзяць зусім не так, як пры Алегу.

У чым прычына падобнага стаўлення, ён, канешне ж, не мог не ведаць. Таму князю Ігару і не давала спакою слава ягонага папярэдніка, аднак пакуль, каб самому здабыць яе, гаворкі не магло ісці. Разумеў, што хутка сабраць такое магутнае войска, якое было некалі ў Алега, яму не ўдасца, а клін жа клінам выбіваюць. Супраць сілы паспяхова

можа дзейнічаць толькі сіла, а каб мець яе ў дастатковай колькасці, патрабаваўся час. Балазе яго ў Ігара ставала, бо візантыйцы пакуль не пераходзілі да поўнага ігнаравання мірнай дамовы. Таму давялося змірыцца з іхнім непастаянствам у дзеяннях, а самому часу марна не траціць і збірацца з сіламі.

Ісці на Візантыю Ігар адважыўся толькі ў 941 годзе, але, зразумела, не на конях і не пехам. Сваё войска ў 10 тысяч чалавек пасадзіў на дзесяткі ладдзей, і гэтая армада паплыла па Дняпры ў бок Чорнага мора. Чым бліжэй набліжаліся да яго, тым часцей напаткоўвалі недружалюбныя плямёны. Ды тыя на іх не звярталі асаблівай увагі, а таму ладдзі і не спыняліся, каб высветліць адносіны.

Толькі дасягнуўшы паўднёва-заходняга ўзбярэжжа Чорнага мора, пачалі дзейнічаць актыўна. І не без поспеху. Хутка яно было спустошана, а пазней гэтакі ж лёс напаткаў і бераг Басфорскага праліва. Ігару пачало ўжо мроіцца, што ён, як дагэтуль Алег, прыбівае свой шчыт на браме пакоранай сталіцы праціўніка. Толькі фартуна — паненка з характарам. Сягоння табе ўсміхаецца, а праз некаторы час новага прыхільніка знаходзіць. Гэта ёй асабліва лёгка ўдаецца тады, калі новы абраннік валодае вялікай сілай, а да ўсяго не пазбаўлены хітрасці.

У візантыйцаў было ў дастатку і першага, і другога. Яны, маючы добры ваенны вопыт, адмовіліся ад бою з войскам Ігара на моры, а навязалі яго на сушы, разлічваючы, што праціўнік у падобных умовах не зможа належным чынам разгарнуцца. Прытым яшчэ спрацуе і фактар нечаканасці. Так і атрымалася. Ігару са сваім войскам давялося ратавацца ўцёкамі, але візантыйцы дасталі іх і на ладдзях, выкарыстаўшы «грэчаскі агонь», а гэта была гаручая сумесь, якую не магла патушыць вада. Патанула некалькі суднаў.

Па вяртанні на радзіму кіеўскаму князю не давала спакою ўжо не толькі слава ягонага папярэдніка. Асабліва гнятліва на душы ў князя Ігара становілася, калі прыгадваў, што ўцякаў ад візантыйцаў, нібыта звычайны палахлівец. Разумеў, што гэты сорам ад паражэння можна змыць толькі перамогай над праціўнікам. Як і быў перакананы, што ў Царградзе здагадваюцца аб хуткай верагоднасці ягонага новага паходу ў Візантыю і прымаюць усе захады дзеля таго, каб даць не менш рашучы адпор, чым першы раз.

Пачаў Ігар гуртаваць ранейшых саюзнікаў, а таксама заклікаць рыхтавацца да новага паходу ўласных васалаў.

А дзеля таго, каб знайсці новых паплечнікаў, паслаў ён сваіх ганцоў у навакольныя землі, дзе жылі плямёны, якія былі не супраць таго, каб ісці разам на агульнага ворага. Успомніў ён і пра палачан, якія хадзілі на візантыйцаў разам з князем Алегам. Хоць нямала вады ў Дняпры сплыло з той часіны, ды ў Кіеве адважных полацкіх ваяроў толькі добрым словам успаміналі. Забывалі пра сутычкі, якія неаднойчы надараліся з імі, а памяталі пра тое, як яны смела дзейнічалі ў тым, цяпер ужо даўнім паходзе.

Не забыліся аб сумеснай барацьбе на чале з кіеўскім князем Алегам і ў Полацку. Таму запэўнілі Ігаравых пасланцоў, што калі ён пакліча ў паход, абавязкова адгукнуцца на ягоную прапанову. Гэтакія ж запэўніванні прынеслі ў Кіеў і князевы ганцы, якія пабывалі ў іншых землях. Падобныя весткі ўсцешылі Ігара і падахвоцілі яго яшчэ больш актыўна, дзейсна рыхтавацца да новага паходу, што адбыўся ў 944 годзе.

У «Аповесці мінулых гадоў» чытаем: «Игорь совокупи вои многи, варяги и русь, и поляны, и словены, и кривич, и тиверцы, и печенеги поя, и тали у их пойма, и поиде на греки в лодьях и на конях, хотя мстити себе».

Стрымалі слова і ваяры з Полацка. І не таму, што мусілі выконваць васальныя абавязкі. Наадварот, яны былі свабоднымі ад Кіева. Ахвотна адгукнуліся на ягоны покліч, таму што ўбачылі ў асобе князя Ігара надзейнага саюзніка, з якім палічылі за гонар хаўрусаваць. Ды не толькі прага новых ратных подзвігаў клікала іх, але і звычайная цікаўнасць, бо нямала начуліся пра далёкія землі, дзе, як даходзілі пагалоскі, жыццё зусім не такое, як на радзіме.

Царград іх сапраўды ўразіў. Ён быў заснаваны, паводле міфаў Старажытнай Элады, адным з арганаўтаў, якія накіраваліся ў Калхіду ў пошуках залатога руна. Горад і пачаў называцца па яго імені Візантыем. Адпаведна ўзнікла і назва адной з буйнейшых імперый у сусвеце — Візантыйская. Пазней Візант ператварыўся ў Царград, а пасля візантыйцы перайменавалі яго ў Канстанцінопаль, і зроблена было гэта ў гонар імператара Канстанціна Вялікага. Царград з'яўляўся горадам шматлікіх храмаў і палацаў, манастыроў. Найбольш жа ўразіў падарожнікаў храм Святой Сафіі, купал якога яны ўбачылі яшчэ здалёк, калі плылі пралівам Басфор, падобным да шырокай і хуткапыннай ракі.

Але знаёмства з горадам адбылося пазней. Спачатку ж усе з трывогай пазіралі ў той бок, дзе ў блакітнай дымцы

паўставалі абрысы Царграда, чакаючы, калі насустрач ім пакажуцца візантыйскія караблі і пачнецца бой, з якога далёка не ўсім удалася выйсці жывым. Але, на здзіўленне, наперадзе ўсё было спакойна. А яшчэ праз некаторы час воіны Ігара заўважылі, як насустрач іхнім ладдзям кіруецца лодка.

Пры падыходзе яе высветлілася, што імператар Канстанцін вырашыў не пачынаць бойку, а ўсе спрэчныя пытанні прапанаваў абмеркаваць за сталом перамоў. Ігар з задавальненнем прыняў такую нечаканую прапанову, не сумняваючыся, што яна з'явілася невыпадкава, а стала сведчаннем таго, што той проста баяўся ўступаць у бой, бо не быў упэўнены ў перамозе.

Ды было не да таго, каб займацца высьвятленнем, ці на самай справе гэта так, ці магчыма, паўплывалі на падобнае рашэнне візантыйскага імператара нейкія іншыя прычыны. Заставалася толькі, прыняўшы ягоную ўмову, дамагчыся, каб пры складанні мірнай дамовы ўсё абгаварыць такім чынам, каб самім не аказацца ў пройгрышы, а ў некаторых выпадках нават у чымсьці і выйграць. Праўда, не ўсяго з задуманага ўдалося дасягнуць, але ў цэлым вынікі для Ігара аказаліся прымальнымі.

У адрозненне ад той дамовы, якой дамогся князь Алег, гэтая мела на адзін пункт больш, але ў асноўным нормы новай дамовы блізкі да папярэдняй, хоць і з'явіліся некаторыя ўдакладненні. Істотна тое, што русічы бралі на сябе шэраг знешнепалітычных абавязкаў і прымалі пэўныя абмежаванні пры арганізацыі свайго пасольства ў Царградзе.

Прынамсі, яны заявілі, што больш не будуць ваяваць з карсунянамі, не стануць зімаваць у вусці Дняпра і Бебярэжжы. Паслы і купцы (яны называліся гасцямі) па прыбыцці ў Візантыю сяліліся ў прадмесці сталіцы. Пры гэтым у купцоў павінны былі быць залатыя пячаткі, а ў гасцей — сярэбраныя. Устанаўліваліся і новыя правілы заходу караблёў у візантыйскія воды. Аб магчымасці з'яўлення іх князі загадзя прысылалі спецыяльныя граматы.

Новая дамова стала чарговым значным крокам у пашырэнні дыпламатычных сувязей русічаў з Візантыяй. Таму невыпадкава, што з іхняга боку на ёй пакінулі подпісы не толькі сам Ігар і ягоныя князі-саюзнікі, а і людзі з бліжэйшага княжацкага акружэння. Калі што і здзіўна, дык адсутнасць подпісу полацкага князя, а без яго гэтая

дамова не магла лічыцца правамоцнай, бо ўладар з Полацка належаў у час паходу да бліжэйшых паплечнікаў Ігара. Гэтага не мог не разумець і сам кіеўскі князь.

Значыць, верагодней за ўсё, полацкі князь пайшоў з жыцця ў час паходу. І хутчэй за ўсё не загінуў, а памёр. Інакш, калі б адбылася нейкая значная сутычка, летапісец абавязкова занатаваў бы яе, назваўшы імёны загінуўшых князёў. А калі полацкага князя на момант падпісання мірнай дамовы ўжо не было ў жывых, подпіс у дамоў павінна была б паставіць ягоная жонка, ёсць у ёй і подпіс жонкі Ігара кіеўскай княгіні Вольгі.

Апроч яе імя ў дамоў прысутнічаюць яшчэ два жаночыя. Гэта Свандра — жонка князя Глеба, сваяка Ігара, і невядомая княгіня Прадслава, бо не ўдакладнена, адкуль яна паходзіць.

Знакаміты рускі гісторык Васіль Тацішчаў некалі выказаў меркаванне, што гэтая загадкавая княгіня Прадслава — не хто іншы, як жонка Ігарава сына Святаслава — венгерская княгіня Ільдыка, якая, выйшаўшы замуж, прыняла хрысціянскае імя Прадслава. У гэта можна было б павярць, калі б летапісы не сведчылі аб іншым.

Яны, праўда, не тлумачаць, хто ж такая Прадслава, але адмаўляюць верагоднасць таго, што на момант падпісання мірнай дамовы з Візантыяй Ільдыка, яна ж Прадслава, магла з'яўляцца жонкай Святаслава, бо сын Ігара тады быў у такім узросце, што, нават прыняўшы пад увагу той факт, што абзаводзіліся сем'ямі вельмі рана, ніяк не мог яшчэ ажаніцца, таму што яму споўнілася гадоў сем — дзевяць, а па іншых звестках і таго меней — усяго тры гады.

Але нават калі б гэта і адбылося, дык незразумела, навошта ставіць подпіс за Ільдыку-Прадславу, калі падобны подпіс не зроблены за самога Святаслава. Таму, бадай, трэба пагадзіцца з тым, што Прадслава, якая падпісвала ў 945 годзе мірную дамову з Візантыяй, была ўсё ж полацкай княгіняй, якая атрымала падобныя правы замест загінуўшага (ці памёршага) у час паходу мужа.

Першым магчымасць гэтага выказаў Мікола Ермаловіч. Ён жа звярнуў увагу і на тое, што згаданае імя некалі было вельмі распаўсюджаным: «...імя Прадслава — адно з тых, што шырока бытавалі ў Полаччыне. Відаць, нездарма ж дачка Рагвалода Рагнеда дала дачцэ гэта імя. Магчыма, у гонар сваёй бабкі імя Прадслава насіла да пастрыжэння ў манах і вядомая Ефрасіння Полацкая».

Гэтая Прадслава (Ірына Масляніцына слушна называе яе Прадславай Першай) княжыла ў Полацку яшчэ да Рагвалода — першага полацкага князя, чыё імя дайшло да нас.

Магчымы, аднак, і такі варыянт.

Прадслава пасля смерці мужа (і не ў час паходу ў Візантыю, а да яго яшчэ) не з'яўлялася, калі можна так сказаць, самастойнай княгіняй, а была рэгенткай пры некалькіх дзецях ці пры адзіным сыне. Аднак, калі лепей унікнуць у сутнасць, у такім разе ягонае імя згадвалася б у дамоўе.

Таму ўсё ж трэба пагадзіцца, што ў Царградзе Прадслава падпісалася пад дамоваю за мужа, якога страціла незадоўга да гэтага. Афіцыйна ж яна пачала правіць у Полацку адразу пасля вяртання на радзіму. А палачане прапанавалі ёй княжацкі трон таму, што яшчэ пры мужу яна сталася высокім аўтарытэтам, не пакідала па-за ўвагай і палітычныя справы ў княстве. Таму, калі зайшла гаворка аб пераемніку, усе і выказаліся на яе карысць. І гэта прытым, што, несумненна, знайшлося нямала прэтэндэнтаў. Аднак яны прайгралі Прадславе.

Адбылося гэта ў тым жа 944 годзе.

Праз год, пасля таго як драўляне ў час збору падаткаў забілі Ігара, ягоным пераемнікам на кіеўскім троне стаў сын Святаслаў, але, паколькі ён, як ужо адзначалася, з'яўляўся малалетнім, рэгентам пры ім была княгіня Вольга.

Ведаючы, што з ёю Прадслава пазнаёмілася ў час паходу, ёсць усе падставы сцвярджаць, што дзве княгіні, якія стаялі на чале магутных княстваў, не маглі не кантактаваць між сабой. На жаль, у чым гэта праўлялася, летапісы нічога не гавораць. Але, аналізуючы тагачасныя падзеі, можна выказаць меркаванне, што Прадслава і Вольга зноў сустрэліся ўлетку 947 года, калі кіеўская княгіня, ажыццявіла паход на Пскоў, дзе перамагла яцвягаў і печанегаў.

Па дарозе назад, пераправіўшыся праз Дзвіну, яна, выбраўшы бяспечнае месца, заначавала са сваім войскам. Калі ж раніцой больш уважліва пазнаёмілася з мясцовасцю, засталася вельмі задаволенай пабачаным. Месца было надзіва зручнае для таго, каб закласці тут замак. Вольга ведала, што паблізу працякае рака Віцьба, таму будучае паселішча вырашыла назваць Віцьбескам, які значна пазней стаў Віцебскам.

Але гэтыя землі належалі Полацкаму княству, і, каб забудоўваць іх, безумоўна, трэба было папярэдне атрымаць

дазвол ад княгіні Прадславы, інакш самавольства магло прывесці да ваеннага сутыкнення. Аднак вырашэння спрэчных момантаў пры дапамозе зброі не адбылося. У іншым выпадку падобны факт абавязкова быў бы засведчаны хоць у адным летапісе — пра тое, каб паведаміць аб якой-небудзь бітве, няхай і невялікай, яны ніколі не забывалі. Значыць, Вольга, сустрэўшыся з Прадславай, пытанне вырашыла палюбоўна.

Нягледзячы на тое, што Вольга, як вядома, была чалавекам вельмі жорсткім і ў дасягненні пастаўленай мэты ні перад чым не спынялася. Пра гэта сведчыць ужо тое, з якой лютасцю яна расправілася ў 945 годзе з драўлянамі за тое, што князь Ігар быў забіты за непамерна вялікую даніну. Калі драўлянскі князь Мал пасватаўся да яе, каб праз жаніцбу пашырыць уладу на Кіеў, яна як быццам згадзілася прыняць нечаканых гасцей, але потым пакарала смерцю і сватоў, і жаніха. Галоўны ж горад драўлян Іскорасень быў спалены дашчэнту, а каля пяці тысяч чалавек напаткала смерць.

У тым, што справа да кровапраліцця не дайшла, несумненна, заслуга менавіта Прадславы. У гэтай сітуацыі яна павяла сябе абачлівым палітыкам. Разумеючы, што ваеннае супрацьстаянне нічога добрага не дасць і наўрад ці дазволіць перамагчы куды мацнейшае, чым полацкае, кіеўскае войска, яна пайшла Вользе насустрач. Каля ракі Віцьба быў пабудаваны не адзін замак, а нават два. У Верхнім узвялі мураваную царкву Святога Міхаіла, а ў Ніжнім — Звеставання.

У новым паселішчы Вольга пражыла два гады і толькі пасля гэтага вярнулася ў Кіеў. Бадай, дзве княгіні за гэты час адной сустрэчай не абмежаваліся. Вольга магла прыязджаць у Полацк, а Прадслава наведвацца да яе ў Віцьбеск. Іхнія кантакты, відаць, і пазней не перапыняліся.

Захавалася царкоўнае паданне аб тым, што Вольга, наведваюшы ў 957 годзе Царград і прыняўшы там хрысціянства і новае імя Алена, па вяртанні дамоў занялася прапагандай хрысціянскіх ідэй не толькі ў сваім княстве, але і ў суседніх. З гэтай мэтай прыязджала і ў Полацк, каб сагітаваць і княгіню Прадславу на пераход у новую веру.

Хутчэй за ўсё полацкая княгіня аднеслася да падобнай прапановы без асаблівага энтузіязму. Ці не асноўная прычына ў тым, што Прадслава з'яўлялася значна старэйшай за Вольгу. А чалавек у паважным узросце ўсё ж больш

кансерватыўны ў сваіх поглядах і схільнасцях, чым людзі маладзейшыя. Калі прызвычайца да чагосьці, дык нават і ў думках не ўяўляе сабе, як можна ад яго адмовіцца. А тут жа справа тычылася не чаго-небудзь, а веры. Той веры, што перадавалася з пакалення ў пакаленне. І Прадславе не патрэбны быў нейкі іншы Бог, чым тыя, якім яна пакланялася з маленства.

Як і іншыя яе супляменнікі, Прадслава асабліва шанавала Перуна, які з'яўляўся вярхоўным язычніцкім бажаствам. Пярун, была ўпэўнена яна, гэта бог грому і маланкі, і ўвасабляў ён сабой навальнічную хмару, якая выклікае дождж, а тым самым спрыяе ўрадлівасці. Ведала Прадслава, што Пярун, калі яму неспакойна, трымаючы ў руках велізарныя жорны, пачынае ўдараць камень аб камень, каб выклікаць гром і маланкі. А яшчэ казалі, што пры ўдарах ад жорнаў адколваліся асколкі і ляцелі на зямлю, паражваючы, як стрэлы, усё на сваім шляху. Праўда, гэтых стрэлаў Прадслава не бачыла, а толькі сляды ад маланкі, але хіба ж яны — не тыя стрэлы, якія ўваходзяць у зямлю, а часам і забіваюць чалавека ці жывёлу. Шануючы Перуна, полацкая княгіня з задавальненнем прысутнічала пры ўзвядзенні ў гонар яго новага свяцілішча-капішча.

Пастаянна памятала Прадслава і пра аднаго з галоўных багоў — Вялеса. Дый, як не памятаць было, калі Вялес з'яўляўся не толькі апекуном жывёлагадоўлі, але і ўвогуле спрыяў багаццю, урадлівасці. Гэтымі двума багамі яе супляменнікі кляліся і пры заключэнні дамоваў з Візантыяй. Так было і падчас паходу ў Царград.

Сама Прадслава тады клятвы не давала. Прамаўляў яе, як галоўны, Ігар, але і яна, як і ўсе тыя з іхняга боку, хто прысутнічаў пры падпісанні дамовы, у думках прамаўлялі імёны двух сваіх галоўных апекуноў.

Вялес ёй нават больш падабаўся. Усё ж ён быў богам мірным, не тое што Пярун, які пагражаў карай за непаслухмянаства, а тым самым мог справакаваць вайну ці іншыя сутыкненні. Вайну ж Прадслава не любіла, і каб на тое была яе воля, дык заўсёды б жыла ў міры і згодзе з суседнімі плямёнамі. Праўда, пры ўмове, што тыя ніколі не будуць пасягаць на цэласнасць Полацкага княства. Меркавала Прадслава, што каб гэтага не адбывалася, трэба яшчэ больш задобрываць Вялеса, ушаноўваць яго як апекуна багацця. А будзе ў чалавека шмат багацця, тады ён не паквапіцца на чужое.

Калі заканчвалася жніво, княгіня любіла зазірнуць на палетак, дзе рос ямень — палачане вырошчвалі і іншыя зерневыя культуры: азімае жыта, пшаніцу, але перавагу аддавалі менавіта ячменю, як больш хуткаспеламу і ўраджайнаму.

Жнеі, стаміўшыся за доўгі летні дзень, стараліся зжаць усё, каб не вяртацца сюды назаўтра. Калі ж даходзілі да краю палетка, стомлена рабілі яшчэ ўзмах-другі сярпом, захоплваючы ім тугія сцябліны, і распрамлялі спіну. Звычайна гэта адбывалася тады, калі сонца пачынала садзіцца на даляглядзе, кранаючыся промнямі вершалін векавых дрэў, сярод якіх і знаходзіўся палетак. А на самым ускраі яго ад лёгкага ветрыку пагойдваліся спецыяльна пакінутыя каласы.

— То Вялесу дарунак, — прамаўлялі жанчыны.

Прадслава і сама добра ведала, што гэта і сапраўды дарунак таму, хто апякуецца багаццем. А некрануты лапik ласкава называлі «Вялесавай бародкай».

— А ці не маленькая бародка? — часам пыталася яна ў жнеяў, баючыся, каб тыя, чаго добрага, не пакрыўдзілі Вялеса.

Жнеі ўважлівым позіркам акідвалі пакінуты лапik і супакойвалі яе:

— Не маленькая бародка атрымалася. Вялес жа не пераборлівы. Пра нас болей дбае, чым пра сябе. Капрызнічаць не стане. Прывык менш браць, а больш аддаваць.

— Яно і праўда, — пагаджалася Прадслава, узіраючыся ў неба, на якім згасала сонца.

І вось атрымлівалася, калі верыць Вользе (дый не Вользе, а падумаць толькі: княгіні Алене), багі, якіх шануюць палачане з веку ў век, зусім не тыя, каму можна і трэба пакланяцца.

«Не! — пярэчыў унутраны голас Прадславы. — Я ніколі не здраджу ні Перуну, ні Вялесу, ні іншым сваім багам, бо яны не намі выбраны, а продкамі нашымі. Адпярэчыць іх — значыць, у нечым запляміць памяць пра тых, хто жыў раней».

— Не! — сказала яна Вользе, калі тая пачала яе ўгаворваць прыняць хрысціянства. — Сваім багам я ніколі не здраджу.

Гэта было прамоўлена так рашуча, што кіеўская княгіня зразумела: угаворы нічога не дадуць.

На тым і рассталіся.

Вольга спадзявалася, што ім яшчэ ўдасца сустрэцца, каб зноў звярнуцца да гэтага пытання.

Ды не сустрэліся, бо Прадслава памерла.

Як сцвярджае Маскоўскі летапісны звод канца XV стагоддзя, адбылося гэта «ў дні Святаслава Ігаравіча». Князь жа Святаслаў адышоў у вечнасць у 972 годзе. Значыць, Прадслава памерла да 972 года.

Яе пераемнікам на полацкім троне і стаў Рагвалод, які «меў сваю воласць у Полацку». Кім ён даводзіўся Прадславе, цяжка сказаць.

Можна, праўда, выказаць версію, што з'яўляўся яе сынам і чым-небудзь не задавальняў палачан. Але ж, як вядома, у Рагвалода быў брат Тур, чаму ж у такім разе яму не прапанаваў трон. Таксама нечым не падыходзіў? Аднак наўрад ці магчыма такое супадзенне, што пасля смерці князя перавага не аддаецца ні аднаму з яго сыноў, а жонцы, і толькі пасля смерці апошняй успамінаюць пра аднаго з іх, а менавіта пра Рагвалода.

Застаюцца, прынамсі, яшчэ два варыянты.

Рагвалод мог быць братам Рагнеды, але наўрад ці мог ён знаходзіцца ў такім узросце, каб прэтэндаваць на трон.

І як запасны варыянт: Рагвалод — пляменнік Прадславы. Да яе смерці ён правіў недзе далёка за межамі Полацкага княства, а калі цёткі не стала, вярнуўся ў родную вотчыну.

Гэта, здаецца, найбольш праўдападобная гіпотэза, толькі і яна ніколі не зможа канчаткова праліць святло на тое, кім быў Рагвалод, перш чым заняць трон.

Няменшая загадка і сама Прадслава — княгіня, якая ў полацкай гісторыі па-ранейшаму ўспрымаецца міражом, але гэта такі прывід, верагоднасці існавання якога ўсё ж нельга адмаўляць.

КАХАННЕ КНЯЖАЦКАЙ КЛЮЧНИЦЫ

Малуша

Вецер нечакана зайшоў з боку Дняпра і, хоць стаяла цёплая летняя ноч, прынёс з сабой адчувальную прахалоду. Малушы стала зябка, і яна, забыўшыся пра тое, што яшчэ некалькі хвілін назад адчувала сябе са Святаславам сарамліва, раптоўна прыхінулася да яго, а князь, узрадаваўшыся гэтаму, моцна прыціснуў дзяўчыну да сябе, адчуваючы, як палахліва затрапятала ў яе грудзях сэрца, а сама яна неяк адразу сцішылася, быццам сціснулася, ператварыўшыся ў маленькі жывы камячок, які абдымалі ягоныя дужыя і пажадлівыя рукі.

Святаславу захацелася яшчэ мацней прыціснуць Малушу да сябе, і ён абавязкова зрабіў бы гэта, аднак у апошні момант дзяўчына спахапілася, спалохана адштурхнула яго ад сябе. Пачала азірацца па баках, нібы жадаючы ўпэўніцца, што і на самай справе няма нікога поруч.

— Баішся? — князь усміхнуўся.

Малуша нічога не адказала, а толькі зрабіла яшчэ паўкроку ад яго, каб знаходзіцца на больш бяспечнай адлегласці. Гэта зусім рассямысла Святаслава.

— Малка, дык мы ж толькі ўдваіх, — смеючыся, ён наблізіўся да яе, спрабуючы зноў абняць, але Малуша ўхілілася ад яго.

Хоць ноч была цёмная, і толькі ў недасягальнай позірку вышыні адзінока пабліскваў месяц, спрабуючы сваім сярпом разрэзаць сіняватую тоўшчу хмар, Святаслаў заўважыў, як спалохана бегаюць у Малушы вочы. Аднак гэта не спыніла яго, а, наадварот, надало яшчэ большай рашучасці.

Яму ўжо жадалася безупынку цалаваць яе вочы, што выразна бачыліся ў цемры і злёгка пабліскавалі, як вабныя, прыцягальныя агеньчыкі.

Князь, не раздумваючы, не жадаючы разумець, што ягонае напорыстасць можа зусім напалохаць дзяўчыну, наблізіўся да яе і, абхапіўшы стан Малушы так рэзка, што ад ягонага моцнага абдымку яна ажно прыўзнялася, разгарачанымі вуснамі крануўся яе прыадкрытага рота, з якога зыходзіла парывістае дыханне, а пасля, гэтаксама цяжка дыхаючы, як і Малуша, пачаў цалаваць яе вусны, шчокі...

Страсць настолькі апанавала Святаслава, што ён ужо не мог цалкам усвядоміць таго, што адбывалася з ім, бо ўсё гэта знаходзілася як бы на мяжы свядомасці, а таму ён не звяртаў увагі на тое, як успрымае яго дзеянні Малуша, хоць і заўважыў, што яна, якая напачатку як толькі магла працівілася ласкам, паступова расслабілася і ўжо не адштурхоўвала ад сябе. Стала пакорлівай, падатлівай.

Ды пакора гэтая, аднак, не пазбавіла Малушу разважлівасці, дазваляла ёй кантраляваць свае ўчынкі. Дастаткова было Святаславу паспрабаваць паваліць дзяўчыну на траву, як яна рэзка вырвалася з ягоных рук, а на вуснах князя застаўся саланаваты прысмак слёз.

Ён, канешне ж, мог бы, не зважаючы ніякай увагі на нежаданне Малушы адказаць яму ўзаемнасцю, узяць яе прымусова, і нікуды яна ад яго не дзелася б, не змагла б адмовіць, бо ён не хто-небудзь, а яе князь, як не адмаўлялі яму ў каханні дзесяткі іншых дзяўчат і жанчын пры двары, на каго ён кідаў позірк. Але Святаславу якраз і не хацелася дамагацца Малушы сілай.

Тыя, каго ён меў дагэтуль, таксама прываблівалі яго прыгажосцю. Ды толькі то было іншае памкненне, чым да Малушы. Тады Святаславу не важна было, з каторай легчы ў пасцель, таму ён і, не надта задумваючыся, выбіраў для сябе любую з іх, найчасцей тую, якая першай трапляла яму на вочы, абый толькі як мага хутчэй супакоіць мужчынскую плоць.

З Малушай у яго ўсё было іначай. Яе Святаслаў таксама хацеў, аднак яна неабходна была яму не для аднаго задавальнення. І адбывалася так таму, што бачыў у ёй, у Малушы, тое, чаго не заўважаў у іншых.

Што канкрэтна, нават і не мог сабе дакладна вытлумачыць, а магчыма, ягонае памкненне і не трапляла пад нейкае адно, канкрэтнае вытлумачэнне.

Малушу ён успрымаў так, як чалавек успрымае ўсё звыклае і даўно блізкае яму. Быццам і паспеў прызвычаіцца да яго, але кожны раз яно нязменна прыцягвае да сябе, выклікаючы жаданне пастаянна адчуваць гэтую звыкласць, якая ў той жа час непаўторная ў сваёй сутнасці.

Гэтаксама ніколі нельга насыціцца свежасцю паветра і пахам красак на лузе.

Не можа надакучыць прыгажосць нябёсаў. Як і люстраная роўнядзь возера, на хвалях якога пагойдваюцца, пакалыхваюцца птушкі.

Загадкавы пошум лесу, у якім няйначай за кожным тваім крокам уважліва сочыць лесавік, таксама выклікае шэраг асацыяцый, любая з якіх абуджае жаданне пастаянна насычацца гэтай прыгажосцю і загадкавасцю.

Кожная сустрэча з Малушай, хоць пакуль паміж імі нічога таго асаблівага, што б магло сведчыць аб пераадоленні мяжы, якая падзяляе памкненне адно да аднаго ад найвышэйшага праяўлення кахання, не адбылося, становілася для Святаслава не толькі радасцю, але і пакутай, бо дзяўчына паводзіла сябе з ім па-ранейшаму насцярожана. І чым далей, ён з усё большай цяжкасцю стрымліваў сябе, каб перастаць звяртаць увагу на яе пярэчанні. Ды разумеў, што радасць, якая будзе атрымана прымусова, стане мімалётнай. Малуша пачне глядзець на яго толькі як на свайго гаспадара, а не як на каханага. А апошняга Святаславу якраз і не хацелася. Яму жадалася бачыць у Малушы не тую, што толькі задавальняе ягоную плоць, а люблага і дарагога чалавека, кожная сустрэча з якім ператвараецца ў свята.

...Малуша плакала, чаго ён спачатку і не заўважыў.

Яму стала шкада яе. Настолькі шкада, што, хоць нічога і не здарылася, адчуваў сябе вінаватым. Захацелася згладзіць гэтую віну. Прытуліў Малушу да сябе. Так асцярожана прытуліў, як маці туліць да сябе любое дзіця, жадаючы, каб яно хутчэй супакоілася. І Малуша памкнулася на ягоны покліч, прыціснулася да грудзей, але не сцішылася, а заплакала — горка, ледзь не наўзрыд.

Мабыць, у яе душы назбіралася столькі нявыказанага, што яна толькі чакала моманту, каб найхутчэй пазбавіцца гэтага цяжару, які неймаверна ціснуў, не даючы спакою. Такі момант як быццам наступіў. Ва ўсякім разе гэтак падалося Малушы, таму яна, не даўшы Святаславу і рота раскрыць (а князь якраз збіраўся яе суцешыць, толькі

шукаў падыходзячыя словы, каб зрабіць гэта як мага тактоўней), прамовіла як на адным дыханні. Нават не прамовіла, а пракрычала скрозь слёзы, што душылі яе, перапыняючы дыханне:

— Кахаю цябе!

Гэта было настолькі нечакана, што Святаслаў ажно разгубіўся, але імгненна прыйшоў у сябе:

— І я цябе кахаю, Малка!

Думаў, што пасля такога ўзаемнага прызнання яна паспяшаецца выцерці слёзы, аднак Малуша, як ні старалася, ніяк не магла супакоіцца.

— Мілая мая, — Святаслаў з цяжкасцю знаходзіў неабходныя словы. — Досыць слёз. Навошта яны, мы ж кахаем адно аднаго...

— Але ж ты...

Ён па-свойму зразумеў тое, што яна мела на ўвазе, таму паспяшаўся запэўніць:

— Я ж сказаў, што таксама кахаю цябе.

— Я не пра гэта...

— А пра што?

— Ты ж — князь!

— І што з гэтага?

— А я — звычайная ключніца. — Малуша працягвала плакаць.

Святаслаў адразу зразумеў, куды яна хіліць.

Становішча атрымалася сапраўды няёмкае.

Безумоўна, не толькі ён сам, аднак і Малуша добра ведалі, што князю дазвалялася адначасова мець некалькі жонак. Але ведалі яны і іншае: колькі б жонак у князя ні было, аднак найчасцей бліжэй пры ім знаходзілася не толькі тая, якую ён найбольш кахаў ці ў нечым вылучаў сярод іншых, а па сваім паходжанні блізкая яму. Малуша ж не магла прэтэндаваць на падобную ролю, бо яна і сапраўды пры Святаслававай маці, княгіні Вользе, з'яўлялася ўсяго-наўсяго ключніцай.

І тут адбылося тое, што не павінна было б адбыцца.

Святаслаў, працягваючы абдымаць Малушу, прамовіў:

— Аднак хоць ты і ключніца — не такая ключніца, як іншыя.

Словы «не такая, як іншыя» ён падкрэсліў.

Малуша раптоўна сціхла, і яе вочы, поўныя слёз, уважліва паглядзелі на Святаслава. Ён гэтага не мог не заўважыць, бо серп месяца якраз выглянуў з-за хмар.

Але нават калі б і не выглянуў, усё адно гэтага немагчыма было б не заўважыць, настолькі праніклівы быў позірк Малушы. Ён нібыта прасвечваў яго наскрозь.

Дзяўчына чакала яшчэ нейкіх іншых слоў. Несумненна, тых, якіх Святаслаў не павінен быў гаварыць. Ды князь ужо не мог стрымаць сябе і ў парыве адкрытасці дадаў:

— Ты ж — княжацкая дачка!

Сёе-тое наконт свайго княжацкага паходжання Малуша чула і раней. Найчасцей падобнае сцвярдженне ішло ад людзей, якім яна асабліва не давярала, хоць і памятала, што ёсць нямала і такіх, якія што заўгодна могуць сказаць, абы вывесці чалавека са спакойнага стану і ад гэтага атрымаць задавальненне. Аднак амаль тое самае гаварыў і яе брат Дабрыня, які быў на некалькі гадоў старэйшы.

Дабрыню нельга было не верыць, бо многае пабачыў на ўласныя вочы. Аднак і да распаведзенага ім Малуша ўсё ж ставілася шмат у чым крытычна. Ведала, што ён ніяк не можа забыцца пра тое, як кіяўляне па загаду княгіні Вольгі люта расправіліся з драўлянамі, у тым ліку з іхнім бацькам, таму шмат у чым схільны прадудзята ставіцца да тых падзей. Сама ж яна ўсё запам'ятавала, бо тады ёй споўнілася толькі тры гады.

Многае запам'ятаваў і Святаслаў, але шмат што засела ў ягонай памяці назаўсёды, бо яму пра гэта расказвала маці. Паступова прыйшла хвіліна, калі Святаслаў не ўстрымаўся, прамовіў тое, што ёй даўно хацелася пачуць менавіта з ягоных вуснаў як пацвярджэнне таго, што яна, Малуша, не без роду-племіні чалавек, а княжацкага паходжання.

Згадкі, чутыя Малушай раней, цяперашні напамінак Святаслава, а таксама тое, што дагэтуль зберагалася недзе глыбока ў сховах яе памяці, а цяпер пачало выходзіць вонкі, набываючы рэальныя абрысы, — усё гэта разам узятае і пачало вымалёўваць ва ўяўленні ключніцы Малушы падзеі, калі яшчэ зусім і не ключніцай кіеўскай княгіні Вольгі яна была, а любай дачкой драўлянскага князя Мала.

Драўляне жылі ў басейне Дняпра, акружаныя векавымі лясамі, якім, здавалася, няма канца-краю. На правым беразе ракі Прыпяць, па цячэнні рэк Убарць, Сцвіга, Цераў і іншых яны аблюбовалі мясціны, дзе вадзілася шмат дзічыны, пад восень пчолы адорвалі духмяным мёдам, а ў рэках столькі было рыбы, што хіба лянiвы мог не лавіць яе.

Усяго ставала, каб не толькі не памерці з голаду, але і выплачваць даніну князю. Таму драўляне, у адрозненне

ад іншых плямёнаў, не надта ахвотна займаліся земляробствам. Дый не збіраліся пакідаць месцы свайго традыцыйнага рассялення, бо лес, рэкі здаўна з'яўляліся для іх не толькі крыніцай харчавання, але і надзейна засцерагалі ад ворагаў, у першую чаргу ад качэўнікаў, якія рэдка асмельваліся наведвацца сюды.

Вольніцы прыйшоў канец, калі трапілі пад залежнасць ад Кіева. Праўда, гаравалі нядоўга, бо даніну маглі плаціць своечасова, а таму па-ранейшаму працягвалі жыць, па сутнасці, вольна. Аднак так было толькі да таго часу, пакуль кіеўскі трон не перайшоў да князя Ігара.

У драўлянаў тады гаспадарыў Мал, бацька Малушы. Яе і назвалі Малкай у гонар яго. У Малкі быў брат Дабрыня, першынец у дружнай сям'і. Бесклапотнае маленства Малушы і Дабрыні працягвалася б і далей, калі б не пражнасць князя Ігара. Бачачы, што драўляне, своечасова плацячы Кіеву даніну, і самі живуць нябедна, ён пачаў павялічваць паборы, якія таксама атрымліваў без затрымкі. Дый гэтага падалося Ігару мала.

У 945 годзе ён, атрымаўшы ад драўлян чарговую даніну, да Кіева не даехаў, а з паўдарогі павярнуў назад, каб здзейсніць яшчэ адзін пабор.

Падобны ўчынак кіеўскага князя выклікаў у драўлян вялікае абурэнне. Аднак, магчыма, усё і скончылася б мірна, бо яны былі па сваёй прыродзе людзьмі ціхмянымі. Ды ў справу ўмяшаўся бацька Малушы. Зразумеў князь Мал, што калі і на гэты раз пакінуць усё беспакarana, дык Ігар пачне паводзіць сябе яшчэ больш нахабна. Можна стацца так, што даніну ўжо давядзецца плаціць не толькі двойчы, але тройчы.

Таму калі ягоныя супляменнікі кінуліся да Ігара, сцягнулі яго з каня, ні слова не прамовіў Мал, даўшы зразумець, што іхнія дзеянні адабрае. Не запырэчыў і тады, калі ўзяліся караць нягодніка. А дзейнічалі драўляне так, як і неаднойчы ў падобных выпадках.

Паклалі кіеўскага князя паміж двума рослымі дрэвамі. Самыя спрытныя палезлі ўверх па ствалах і з цяжкасцю прыгнулі іх да зямлі, а потым прывязалі да вершалін Ігара за ногі і адпусцілі дрэвы. Цела кіеўскага князя было разарвана папалам.

Пасля гэтага трэба было чакаць з боку Кіева дзеянняў у адказ. Але Малушын бацька, параіўшыся са старэйшымі, вырашыў апырэдзіць магчымае разгортванне падзей

і ўзяць ініцыятыву ў свае рукі. Паколькі на той час ён пахаваў жонку, дык вырашыў сасватаць удаву Ігара княгіню Вольгу, якая адразу стала рэгенткай пры малалетнім сыне Святаславе.

Пры паспяховым ажыццяўленні гэтай задумы можна было б адной стралой забіць двух зайцоў. Ажаніўшыся з Вольгай, Мал прыбраў бы да сваіх рук Кіеў і, як само сабой зразумелае, вярнуў бы заваяваныя драўлянскія землі.

Ды Вольга аказалася куды хітрэйшай, чым можна было падумаць. Яна ўвяла драўлян у зман, згадзіўшыся, каб тыя прысылалі сватоў, якіх неўзабаве забіла. Напаткала смерць і князя Мала. Дашчэнту была спалена драўлянская сталіца Іскорасцець.

Усе з насцярогай чакалі, што гэтакі ж лёс, як і Мала, можа напаткаць і ягоных дзяцей. І калі б так адбылося, у гэтым не было б нічога дзіўнага. У тыя часы чалавечае жыццё нічога не каштавала, а пераможцы, прагнучы помсты, не шкадавалі ні старых ні малых.

Вольга пашкадавала.

У сэрцы кіеўскай княгіні, азлобленым і халодным ад таго, што страціла мужа, усё ж знайшлося месца спагадзе. Калі да Вольгі прывялі заплаканных і безабаронных дзяцей Мала, яна жжалілася. У той момант, калі вырашаўся лёс Дабрыні і Малушы, княгіні прыгадалася, як зусім яшчэ нядаўна ў чымсьці гэтакім жа бязвольным выглядаў і яе сын, адчуваючы сябе няўпэўнена і нерашуча.

Тады, перад самым пачаткам штурму сталіцы драўлян, старэйшыны падказалі Вользе, што на перамогу абавязкова можна разлічваць у тым выпадку, калі сам Святаслаў, як законны спадчыннік трона, дасць знак пачынаць бітву. Яна адказала згодай і маленькага княжыча, які наўрад ці здагадаўся, якая адказная місія пры гэтым ускладаецца на яго, пасадзілі на каня і далі ў рукі кап'ё.

Святаслаў усміхаўся, ледзь трымаючы яго ў кволых руках, і не ведаў, што рабіць далей.

— Кідай наперад яго, — падказала Вольга.

Княжыч з цяжкасцю прыўзняў зброю — так, што кап'ё вострым канцом ледзь не лягло на галаву каня паміж ягоных вушэй.

— Вышэй падымай! — пачуліся галасы.

— Добра, — пахваліў княжыча ваявода Свенельд.

Ад пахвалы твар Святаслава расплыўся ў шырокай усмешцы, і ён з усёй сілы шпурнуў кап'ё наперад. Але

штуршок атрымаўся ўсё ж слабым, бо княжычу не ставала сілы, а таму кап'ё, праляцеўшы паміж вушэй каня, ударыла яго па назе.

Ды на гэта ніхто не звярнуў асаблівай увагі. Ваявода Свенельд з усёй сілы крыкнуў:

— Князь пачаў ужо свой бой! Ударым жа, ваяры, услед за князем!

Рука ў Святаслава тады аказалася лёгкай, і Іскорасень быў павержаны, а потым спалены дашчэнт.

Пра няўдалае кіданне кап'я княжычам усе хутка забыліся, ап'яненыя перамогай. Адна Вольга не забылася. Разумела, што сыну трэба яшчэ нямала расці, каб адчуваць сябе ўпэўнена ў абыходжанні са зброяй і смела дзейнічаць ў баі.

...Яе позірк нечакана сустрэўся з позіркам Дабрыні. Маленькі драўлянін глядзеў на Вольгу прама, не адводзячы вачэй, і яна не магла не адчуць, што позірк гэты працінае яе наскрозь, пранізвае, нібыта вострае кап'ё, падобнае да таго, якое кінуў Святаслаў.

У іншым выпадку яна б абурылася, не пашкадавала б таго, хто ў такім малым узросце праяўляе да яе лютую нянавісьць. Але цяпер паставілася да ўсяго інакш. Падумала, што менавіта такі чалавек, як гэты Дабрыня, калі падрасце, і спатрэбіцца ёй у княжацкай дружыне. Будучы ўдзячным за тое, што ўратавала ягонае жыццё, пачне службыць верай і праўдай. Аднак што рабіць з яго сястрой?

І Малушу забіць у Вольгі рука не падымалася. Калі ўбачыла, як тая, зусім малая яшчэ, горка заліваецца слязьмі, камяк падступіў да горла. Паспела Вольга нямала смерці пабачыць, аднак ёй захацелася, каб гэтая дзяўчынка абавязкова засталася жыць. Нават памкнулася княгіня, каб пагладзіць яе па галоўцы, але своечасова спахапілася, што якраз гэтага і не трэба рабіць. Княжацкае акружэнне падобны ўчынак абавязкова ўспрыме як праяўленне слабасці. А Вользе хацелася выглядаць у чужых вачах пастаянна валявой, моцнай, такой, якую нішто не ў стане вывесці з раўнавагі.

Загадала:

— Пакіньце дзяцей жывымі! Паедуць са мной у Кіеў.

Так і пачала жыць Малуша разам з братам пры двары кіеўскай княгіні.

З цягам часу Малушай многае забылася, бо нямала вады і ў Прыпяці, і ў Дняпры сплыло з таго моманту, калі Вольга так жорстка расправілася з непакорнымі драўля-

намі. А калі што і запомнілася, дык тое, што княгіня ўсё ж ставілася да яе, Малушы, і да Дабрыні няблага. Яны атрымалі магчымасць выхоўвацца разам са Святаславам.

Асабліва зблізіўся з юным князем Дабрыня. Праўда, братава памяць усё ж захавала многае, і ён, безумоўна, у душы хаваў непрыязь да той, якая, будучы да яго і сястры чулай і спагадлівай, забіла іхняга бацьку. Але чым больш сталаў Дабрыня, тым часцей лавіў сябе на думцы, што ў цэлым ягонае становішча не такое і благое.

Упэўненасці наконт гэтага ў яго пабольшала пасля таго, як пачаў заўважаць, што Святаслаў неабыякавы да Малушы. І неаднойчы думаў аб тым, як бы было добра, калі б яны пажаніліся.

У магчымасць гэтага канчаткова паверыў пасля таго, як княгіня Вольга зрабіла Малушу сваёй ключніцай. Тым самым ягоная сястра стала пры княжацкім двары эканомкай. А гэта была вельмі адказная пасада, і той, каго прызначалі на яе, карыстаўся асаблівым даверам у княгіні і пашанай у яе акружэння.

Аднойчы Дабрыня нават параіў Малушы, каб паводзіла сябе са Святаславам смялей, але тая на гэта нічога не адказала, а толькі залілася чырванню, нібыта злоўленая на чымсьці недазволеным. Пры другім жа напамінку павяла сябе іначай. Не ўцякла ад брата, каб тым самым адразу даць зразумець, што няма аніякіх падстаў весці непатрэбную размову, а паглядзела асуджальна.

— Жартаваць вырашыў? — у яе голасе чулася асуджэнне.

— Малка, якія могуць быць жарты? — пачаў апраўдвацца Дабрыня.

— Няўжо не разумееш, што я князю не пара? — не адступала ад свайго Малуша.

— Я ж казаў табе, — пачаў угаворваць яе брат, — што бацька наш быў драўлянскім князем Малам!

— Я гэта ўжо неаднойчы чула!

— І па-ранейшаму не верыш?

— Не веру! — Малушу цяжка было пераканаць. — Ні табе не веру, ні ўсім тым, хто гэтыя чуткі распаўсюджвае.

Дабрыня не ведаў, што і адказаць. Адчувалася, што Малуша адступаць ад свайго не збіраецца. І ніхто і ніколі яе не зможа пераканаць, што яна ўсё ж княжацкага паходжання. Хацеў ужо плюнуць на ўсё і пайсці, але на ўсялякі выпадак вырашыў запытацца:

— Няўжо няма ніводнага чалавека, якому б ты магла паверыць?

Малуша маўчала, і Дабрыня зразумеў, што марна задаў сястры такое пытанне, бо яна ўсё адно нікому не паверыць, хто б ні сказаў, што яна дачка драўлянскага князя Мала.

Сабраўся ісці, аднак Малуша спыніла яго:

— Ведай, брат, магу паверыць толькі аднаму чалавеку!

— Каму? — Дабрыня гарэў нецярпеннем хутчэй даведацца.

— Князю Святаславу!

— Гэта ж прасцей простага! — Вочы Дабрыні запалалі, як у паляўнічага, якога нарэшце напаткала даўно чаканая здабыча. — Я папрашу яго і...

Малуша не дала брату дагаварыць:

— Толькі не гэта!

— Ён жа абавязкова пацвердзіць тое, што я кажу табе! — паспрабаваў пераканаць сястру Дабрыня.

— А гэта якраз мне не трэба! — зазлавала Малуша.

— Чаго не трэба? — здзівіўся Дабрыня.

— Твайго пасрэдніцтва!

— Нічога не разумею! — Ён і сапраўды нічога не разумеў.

— А зразумець і нескладана, — голас Малушы крыху памякчэў.

— Дык адкрыў мне сакрэт! — не цярпелася Дабрыню.

— Тады дай мне слова, што зробіш так, як я хачу!

— Богам Перуном клянуся, — паспяшаўся запэўніць яе Дабрыня. — Богам Вялесам — таксама, што ніколі не пайду насуперак твайму жаданню!

— Паверу ў тое, што я — княжацкая дачка, — выпаліла Малуша, — толькі тады, калі гэта скажа сам Святаслаў. Без чыйго-небудзь напамінку, — падкрэсліла.

Дабрыню давялося стрымаць слова, бо ён баяўся, што калі пойдзе насуперак волі сястры, дык будзе пакараны і Перуном, і Вялесам. Дый іншыя багі пасля гэтага наўрад ці будуць да яго спагадлівыя, усё ж яны не любяць, калі чалавек пустазвонствам займаецца. Пры сустрэчах з сястрой таксама ніколі не вяртаўся да гэтай размовы, спадзеючыся, што рана ці позна, але Святаслаў абавязкова скажа Малушы, хто яе бацька. Не можа не сказаць, бо ўсё больш упэўніваўся, што пачуцці князя да ягонай сястры з кожным днём мацнеюць.

Спадзявалася і Малуша пачуць гэта ад Святаслава, але князь, хоць і пастаянна прагнуў з ёю сустрэчы, ні словам

не абмаўляўся аб тым, што яе асабліва непакоіла. Праўда, дзяўчыну радавала, што ён, не хаваючы сваіх пачуццяў, усё ж паводзіў сябе тактоўна. Неаднойчы магла ўпэўніцца, што кахае яе па-сапраўднаму. Ад усведамлення гэтага хораша і светла становілася на душы. Аднак усё адно хацелася ўпэўніцца наконт таго, пра што неаднойчы гаварылі пры княжацкім двары.

І вось тое, пра што Малуша апошнім часам так шмат думала і разважала, што доўга не дазваляла ёй заснуць, прагучала...

— Ты — княжацкая дачка, — паўтарыў Святаслаў.

Нарэшце зразумела Малуша, што гэта і на самай справе так. А з гэтым разуменнем прыйшло і іншае. У нечым нават большае, бо яно, ідучы ад першага, давала магчымасць здзяйснення таго, пра што яна думала неаднойчы: калі княжацкага роду, дык можа стаць жонкай Святаслава. І калі дагэтуль старалася хоць неяк стрымліваць свае пачуцці, дык пасля пачутага дала ім поўнаасцю волю.

Кінулася да князя, абняла яго гэтаксама моцна, як нядаўна абдымаў ён яе, зашаптала, задыхаючыся ад слоў:

— Любы мой! Адзіны!

Плакала і прычытала, а Святаслаў, падхоплены гэтай хваляй яе кахання, таксама пачаў пераходзіць тую мяжу, да якой даўно набліжаўся, але ў апошні момант стрымліваў сябе.

Князь падхапіў Малушу на рукі і пяшчотна шэпчучы: «Малка! Дарагая мая, Малка», панёс яе туды, дзе быў невялікі пагорак, на якім, як добра памятаў ён, ад доўгага дзённага санцапёку паспела падсохнуць трава.

Малуша не вырывалася з ягоных рук. Наадварот, стала яшчэ больш бязвольнай. Штосьці шаптала, усхліпвала і толькі паўтарала і паўтарала:

— Любы мой! Адзіны!

Паўтарала яна гэта і тады, калі абое апынуліся на пагорку і Святаслаў усім цяжарам свайго цела прыціснуў яе да мяккай травы, лёгкі пах ад якой зліўся з водарам валасоў дзяўчыны.

Ён ужо не звяртаў увагі на гэтыя пяшчотныя словы, бо не яны ўжо неабходныя былі яму, а сама Малуша — уся, без астатку.

З валасамі паху прывялай травы.

З вуснамі, ад якіх ішоў водар суніц, назбіраных пад вечар і не растрачаных пасля пацалункаў.

З рукамі, якія прыціскалі і прыціскалі ягоную галаву да сябе, нібы баючыся, што адхінецца, забудзецца пра тое, што прывяло абаіх на гэты пагорак.

З усім гнуткім станам каханай, што нагадваў цяпер змейку, якая згіналася, віляла з боку ў бок.

З тымі ўздыхамі, што зліваліся ў адно цэлае з ягоным стогнам, які абуджаў прастору ночы.

Недзе падала голас спалоханая сава.

Амаль побач прабег нейкі звярок — мабыць, заяц, начны сон якога патрывожыла яна.

У паветры пачуўся ўзмах крылаў — мо праяцела тая ж сава ці нейкая іншая птушка.

Кожны жыў у гэтую летнюю ноч сваім жыццём.

Толькі ў Святаслава і Малушы пачыналася жыццё новае. Для яго, праўда, у нечым і знаёмае, бо паспеў ужо спазнаць дзяўчат і жанчын, але тое, што адчуў з Малушай, было непараўнальна з ранейшымі ласкамі і абдымкамі. Малуша ж адкрывала для сябе найвялікшую таямніцу прыроды ўпершыню.

— Яшчэ хачу цябе, — яна ўжо не стагнала, а толькі шаптала і шаптала ў паўзабыцці, адчуваючы побач прысутнасць таго, да каго так доўга ішла, баючыся, што ён адпрэчыць яе, не захоча называць сваёй. Атрымліваецца, што памылілася.

У іх і сапраўды магло пачацца новае жыццё.

Аднак не пачалося. Ва ўсякім разе, такім, пра якое абое марылі.

Калі княгіня Вольга даведалася, што яе сын збіраецца ажаніцца з Малушкай, ніяк не магла паверыць. Падумала, што нехта наўмысна распускае падобныя чуткі, таму і паспешалася да Святаслава.

— Гэта праўда? — спытала строга.

Святаслаў нават не палічыў патрэбным пацікавіцца, што яна мае пры гэтым на ўвазе, і Вольга адразу зразумела, што чуткі — не беспадстаўныя і сын сваім адказам толькі пацвердзіў правільнасць іх.

— Праўда, — адказаў ён так спакойна, быццам пра свае ўзаемаадносіны з Малушай гаварыў ужо многім і паспеў да гэтага прызвычаіцца.

— У цябе ёсць галава? — Княгіня з цяжкасцю стрымлівала сябе, каб не пачаць на яго крычаць.

— Я кахаю яе...

— Каго? — Вольга не стрымалася, перайшла на крык: — Маю ключніцу?!

— Княжацкую дачку! — павысіў голас і Святаслаў.
— Чыю дачку? — Вользе не хацелася верыць, што яе сын ужо канчаткова ўпэўніўся, што Малуша — не простага паходжання.

— Дачку князя Мала.

— І ты гэтаму верыш? — Яна не знайшла нічога іншага, каб не запытацца.

— Веру, бо гэта і сапраўды так!

Княгіня Вольга, якую, здавалася, нішто не можа вывесці з раўнавагі, нечакана для Святаслава, а тым больш для сябе самой, расплакалася:

— Сыночак, ды я ж падшукала табе дастойную жонку.

Святаслаў, аднак, ніяк не зрэагаваў на гэта, быццам сказанае і не яго тычылася. Пасля гэтага Вольга зразумела, што на яго можна паўздзейнічаць толькі праявіўшы настойлівасць. Таму здолела лёгка прыйсці ў сябе.

Быццам і не плакала. Вочы, у якіх яшчэ праступалі слёзы, нечакана сталі злымі і жорсткімі.

— Запомні: тваёй жонкай будзе Ільдзіка, дачка венгерскага князя Такшона.

— Маёй жонкай будзе Малуша, — няменш цвёрда адказаў Святаслаў.

Жонкай яго ўсё ж стала Ільдзіка.

Вольга ад свайго не адступілася, ды і, па сутнасці, рабіць гэта было позна, бо перамовы наконт таго, каб парадніцца з венгерскім дваром ужо вяліся, і там была атрымана згода.

Але Святаслаў, нават ажаніўшыся, не перастаў сустракацца з Малушай. Гэта скончылася тым, што ў яго нарадзіўся пазашлюбны сын, якога назвалі Уладзімірам. З'явіўся ён на свет пасля таго, як у Святаслава ўжо былі законныя спадкаемцы трона — Яраполк і Алэг. Але і ад Уладзіміра князь не толькі не адмовіўся, але і прызнаў яго афіцыйна. А ягоным выхавацелем прызначыў Малушынага брата, а Уладзіміравага дзядзьку Дабрыню.

Дабрыню ж гэта толькі і патрэбна было. Ён даўно марыў, што калі-небудзь удасца вярнуць драўлянскія землі, якія яму, безумоўна, належалі па праву спадчынніка. Аднак задуманае так і не змог ажыццявіць і мусіў паступова з гэтым змірыцца.

Цяпер жа, з нараджэннем Уладзіміра, ягоная даўняя мара зноў набыла пад сабой аснову. Калі не сам ён, дык ягоны пляменнік абавязкова павінен стаць валадаром тых зямель, якія некалі належалі князю Малу. І Дабрыня,

які карыстаўся ў Святаслава вялікім даверам, дамогся таго, што кіеўскі князь, які ўжо дзейнічаў самастойна, а не прыслухоўваўся да голасу маці, якая з'яўлялася пры ім рэгенткай, загадаў будаваць горад Оўруч. Меркавалася, што ў гэтым горадзе і пачне княжыць Уладзімір.

Толькі падобнаму намеру перашкодзілі ноўгарадцы, якія, вольныя самі выбіраць сабе ўладароў, пажадалі бачыць сваім князем менавіта сына Святаслава і Малушы. Канешне, і сам Святаслаў, і тым больш Дабрыня не адхінулі такі варыянт. Таму Уладзімір і пачаў княжыць у Ноўгарадзе.

Калі ж Святаслаў памёр, дзядзька пачаў прыкладаць усе намаганні, каб ягоны пляменнік заняў кіеўскі трон, на якім ужо знаходзіўся Яраполк, забіўшы яшчэ аднаго прэтэндэнта — свайго брата Алега. Дабрыня і параіў Уладзіміра, які ўжо меў жонку-скандынаўку, узяць сабе яшчэ адну — дачку полацкага князя Рагвалода — Рагнеду, каб сумесным войскам ноўгарадцаў і варагаў спачатку ісці на Полацк, а потым на Кіеў.

Рагнеда і стала чарговай жонкай Уладзіміра, але без кровапраліцця пры гэтым не абышлося. Гордая і непакорная дачка Рагвалода абазвала будучага мужа «рабынічам». Гэта пацягнула за сабой шлейф новых драматычных падзей. Уладзімір спаліў Полацк і забіў усю княжацкую сям'ю, перад гэтым на вачах у яе згвалціўшы Рагнеду.

Пра гэта ўжо не маглі даведацца ні княгіня Вольга, ні яе ключніца Малуша, бо на той час іх не было ў жывых. Малушу Вольга яшчэ паспела выслаць з Кіева, і тая апошнія свае дні дажывала ў сяле Будуцін, што знаходзілася на рацэ Рось.

Так і скончылася яшчэ адна гісторыя, у якой далёка не апошняю ролю сыграла каханне.

Па іншай версіі, Малуша была дачкой не драўлянскага князя Мала, а нейкага Малка Любчаніна. Але калі гэта і на самай справе так (хоць малаверагодна, каб дзяўчына, якая выйшла з нізоў, магла стаць княжацкай ключніцай), дык цікаўнасць да Малушы ўсё адно не памяншаецца. Наадварот, гэта яшчэ болей сведчыць на яе карысць, бо не кожнаму дадзена стаць не палюбоўніцай князя, а ягонай каханай, з-за любові да якой ён гатовы лічыць пазашлюбнага сына законным пераемнікам трона.

Усё ж думка, што Малуша была менавіта дачкой драўлянскага князя Мала і нарадзілася на той тэрыторыі, якая сёння ўваходзіць у склад Беларусі, пераважае.

З КАНЦА ДЗІДЫ ВЫКАРМЛЕНЫ

Андрэй Полацкі

Маўчанне зацягнулася і, як і звычайна бывае ў падобных выпадках, калі ад адказу, прытым як мага больш хуткага, шмат залежыць, прынесла з сабой нейкую насцярогу і няўпэўненасць. Але, зразумела, непакоіўся не Андрэй Альгердавіч, які і павінен быў даць гэты адказ, а вялікі князь маскоўскі Дзмітрый Іванавіч.

Канешне, ён і сам мог прыняць канчатковае рашэнне, і да яго меркавання ўсё б прыслухаліся, бо менавіта яму было падначалена не толькі ўласнае войска і аб'яднанае, што складалася з палкоў, прыведзеных сюды, да ракі Дон, за якой знаходзіўся лагер крымскага хана Мамаея, іншымі князямі, а таксама з атрада пскавічоў і палачан, сфарміраванага Андрэем Альгердавічам і ягонай дружыны.

Аднак Дзмітрыю Іванавічу ўсё ж хацелася загадзя заручыцца падтрымкай надзейнага папличніка і баявога таварыша, які перайшоў на ягоны бок, тым самым, па сутнасці, назаўсёды адрэзаўшы за сабой масты і нажыўшы нямала ворагаў у родным яму Вялікім княстве Літоўскім. Князь жа Андрэй марудзіў з адказам не таму, што не паспеў яшчэ вызначыцца, што лепей: чакаць Мамаея на гэтым беразе ці ўсё ж непрыкметна пераправіцца цераз Дон, чаго татары, у чым ён не сумняваўся, не чакаюць.

Андрэй Альгердавіч даўно быў прыхільнікам другога варыянту, бо разумеў, што гэта можа аказаць і маскоўцам, і яму самому добрую паслугу, ва ўсякім выпадку дазволіць, няхай і напачатку, узяць ініцыятыву ў свае рукі, а ў далейшым усё будзе ўжо залежаць ад зладжаных дзеянняў. А на ягонае рашэнне ваяваць менавіта за Донам нямала

паўплывала тое, што, як паспеў даведацца, там пачыналася Кулікова поле.

Полям яго можна было назваць з вялікай нацяжкай, бо вялікая плошча, парослая кустоўем, па баках была акружана лясамі. Яе праразалі шматлікія яры, а да ўсяго там працякала нямала рэчак, а ўсё гэта разам узятая ўяўляла сабой немалую перашкоду для татарскай конніцы, якая, калі перад ёй нечакана з'явіцца праціўнік, не зможа разгарнуцца як след, што дазволіць яе лягчэй і больш паспяхова граміць.

У перамозе князь Андрэй ніколькі не сумняваўся. Нутром яе адчуваў, бо паспеў шмат у якіх баях загартавацца і няблага ведаў праціўніка, з якім яму даводзілася неаднойчы сутыкацца. Паспеў вывучыць і татар. Толькі сам сабе ўсміхаўся, калі гаворка заходзіла аб іхняй непераможнасці.

На ўласным вопыце пераканаўся, што вораг гэты не такі страшны, як малююць яго, хоць і ведаў, якія лютыя татары, калі штосьці атрымліваецца не так, як бы ім хацелася. Тады яны азлобленыя не толькі ў абыходжанні з непасрэдным праціўнікам. Не шкадуюць раненых, старых і малых, якіх не раздумваючы забіваюць, а дзяўчат і маладых жанчын гвалцяць, а пасля таксама пазбаўляюць жыцця.

Дайшло да таго, што нават ваўкі, самі па сабе страшныя, пачалі прыстасоўвацца да іх. Ведаюць: там дзе прайшлі гэтыя заваёўнікі, заўсёды застаецца шмат здабычы. І людзей забітых, і коней... Таму і спяшаюцца ваўкі зграямі, якія нярэдка складаюцца не з аднаго дзесятка драпежнікаў, за татарамі, чакаючы сваю жаданую і лёгкаю здабычу, а калі яе няма, пахаваўшыся ў кустах ці адбегшы на бяспечную адлегласць, так страшна пачынаюць выць, што ажно мурашкі па целе прабягаюць.

Але татары, ведаў Андрэй Альгердавіч, смелыя там, дзе не атрымліваюць належнага адпору. Калі ж разумеюць, што не дасягнуць сваёй мэты, адыходзяць, каб знайсці больш лёгкаю здабычу. Моцным арэшкам для іх даўно стала і Вялікае княства Літоўскае. Шкодзяць, канешне, і ў ім нямала, аднак замацавацца назаўсёды не ўдаецца, таму і абмяжоўваюцца пастаяннымі набегамі. Ды ўсё ж адчуваць сябе гаспадарамі ў Княстве не могуць.

Куды вальней ім на рускіх землях. Ніяк не могуць мясцовыя князі дамовіцца аб сумеснай барацьбе. Кожны жадае коўдру на сябе цягнуць, а татарам гэта толькі на руку. Бадай, лепшыя інтрыганы, чым ваякі, яны і намагаюцца

знайсці слабойшае месца, каб нораў свой паказаць. Адных падкупляюць, іншым залатыя горы абяцаюць, а супраць тых, хто не згаджаецца схіляцца перад імі, вайной ідуць. А ў выніку ў пройгрышы застаюцца, апроч іх, усе. І тыя, хто паквапіўся на вялікія грошы. І хто меркаваў сумесна з імі ажыццявіць свае, далёка ідучыя планы. Бо хутка ўпэўніваюцца, што татары — саюзнікі не пастаянныя: сёння бачаць у табе сябра і аднадумца, а заўтра ты становішся іхнім ворагам. Таму і атрымліваецца, што калі і ёсць залатыя горы, дык толькі для самой Залатой Арды.

Марудзіў князь Андрэй з адказам. Аднак прычына на гэта была куды больш важкая, чым нежаданне ўскладаць на свае плечы і частку той адказнасці, якая найперш ляжала на самім князю маскоўскім. З пазіцыяй, што трэба ваяваць менавіта за Донам ён даўно вызначыўся, але...

— Папрок забыць не можаш? — вывеў яго з задумлення Дзмітрый Іванавіч.

Ад нечаканасці князь Андрэй ажно страпнуўся — так трапеча птушка, трапіўшы ў сіло, калі яе нечакана кратаяцца чалавечая рука, аднак хутка саўладаў з сабой. Аднак не стаў пераконваць у адваротным, а прамовіў шчыра, як на споведзі, хоць пэўнасьць як быццам і ўнёс, бо на пытанне адказаў пытаннем:

— А ты б забыў?

Гэтага было дастаткова, каб маскоўскі князь канчаткова пераканаўся, што ягонага баявога паплечніка і сапраўды гняце нядаўна нанесеная яму крыўда. Магчыма, і не знарок нанесеная, а можа, і абдуманая. Хто ведае, чым кіруецца той ці іншы чалавек, калі кідае неабгрунтаваны папрок таму, з кім збіраецца ісці ў бой. А што папрок гэты ў дачыненні да Андрэя Альгердавіча быў неабгрунтаваны, ён не сумняваўся, бо ведаў яго як свае пяць пальцаў і быў перакананы, што полацкі князь, нават калі гэта будзе пагражаць ягонаму асабістаму жыццю, ніколі не пойдзе на здраду, а тым больш не здрадзіць яму, цяперашняму саюзніку.

Каб супакоіць баявога пабраціма, абняў, як брат абдымае брата — моцна і ў той жа час неяк пяшчотна, хоць і стараўся гэтай пяшчоты не выдаваць.

— Забудзем, Андрэй, благое, — папрасіў ціха, тулячы яго да сябе. — Не час высвятляць адносіны.

— Пастараюся забыць, — паабяцаў Андрэй Альгердавіч, але па тым, як гэта было сказана — прыглушана, быццам выціснута з сябе найвялікшым намаганнем, з

прыцягненнем усёй сілы волі, адчувалася, што яму будзе няпроста і нялёгка спраўдзіць дадзенае абяцанне.

— Забудзеш,— супакоіў яго Дзмітрый Іванавіч і дадаў больш цвёрда: — Упэўнены ў гэтым, як у самім сабе.

У вачах князя Андрэя бліснулі лёгка іскрынкі — хоць час быў позні, гэтага Дзмітрый Іванавіч не мог не заўважыць, бо месяц, які даўно цікаўна назіраў за імі, здзіўляючыся, чаго двое, калі ў лагеры ўсе, за выключэннем вартавых, спяць, не ведаюць сну, акурат выплыў з-за хмар, і паласа скупого святла кранулася твару ягонага субяседніка. Узрадаваўся: значыць, цяпер можна пачуць канчатковае слова Андрэя Альгердавіча на конт таго, ці пераходзіць Дон, каб выйсці насупраць хану Мамаю з ягоным войскам, ці ўсё ж чакаць, пакуль ён пераправіцца сам.

Князь Андрэй апраўдаў ягоныя спадзяванні.

— За Дон трэба ісці абавязкова! — У ягоным голасе было столькі рашучасці, што не заставалася сумнення, калі б такая магчымасць існавала, ён, не задумваючыся, хоць адразу пачаў бы пераправу.

— Гэта тваё канчатковае рашэнне? — усё ж перапытаў Дзмітрый Іванавіч.

— Канчатковае! — паўтарыў князь Андрэй.

— Іншага я і не чакаў.

— Хай плявузгаюць, што я згаварыўся з Ягайлам, а я,— Андрэй Альгердавіч так рашуча расправіў плечы, што маскоўскі князь і сам міжволі зрабіў тое ж самае, бо і яму таксама хацелася выглядаць гэтакім жа малайцом,— і Мамаю, і Ягайлу дакажу, чаго мы вартыя!

Дзмітрый Іванавіч ледзь прыкметна ўсміхнуўся, падумаўшы, як пашанцавала яму, што ў свой час ягоны шлях сышоўся з Андрэевым. Полацкі князь і сам адвагай вызначаецца, ды і іншых смела за сабой вядзе, а цяпер гэта асабліва важна, бо татары два гады назад змаглі ўпэўніцца ўжо, што нядоўга ім засталася гаспадарыць на рускай зямлі.

Тады Мамай у бітве на рацэ Вожа, што ў Разанскай зямлі, атрымаў сакрушальнае паражэнне. Гэтую перамогу тут, на Куліковым полі, трэба не толькі замацаваць, але і так разграміць праціўніка, каб пераканаўся, што спуску яму ніколі не будзе. А што ўдасца Арду чарговы раз перамагчы, Дзмітрый Іванавіч быў упэўнены. Людзі, падобныя да князя Андрэя, слоў на вецер ніколі не кідаюць. У гераізме ж сваіх таксама неаднойчы ўпэўніўся. Дый і ў іншых

князеў падабраліся дружны, якія ўмеюць належным чынам пастаяць за Радзіму.

...Да ратных спраў князь Андрэй далучыўся рана, як, дарэчы, і кожны, хто жыў у той час, калі адстойваць свае правы і праўду даводзілася пры дапамозе зброі, а праўда часта была на баку таго, хто не толькі дужэйшы. Нярэдка пераможцамі выходзілі і больш слабыя. Ды мелі яны таксама істотную перавагу, бо ўмелі лавіраваць, ісці на здзелкі з сумленнем, да чаго прымушалі і бліжэйшае акружэнне, а таксама тых, на каго маглі аказваць уплыў, а ў неабходных выпадках не цураліся і подкупаў, забойстваў, не зважаючы, хто перад табой — заклеты праціўнік ці той, хто яшчэ нядаўна хадзіў у сябрах, а потым нёчым не спадабаўся.

І пра Андрэевага бацьку Альгерда нельга было сказаць, што ён ва ўсім прытрымліваўся строгіх маральных прынцыпаў. Тым не менш стараўся рабіць усё так, каб гэта было не на шкоду (у ягоным, вядома, разуменні) роднай зямлі. Гэтым кіраваўся і тады, калі стаў вялікім князем літоўскім. А дагэтуль таксама нямала рабіў для таго, каб праводзіць дальнабачную палітыку, накіраваную на ўмацаванне ўласных пазіцый у дзяржаве.

Пачуццё любові да Бацькаўшчыны князь Альгерд прывіваў і дзецям. А паколькі першынцам у яго быў Андрэй (нарадзіўся ад яго першай жонкі віцебскай князеўны Марыі Яраслаўны), дык ён першым і адчуў, наколькі моцная бацькава воля, калі гаворка заходзіць як аб абароне Айчыны, так і аб заваяванні новых зямель. Ды не на словах зразумеў гэта, а ў баявых паходах, да якіх далучыўся зусім яшчэ юным. Быў Андрэй і сярод тых, з кім Альгерд адгукнуўся на просьбу Пскова дапамагчы яму ў барацьбе з крыжакамі.

Баявыя дзеянні прайшлі паспяхова, і ўдзячныя пскавічы, якія на гэты час засталіся без князя, прапанавалі Андрэеваму бацьку заняць княжацкі трон, але той адмовіўся, уступіўшы яго сыну. Пскавічы былі не супраць і таго варыянта, бо ўжо чулі нямала добрага пра маладога княжыча. Так ён, маючы за плячыма ўсяго нейкіх семнаццаць гадоў, і стаў пскоўскім князем.

Ды цягнула яго да родных гоняў. Апроч таго, па некаторых звестках, на рашэнне вярнуцца назад паўплывала і тое, што праз тры гады ў Пскове пачаўся жудасны паморак і заставацца далей у гэтым горадзе не мела сэнсу. Таму князь Андрэй развітаўся са сваёй вотчынай, пакінуўшы

там намеснікаў, а сам падаўся ў Полацк — горад, з якім у яго былі звязаны самыя светлыя ўспаміны.

Не спыніла і тое, што полацкі трон быў заняты сынам Гедзіміна — Глебам-Нарымонам. А таму і не спыніла, што гэты пераезд быў папярэдне абгавораны з бацькам, а Альгерд паабяцаў падтрымку. У выніку перадача ўлады і прайшла спакойна, без якіх-небудзь эксцэсаў. Суцяшала і тое, што з Пскова даходзілі звесткі, якія сведчылі, што намеснікі няблага спраўляюцца з ускладненымі на іх абавязкамі.

Але так працягвалася нядоўга. Пскавічы, як высветлілася крыху пазней, засталіся незадаволеныя Андрэем Альгердавічам за тое, што, па сутнасці, не апраўдаў таго высокага даверу, які яны аказалі яму падчас выбарання на трон. І толькі чакалі зручнага моманту, каб адпаведным чынам на гэта зрэагаваць. Такі момант надарыўся пасля таго, як быў адноўлены колішні саюз Пскова з Ноўгарадам, які дагэтуль трашчаў па швах, а цяпер неабходнасць у ім зноў з'явілася ў аднолькавай ступені з абодвух бакоў.

Падобнае разгортванне падзей ніяк не ўваходзіла ў планы князя Андрэя. Але ў большай ступені наладжванню пскавічамі цесных кантактаў з Ноўгарадам абурэўся сам Альгерд. Ён успрыняў падобнае рашэнне нядаўніх саюзнікаў як асабістую абразу і папракнуў іх за няўдзячнасць.

На тое былі немалыя падставы: Альгердава войска, змагаючыся сумесна з пскавічамі супраць крыжакоў, панесла вялікія страты. Атрымлівалася, што ахвяры прынесены марна. Гэтага Альгерд, безумоўна, так пакінуць не мог. А паколькі ў Полацка былі цесныя гандлёвыя сувязі з Псковам і ў горадзе на Палаце жыло нямала пскоўскіх купцоў, ён загадаў Андрэю затрымаць іх і канфіскаваць іхнюю маёмасць. Падобныя меры ў дачыненні да іх былі здзейсненыя і ў іншых гарадах Княства.

На гэтым абвастрэнне ўзаемаадносін паміж нядаўнімі саюзнікамі не спынілася. І хоць купцы, якія знаходзіліся ў Полацку, пазней былі вызвалены за вялікі выкуп, непаразumenні прывялі да таго, што і з аднаго, і з другога боку пачаліся набегі на суседнія тэрыторыі. Сам Андрэй Альгердавіч у 1350 годзе ажыццявіў паспяховы паход на Вараножскую воласць Пскоўскай зямлі, адкуль вярнуўся з неаблагой здабычай.

Аднак наступальная палітыка вялася ім не толькі ў дачыненні да Пскова. Гэткую ж пазіцыю, не без уплыву

Лыбедзь са сваімі братамі.
Мастак А. Кашкурэвіч

Малуша

Такой уяўляе Прадславу
А. Кашкурэвіч

Князь Кейстут,
бацька Вітаўта

Пячатка
князя Кейстута

Альгерд

Пячатка
Альгерда

Дзмітрый
Данскі

Пячаткі
вялікага князя
Дзмітрый Іванавіча

Андрэй Полацкі
і Дзмітрый Бранскі

Вітаўт
Кейстуавіч

Ягайла
Альгердавіч

Bona regina *SE*

Бона Сфорца

Пячатка
Боны

Жыгімонт Аўгуст
у дзіцячым узросце.
Дрэварыт з кнігі
Е. Л. Дэцыя
«Пра часы
караля Жыгімонта».
Кракаў. 1521

Жыгімонт Стары,
вялікі князь літоўскі
і кароль польскі з 1506.
Мастак М. Бачарэлі.
Канец XVIII ст.

Герб Пружанаў

Жыгімонт II Аўгуст.
Карціна з майстэрні
Л. Кранаха Малодшага.
Сярэдзіна XVI ст.

Барбара Радзівіл.
Мармур,
паліхромія.
XVI ст.

Вялікая княгіня
і каралева
Барбара Радзівіл.
Гравюра
пачатку XIX ст.

Філон
Кміта-Чарнабыльскі

Герб
роду Кмітаў

Аршанскі замак.
Малюнак
з карты XVI ст.

Астрожскі замак.
Круглая вежа

К. К. Астрожскі.
Партрэт XVIII ст.
з арыгінала
канца XVI ст.

Герб К. К. Астрожскага
з «Азбукі» І. Фёдарова.
Астрог. 1578

Гальшка
Астрожская

бацькі, ён заняў і ў адносінах да Смаленска. Усё было падначалена таму, каб умацоўваць свае пазіцыі. І гэтак працягвалася з году ў год. Адны паходы змяняліся другімі, перамогі чаргаваліся з паражэннямі, але нішто ўжо не магло выбіць Андрэя Альгердавіча з сядла, а сам ён са смелага і мужнага воіна паступова ператварыўся ў мудрага стратэга, здатнага глядзець далёка наперад, прадбачыць магчымае разгортванне падзей, а ў нечым і апярэджаць іх, памятаючы, што своечасовае прыняцце правільнага рашэння ўжо само сабой пабольшвае спадзяванне на поспех.

Не забываў князь Андрэй, якога пачалі называць Полацкім, і пра адных з самых заклятых ворагаў Вялікага княства Літоўскага — крыжакоў. Дый нават пры ўсім жаданні не мог не звяртаць на іх увагі, бо яны працягвалі рэгулярныя набегі на Полацкую зямлю, прыносячы з сабой смерць і разбурэнні. Ведаў Андрэй Альгердавіч і тое, што каб цалкам знішчыць гідру, трэба адсекчы ёй галаву. Зразумела, не ў ягоных сілах было поўнасю расправіцца з Ордэнам, але нанесці адчувальны ўрон яму мог, дакладна выбраўшы месца нападу.

Выбар жа, не без падстаў на тое, спыніў на крэпасці Дынабург (цяперашні горад Даўгаўпілс), якая, будучы магутным умацаваным цэнтрам і стала свайго роду падрыхтоўчай пляцоўкай атрадаў крыжакоў для чарговага паходу. На Дынабург паспяхова хадзіў двойчы: у 1373 годзе і ў 1375-м. І абодва разы вяртаўся з багатай здабычай і вялікай колькасцю палонных.

Другому ягонаму паходу на Дынабург папярэднічала паспяховае вядзенне баявых дзеянняў з лівонцамі, якія напалі на Жамойць. Тады Андрэй Альгердавіч паспяхова выступіў у саюзе з Кейстутам ды іншымі князямі. Аднак поспех яму абышоўся дорага, бо крыжакі, помсцячы за набегі на іхнія землі, напалі на Полаччыну і адышлі, захапіўшы 80 чалавек палоннымі і 100 коней. Пасля гэтага вясной 1375 года Андрэй Полацкі і вырашыў правучыць іх належным чынам.

Да вайны рыхтаваўся вельмі старанна. І не абмежаваўся толькі паходам на конях. Частку войска пасадзіў на судны, што было не толькі зручна для перамяшчэння, але і мела за мэту як мага мацней псіхалагічна ўздзейнічаць на праціўніка. Апошнія таксама не ў малой ступені паўплывала на разгром гарнізона Дынабурга. Ды на першым плане, канешне ж, была рашучасць воінаў Андрэя Альгердавіча,

якія верылі яму, а ён асабістым прыкладам натхняў іх на перамогу.

Праўда, хутка яму стала не да крыжакоў. Абураны тым, што пасля смерці Альгерда спадчыннікам трона стаў не ён сам, што было б справядліва, а ягоны старэйшы брат Ягайла, народжаны ад другой бацькавай жонкі Юльяны Цвярской, князь Андрэй вырашыў весці барацьбу за вяртанне трона сабе, не жадаючы зразумець, што ў гэтым змаганні, па сутнасці, не мае ніякай перспектывы, бо ягоныя сілы далёкія ад таго, каб паспяхова супрацьстаяць Ягайлаваму войску. Ды амбіцыі, а найперш закранутае самалюбства не дазвалялі цвяроза ацэньваць сітуацыю.

Супрацьстаянне скончылася тым, што Андрэй Альгердавіч пацярпеў паражэнне, а зразумеўшы, што ягонае выступленне супраць вялікага князя літоўскага будзе расцэнена як жаданне звергнуць законную ўладу, уратаваўся ўцёкамі ў Пскоў, які некалі пакінуў і які, спадзяваюся, усё ж прыме яго як сына, няхай і блуднага. Пскавічы зла не памяталі і зноў выбралі яго князем.

Полацк жа па-ранейшаму заставаўся за ім і аб гэтым паклапаціўся Альгерд, які, паводле завяшчання, перадаў Ягайлу ўсе ўладанні, апроч горада на Палаце. Але вялікі літоўскі князь ніяк не мог змірыцца з тым, што Полацк належыць ягонаму брату, і прымаў захады, каб авалодаць ім.

У 1377 годзе войска Ягайлы, якога падтрымаў Кейстут, падышло да Полацка і ўзяло яго ў аблогу, аднак горад здавацца не збіраўся. Ды Ягайла ўсё ж дамогся свайго і прызначыў на трон брата Скіргайлу. Аднак і гэтыя прымушовыя дзеянні таксама нічога не далі. Палачане не прынялі новага князя, прытым прызначанага ім без іхняй згоды. Не жадаючы бачыць Скіргайлу ў Полацку, яны накінуліся на яго, а потым прывязалі задам наперад да старой клячы і гэтак чынам праводзілі з галёканнем і свістам да гарадской брамы.

Прыйшоўшы ў сябе пасля такой прылюднай знявагі, пакрыўджаны Скіргайла звярнуўся па дапамогу да лівонцаў і з аб'яднаным войскам падышоў да Полацка, разлічваючы, што цяпер гараджане пажадаюць вырашыць справу палюбоўна і паспяшаюцца прыняць яго сваім правіцелем. Ды дзе там! Гарадская брама перад князем так і не адчынілася. Нічога не далі і пагрозы ўзяць горад штурмам, а пасля таго, як Скіргайла загадаў перайсці да актыўных дзеянняў, на тых, хто наблізіўся да крапасной сцяны, зверну

палілася расплаўленая смала і пасыпаўся град стрэлаў. Давялося адступіць, каб праз некаторы час паўтарыць атаку, але зноў безвынікова.

Аблога працягвалася чатыры месяцы і скончылася для Скіргайлы нічым. Як таго яму ні хацелася, ён усё ж мусіў адступіць. Праўда, пазней вярнуўся, але не ў якасці князя, а як княжацкі намеснік, а паколькі да гэтага прытрымліваўся язычніцкай веры, дык мусіў хрысціцца, прыняўшы імя Іван.

Андрэй Альгердавіч, правячы ў Пскове, не пакідаў думкі аб тым, каб адваяваць Полацк, а задуманага, наколькі ён разумеў, можна дасягнуць толькі тады, калі пазіцыі Ягайлы будуць аслаблены. Дзеля гэтага неабходна было знайсці надзейнага саюзніка. Яго Андрэй Полацкі ўбачыў у асобе маскоўскага князя Дзмітрыя Іванавіча.

На хуткі хаўрус з ім, аднак, разлічваць не даводзілася, бо ў Маскве памяталі, што ў Вялікім княстве не супраць таго, каб яе заваяваць, а тым больш вярнуць сабе землі, якія дагэтуль належаць ёй. Ды ведаў Андрэй Полацкі, што і ў Масквы ёсць вораг, якога ёй адной не адолець — татарамангольскія заваёўнікі. Засталося чакаць зручнага выпадку, каб Дзмітрый Іванавіч праявіў да яго гэткі ж інтарэс, як і сам ён да яго.

Такі выпадак надарыўся пасля таго, як Ягайла пачаў рабіць захады, каб сумесна з Залатой Ардой выступіць супраць маскоўскага гасудара. Тады князь Андрэй і прапанаваў Дзмітрыю Іванавічу паслугі, на што той, зразумела, згадзіўся з вялікай радасцю. Гэты саюз і быў замацаваны сумесна пралітай крывёй у час бітвы на рацэ Вожа, калі аб'яднанае маскоўскае войска, да якога далучыўся са сваімі харугвамі Андрэй Полацкі, па сіле стала прыкладна роўным татарскаму — абодва бакі мелі па некалькі тысяч чалавек.

Раўнавага надала Дзмітрыю Іванавічу рашучасці, і ён смела пераправіўся з паўночнага берага Акі на паўднёвы. Сам размясціўся на ўзвышанасці, адкуль добра былі відаць татары, і толькі чакаў, калі яны распачнуць атаку.

Нарэшце 11 жніўня 1378 года іхні военачальнік Бегіч загадаў перапраўляцца праз Аку. Калі ж ягоная конніца імклівай лавінай панеслася наперад, разлічваючы адразу знішчыць вялікі полк, які знаходзіўся ў цэнтры, той не толькі вытрымаў варожы націск, але і, сабраўшыся з сіламі, здолеў паспяхова перайсці ў контратаку. У гэты ж момант уступілі ў бой і палкі правага і левага флангаў,

адным з якіх камандаваў Андрэй Полацкі. Спалоханыя таттары ў паніцы паспрабавалі ўцякаць, але ўратавацца ўдалося нямногім.

Разгром ворага быў настолькі пераканаўчым, што ардынскі военачальнік Мамай, які быў фактычным кіраўніком той часткі Залатой Арды, што знаходзілася на захад ад Волгі, паспяшаўся заключыць ваенны саюз з Ягайлам, каб адпомсціць маскоўцам за такую ганьбу.

Дзмітрый Іванавіч таксама не спаў у шапку і пачаў рыхтавацца да новай бітвы з татарамі, папярэдне заручыўшыся падтрымкай рускіх князёў, у салідарнасці якіх паспеў упэўніцца, а таксама перагаварыў наконт далейшых сумесных дзеянняў з Андрэем Полацкім.

Князь Андрэй разумеў, што настае зорны перыяд у ягоным жыцці. Станавілася відавочным, што калі ўдасца разграміць Мамая, Ягайла, па сутнасці, страціць моцнага саюзніка і будзе значна аслаблены, а гэта дазволіць яму, Андрэю Альгердавічу, калі не дыктаваць вялікаму літоўскаму князю свае ўмовы, дык, ва ўсякім выпадку, прымусяць яго лічыцца з ягонай думкай, а яшчэ, у выніку перамогі, з'явіцца магчымасць пачаць перамовы аб вяртанні Полацка ці нават сілай паспрабаваць выгнаць адтуль Скіргайлу. Таму і запэўніў маскоўскага гасудара, што той можа разлічваць на яго падтрымку.

Прымаючы пад увагу лёсавызначальнасць гэтай бітвы для сваіх дзяржаў, абодва бакі рыхтаваліся да яе вельмі старанна, а таму прайшло нямала часу. Толькі 26 жніўня 1380 года маскоўскі князь пачаў перапраўляць сваё войска праз раку Аку каля вусця Лапасні, каб рухацца да Дона, дзе і збіраўся сутыкнуцца з ардынцамі.

Пераправа заняла два дні, пасля чаго маскоўскае войска прадоўжыла шлях, а 4 верасня ва ўрочышчы Беразуй да яго далучыўся са сваімі атрадамі, што складаліся з пскавічан (па некаторых звестках, там былі і палачане), Андрэй Альгердавіч, каб яшчэ праз некалькі дзён і апынуцца ля Дона. Трэба было вырашыць, як быць далей. Тады Дзмітрый Іванавіч і прапанаваў кожнаму з князёў выказаць сваё меркаванне, тым больш што пэўнасці наконт гэтага не назіралася.

Адны заяўлялі, што лепш чакаць, пакуль сам праціўнік пераправіцца, пасля чаго абрушыць на яго ўдар.

Другія настойвалі на пераправе праз Дон, каб сутыкнуцца з татарамі на Куліковым полі, што ўяўляла сабой дзікі, нікім не заселены стэп, які пачынаўся ад Дона.

Андрэй Полацкі належаў да тых, хто разумеў выйгрышнасьць сутычкі з татарамі на другім баку Дона, дзе варожая конніца не магла належным чынам разгарнуцца, а гэта дазволіла б справіцца з ёй лягчэй.

Пераважнай большасцю была падтрымана ягоная прапанова, але князь Холмскі, запырэчыўшы, не знайшоў важкіх аргументаў на конт таго, чаму ўсё ж лепей застацца на гэтым беразе, у парыве абурэння, па сутнасці, ударыў Андрэя Альгердавіча пад дых. Гэта было тым больш дзіўна і нечакана, што з ім у Андрэя Полацкага дагэтуль як быццам не было ніякіх сутычак.

— Рыбкі захацелася палавіць у мутнай вадзе?! — У вачах Холмскага з'явіўся нядобры бляск.

Усе недаўменна паглядзелі ў бок Андрэя Альгердавіча, які і сам нічога не разумеў.

А Холмскі працягваў:

— Не трэба прыкідвацца нявінным ягнём. Няйначай з братам згаварыўся, а таму і хочаш нас зацягнуць у ягонае сіло.

Абвінавачванне было зусім беспадстаўнае яшчэ і таму, бо, як устанавілі лазутчыкі, вялікі князь літоўскі з войскам пакуль так і не далучыўся да Мамаё. Ведаючы пра гэта, князь Андрэй, аднак, не захацеў нічога гаварыць крыўдзіцелю, як і ўвогуле ў чымсьці апраўдвацца перад ім. Абураны памкнуўся пакінуць княжацкую раду, але Дзмітрый Іванавіч паспрабаваў спыніць яго:

— Не гарачыся, у тваёй вернасці я не сумняваюся!

Аднак Андрэй Полацкі ўсё ж не паслухаўся, пайшоў, пракаўтнуўшы камяк крыўды.

...І вось цяпер гэтая размова з маскоўскім князем.

— Сёння ж ноччу і пачынаем, — Дзмітрый Іванавіч прызна, нават неяк па-змоўніцку ўсміхнуўся: — Абавязкова разгромім Мамаё!

— Разгромім!

Ноч з 7 на 8 верасня 1380 года выдалася такой, якой і хацелася маскоўскаму князю з яго паплечнікамі — быццам на замову. Нібыта Усявышні пастараўся, каб дапамагчы ім. Месяца на небе не бачылася, і толькі зоркі з недасягальнай вышыні сеялі мройнае святло. Яго было дастаткова, каб добра зарыентавацца і коней пры пераправе лёгка накіроўваць у больш бяспечнае месца, але з варожага боку. А паколькі войскі Мамаё знаходзіліся на даволі значнай адлегласці ад берага, яны не маглі гэтага заўважыць. Дый там

чуліся гучныя галасы. Відаць, татары спаць не спяшаліся, а ваўсю весяліліся. Апроч таго, завыванне ваўкоў — ці то з голаду, ці ў прадчуванні хуткай здабычы, пры ўсім жаданні не дазваляла пачуць ім, што робіцца ля Дона.

Коні, ступіўшы ў ваду, спачатку зафыркалі, быццам выказваючы незадавальненне тым, што ў такі позні час іх не пакінулі ў спакоі, а пасля асвоіліся і паціху пачалі перастаўляць ногі, выцягнуўшы ўперад морды і чуйна паводзячы вушамі. Калі ж адчулі, што дно знікае пад іхнімі нагамі, грузна ляглі на ваду, распусцілі хвасты і паплылі. Рабілі гэта спакойна, бо ў час баявых паходаў праз водныя перашкоды ім даводзілася перапраўляцца неаднойчы.

Упэўнена паводзіў сябе і конь пад Андрэем Полацкім. Быў ён ужо немалады, але князь не спяшаўся развітвацца з ім, бо не хацелася пакідаць таго, з кім разам прайшоў праз многія сутычкі з ворагам. А яшчэ Андрэй Альгердавіч лічыў для сябе добрым знакам тое, што ягоны баявы папличнік, як і сам ён, нязменна застаецца жывым, выходзячы з самых складаных сітуацый. Таму і не збіраўся мяняць яго на новага, больш маладога, хоць яму гэта і неаднойчы прапаноўвалі. Дый навошта мяняць, калі абодва даўно цудоўна разумелі адзін аднаго.

Андрэй Полацкі толькі злёгка прытрымліваў павады, каб не ўпалі ў ваду, а конь паціху плыў наперад, а калі пад нагамі зноў намацаў дно, моцна страсянуў галавой, і з ягонай грывы суцэльным патокам пасыпаліся пырскі.

— Мог бы і асцярожней, — князь усміхнуўся.

Пачуўшы ягоныя словы, конь злёгка павярнуў галаву.

— Но, — ціха сказаў Андрэй Альгердавіч, крыху падаўшыся назад, бо дно ракі ў гэтым месцы аказалася няроўным, і чым бліжэй да берага, тым больш яно ўзвышалася, але конь, адчуўшы гэта, паводзіў сябе паранейшаму ўпэўнена, і хутка яны апынуліся наперадзе. Перакананы, што паспяхова пераправіцца ўсё ягонае войска, Андрэй Полацкі не стаў чакаць, а паспяшаўся шукаць маскоўскага князя.

Дзмітрый Іванавіч таксама паспеў пераправіцца. І быў не адзін. З ім поруч знаходзілася некалькі князёў. Сярод іх Андрэй Полацкі ўбачыў і брата Дзмітрыя, які таксама ўдзельнічаў у гэтым паходзе. «Малайчына, — падумалася яму, — адным з першых пераадолеў водную перашкоду», але нічога не сказаў і прычынай, бадай, таму стала з'яўленне Холмскага.

Іхнія позірки перастрэліся, і Андрэю Альгердавічу адразу стала не па сабе. Стваралася такое ўражанне, быццам Холмскі ўважліва сочыць за кожным ягоным крокам. Каб не толькі не бачыць яго, але і не адчуваць ягонай прысутнасці, падаўся бліжэй да Дзмітрыя Іванавіча.

— Усё ў парадку? — запытаўся той, і адчувалася, што прамоўлена гэта ім не толькі з-за адной цікаўнасці, але яшчэ і таму, што хацеў лішні раз напаміць князям, што ў яго да Андрэя Полацкага як асаблівае стаўленне, так і асаблівая на яго спадзяванні.

— Малайцы мае ваяры, — адказаў Андрэй Альгердавіч упэўнена, бо і сапраўды не сумняваўся, што ягонае войска не падвядзе. — Гараць нецярыплівасцю хутчэй сутыкнуцца з Мамаем.

— Чакаць засталася нядоўга, — маскоўскі князь сказаў тое, у чым ужо ніхто не сумняваўся, але гэта было ўспрынята належным чынам, бо ў такой абстаноўцы абавязкова павінен быць адзін чалавек, які б узяў на сябе ўсю адказнасць за падрыхтоўку да бітвы. — Таму, — дадаў ён, — неабходна ўдакладніць размяшчэнне палкоў перад бітвай.

Сонца тым часам паспела ўзысці, але яго дыск, яшчэ напалову схаваны, губляўся ў вершалінах лесу, што быў відаць непадалёку. Аднак татары паспелі ўжо заўважыць іх, бо ў лагеры Мамаё пачалося ажыўленне.

— Паспяшаемся, — нагадаў Дзмітрый Іванавіч і запытаўся: — Якія меркаванні?

— Як папярэдне і дамовіліся, — адказаў за ўсіх князь Андрэй.

— Так і зробім, — падтрымалі яго іншыя.

— У такім разе, — маскоўскі князь паказаў рукой наперад, — тваім людзям з дружнай князя Дзмітрыя Альгердавіча адводзіцца роля палка правай рукі, і вы павінны размясціцца там.

Наперадзе віднеўся ладны кавалак поля, на якім зрэдку з зямлі прабівалася кустоўе, што, безумоўна, перашкоджае варожай конніцы, калі яна наблізіцца, свабодна перамяшчацца.

Андрэй Альгердавіч разам з братам паспяхаліся да свайго войска, каб загадаць яму займаць вызначаную пазіцыю, а Дзмітрый Іванавіч пачаў указваць месца размяшчэння астатніх палкоў: вялікага, перадавога, левай рукі, старажавога і засаднага, даючы канкрэтныя ўказанні кожнаму з князёў, якія ўзначальвалі іх.

Час бег хутка, і з татарскага боку ўсё выразней чуліся пагражальныя воклічы. Нарэшце каля 11 гадзін дня варожая конніца зрушыла з месца, накіравалася туды, дзе на яе шляху стаяў пярэдні маскоўскі полк. Заўважыўшы гэта, ён таксама падаўся наперад.

Дзве магутныя лавіны пачалі імкліва збліжацца, але ў той момант, калі здавалася, яны вось-вось сальюцца разам у дзікай нянавісці і рашучасці абавязкова выстаяць, з абодвух бакоў насустрач дзін аднаму панесліся два вершнікі. Кожны з іх з гучным воклічам, трымаючы ў правай руцэ кап'ё, схіліўся да грывы каня, каб на адлегласці кідка першаму выпрастацца і паслаць яго проста ў сэрца праціўніка.

Тысячы людзей застылі ў маўклівым чаканні, а вершнікі ўсё бліжэй і бліжэй. З маскоўскага боку нёсся на баявым кані Перасвет, з татарскага — Чалібей.

Дзве дзіды адначасова паляцелі наперад, і праз імгненне абодва слаўныя воіны засталіся ляжаць на зямлі забітымі. Але ўжо нікому не было да іх справы. Дзве лавіны сышліся не на жыццё, а на смерць, а асноўны ўдар татар быў скіраваны на вялікі полк, што застыў на іхнім шляху непрыступнай сцяной, ператварыўшыся ў суцэльны маналіт, які, здавалася, нішто не можа зрушыць з месца.

Ды было відавочным і тое, што, нягледзячы на мужнасць, самаахвярнасць, маскоўцы доўга не пратрымаюцца. Гэта разумеў і Андрэй Полацкі са сваімі воінамі, якія некалькі разоў адцяснялі ардынцаў і гарэлі жаданнем пачаць іх не праследаваць. Але акурат гэтага ў дадзены момант і нельга было рабіць.

Андрэй Альгердавіч не сумняваўся, што татары бачаць перад сабой галоўную задачу ў тым, каб «разарваць» вялікі полк на дзве часткі, і гэта ім абавязкова ўдасца, калі яго воіны ў запале не прымуць пад увагу тое, да чаго можа прывесці хуткі адрыў ад асноўных сіл. А прывядзе гэта да таго, што стык з сярэдзінай, дзе размяшчаюцца маскоўцы, аслабне і ў брэш, утвораную ў выніку гэтага, уварвецца праціўнік. Падобнага разгортвання падзей ніяк нельга было дазволіць. Паспяшацца на дапамогу трэба толькі тады, калі ардынцам вялікі полк удасца пацясніць.

Ён не ўстаяў, здрыгануўся на шостаі гадзіне лютай сечы, калі ўся зямля вакол ужо была ўслана цэламі загінуўшых — так раптоўна рвецца нацягнутая цеціва лука. Яшчэ хвіліну таму непрыступны маналіт ператварыўся ў

аморфную масу, якая на вачах пачала распадацца. Палова вялікага палка зрушылася з месца. Гэта былі ўцёкі, якія сеюць паніку. Ёй паддаўся полк левай рукі. Адначасова ўсё мацней пачалі сціскацца варожыя абцугі і вакол палка правай рукі.

Андрэй Альгердавіч, які і дагэтуль, знаходзіўся ў самым цэнтры сечы, яшчэ смялей кінуўся наперад. Рывок гэты быў настолькі нечаканы, магутны, што два вершнікі, якія несліся яму насутрач, спалохана адварнулі коней убок, а гэта Андрэю Полацкаму толькі і трэба было. Сваёй дзідай ён з размаху пацэліў у вершніка, які быў за імі, а пасля ўжо не памятаў, як дзейнічаў.

Усё адбывалася быццам па-за ягонай свядомасцю. Нібыта не сам ён, а нехта іншы наносіў удар за ўдарам. Толькі калі заўважыў, што татары кінуліся ўцякаць, рэальнасць зноў вярнулася да яго.

Гэта ўжо запасны полк пайшоў у наступленне, і ягоныя свежыя сілы, як той вецер, што пачынае дзьмуць нечакана пасля прадухі, прынеслі з сабой упэўненасць на лепшае.

Татары, праўда, спадзяваліся, што яшчэ прыйдзе ім на дапамогу са сваім войскам Ягайла, але той так і не з'явіўся. Так і не высветлена, што стала таму прычынай, бо дакументы пра гэта маўчаць.

Магчыма, прычына спазнення Ягайлы ў тым, што ягоныя воіны не захацелі ваяваць з аднаверцамі, якія змагаліся з басурманамі.

Але верагодней за ўсё, што вялікі князь літоўскі і не збіраўся ўмешвацца ў бітву Мамаю з маскоўскім князем. Абяцанне дапамагчы з ягонага боку — не што іншае, як добра прадуманы стратэгічны ход. Ягайлу выгадна было мець у аднолькавай ступені аслабленымі і маскоўцаў, і ардынцаў. Таму і паабяцаў Мамаю падтрымку, якую ў сапраўднасці не хацеў аказваць.

За перамогу на Куліковым полі было заплачана вялікай цаной. Абодва бакі страцілі кожнага дзесятага воіна. Але перамога аказалася вельмі значнай для маскоўскага боку, бо Залатая Арда павінна была ўжо лічыцца з моцным праціўнікам. Відавочна і тое, што на зыход бітвы шмат у чым паўплывалі смелыя дзеянні войска Андрэя Полацкага, а таксама ягонага брата Дзмітрыя.

Зразумела, што Андрэй Альгердавіч меркаваў, што ад гэтага будзе мець немалую карысць і сам, бо пасля Кулікоўскай бітвы маскоўскі князь, які атрымаў ганаровае

найменне Данскі, ахвотна пачне падтрымліваць яго. Але памыліўся. Калі папрасіў у Дзмітрыя Іванавіча дапамогі ў барацьбе з Ягайлам, той нічога пэўнага на гэта не адказаў, і Андрэй Полацкі зразумеў, што неабходна шукаць іншых саюзнікаў.

Давялося мірыцца з крыжакамі. Каб задобрыць іх, паабяцаў ім Полацк, якім ужо не валодаў, і нават пачаў называць лівонскага магістра бацькам і дарагім сябрам, прызнаўшы сябе ягоным васалам. Знайшоў паразуменне і са смаленскім князем. Святаслаў Іванавіч паспяшаўся забыць былыя крыўды, выкліканыя тым, што князь Андрэй некалі ваяваў супраць яго, і адгукнуўся на ягоную просьбу прыняць удзел у сумесных баявых дзеяннях супраць Ягайлы, якія пачаліся ў 1386 годзе.

На пачатку поспех спадарожнічаў Андрэю Полацкаму. Яму ўдалося захапіць Лукомль, Ашмяны, але з Полацкам нічога не атрымалася. Заняты крыжакамі горад на Палаце не хацеў прызнаць Андрэя Альгердавіча сваім князем. На гэтае рашэнне, верагодней за ўсё, паўплывала тое, што гордыя палачане не жадалі прыняць таго, хто дабіваўся ўлады пры падтрымцы чужынцаў.

Гэтая спроба вярнуцца ў Полацк скончылася для яго плачэўна. Пасля таго як крыжакі адступілі, Скіргайла, карыстаючыся зручным для сябе момантам, разграміў дружыну Андрэя Альгердавіча, а сам Андрэй Полацкі апынуўся ў палоне і мусіў правесаці сем гадоў за кратамі. Вызвалены быў у 1399 годзе сваім стрыечным братам Вітаўтам, які, стаўшы вялікім князем літоўскім, пачаў баявыя дзеянні з татарскім ханам Цемір-Кутлугам.

Вітаўт не мог не ўспомніць пра Андрэя Полацкага, бо добра ведаў, наколькі ён вопытны военачальнік, таму і прапанаваў Ягайлу выпусціць яго на волю. Андрэй Альгердавіч разам з Вітаўтам і іншымі князямі прыняў удзел у бітве на рацэ Ворскле, якая, аднак, не толькі не прынесла поспеху іхняму войску, але і стала ганебным паражэннем. Загінула палова ўсіх воінаў Вялікага княства Літоўскага, у тым ліку і 60 князёў. Склаў на Ворскле галаву і Андрэй Альгердавіч, якому лёсам наканавана было стаць апошнім полацкім князем.

Сталася так, што ён найбольш паспяхова змагаўся на чужым баку, але ўся дзейнасць Андрэя Полацкага была падначалена таму, каб мацавалася Вялікае княства Літоўскае, якое яму хацелася бачыць магутнай дзяржавай.

І размова не пра тое, ці быў бы Андрэй Альгердавіч лепшым вялікім князем літоўскім, чым той жа Ягайла альбо Вітаўт, а пра тое, што ён увайшоў у гісторыю чалавекам, мужнасцю якога нельга не захапляцца.

На жаль, з цягам часу на фоне іншых, куды больш яркіх зорак у нацыянальнай гісторыі, ягоная пачала свяціць менш ярка, але сучаснікі цанілі Андрэя Альгердавіча вельмі высока. Гэта відаць і з выдатнага літаратурнага помніка «Задоншчына», напісанага не пазней 1393 года, што захаваўся ў пазнейшых спісах і які гучыць сапраўдным гімнам Кулікоўскай бітве. І канешне ж, у ім праслаўляюцца тыя, дзякуючы чыйму высокаму ваеннаму майстэрству былі разгромлены полчышчы Мамаю:

«О, соловей, летняя птица, вот бы тебе, соловей, пеньем своим прославить великого князя Дмитрия Ивановича и брата его, князя Владимира Андреевича, и из земли литовской двух братьев Ольгердовичей, Андрея и Дмитрия Волынского! Те ведь — сыновья Литвы храбрые, кречеты в ратное время и полководцы прославленные, под звуки труб их пеленали, под шлёмами лелеяли, с конца копья они вскормлены, с острого меча вспоены в Литовской земле».

ЗМЯЯ — ЯК СІМВАЛ МАГУТНАСЦІ

Бона Сфорца

Пытанне, як кажуць, на засыпку. Што агульнага ў міланскага аўтамабільнага завода «Альфа-Рамэо», прадукцыя якога пастаўляецца ў многія краіны свету, і куды менш вядомага беларускага горада Пружаны, слава якога больш сціплая і часцей не сягае далей дзяржаўнай мяжы? Не сумняваюся, не шмат тых, хто знойдзе адказ, бо сумяшчаецца, здавалася б, несумяшчальнае.

Само слова «Мілан» чаго варта. Нават людзі, далёкія ад оперы, могуць з упэўненасцю сказаць, што ў гэтым італьянскім горадзе знаходзіцца знакаміты на ўвесь свет тэатр «Ла Скала». А Пружаны, пры ўсёй павазе да свайго кроўнага, беларускага, ні тэатра не маюць, ні сабора, роўнага міланскаму. Дый увогуле — сціплы гарадок, якіх няма ў Беларусі.

Яно-то так, але ж першы герб Пружан (выява змяі, якая глытае чалавека) нададзены гэтаму гораду 6 мая 1589 года, амаль цалкам паўтарае эмблему завода «Альфа-Рамэо». Больш таго, уладальнік гэтага аўтамабільнага прадпрыемства, надзіва ўплывовы італьянскі прадпрымальнік, а да ўсяго вядомы тэлемагнат і палітык Сільвіо Берлусконі «пакарыстаўся» пружанскім гербам, каб, дзякуючы яму, засведчыць магутнасць і росквіт той справы, якой займаецца.

Праўда, тут можа ўзнікнуць сустрэчнае пытанне: няўжо і сапраўды Берлусконі ведае пра Пружаны? Пра Пружаны — наўрад ці, але затое, несумненна, як свае пяць пальцаў вывучыў гісторыю старадаўняга італьянскага роду Вісконці і Сфорцаў, а таму і захапляецца мужнасцю, валявым характарам іх прадстаўнікоў у дасягненні пастаў-

ленай мэты, а род Вісконці і Сфорцаў таксама мае той жа герб, які некалі атрымалі Пружаны.

Некаторыя, пачуўшы гэтыя звесткі, гатовы зусім заблытацца. Сапраўды, не так і проста ва ўсім разабрацца. Быццам зачараванае кола атрымліваецца. Уладальнік аўтамабільнага завода «Альфа-Рамэо» пазычае выяву для эмблемы свайго прадпрыемства ў старажытнага пружанскага герба, а той, аказваецца, падобны на герб італьянскага роду Вісконці і Сфорцаў. Дый не зачараванае кола нават, а нейкі загадкавы трыкутнік, кожная грань якога як быццам да месца, але разам з тым лучнасць яе з іншай выглядае нейкай ненатуральнай.

Блытаніну, сама таго не ведаючы, унесла італьянка па паходжанні Бона Сфорца, якая доўгі час жыла ў Беларусі. І не проста жыла, а была польскай каралевай і вялікай княгіняй літоўскай. Пры гэтым, будучы жанчынай далёка не ардынарнай, яна карысталася вялікім аўтарытэтам не толькі ў сваёй дзяржаве. Да яе голасу нярэдка прыслухоўваліся і ў іншых краінах, калі гэта тычылася тых эканамічных пераўтварэнняў, што яна праводзіла ў сваіх уладаннях.

Пра тое, як ураджэнка Італіі апынулася ў Рэчы Паспалітай, у якую тады ўваходзіла Вялікае княства Літоўскае, што добрае зрабіла яна дзеля росквіту яе, а што і благое (калі быць шчырым, дык да канца), і хочацца распавесці ў гэтым нарысе. Але перш зазірнем у паўночнаўсходнюю частку Італіі — Раманью. Ды не сучасную, а канца XV — пачатку XVI стагоддзя.

Вядома, яна шмат у чым рознілася ад цяперашняй, але было і тое, што не змянілася па сённяшні дзень. Надзіва цёплы клімат ствараў усе ўмовы для паспяховага развіцця сельскай гаспадаркі, а людзі, дзякуючы сваёй працавітасці, маглі тварыць на зямлі цуды. Іншая рэч, што далёка не ўсё залежала ад простых працаўнікоў. Дый яшчэ добра, калі не навісала небяспека над жыццём.

Яе пабольшала, калі ў 1499 годзе Раманьёй пачаў правіць Цэзар (Чэзарэ) Борджа. Ён з'яўляўся сынам Рымскага Папы Аляксандра V, у сапраўднасці Радрыго Борджа. Бацька і сын праславіліся тым, што нямногія, маючыя ўладу, маглі паспаборнічаць з імі ў авантурызме, пляценні розных інтрыг, а калі задумвалі што-небудзь, абавязкова даводзілі да канца. Карысталіся любымі сродкамі, але ўсё зводзілася да знішчэння праціўнікаў. З ворагамі распаўляліся пры дапамозе кінжала, часцей падсыпалі ім у ежу ці

напоі яд, што было, зразумела, менш прыкметна, і чалавек адыходзіў на той свет без вонкавых прыкмет насілля. Аднак, трэба глядзець праўдзе ў вочы, Цэзару Борджа разам з бацькам удалося стварыць у Сярэдняй Італіі магутную дзяржаву, у якой Борджа-малодшы меў неабмежаваную ўладу.

Цэзар Борджа быў у сваяцтве з Сфорцамі. Праўда, у 1503 годзе, калі Боне Сфорца споўнілася толькі сем гадоў (нарадзілася Бона Марыя 2 лютага 1494 года ў горадзе Віджэвана), ён не змог утрымаць Раманью. Дый гэты час быў неспрыяльны для ўсёй Італіі. Супраць яе пачалася інтэрвенцыя Францыі, Іспаніі і Аўстра-Венгерскай імперыі. Скончылася ўсё тым, што краіна пазбавілася суверэнітэту, а многія, хто яшчэ нядаўна займаў уплывовыя пасады, засталіся на ўзбочыне дзяржаўнага жыцця. Не стаў выключэннем і бацька Боны Сфорцы Джані Галеаца.

Неабходна было прызвычайвацца да новых рэалій. Кожны рабіў гэта ў меру сваіх сіл і сумленнасці. Людзям авантурным, якія не абцяжарвалі сябе высокімі маральнымі прынцыпамі, гэта давалася прасцей. Той жа Цэзар Борджа ў 1506 годзе ўзначаліў атрад наёмнікаў, які праліў нямала крыві. Джані Галеаца падобным шляхам не пайшоў, дый не мог пайсці, бо насілле было не ў яго характары, але вельмі перажываў, што ўсё так склалася. І ў дачыненні да ягонага лёсу, і да лёсу краіны ў цэлым.

Дарэчы, роду Сфорцаў быццам самім Усявышнім было наканавана правіць. Прозвішча Сфорца мае вытворную ад дзеяслова «sforzzare», што перакладаецца з італьянскай мовы, як «прымусіць», а значыць — навязаць сваю волю.

Але перажыванняў хутка і следу не засталася, бо і сам Джані Галеаца, і яго жонка Ізабела Арагонская валодалі вялікімі багаццямі, што ствараліся не адным пакаленнем. Дастаткова сказаць, што роду Сфорцаў належала Медыаланскае (ад ранейшай назвы Мілана — Медыалан) герцагства, а таксама шмат якія, суседнія з ім землі. Апрача таго, прадстаўнікі роду знаходзіліся ў цэнтры ўвагі ў арыстакратычным свеце, бо мелі сваяцтва не толькі з Цэзарам Борджа, чым асабліва хваліцца не хацелася, таму што ў грамадстве стаўленне да гэтага авантурыста было далёка не аднолькавае. Калі хто і прызнаваў яго, а тым больш захапляўся, дык толькі тыя, хто ў жаданні займець уладу таксама не грэбавалі насіллем. Іншая рэч — блізкае сваяцтва з такімі знакамітымі ў Еўропе каралеўскімі дынастыямі, як Ягелоны, Валеазы (Валуа), Арагоны.

А тым часам падрасла Бона Марыя, змалку не пазбаўленая прыгажосці, што само па сабе прываблівала да яе ўвагу патэнцыянальных жаніхоў, якія знаходзіліся ўжо ў далёка не маладым узросце, але былі не супраць займець жонку, нашмат маладзейшую за сябе. А калі прыняць пад увагу багацці, якія ў выніку жаніцьбы перайшлі б да іх, а таксама сувязі з вярхамі ў еўрапейскім грамадстве, дык жадаючых прызнацца ёй у каханні ставала. Але бацькі (бадай, і таму, што ведалі дачцэ цану) не спяшаліся аддаваць Бону Марыю замуж. Так працягвалася да 1518 года, калі багатай і ўплывай нявесце, як вядома, споўнілася дваццаць чатыры гады.

Узрост у Боны Марыі настаў такі, калі адкладаць далей выданне замуж было нельга. Калі працягваць перабіраць жаніхоў, дык можна і зусім застацца адной. Гэта разумелі не толькі яе бацькі, але і сама нявеста. І тут нечакана з'явіўся на даляглядзе жаніх, пра якога сямейства Бонаў даўно марыла — польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт (ён увайшоў у гісторыю, як Жыгімонт I Стары, у адрозненне ад свайго сына Жыгімонта II Аўгуста).

На такую дробязь, што мяркуемы жаніх старэйшы ледзь не на трыццаць гадоў за будучую нявесту, ні бацька, ні маці Боны Марыі ўвагі не звярталі. Дый сама яна, калі больш распытала пра Жыгімонта, была не супраць выйсці за яго замуж. З якога боку ні глянеш, жаніх што трэба. Нямногія могуць паспрачацца з ім і ў багаццях, і ў тым, якую ўладу мае. Да ўсяго і належыць да эліты Рэчы Паспалітай, мае добрую радаслоўную, а пра такога ў родзе Сфорцаў даўно марылі.

Нарадзіўся Жыгімонт I Стары 1 студзеня 1467 года і з'яўляўся прадаўжальнікам дынастыі Ягелонаў. Ён быў сынам Казіміра IV Ягелончыка і ўнукам Ягайлы. Прышоўшы да ўлады, зарэкамендаваў сябе выдатным дзеячам, які клапаціўся аб развіцці дзяржавы, праяўляў палітычную абачлівасць ва ўзаемаадносінах з суседзямі, умеў адчуваць перспектыву ў стасунках з імі.

Сярод многіх тагачасных правіцеляў Жыгімонт I вызначаўся эрудзіраванасцю, бо атрымаў добрую адукацыю, валодаў некалькімі мовамі. Для польскага караля і вялікага князя літоўскага не чужой была ў руках і кніга, а не толькі меч. Аднаго яму не ставала апошнім часам: цёплай сямейнай абстаноўкі, бо Жыгімонт I страціў жонку. Венгерка Барбара Заполія памерла ў час родаў, пакінуўшы мужа з дзвюма маленькімі дачушкамі Ядвігай і Ганнай.

Упершыню партрэт Боны Сфорцы Жыгімонт I убачыў 4 мая 1517 года. Але, ёсць сведчанні, што не столькі воблік Боны Марыі ўразіў яго, колькі невялікі чаравічак з высокім залатым абцасам, які паказалі яму італьянцы. Унутры абутку кароль убачыў адбіткі пальцаў яго гаспадыні. Сэрца лавеласа, а пра амурныя пахаджэнні Жыгімонта I добра ведалі многія, як не было ні для каго сакрэтам, што да першай жонкі ў яго была, па сутнасці, афіцыйная каханка, ад якой нават меў дзяцей, усхвалявана забілася. Ён ужо ўяўляў сабе, як будзе пяшчотна лашчыць тую, якая, не сумняваўся, прынясе яму сапраўдную радасць. І не сумняваўся, што італьянская герцагіня супраць такога жаніха, як ён, не ўстаіць. У чым і не памыліўся.

Аднак вялікая эрудзіраванасць Жыгімонта I, як і веданне ім некалькіх моў, наўрад ці маглі асабліва зацікавіць Бону Сфорцу, хоць у адукаванасці і ёй нельга было адмовіць. Але міланская герцагіня была жанчынай рацыянальнай, а ў чымсьці нават і халоднай, да ўсяго ставілася найперш з гледзішча таго, якую выгаду з гэтага можна атрымаць. Куды больш яе прывабіла, што будучы муж праяўляе кіпучую дзяржаўную дзейнасць.

У характары Боны Сфорцы пастаянна жыло жаданне падначальваць сабе іншых. Яна любіла многім (і не толькі найбольш прыбліжаным да сябе) падказваць, як і што лепш рабіць. Не сумнявалася, што яны з Жыгімонтам I не толькі добра падыдуць адно аднаму, а шмат у чым і ўзаемна дапоўняць адно аднаго, а гэта пойдзе на карысць справам у дзяржаве, не кажучы аб атмасферы ў сям'і. Таму доўга не вагалася, выходзіць замуж за Жыгімонта I ці не. Дый паказаны яму яе партрэт, а тым больш элегантны чаравічак у Кракаве з'явіліся невыпадкова. Многім, як у самой Італіі, так і ў Рэчы Паспалітай, будучы сямейны саюз неабходны быў і для вырашэння сваіх праблем, звязаных з наладжваннем яшчэ больш цесных сувязей паміж двума краінамі.

Жыгімонт I лепшай жонкі сабе не ўяўляў, а паколькі даўно прывык найбольш важныя рашэнні прымаць хутка, не адкладваючы, паспяшаўся згуляць вяселле, хоць да яго і даходзілі чуткі, што ягоны намер успрымаюць неадназначна нават у бліжэйшым яго акружэнні. Аднак быў перакананы, што так доўга працягвацца не будзе. З'явіцца законная каралева, да яе будзе і адпаведнае больш паважнае стаўленне.

Бона Сфорца і Жыгімонт жонкай і мужам сталі 18 красавіка 1518 года. Аднак не паспеў жаніх па-сапраўднаму адчуць радасць сямейнага шчасця, як пераканаўся, што сёй-той невыпадкова адгаворваў яго спыняць выбар на Боне Сфорцы. Не засталіся і марнымі чуткі, што гэты каралеўскі крок выкліча даволі значнае незадавальненне ў Рэчы Паспалітай, дый у Вялікім княстве Літоўскім многія запярэчаць таму, каб каралевай і вялікай княгіняй стала італьянка.

Не так і шмат часу прайшло, як Бона Сфорца з'явілася ў Кракаве, а грамадства наэлектрызавалася. Найперш незадавальненне выказвалі тыя, хто прытрымліваўся цвёрдых маральных прынцыпаў і перакананняў. Яны баяліся, што з прыходам Боны Сфорцы ў краіне запануе распуста, якая мае месца ў Заходняй Еўропе, пусціць карані касмапалітызм, што таксама пашыраны на Захадзе, а гэта прынясе і Кароне, і Княству незлічоныя беды.

Хутка Бону Сфорцу за вочы іначай, як «італьянскай змяёй», «закежнай гадзюкай», і не называлі. Не праміналі прыгадаць (пра гэта таксама ведалі), колькі зла пасеяў Цэзар Борджа, і не сумняваліся, што змовы, забойствы з-за вугла, знішчэнне праціўнікаў шляхам атручвання стане звыклай з'явай у Рэчы Паспалітай, таму што агрэсіўнасць, жаданне зводзіць рахункі з тымі, хто ёй нечым не падабаецца, у крыві Боны Сфорцы. Быць таго не можа, каб не выкарысталася падобную магчымасць.

Пра ўсё гэта не маглі не паведамляць Жыгімонту I. Яму становілася прыкра, але значэння пачутаму не надаваў, бо лічыў усе абвінавачванні беспадстаўнымі. Асабліва не мог паверыць, што жонка здатная плясці нейкія інтрыгі, а тым больш кагосьці атруціць.

Давяраў ёй, хоць, відаць, і празмерна, бо, як пакажуць далейшыя падзеі, характар мела такі, што ў рашаючы момант магла адважыцца на што хочаш. Але гэта будзе пазней, а пакуль ён разумеў, што калі не зрэагуе на падобнае стаўленне да жонкі, трываласць каралеўскай і княжацкай улады значна пахіснецца. У становішчы, якое склалася, было два выйсці.

Першае заключалася ў тым, каб пастарацца знайсці як мага больш незадаволеных і належным чынам кожнага пакараць. Пры жаданні зрабіць гэта было не так і складана. Аднак разумеў Жыгімонт I, што закрыўшы рот некалькім чалавекам, лёгка выклікаць незадавальненне ў іншых, бо

спрацуе свайго роду цапная рэакцыя, і чуткі не толькі не зменшацца, а нават павялічацца.

Жыгімонт I пайшоў іншым і ў дадзенай сітуацыі куды больш правільным шляхам. Нядобразычліўцы, успрымаючы Бону Сфорцу чужынкай, усяляк баяліся ўзмацнення яе ўлады. Як баяліся і таго, што яна пачне ўплываць на караля і ў асобных выпадках нават прымушаць яго прымаць непапулярныя рашэнні. Ён вырашыў клін выбіваць клінам і свядома пайшоў на тое, каб уладу жонкі ўзмацніць, а дзеля гэтага ўжо праз некалькі месяцаў пасля жаніцбы падарыў Боне Сфорцы некалькі старостваў у Вялікай і Малой Польшчы.

Гэта стала толькі пачаткам. У 1519 годзе ўладанні Боны Сфорцы пашырыліся. Яна стала паўнапраўнай гаспадыняй і ў некаторых рэгіёнах Вялікага княства Літоўскага. Ва ўласнае карыстанне ад Жыгімонта I атрымала Абалецкую воласць Аршанскага павета і Езярышчанскую — Віцебскага, Клецкую — Наваградскага. Падарыў улюбёны муж сваёй жонцы і шэраг іншых валасцей, сярод якіх найбольш значнымі былі Кобрынская і Шарашоўская — Берасцейскага павета, а таксама Рагачоўская воласць Рэчыцкага павета і Пінская — Пінскага.

За кароткі час Бона Сфорца стала ўладальніцай вялікіх зямельных угоддзяў, а не будзем забываць, што на яе радзіме куды рацыянальней, чым у Кароне і Княстве вялася сельская гаспадарка, дый праца рамеснікаў выкарыстоўвалася з большай аддачай. Цяпер для Боны Сфорцы з'явілася магчымасць не толькі перанесці тое добрае, што рабілася ў Італіі, на беларускую і польскую глебу, але і, прымаючы пад увагу мясцовыя рэаліі, пайсці значна далей у эканамічных пераўтварэннях.

Апошняя ёй імпанавала яшчэ і таму, што і мужа яна хацела бачыць манархам з неабмежаванай уладай, а гэтага можна было дамагчыся толькі ў тым выпадку, калі зменшыць уладу магнатаў і князёў, а таксама апрыходаваць землі, што знаходзіліся ў калектыўным карыстанні. Адны з іх яна збіралася падначаліць сабе, іншыя аддаць у непасрэднае кіраванне Жыгімонту I.

Дзякуючы Боне Сфорцы у Рэчы Паспалітай, а найперш у Вялікім княстве Літоўскім, а калі быць яшчэ больш дакладным, у той частцы яго, якая сёння з'яўляецца тэрыторыяй Беларусі, наспявала вялікая сялянская рэформа. Менавіта наспявала, бо пры ўсім жаданні каралева і вялі-

кая княгіня літоўская не магла распачаць яе адразу, і на тое было некалькі прычын.

Сказвалася непадрыхтаванасць мясцовых улад да значных пераўтварэнняў, а ў некаторых месцах і няздольнасць падобныя зрухі праводзіць. Боне Сфорцы неабходна было падшукаць тых, хто стаў бы не толькі выразнікам яе інтарэсаў, але і, што, безумоўна, важней, змог бы належным чынам і з найбольшай аддачай праводзіць яе задумы ў жыццё.

Галоўнае, аднак, заключалася не ў гэтым. Асноўная перашкода ў немагчымасці адразу прыступіць да рэфармавання сельскай гаспадаркі была ў тым, што яшчэ заставалася нявырашаным пытанне з ранейшымі ўладаўнікамі. А гэта зацягнулася на працяглы час, і толькі ў 1522—1523 гадах, у залежнасці ад мясцовасці, усе спрэчныя пытанні паспяхова вырашыліся, што поўнасю і развязала рукі Боне Сфорцы, і яна змагла ўзяцца за справу, якая і стала тым добрым, што пакінула аб італьянцы значны след у беларускай гісторыі.

Перамены, якія адбыліся, у розных месцах не мелі аднолькавага характару, хоць пры ўсіх выдатках, інакш, як наватарскімі, іх нельга назваць.

У шэрагу гарадоў, якія Жыгімонт I перадаў у карыстанне Боне Сфорцы, як вядома, значыліся Клецк і Рагачоў, але імі, а таксама Гарадком валодаў князь Фёдар Іванавіч, прытым, дзякуючы волі таго ж Жыгімонта I, яны з'яўляліся яго пажыццёвымі ўладаннямі.

Атрымліваецца, як быццам, няўвязка. Прынамсі, два гарады аддадзеныя ў карыстанне дзвюм асобам. Ды не трэба забываць, што першае сваё рашэнне, якое ўлічвала інтарэсы князя Фёдара Іванавіча, кароль прыняў яшчэ ў 1509 годзе, калі і думаць не мог, што ў яго з'явіцца другая жонка, прытым менавіта Бона Сфорца. Падарыўшы ж Клецк і Гарадок ёй, не прымаў якіх-небудзь арганізацыйных мер, і толькі пасля смерці Фёдара Іванавіча Бона Сфорца стала законным землеўласнікам. Дый то не адразу. Пакуль афармлялася перадача гэтых зямель ад пакойнага, імі кіраваў староста берасцейскі, ковенскі, лідскі, маршалак дворны Юрый Ільніч. У абавязкі Юрыя Іванавіча ўваходзіла і разгледзець усе маёмасныя прэтэнзіі, якія ўзніклі, з чым ён справіўся паспяхова.

Плён дзейнасці Боны Сфорцы на Рагачоўшчыне, як і ў іншых рэгіёнах вялікі, але найбольшая заслуга ў тым, што сам Рагачоў, разбураны ў 1535 годзе ў час вайны з

Масковіяй, быў адноўлены. Апроч таго, каралева і вялікая княгіня літоўская прыняла ўсе захады, каб пабудаваць у горадзе магутны замак, запрасіўшы для распрацоўкі праекта аднаго з вядомых італьянскіх архітэктараў. Дарэчы, спецыялісты з Італіі запрашаліся і ў іншых выпадках, а гэта лішні раз сведчыць на карысць таго, што Бона Сфорца не забывала пра Радзіму, а таксама добра ведала, што шмат у чым па сваім развіцці Італія абышла Вялікае княства Літоўскае, але ж і не магла не бачыць, наколькі таленавітыя тамашнія людзі, калі запрашала да сябе ўпраўляючых-беларусаў.

Пры ўзвядзенні замка чакаўся вялікі аб'ём работ, таму на будаўніцтва прыцягнулі шмат сялян з навакольных вёсак, нямала працавала і гараджан. Праца гэтая была цяжкая, аднак іншага выйсця не заставалася, ды і, безумоўна, і сама Бона Сфорца, і тыя, хто адказваў за будаўніцтва, пра гэта шмат не думалі. Без шматлікай таннай рабочай сілы было не абысціся. А працавалі ўвесь светлавы дзень.

Каб надаць замку трываласці і непрыступнасці, асабліва ўмацоўвалі сцены. Завозілі тоўстыя бярвёны, якія клаліся двума паралельнымі радамі, а паміж глінай і зямлёй утрамбоўвалі камяні. Старанна рыхтавалі і перакрыцці, а зверху на сценах, як і заўсёды ў падобных выпадках, рабіліся вялікія пляцоўкі, на якія ўстанаўліваліся гарматы, кадзі з вадой, каб, калі з'явіцца неабходнасць, хутка патушыць пажар, а таксама спецыяльныя прыстасаванні, што дазвалялі весці нагляд за непрыцелем.

Рагачоўскі замак уяўляў сабой комплекс мураваных будынкаў, якія акружала непрыступная агароджа, а таксама абараняльны роў з вадой, праз які праходзіў пад'ёмны мост. Унутры ж размяшчаўся аднапавярховы палац з пяці жылых пакояў, кухні, мезаніна ў дзве залы. Да палаца прымыкаў флігель, дом аканомы, царква і розныя гаспадарчыя пабудовы. Пры ўездзе ў замак размяшчалася двух'ярусная брама.

Пакуль вялося будаўніцтва, Бона Сфорца рэгулярна цікавілася яго ходам. Сама, праўда, не наведвалася. І таму, што не ставала часу пабываць усюды, дзе ажыццяўляліся яе планы. Дый не старалася гэта рабіць, бо была ўпэўнена, што любая справа будзе развівацца паспяхова, калі знайсці надзейных памочнікаў. А імі і былі тыя, хто адказваў за ход будаўніцтва.

Імёны іх не захаваліся, затое можна назваць аканомай замка. У 1545 годзе ім быў Міхто Якубовіч, у 1548-м — Павел Папяльжынскі, у 1552-м — Багдан Даўмат, у 1555-м —

Мацвей Вайцаховіч, у 1556 годзе — Рыгор Бака. Дый надзейным радцам і памочнікам Боны Сфорцы ва ўсіх пачынаннях, а будаўніцтва Рагачоўскага замка не стала выключэннем, быў дзяржаўца княства Пінскага, пісар, староста пінскі, клецкі, гарадоцкі, рагачоўскі Іван Харэвіч.

Іван Міхайлавіч кіраваў княствам каля 20 гадоў. Верагодней за ўсё, гэта і яго заслуга, а не адной Боны Сфорцы, што ў Рагачоўскім замку быў створаны рагавы аркестр. Як і Бона Сфорца, Харэвіч належаў да людзей, якія, узяўшыся за важную справу, не абмяжоўваюцца тым, каб рабіць толькі тое, што знаходзіцца на першым плане, але і глядзяць у перспектыву. Не можа быць сумнення, што той жа аркестр прыносіў радасць жыхарам замка, а ў моманты адпору непрыяцелю натхняў на ратныя подзвігі.

Клецк у валоданне Боны Сфорцы перайшоў у 1523 годзе. І ў гэтым горадзе, як і ў наваколлі, пры правядзенні рэформаў яна праявіла сябе дзелавым і валявым чалавекам. І таксама дзейнічала не ў адзіночку, а абапіралася на памочнікаў, у прыватнасці на старосту Станіслава Хвальчэўскага, на плечы якога была ўскладзена асноўная ноша цяжару, што выклікалі гэтыя пераўтварэнні. Але Хвальчэўскі не толькі сам праявіў арганізатарскія здольнасці, а і меў і надзейных памочнікаў, якімі былі Іван Гарэцкі, Ян Дубоўскі і нехта Богуш. Гарэцкі пад наглядом Хвальчэўскага склаў пісцовую кнігу Пінскага і Клецкага княстваў.

Кобрынскімі землямі яна пачала валодаць паспраўднаму і таго пазней — толькі ў 1532 годзе, бо, паводле прывілеі, выдадзенага Жыгімонтам I Старым 7 чэрвеня 1519 года, пажыццёвым уладальнікам староства, у якое ператваралася Кобрынскае княства, становіўся маршалак польскага сейма Вацлаў Касцевіч, хоць, для прыкладу, Пружаны заставаліся ў складзе адміністрацыйнага падпарадкавання самога караля і вялікага князя, а Касцевіч становіўся дзяржаўцам і кіраваў ад імя яго. Землі Кобрынскага староства, у тым ліку і Пружаны, сталі ўладаннямі Боны Сфорцы пасля смерці Касцевіча.

І ў іншых месцах яна паслядоўна ўмацоўвала свае пазіцыі, знаходзячы саюзнікаў і нязменна праяўляючы цвёрдую волю, што была скіравана на правядзенне зямельнай рэформы, якая ў далейшым атрымала назву Валочная памера, і ставіла сваёй галоўнай задачай удасканаленне карыстання зямлёй, вызначала парадак абкладання сялян феадальнымі павіннасцямі. Назва ж пайшла ад таго, што

ў аснову гэтай рэформы быў уведзены падзел зямлі плошчай у адну валоку, што адпавядае 21,3 гектара. Зыходзячы з валокі, і праводзіліся ўсе далейшыя пераўтварэнні.

Ажыццяўленне Валочнай памеры прывяло да таго, што ва ўладаннях Боны Сфорцы была ліквідавана цераспалосіца і ўведзена трохполле. Усе сялянскія землі зводзіліся ў адзін кавалак, ці, інакш кажучы, абруб, пасля чаго дзяліліся на валокі. Прымалася пад увагу якасць глебы, якая адносілася да добрай, сярэдняй, кепскай і г. д. Землі аддаваліся ў карыстанне ўласнікам у залежнасці ад іх маёмаснага становішча.

Упарадкаванне землекарыстання ставіла і такія задачы, як найлепшае размяшчэнне жылля. Да рэформаў Боны Сфорцы ўсё рабілася спантанна, уласнік сам вырашаў, дзе ставіць хату, а дзе гаспадарчыя пабудовы. Ніхто не клапаціўся і аб планіроўцы населеных пунктаў: кожны будаваўся там, дзе яму падабалася. Вёскі былі непрыгледныя, хаты «разбегаліся», быццам тыя авечкі ў полі. У многіх паселішчах адсутнічала вуліца, а пабудовы аднаго ўласніка аддзяляліся ад збудаванняў другога зямельнымі ўчасткамі.

Бона ж Сфорца загадала, каб сялянскія сялібы абавязкова былі перанесены на палі, што па якасці глебы адносіліся да сярэдніх. У вёсках з'явіліся вуліцы, па адзін бок якіх размяшчаліся хаты, па другі — гаспадарскія пабудовы. Паселішчы стала не пазнаць. Яны пачалі радаваць вока хоць нейкай планіроўкай. Няхай ёй і далёка было да той, што існавала ў італьянскіх вёсках, на якія арыентавалася Бона Сфорца, але яе новаўвядзенні ўсё ж сталі значным крокам наперад.

Яшчэ больш каралева зрабіла па ўдасканаленні абкладання сялян, устанавіўшы новую сістэму відаў і норм павіннасцей, якія браліся з валокі і залежалі ад якасці глебы. Частка павіннасцей і даніны замянялася грашовымі выплатамі. А ўвогуле новаўвядзенні, што ў рэшце рэшт прывялі да прыняцця каралём і вялікім князем літоўскім, ужо Жыгімонтам II Аўгустам, сынам Жыгімонта I Старога і Боны Сфорцы «Уставы на павалокі», сведчаць, наколькі яна рашуча ламала старыя парадкі і як гатова была ў дасягненні пастаўленай мэты ісці нават, калі карыстацца сённяшнімі паняццямі, на непапулярныя меры, дзеля ўмацавання як сваёй улады, так і пазіцый Жыгімонта I Старога. Гэта, вядома, не магло не выклікаць незадавальнення з боку некаторай часткі сялянства, якое лічыла, што ста-

новішча яго пасля пераўтварэнняў значна пагоршылася, але большасць вітала змены, бо, пры пэўных выдатках рэформаў, выйгравала.

Паводле характару іх галоўных павіннасцей сяляне падзяляліся на тры асноўныя катэгорыі: асадныя, цяглыя і сяляне-слугі. Значнае месца адводзілася першым, якія, як і цяглыя, паводле «Устава на павалокі», плацілі чынш, давалі дзякла і стацыю (прытым як натурай, так і грашыма), адбывалі талокі і згоны. Вартасць усіх павіннасцей дакладна агаворвалася і залежала ад якасці зямлі. Прытым мела «разбег» паміж добрай і вельмі дрэннай амаль у два разы. З першай павіннасці ацэньваліся ў 106 грошаў, з апошняй — у 66. Адпаведна з сярэдняй па якасці зямлі павіннасці прымерваліся дзесьці да сярэдняга паказчыка паміж першай і апошняй катэгорыяй.

Што такое чынш, чыншавая плата, бадай, асаблівага тлумачэння не патрабуецца — гэта плата землеўласніку за карыстанне зямлёй паводле чыншавага права. Як і паняцце «талака», ён і сёння на слыху ў многіх, калі нешта робіцца агульнымі намаганнямі гурту людзей. А вось дзякла, ці дзякло, — з паняццяў, якія з цягам часу забыліся.

У часы Боны Сфорцы (а таксама раней, ды і пазней) так называўся натуральны аброк на зямельны надзел, які здавалі збожжам, пераважна жытам і аўсом, хоць у некаторых выпадках і ячменем, пшаніцай. Выкарыстоўваліся дзеля гэтай мэты і іншыя сельскагаспадарчыя прадукты і нават грошы, што залежала ад волі ўладальніка.

Збылася сёння і паняцце «стацыя», а ў даўнія часы, калі вялікі князь выязджаў у воласці, яму дастаўлялі ялавічыну, бараніну, свініну, свойскую птушку, а таксама сена, авёс і нават мёд і піва. Усе гэтыя прыпаднашэнні называліся стацыяй. Пазней стацыя стала пастаянным зборам прадуктаў і ўжо не звязвалася з прыездам вялікага князя.

Не лішне патлумачыць і што такое згоны. Іх яшчэ называлі гвалтамі. І нездарма, бо згоны, ці гвалты, абавязкова былі звязаны з якімі-небудзь тэрміновымі сялянскімі павіннасцямі, а тыя, у сваю чаргу, з рознымі сельскагаспадарчымі работамі. На вялікія гвалты зганялі ўсіх працаздольных, а на малыя, неабходнасць у якіх узнікала ў час ворыва ці сяўбы, вылучаліся па аднаму-два работнікі з гаспадаркі. А яшчэ згоны падзяляліся на конныя і пешыя.

Памер зямлі ў адну валоку, прымаючы пад увагу гартнае становішча пераважнай большасці беларускага

сялянства, быў немалы, таму, як правіла, дзве сям'і аб'ядноўваліся і сумесна апрацоўвалі яго. Папалам дзялілі і атрыманы ўраджай. Падобным чынам дзейнічалі і тады, калі наставаў час разлічвацца па павіннасцях. Іншыя ж угоддзі, як і да правядзення рэформаў, знаходзіліся ў калектыўным карыстанні сельскіх абшчын.

Правядзеннем сельскагаспадарчай рэформы ініцыятыўная італьянка не абмежавалася. Яна занялася і лесаўпарадкаваннем. Бачачы, якую вялікую плошчу займаюць лясы на тэрыторыі Кароны і Княства, зразумела, што і з гэтага можна атрымаць немалую выгаду.

Па загаду Боны Сфорцы паўсюдна пачалі будавацца заводы па перапрацоўцы драўніны, узводзіліся смалакурні, прадукцыя якіх карысталася вялікім попытам за мяжой. Каля лесапільных заводаў і смалакураў часта ўзніклі новыя паселішчы, бо ўзводзіліся яны нярэдка далёка ад існуючых населеных пунктаў, там, дзе знаходзіліся некранутыя лясныя багацці.

Клапацілася Бона Сфорца і аб пракладванні новых дарог, будаўніцтве мастоў. Дзякуючы ёй у некаторых месцах праляглі каналы, што раней у Рэчы Паспалітай амаль не практыкавалася, але каралева ведала, якая карысць ад каналаў у яе на Радзіме, таму і не пакідала па-за сваёй увагай і гэтую важную справу.

Дзейнасць Боны Сфорцы ўспрымалася магнатамі неадназначна. Асаблівае супраціўленне яна сустрэла з боку тых, хто сам быў буйным землеўласнікам. Але яна ад сваіх намераў адступаць не збіралася. У асобных выпадках выкупала каралеўскія маёнткі, што знаходзіліся ў закладзе. Калі ж феадалы, якія лічылі ўжо іх ледзь не сваімі, не хацелі палюбоўнага вырашэння пытання, справа даходзіла да суда. І ў падобных выпадках Бона Сфорца найчасцей выходзіла пераможцай, аднак не толькі таму, што з'яўлялася каралевай. Яна ўмела пераканаць суддзяў у праваце сваёй справы, таму закон і становіўся на яе бок.

Многія яе проста баяліся. У тым ліку і сам Жыгімонт I, а што гэта і сапраўды так, паказала так званая «птушыная вайна», якая адбылася летам 1537 года. Пачаткам яе стала тое, што кароль, па настойлівай просьбе Боны Сфорцы, якую можна ўспрымаць ледзь не загадам, склікаў пада Львовам «паспалітае рушэнне», каб разгледзець пытанне з падаткамі. Пасля прынятага рашэння дазвалялася адкупляцца грашмыма, каб толькі не працаваць на землеўласнікаў.

Разлік быў прасты: за кароткі час каралеўская казна значна папоўніцца. Але можна было зразумець і шляхту, якая занепакоілася, што тым самым гатова сарвацца ўборка ўраджаю. І шляхта ўзбунтавалася. На працягу сямі тыдняў з ранку да позняга вечара яна патрабавала ў караля адмены гэтага, неппулярнага для яе рашэння. Выкрыкваліся пагрозы, чуўся свіст, адно патрабаванне змяняла другое.

Жыгімонт I так і не выйшаў да пакрыўджаных. А тым больш не жадала выслухоўваць іх Бона Сфорца. Сітуацыя нагадвала тую, якая назіраецца, калі нечакана ў куратнік забралася лісіца. Шэрая хітруха ласуецца птушкамі, а яны толькі крычаць, кідаюцца ў паніцы ў розныя бакі і нічога зрабіць не могуць. Таму хтосьці трапна і назваў гэтае супрацьстаянне «птушынай вайной». Пакрыўджаная шляхта ў рэшце рэшт мусіла пайсці ні з чым.

Але ў грамадстве Вялікага княства Літоўскага была незадаволенасць і іншага кшталту. Яна тычылася таго незайздроснага становішча, што стварылася ў выніку саюзу дзвюх дзяржаў — Кароны і Княства, калі пры роўнасці на паперы, Вялікае княства Літоўскае ў сапраўднасці знаходзілася ў залежнасці ад Кароны, было падначалена яму. З гэтым не маглі і не хацелі змірыцца ўплывовыя магнацкія роды.

Яшчэ ў 1526 годзе на чарговым сойме, што праходзіў у Вільні, яны вырашылі нагадаць аб гэтым. І выбралі арыгінальны спосаб: вялікім князем літоўскім быў абвешчаны малалетні Жыгімонт Аўгуст (нарадзіўся 1 жніўня 1520 года). Але на гэтым інцыдэнт не скончыўся. У Жыгімонта I Старога запатрабавалі, каб ён прывёз сына ў Вільню для каранавання. Калі б гэта адбылося, Вялікае княства Літоўскае цалкам стала б самастойным.

На падобны крок Жыгімонт I Стары пайсці не мог. Аднак вярхі Княства ад свайго намеру не адмовіліся і на працягу некалькіх гадоў вялі намаганні ў згаданым кірунку. Нарэшце ў лютым 1530 года свайго дамагліся: Жыгімонт II Аўгуст быў каранаваны пры жывым яшчэ бацьку — выпадак сам па сабе унікальны. Канешне, вялікім князем літоўскім Жыгімонт Аўгуст на гэты час з'яўляўся фармальна, але ўплывовыя сілы ў Вялікім княстве Літоўскім яшчэ раз нагадалі, што яны ніколі не адмовяцца ад імкнення да незалежнасці.

У дадзенай сітуацыі Бона Сфорца займала пазіцыю сына. На першы погляд, гэта больш чым дзіўна і ніяк не ўвязваецца з тым, што яна як магла ўмацоўвала ўладу

мужа. У сапраўднасці ж яна заставалася той, якой і была заўсёды і ні пры якіх абставінах нічога не рабіла на шкоду сабе. Рэч у тым, што Бона Сфорца задумала ператварыць Вялікае княства Літоўскае ў каралеўства, у якім адводзіла галоўную ролю Жыгімонту Аўгусту. І дзеля здзяйснення сваіх планаў знайшла нямала хаўруснікаў сярод беларускіх уплывовых магнатаў. Саюзнікам яе быў і троцкі ваявода Альбрэхт Гаштольд. Але пераважыла пазіцыя тых, хто хацеў, каб заставалася Княства. У ліку іх былі і Радзівілы, а да голасу іх прыслухоўваліся многія.

Адносіны Боны Сфорцы з сынам пагоршыліся пасля смерці Жыгімонта I Старога, якая напаткала яго 1 красавіка 1548 года. Спачатку, праўда, яна адчула на сабе яшчэ большую непрыхільнасць грамадскасці Рэчы Паспалітай. Але калі пасля замужжа гэта назіралася ў асноўным з боку прадстаўнікоў Княства, дык цяпер і грамадскасць Кароны неўзлюбіла яе, на што, безумоўна, нямала паўплывала тое, як паводзіла яна сябе ў час правядзення зямельнай рэформы.

Кошка ж паміж маці і сынам прабегла ўжо тады, калі яна пачала ўмешвацца ў яго дзейнасць як караля і вялікага князя літоўскага. Жыгімонт II Аўгуст таксама аказаўся з характарам і не любіў, калі яму ўказвалі, што і як рабіць. Не трываў падобных рэкамендацый і з боку маці. Але то былі толькі першыя непаразуменні.

Ды на гэтым усё не скончылася. Нечакана памерла жонка Жыгімонта Аўгуста Гальшка (Лізавета) Габсбургская. Пачалі пагаворваць, што смерць насільная і дачыненне да яе мае не хто іншы, як Бона Сфорца, якой не падабалася нявестка, бо паходзіла з роду яе пастаянных ворагаў Габсбургаў. Хоць Жыгімонт Аўгуст асабліва і не любіў Гальшку, але тое, што маці магла атруціць ягоную жонку, непрыемна здзівіла. Падумаў, што ад блізкага чалавека пасля гэтага можна чакаць якой заўгодна подласці.

Ды і пра Гальшку, і пра тое, што не сваёй смерцю памерла, хутка забыў, бо быў закаханы да самазабыцця ў Барбару Радзівіл. Аднак Бона Сфорца, даведаўшыся, хто каханка сына, рашуча заявіла, што Барбары не месца ў каралеўскім палацы. Калі ж Жыгімонт Аўгуст, не зважаючы на матчыну непрыязнасць, вырашыў усё ж ажаніцца, прылюдна заявіла, што новую нявестку атруціць.

Як вядома, Барбара Радзівіл, якая дагэтуль не магла паскардзіцца на здароўе, неўзабаве пасля вячання цяжка

захварэла і ў вялікіх пакутах памерла. Цяжка адназначна сказаць, ці мела Бона Сфорца дачыненне да гэтай смерці, але тыя, хто паспеў з павагай паставіцца да Барбары Радзівіл, яшчэ больш пачалі ненавідзець «італьянскую гадзюку».

Супрацьстаянне маці і сына, пагаршэнне адносін Боны Сфорцы з уплывовымі магнатамі Вялікага княства Літоўскага і элітай Рэчы Паспалітай прывялі да таго, што ў 1556 годзе Бона Сфорца назаўсёды развіталася з краінай, якая, па сутнасці, так і не стала для яе сваёй, і вярнулася ў Італію. Аднак вярталася не з пустымі рукамі, а захапіла з сабой нямала каштоўнасцей. Не адмовілася забраць і клейноды Вялікага княства Літоўскага — так называліся тады атрыбуты ўлады, не ў апошнюю чаргу каралеўскай.

Свой характар праявіла і на Радзіме. Ды яшчэ з большай настойлівасцю і агрэсіўнасцю. А для гэтага падставы былі. Як высветліла па прыездзе, за той час, пакуль жыла ў Рэчы Паспалітай, многія яе родзічы ў шапку не спалі і прыхапілі сабе вялікія багацці, у тым ліку і тыя, што належалі ёй.

Палічыўшы сябе пакрыўджанай, пачала весці актыўную барацьбу за перагляд спадчыны. Толькі фартуна ёй не ўсміхнулася. Сваякі адступаць не збіраліся, а калі зразумелі, што з Бонай Сфорцай па-добраму не дамовіцца, не знайшлі нічога лепшага, як выкарыстаць той сродак, да якога неаднойчы звярталася і яна сама, пазбаўляючы жыцця сваіх праціўнікаў ці тых, хто ёй нечым не падабаўся. Падгаварылі аднаго з прыдворных, а той бліжэй сышоўся з поварам і лекарам, якія абслугоўвалі нядаўнюю каралеву. Хаўруснікі, даведаўшыся, што іх «праца» будзе належным чынам аплачана, не доўга думаючы, Бону Сфорцу атруцілі...

Цяжка сказаць, што пераважала ў яе жыцці — добрае ці благое. Дый, думаецца, падобныя падлікі наўрад ці апраўданыя, бо не будзем забываць, што кожны чалавек «сатканы» з «плюсоў» і «мінусаў», а калі ён займае ў грамадстве высокае становішча, тым больш. Таму, згадваючы Бону Сфорцу, нельга кідацца ні ў адну, ні ў другую крайнасць, а неабходна імкнуцца як мага аб'ектыўней спасцігнуць сутнасць яе характару, разабрацца ў яе жыцці, абавязкова засяродзіўшы ўвагу і на тым, што ў дачыненні да яе з'яўляецца вельмі важным. На асобных аспектах мы і паспрабавалі засяродзіць увагу. Аднак партрэт Боны Сфорцы будзе няпоўным, калі не нагадаць, што і пры яе дапамозе пабачылі свет творы вядомага беларускага пісьменніка Міколы Гусоўскага.

Асобныя даследчыкі выказваюць меркаванне, што пры гэтым каралева кіравалася не столькі тым, што разумела значнасць напісанага Гусоўскім, а рабіла ўсё наперакор мужу, што, дарэчы, практыкавала неаднойчы, асабліва калі іх ўзаемаадносіны ўскладняліся. А Жыгімонт I Стары чамусьці не звярнуў належнай увагі на Гусоўскага і не зрабіў яго прыдворным паэтам, хоць іншыя, куды менш таленавітыя творцы, карысталіся ўсялякай ягонай падтрымкай. Тады, маўляў, Бона Сфорца і зацікавілася Гусоўскім.

Праўда, дапамагла яму не адна яна. Першымі падтрымалі Гусоўскага каралеўскі сенатар, гнёзненскі канонік Карл Антоній Банонскі і сакратар каралевы Людовік Альфій. Хутчэй за ўсё апошні і пераканаў сваю гасударыню аказаць фінансавую падтрымку, аргументуючы неабходнасць падобнага ўчынку тым, што гэта з'явіцца магчымасцю лішні раз нагадаць аб сабе, бо ў падобных выпадках не абыходзіцца без прысвячэння фундатарам, а тым больш удзячны аўтар не можа не прыгадаць каралеву, якую вельмі паважае.

Неабходныя грошы Бонай Сфорцай былі выдзелены, і ў кастрычніку 1523 года ў кракаўскай друкарні Іераніма Віетара выйшаў зборнік Гусоўскага «Песня пра зубра». Менавіта зборнік, бо апроч аднайменнай, сёння сусветна вядомай паэмы, у ім былі змешчаны адзінаццаць вершаў і праяічнае прысвячэнне, у якім аўтар не толькі выказаў удзячнасць каралеве, але і выклаў свае погляды на стан сучаснага яму грамадства, развіццё літаратуры і навукі.

Прысвячэнне, зразумела, не абышлося без ухвальных слоў. Прынамсі, Гусоўскі пісаў: «Твор гэты я рашыў выдаць у свет у гонар тваёй Вялікасці. Гэтае пісанне хачу я паднесці табе замест сціплага падарунка, спадзеючыся, што надарыцца выпадак, калі яго Каралеўская Вялікасць, па сваім звычайі адправіцца на паляванне, і гэтая кніжка, што змяшчае лясныя прыгоды, цябе зацікавіць і ты яе прачытаеш. Гэтым самым жадаю я не так палепшыць сваё становішча, як пракласці шлях вучоным мужам, каб і яны табе свае творы паднеслі. І каб ты, найвучонейшая княгіня, ўзважыла іх здольнасці і нараіла свайму яснавільможнаму мужу, які абавязаны больш мець часу для вядзення войнаў, чым для чытання кніг, тых, каго палічыш найбольш таленавітымі (тут і далей пераклад з латыні Віктара Дарашкевіча. — А. М.)

Але не ўхвальныя словы галоўныя ў прысвячэнні. Гусоўскі, у адрозненне ад іншых паэтаў, якія карысталіся па-

добным спосабам, каб толькі засведчыць вернападданства, не пабаяўся выказаць і тую горкую праўду, што гаварыла аб тым, як не шануюцца ў грамадстве таленты: «...бачу я з найвялікшым для сябе жалем і, зразумела, з пэўнай стра-тай для дзяржавы, што славуцейшыя сэрцы зусім не пава-жаюцца. Яны з-за матэрыяльнай нястачы і беднасці цалкам не могуць сябе праявіць. Бачу я таксама, што ёсць нямала людзей, якія валодаюць і багаццем, і талентам. Але калі яны заўважаюць, што вучоных, мастакоў і паэтаў так мала ша-нуюць і паважаюць, то імкнуцца больш узбагачацца, чым ахарошваць душу. З-за такой нікчэмнай справы ахвяру-юць яны самым высакародным прызначэннем сваіх асоб».

Выйсце з падобнага незайздроснага становішча бачыў у тым, каб Бона Сфорца сама паказала добры прыклад таму, як неабходна дзейнічаць, каб не змізарнелі таленты: «А калі возьмеш ты на сябе агульнае апякунства над гэтымі захап-леннямі, тады ўзбуйнеюць таленты і прынясуць карысць Ка-ралеўскай Вялікасці ў яе значнай працы, так што і дзяржа-ва будзе зберагацца ў сваім стане ў гэты злавесны час».

Будучы паслядоўным прыхільнікам ідэй маральна-этычнага ўдасканалення грамадства, Гусоўскі надаваў у гэтым працэсе вялікую ролю навуцы, мастацтву, літара-туры, ідучы не толькі ад асабістых назіранняў, але і спа-сылаючыся на гістарычны вопыт: «Дзяржава абапіраецца на мужнасць духу, чым на сілу цела, пра што сведчаць як грэкі, так і рымляне. Іх магчымасць квітнела найбольш тады, калі расцвіталі навукі. А як толькі пачалі нікнуць та-ленты, сілы іх згаслі, а з заняпадам апошніх абрушылася іх дзяржава і ўсталявалася рабства».

І верыў у лепшае: «Мне добра вядома, найсвятлейшая пані, якога вялікага шчасця ты зычыш гэтаму каралеўству і як шмат разважаеш і дбаеш аб паляпшэнні ягонага ста-новішча. Але я сапраўды не ўяўляю, чым ты можаш яму дзейсна дапамагчы. Калі ж ты праявіш сябе добразычлі-вай, схільнай да апякунства навукі і мастацтва, тады ад іх будзе і дзяржаве вялікая карысць, а высокая слава імя твайго распаўсюдзіцца такім чынам яшчэ вышэй з ухвалай тваіх выхаванцаў».

Бона Сфорца ўсё ж прыслухалася да асобных з гэтых пажаданняў. У прыватнасці, яна ўзяла апякунства над кра-каўскім гуртком шляхецкіх паэтаў. Аднак чамусьці ў да-лейшым па-за яе ўвагай аказаўся сам Гусоўскі, хоць і яму падтрымка па-ранейшаму была неабходна. Ды, як кажуць,

дзякуй Богу і за тое, што зрабіла. Калі б не яе фундатарства, хто ведае, ці пабачыла б яшчэ свет «Песня пра зубра».

А з гербам Пружан такая гісторыя. Увядзеннем яго ўзялася ўвекавечыць памяць маці дачка Боны Сфорцы Ганна, якая пасля смерці брата Жыгімонта II Аўгуста стала каралевай Рэчы Паспалітай. А вырашыў гэтае пытанне станоўча кароль Жыгімонт Ваза III, які з'яўляўся сынам караля Швецыі Юхана (Яна) III Вазы і Кацярыны Ягелонкі, дачкі Жыгімонта I Старога.

Жыгімонт Ваза III выдаў спецыяльную прывілею, паводле якой гербам Пружан, якія некалі знаходзіліся пад уладай Боны Сфорцы, становілася выява, аналагічная той, што знаходзілася і на гербе Вісконці і Сфорцаў. Але каб пазбегнуць існавання двух цалкам падобных гербаў, былі ўнесены невялікія змяненні. На італьянскім гербе адлюстраваны серабрысты змей на блакітным полі, на пружанскім — колеры супрацьлеглыя. Аднак сэнс герба застаўся ранейшым.

Таго, хто напалову знаходзіцца ў пашчы змяі, можна ўспрымаць дзіцем, а можна і дарослым чалавекам. На самай жа справе — гэта сарацын, а менавіта так некалі ў Еўропе называлі мусульман, да якіх ставіліся з пагардай. Пазней, у часы Боны Сфорцы, гэты назоў адносілі да ўсіх «чужых». А выява змяі на гербе Вісконці і Сфорцаў падкрэслівала, што чужынцы заўсёды будуць знішчацца.

Па-сапраўднаму сваёй Бона Сфорца так і не змагла стаць у Рэчы Паспалітай. Яе ж дачка, падобным чынам увекавечыўшы памяць маці, відаць, мела на ўвазе крыху іншы сэнс. Змяя сімвалізавала магутнасць роду Вісконці і Сфорцаў, але адначасова, у дачыненні да Пружан, сведчыла, што гэты горад заўсёды можа годна пастаяць за сябе.

Ужо ў нашыя часы Сільвію Берлусконі ўзяў згаданую выяву ў якасці фірменнай эмблемы свайго аўтамабільнага завода, каб таксама засведчыць уласную магутнасць. Вядома, у тым, каб выкарыстоўваць дзеля гэтага змяю, нічога благога няма. Іншая рэч, калі чалавек сваімі паводзінамі ў чымсьці становіцца падобным да гэтай не такой ўжо і нявіннай істоты. На жаль, з гераіняй нашага апавяду нярэдка адбывалася менавіта так, што, безумоўна, Бону Сфорцу не ўпрыгожвае, але ж адначасова не будзем забываць, што пакінула яна пасля сябе на беларускай зямлі ня мала і добрых спраў.

РАЗВЕДЧЫК З ТАЛЕНТАМ ПІСЬМЕННІКА

Філон Кміта-Чарнабыльскі

Карані роду Кміты-Чарнабыльскага загубіліся недзе на Падольшчыне, а пачынальнікам яго быў нехта Рыгор Варановіч. Ва ўсякім разе, так мяркуюць польскія даследчыкі. Падобнай думкі прытрымліваўся і Тэадор Нарбут. Гэты самы Варановіч, калі ў яго родныя мясціны прыйшлі татарскія заваёўнікі, уцёк у Вялікае княства Літоўскае. Адбывалася ўсё яшчэ ў часы Ягайлы. Відаць, быў Варановіч адважным воінам, бо даслужыўся да рыцарскага звання. Меў ён адзінага сына, які зваўся Аляксандрам і пазней стаў вініцкім старостам, гадаваў сямёра сыноў. Далейшы лёс іх, за выключэннем трэцяга — Мацея, невядомы, а ён трапіў у час вайны з Масковіяй у палон і недзе загінуў. Але акурат гэты Мацей і мае найбольш непасрэднае дачыненне да з'яўлення прозвішча Кміта. Рэч у тым, што ў Мацея быў сын Кір'ян, якога чамусьці ўсе звалі Кмітам. Праз некаторы час Кір'янавы сыны Крыштоф і Сымон, ці Самуіл, і набылі прозвішча Кміты. Сымон Кміта прысвяціў сябе ратнай справе і так адважна змагаўся з татарамі, што яго нават пачалі параўноўваць з легендарным карфагенскім палкаводцам Ганібалам. Імя Кміты можна напаткаць у некаторых паданнях і легендах. Але куды больш праславіўся ягоны сын Філон Сымонавіч Кміта-Чарнабыльскі, які стаў Чарнабыльскім пасля таго, як 26 сакавіка 1566 года кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт II Аўгуст, прымаючы пад увагу яго вялікія ваенныя заслугі перад Радзімай, перадаў яму ў вечнае карыстанне землі ў Кіеўскім ваяводстве з Чарнабыльскім замкам.

Было тады Філону Сымонавічу 36 гадоў, а нарадзіўся ён у Оршы ў 1530 годзе. Маці Філона Таццяна Крошынская —

першая жонка Сымона Кміты. Сказаць больш дакладна, калі гэта адбылося, немагчыма, як і няма звестак пра дзіцячыя і юнацкія гады Кміты-Чарнабыльскага. Верагодней за ўсё, пачатковую адукацыю атрымаў дома. Бадай, рана далучыў бацька Філона і да ратнай славы. І не толькі расказваючы яму пра свае гераічныя справы, але таксама прыгадваючы і найбольш важныя падзеі з нацыянальнай гісторыі. Браў сына з сабой і ў ваенныя паходы.

А гэта ўжо факт, засведчаны дакументальна: у 1562 годзе Кміта-Чарнабыльскі з'яўляўся камендантам замка Остэр, што знаходзіўся на рацэ Дзясна непасрэдна ад Кіева, а на той час гэта была памежная тэрыторыя, таму невялікаму гарнізону часта даводзілася адбіваць атакі маскоўцаў. У такіх умовах Філон Сымонавіч хутка прайшоў сапраўдную баявую загартоўку. А наколькі дзейнічаў прадумана, якім добрым стратэгам з'яўляўся і як не шкадаваў сябе ў сутычках з праціўнікам, засведчылі далейшыя падзеі.

Гэта, як вядома, быў складаны для Вялікага княства Літоўскага час. Даводзілася з пераменным поспехам ваяваць з Масковіяй. Напаткоўвалі не толькі перамогі, але і паражэнні. Удача чарговы раз адварнулася ад абаронцаў Радзімы 15 лютага 1563 года, калі маскоўскія войскі занялі Полацк, што быў усходнім фарпостам дзяржавы. Жыгімонт II не заставалася нічога іншага, як паспяхацца заключыць перамір'е. Ды перадышка стала кароткачасовай. Маскоўцы, упэўненыя ў сваёй сіле, аднавілі ваенныя дзеянні. Адноічы яны наблізіліся да Остэра. У авангардзе рухалася да двух тысяч чалавек, атрад жа Кміты-Чарнабыльскага быў зусім малалікім, але камендант крэпасці не пабаяўся ўступіць у сутычку і разграміў ворага, а сам пры гэтым страціў толькі двух чалавек.

У магчымасць падобнага, на першы погляд, цяжка паверыць. Ствараецца ўражанне, што з пакалення ў пакаленне перадаецца легенда. Але як, у такім выпадку, ставіцца да таго, што названы прозвішчы загінуўшых — Рыгор Васілевіч і Фёдар Воспа? Ды ёсць нямала і іншых прыкладаў смеласці і рашучасці Кміты-Чарнабыльскага ў барацьбе з ворагамі.

Давялося яму, гэтым разам ужо з двухтысячным войскам, прыкрываць і галоўныя сілы Вялікага княства Літоўскага, якія рухаліся на Полацк. Маскоўскі цар Іван Васілевіч, даведаўшыся пра ўсё, зразумеў, што становішча тым самым можа ўскладніцца і абставіны пойдуць не на карысць яму, таму загадаў атраду Івана Шуйскага пакінуць

Полацк і ісці пад Оршу. Адпаведны загад атрымаў і князь Сярэбраны-Абаленскі, які знаходзіўся са сваімі людзьмі ў Вязьме. Але і Кміта-Чарнабыльскі не драмаў. Ён не дазваляў маскоўцам аб'яднацца, што не прамінуў выкарыстаць камандуючы войскам Вялікага княства Літоўскага Мікалай Радзівіл Руды, які нанёс атраду Шуйскага паражэнне пад Чашнікамі. У час бою загінуў сам ваявода, многія маскоўцы трапілі ў палон, а астатнія адышлі да Смаленска.

Кміта-Чарнабыльскі ж у гэты час нанёс знішчальны ўдар па войску праціўніка, што знаходзілася каля Оршы на рацэ Крапіўна. Смеласць наступаючых, а таксама паніка, якая ўзнікла ў лагеры маскоўцаў пасля весткі аб гібелі Шуйскага, прывялі да таго, што ворагі, па сутнасці, не аказалі ніякага супраціўлення, пачалі ўцякаць. Да Кміты-Чарнабыльскага перайшоў шматтысячны абоз са зброяй, боезапасам, правіянтам.

Праславіўся ён і ў іншых баявых сутычках. І таксама меў поспех. І тады, калі прайшоўся па северскіх і старадубскіх землях. І калі пад Старадубам сутыкнуўся з войскам маскоўскіх баярынаў Васіля Цёмкіна і Васіля Волкава. Адбылася бітва, якой, як сведчыў польскі мемуарыст XVII стагоддзя Ян Хрызастам Пасек, «свет не бачыў».

Супрацьстаялі Кміту-Чарнабыльскаму тры тысячы маскоўскіх вершнікаў і да 400 пешых вояў. У яго атрадзе знайшліся тыя, хто пачаў адгаворваць камандзіра ад сутычкі, бачыўшы яе бесперспектыўнасць. Але ён адступіць не прывык. Для яго не было іншай альтэрнатывы, чым перамога альбо смерць. Таму зноў адважныя воі смела ўступілі ў паядынак. І выйшлі з яго пераможцамі. Ледзь не ўсе маскоўцы палеглі на полі бою. Сярод загінулых быў і Волкаў, а Цёмкін трапіў у палон.

Здавалася б, і ў гэта немагчыма паверыць. Але, калі б польскія гісторыкі, якія пісалі пра Кміту-Чарнабыльскага, свядома адыходзілі ад гістарычных фактаў, жадаючы ўзвялічыць Філона Сымонавіча настолькі, каб ён стаў чалавекам-легендай, дык рабілі б гэта паслядоўна, не дапускаючы і мажлівасці засумнявацца ў яго выключнасці. Аднак яны не абыходзяць і сакрушальнага паражэння, якое напаткала Кміту-Чарнабыльскага значна пазней, калі ў 1580 годзе пайшоў на смаленскія землі з мэтай аслабіць праціўніка і пры гэтым праявіў вялікую жорсткасць, не шкадуючы мірнага насельніцтва. Відаць, апошняя і паўплывала на тое, што яму быў дадзены рашучы адпор.

Дарэчы, тое, што адбывалася тады, зафіксавана і ў Архіве разрадных кніг: «Приходил к Смоленску пан Филон, а с им людей 9000... посады пожечь, да воевать Смоленские и Дорогобужские места; да сходилось было с Королем (Стэфанам Баторыем.— А. М.) у Лук Великих; а Король, взявши Луки, ждал Филона. И как пришел Филон от Смоленска за 7 вёрст и стал в деревне Настасине, и пришли на него из Смоленска Ив. Мих. Бутурлин, да Мих. Глеб. Салтыков, да Пётр Аф. Нащокин, да Игнат Борис. Блудов... и из старна Филона сбили; и пошёл к крепости, да у крепости стал в обозе; Воеводы Государевы к обозу не приступали, чтобы ночь заняла; и тое ночи пошел Кмита прочь, и воеводы за ним и сошгли его на Спаских Лугах, от Смоленска за 40 вёрст, и побили на голову, и знамёна и наряд поймавши, и набаты, и литавры, и трубы и шатры и колымаги... а сам Филон пеш утёк в лес, а с ним 4 человека, пришёл в Оршу на шестой день».

Калі прытрымлівацца думкі: было — не было, магчыма — немагчыма, дык і ў названых звестках, калі б яны не былі дакументальна засведчаны, няцяжка засумнявацца. Усё ж Кміта-Чарнабыльскі даўно не быў навічком у армейскай справе ды і з не менш складаных сітуацый нязменна пераможцам выходзіў, а тут гэткае паражэнне, што давялося ратавацца ўцёкамі і цудам застаўся жывым. Але не будзем забываць, што ў жыцці нярэдка адбываецца такое, чаго не можа ўявіць сабе нават самая шчодрая фантазія. Тым больш, калі ідзе вайна. Аднак вернемся ў тыя часы, калі Філон Сымонавіч, атрымаўшы некалькі бліскучых перамог у сутычках з маскоўцамі, улетку 1565 года вярнуўся ў Асцёр.

Быў ён па-ранейшаму ў чыне ротмістра, які атрымаў яшчэ ў 1530 годзе пры прызначэнні на пасаду каменданта крэпасці, а магчыма, і крыху раней. Ды гаворка не пра гэта. Сам па сабе чын і не такі вялікі. Але воінская доблесць Кміты-Чарнабыльскага, як і тое, што на яго звярнуў увагу сам Жыгімонт II Аўгуст, безумоўна, надалі яму вагі ў грамадстве. Пра маладога ротмістра загаварылі нават у Маскве, успрымаючы як дастойнага праціўніка, не кажучы, зразумела, аб тым, што яго імя з пашанай прамаўлялі ў Вялікім княстве Літоўскім і Польскім Каралеўстве. Таму Жыгімонт II вырашыў яшчэ раз аддзячыць Філона Сымонавіча, падарыўшы яму ў 1567 годзе Аршанскае староства. З гэтага моманту і да смерці, якая напаткала яго 29 лістапада 1587 года, далейшы лёс Кміты-Чарнабыль-

скага цалкам звязаны з гэтым цудоўным горадам. Калі і пакідаў Оршу, дык толькі кіруючыся ў баявыя паходы.

Адзін з іх адбыўся неўзабаве пасля таго, як ён пацярпеў паражэнне на Смаленшчыне. У сакавіку 1581 года пайшоў на Вялікі Ноўгарад, дзе спустошыў яго ваколіцы. Назад вярнуўся пераможцам. У жніўні таго ж года, атрымаўшы загад Стэфана Баторыя пра аб'яднанне з атрадам Крыштофа Радзівіла і аб правядзенні баявых дзеянняў у месцы меркаванай канцэнтрацыі маскоўскіх войскаў. Зноў, не раздумваючы, рушыў у паход. Гэтая баявая аперацыя ўвайшла ў гісторыю як «язда ў Маскву» (польскі паэт Ян Каханоўскі нават напісаў аднайменную паэму).

Ужо згаданых звестак дастаткова, каб гаварыць пра Кміту-Чарнабыльскага як пра чалавека, які нямала зрабіў у імя абароны інтарэсаў Бацькаўшчыны. Тым не менш ён увайшоў у гісторыю не толькі дзякуючы ратным поспехам, але і як пісьменнік, які стаяў ля вытокаў эпістальнага, а калі шырэй — гісторыка-мемуарнага жанру ў беларускай літаратуры. І што самае цікавае — літаратарам не збіраўся быць, нават у думках не ўспрымаў сябе ў падобнай ролі.

Помнік старажытнабеларускай літаратуры, вядомы даследчыкам пад агульнай назвай «Реестр списань, которые есьми места через посланцы мои, даючи ведать о князю великом и о новинах, о которых мне шпегчи мои з земли его неприятельское московское ведати давали по смерти его королевской милости, славное, святое памяти зешлого пана нашего, до их милости панов рад Великого Княжества Литовского посылал, почавши от року 1573, месяца декабря 6 дня, и тепер до его королевской милости, пана нашего пришлого, и до их милости панов рад также, даючи ведать о справе князя великого Московского и о новинах, отсюль з Орши писал и посланьцов моих посылал, то ест в року 1574» — гэта справаздачы Кміты-Чарнабыльскага аб тым, што рабілася на памежжы краіны, бо і Орша, як вядома, належала да гарадоў, якія знаходзіліся паблізу ад мяжы з Масковіяй. Пасланы сенатарамі Вялікага княства Літоўскага ў Оршу, ён мусіў рэгулярна паведамляць ім, што робіцца ў гэтым рэгіёне.

Лісты Кміты-Чарнабыльскага ў асноўным адрасаваліся тым, хто і ўсклаў на яго абавязкі з'яўляцца свайго роду рэзідэнтам вялікакняжацкай разведкі, а гэта найперш біскупы: віленскі Валяр'ян Пратасевіч, кіеўскі Мікалай Пац, жмудскі Ежы Пяткевіч, а таксама падканцлер Яўстафій

Валовіч, гетман Вялікага княства Літоўскага Мікалай Радзівіл і земскі падскарбнік Лаўрын Война. Усяго яны атрымалі ад Філона Сымонавіча з снежня 1573-га па верасень 1574 года 29 лістоў. Пісаў Кміта-Чарнабыльскі і польскаму каралю Генрыху Валуа, віцебскаму ваяводзе Станіславу Пацу, Фядоры Валовіч. А ў выніку набіраецца 30 пасланняў аршанскага старосты, што ўтрымліваюць багатую інфармацыю, якая складаецца як з назіранняў самога Кміты-Чарнабыльскага, так і людзей, з якімі яму давялося сустракацца і кантактаваць.

Вельмі важна тое, што ён не абмяжоўваецца канстатацыяй пэўных фактаў, а глыбока разважае пра тое, як ідуць справы ў Вялікім княстве Літоўскім і суседняй Польшчы, усхвалявана гаворыць пра ўласны лёс, не абмінае і той несправядлівасці, якая, на яго думку, чыніцца. Прысутнічаюць і асабістыя папрокі, незадавальненне ўласным становішчам, бо лічыў сябе шмат у чым незаслужана абдзеленым і абыдзеным належнай увагай. Аднак — гэта і клопатны лёс аб будучыні роднай дзяржавы. А трывожыцца яму было чаго.

У выніку Люблінскай уніі 1569 года адбылося аб'яднанне Вялікага княства Літоўскага з Польскім Каралеўствам, у выніку чаго на карце свету з'явілася новая дзяржава — Рэч Паспалітая. Найбольш самаадданыя сыны Княства, а да іх належаў і Кміта-Чарнабыльскі, былі заклапочаны тым, што яно, па сутнасці, трапіла ў васальную залежнасць ад Кароны. І на гэта было нямала падстаў.

Некаторымі, найбольш ваяўніча настроенымі палякамі нават прымаліся захады, каб адмовіцца ад паняцця «Літва» і карыстацца найменнем «Новая Польшча», якое б, як даводзіў аўтар гэтай ініцыятывы кракаўскі біскуп Піліп Паднеўскі, належным чынам стасавалася б з двума існуючымі — Вялікая і Малая Польшча. Праўда, дагэтага не дайшло, але лішні раз засведчыла, што ў Польшчы ёсць сілы, што жадаюць паставіць крыж на Вялікім княстве Літоўскім.

Таму, калі пайшоў з жыцця Жыгімонт II Аўгуст, якому лёсам было наканавана стаць апошнім прадстаўніком дынастыі Ягелонаў, актывізавалі дзейнасць найбольш патрыятычна настроеныя сенатары Княства. Яны меркавалі, што ў сітуацыі, якая склалася, адзінае выйсце — запрасіць на вызвалены каралеўскі трон прадстаўніка маскоўцаў Івана Грознага ці яго сына Фёдара.

Не будзем дэталёва разбірацца, наколькі ў падобных памкненнях яны мыслілі рэальна, а ў чым памыляліся, выдаючы жаданае за сапраўднае. Арыентацыя на Маскву ім бачылася, як магчымасць атрымаць пры паспяховым завяршэнні такой здзелкі пэўныя выгады ў палітычным і эканамічным плане. А дзеля гэтага трэба было не толькі прымаць канкрэтныя захады, але і добра ведаць пра тое, што робіцца ў суседняй дзяржаве, дакладна разбірацца ў арыенціроўцы розных сіл у Масковіі. Збор падобнай інфармацыі і быў даручаны Кміту-Чарнабыльскаму. А тым часам прамаскоўская групойка ў Княстве пачала весці інтэнсіўныя перамовы аб перадачы трона Івану IV ці яго сыну. Дзейнічала яна праз пасла ў Маскве Міхаіла Гарабурду і каралеўскага ротмістра А. Тарноўскага.

Сталася так, што Кміта-Чарнабыльскі, будучы слугой паноў-сенатараў, адначасова шмат у чым зрабіўся рабом абставін. Як свайго роду пасрэднік у перамовах з Масквой, ён, зразумела, не вельмі мог уплываць на іх выніковасць, бо знаходзіўся далёка ад яе. Але гэтага не жадалі прымаць пад увагу ні сенатары, якія адзінае ўратаванне бачылі ў наладжванні больш шчыльных кантактаў з краінай, з якой шмат ваявалі, ні тыя сілы ў Масковіі, што ўжо бачылі Івана Грознага на каралеўскім троне.

Скончылася ж усё не на карысць ні першых, ні другіх. У красавіку 1573 года польскім каралём быў выбраны Генрых Валуа. Кіраўнік пасольскай місіі ў Маскву Гарабурда, як і некаторыя яе прадстаўнікі, паспяшаўся абвінаваціць у правале задуманага Кміту-Чарнабыльскага, пра што шмат гаварылі на Рудніцкім з'ездзе, які праходзіў у тым жа 1573 годзе. Папракаў яго і сам Іван Грозны. Пры гэтым дзейнічаў агрэсіўна. Сенатарам прыгразіў, што «королей, де, в них много, надобе б, де, почать што». Асабліва ж пагардліва паставіўся да Кміты-Чарнабыльскага, якому, у знак знявагі перадаў галаву казла, недвухсэнсоўна нагадаўшы, чаго варты аршанскі староста ў сваіх дыпламатычных дзеяннях.

Справа прыняла сур'ёзны абарот. Ніякія апраўданні Філона Сымонавіча, што ён рабіў усё магчымае, каб каралём стаў Іван IV, у разлік не прымаліся. Дайшло да таго, што Кміту-Чарнабыльскага неўзабаве пачалі лічыць асноўным віноўнікам таго, што не ўдалося каранаваць на польскі трон маскоўскага правіцеля, а некаторыя сенатары запатрабавалі нават аддаць яго пад суд. Уратавала Філона Сымонавіча, як ні дзіўна, каранацыя Генрых Валуа.

Спачатку судовую справу прыпынілі, а затым і зусім пра яе забыліся. Аднак яшчэ неаднаразова давялося аршанскаму старосту апраўдвацца і перад панамі-радай Вялікага княства Літоўскага, і перад Валовічам.

Водгалас названых падзей прысутнічае ў лістах, але, паколькі яны пісаліся чалавекам таленавітым (да месца прывесці выказванне вядомага беларускага даследчыка Аляксандра Коршунава, дзякуючы якому «Рээстр...» і прыйшоў да беларускага чытача: «...выходзяць (лісты.— А. М.) за рамкі службовых дасягненняў і набываюць характар вострапубліцыстычных артыкулаў, прасякнутых пафасам бязлітаснага выкрыцця закулісных махінацый кіруючай верхушкі Вялікага княства Літоўскага і яе капітуляцыі перад відавочным дыктатам ганарлівай... польскай феадальнай знаці»), асабістыя крыўды выступаюць на другі план, калі Кміта-Чарнабыльскі разважае пра лёс Княства, абураецца, наколькі шмат у ім людзей, якія на словах падаюць сябе шчырымі радцамі Айчыны, а ў сапраўднасці клапоцяцца толькі пра ўласныя інтарэсы.

Асаблівую цікавасць уяўляюць чатыры лісты, адрасаваныя Філонам Сымонавічам Валовічу. Сярод іх сваёй страснасцю, чалавечым і грамадзянскім болем вылучаецца той, што датаваны 5 жніўнем 1574 года. Кміта-Чарнабыльскі, вядома, звяртаўся да канцлера ў першую чаргу па абавязку службы, але Валовіч з'яўляўся для яго не толькі ўплывовым магнатам і аўтарытэтным дзяржаўным мужам, але і выдатным нацыянальным дзеячам, які на Люблінскім сойме прадстаўляў вялікакняжацкую апазіцыю, па-сапраўднаму быў заклапочаны лёсам сваёй краіны, перасцерагаў, што яна, аб'яднаўшыся з Польскай Каронай, можа трапіць у залежнасць ад апошняй. Філон Сымонавіч у многім падзяляў думкі Валовіча, таму ў лістах да яго надзіва шчыры і адкрыты. Гэта піша патрыёт патрыёту. Гэта спавядаецца чалавек, які ўпэўнены, што прамоўленае ім не застанецца па-за ўвагай. Гэта сын Княства (чытай: Беларусі!) дзельца набалелым з гэткам жа неабыхавым сынам.

Слушна сцвярджае адзін з даследчыкаў творчасці Кміты-Чарнабыльскага і ягонага жыцця В. Таранеўскі: «Тут паўстае ён перад намі ў поўны рост як асоба, як чалавек прыгожай і неспакойнай душы, тут вычитваем яго філасофію і мараль, мудрасць, якія, пэўна, бяруць свае карані з народных этыкі і эстэтыкі, хрысціянскай ідэалогіі і, несумненна, з фальклору».

А з фальклорам Кміта-Чарнабыльскі быў добра знаёмы. Калі згадваў тыя беды, якія абрынуліся на яго, упэўнены быў, што «придет час, коли будет надобе Илии Муравлена и Соловья Будимировича, придет час, коли служб наших потреба». Да Кміты-Чарнабыльскага ніхто ў беларускім пісьменстве не згадваў гэтых народных герояў, а паколькі Ілья Мурамец і Салавей Будзіміравіч узяты з рускага быліннага эпасу, няма сумнення, што ведаў ён і вуснапаэтычную творчасць суседняга народа, а тым болей — беларускую.

Гэтае веданне прыводзіла і да таго, што ў лістах ён ахвотна карыстаўся прыказкамі і прымаўкамі: «И каши не хочу, и по воду не пойду», «обжогшыся на молоце, велено на воду дуть», «коли топили — топор давали, а выплавши не топорища», «солгавши спаслися». Дый сам мог надзіва вобразна, часам нават афарыстычна, а гэта таксама пацвярджэнне і таленту, і начытанасці: «Постави, господи, законодавца над ними, да розумеют языцы, яко человеки суть», «бог и слепому очы отворит», «завоведь господня издаличе просвещающе очы»...

Філасофія ж Кміты-Чарнабыльскага — гэта жыццёвыя развагі, якія мацуюцца на канкрэтных фактах, але ў сілу таго, што выказнік іх валодае дарам абагульнення, супастаўлення, выразна арыентуецца ў палітычных падзеях, але адначасова мае і трывалы жыццёвы грунт пад нагамі, а ў поглядах прытрымліваецца высокіх прынцыпаў народнай маралі, на першы план паступова выступае праграма акрэсленая пазіцыя, нават свайго роду кодэкс паводзін, прынцыпаў.

Разважаючы над тым ганебным учынкам, які дазволіў сабе новы кароль, патаемна пакінуўшы польскі трон, Кміта-Чарнабыльскі не проста абураецца. Ён настолькі напоўнены гневамі, што яскрава ўяўляеш сабе яго ў гэты момант, калі гатовы быў на ўвесь белы свет крычаць: «Людцы добрыя, ды што ж гэта робіцца?! Адкуль і за што падобная знявага на нашу краіну, на народ наш! І колькі будзе яшчэ падобнае працягвацца!»: «Дивные суть судьбы божи! Мы от ворот, а он дирою вон. Не только нам того розумети, але такогого сударского отъеханя всему свету не взместити! Неслыхана от веку, абы хто слепорожену отворыл очы; так и помазонцу божему тым способом от подданных своих уехати! Ова, второй ест Нептонов[?] бы ту в[аша] м[илость], п[ан] м[ой] м[илостивый], ушы свои мел! Який же около того шмер на Москве, який при границах! Страх божий! О всем все ведают, прекладаючи то живот государский, яко

был в руках наших, которая ему была вчастность, який покой, якова вдячність, што за роскош, што за послушенство, яка соромота через цедулы, за очы и в очы, яка преспечность здорова яго. Яка тепер обелживость, похвалки, одповеди! Если бы чого кому не дал, если бы теж, ведле права, кому судил, вытегаючи ремень з нас? И што за вихованье мел, уруганя, посмеху, прикростей самому и слугам его французам, розберанем маетности его, именеи скарбов? Див божий и страх божий! Не вымовить, не написать того человек не може».

Ды нездарма кажуць: кожны народ мае таго правіцеля, якога заслугоўвае. У правільнасці падобнай высновы быў перакананы і Кміта-Чарнабыльскі. Ён не сумняваўся, што выбранне Генрыху Валуа на каралеўскі трон стала невыпадковым. У краіне, у дзяржаўным жыцці якой шмат несправядлівасці, пастаянна вядуцца закулісныя гульні, нямногія адважацца ўзваліць на свае плечы падобную адказнасць. І не шкадаваў слоў, калі згадваў балячкі грамадства, у якім жыў, але падобным становішчам якога быў незадаволены:

«(Што за. — А. М.) люди того панства? Яких послушенств не мусило быць? Яких шодробливостей? — Только дай!

Якое справядливости? Богатому так, а убогому сяк! Которого сумнення? — Кого кто не пекне через ногу!

А лакомство? — Бо, де, весь свет роздал, душ польских и литовских не насытит: все мало!

А цнота всех справ? — Тая се, де, в них из ботов вызула! А вдячносте? — Дись о том добре мови, а ютром смердом, бенкартом зове! Всё хламство, всё ложь, нет бога! Бий, забий, дери, лупи — той nejlepší пан ци рыцер! От вольного цара вольный посол!

Мовечи, де, так, не вемы, чы люди, чы д'яблы! А на так зацну славу и на таковыя вольности наши и на таковое захование противко государям тых панств...(не ведеть. — А. М.), будем ли тот, (што. — А. М.) таковое досады ужил, не только молвити сметь, же се вернет, але и другому закажет! А вернет ли се — ино того смотреть — только не с полицою б железною, и што его мели за ниц — покажет, што умеет!»

У непрыманні многіх тагачасных парадкаў у краіне Кміта-Чарнабыльскі заходзіў так далёка, што ўжо не бачыў дастойнага прэтэндэнта на каралеўскі трон ні сярод рускіх, ні сярод ліцвінаў. Быў перакананы, што і паляк, атрымаўшы неабмежаваную ўладу, можа знішчыць Літву пад карань. Не пакіне ён у спакоі і Русь. Ліцвінаў жа

ўспрымаў як людзей слабахарактарных, якія баяцца ў неабходнай сітуацыі падаць свой голас, таму нярэдка выглядаюць палахлівымі, а ў нечым падобныя да авечак: «Где іх больш берет волк, там оне дальше за ним идут!» Не сумняваўся і ў тым, што не заўсёды здатны па-сапраўднаму адстойваць інтарэсы свайго народа, а наадварот, нярэдка ахвотней клапацяцца пра іншыя народы: «Больш будзе зычливый народу польскаму, нежели своему!»

Падобную катэгарычнасць лёгка зразумець, калі прыняць пад увагу тое, што Кміта-Чарнабыльскі па-ранейшаму быў упэўнены, што адзіны найбольш прымальны прэтэндэнт на каралеўскі трон — Іван Грозны. І ў сваіх памкненнях быў шчырым, бо нават і пасля таго, як той абразіў яго, пазіцыі не змяніў. І нават даходзіў да таго, што маскоўскага самадзержца ідэалізаваў, параўноўваў з біблейскім прарокам эпохі цара Навухаданосара (604—562 гг. да н. э.) Авакумам, які праславіўся мудрасцю. Падобныя спробы ён зрабіў яшчэ ў лісце «До панов Великого Княжества Литовского», напісаным 13 сакавіка 1754 года.

У гэтым пасланні Філон Сымонавіч паведаміў, як хітра паводзіў сябе Іван Грозны, прымаючы Даўлета Гірэя, пасла крымскага хана. Перад сустрэчай надзеў на сябе сялянскую апратку. Наперадзе паставіў слуг з сякерамі, а поруч пасадзіў свайго сына, таксама пераапанутага простым чалавекам. Заявіўшыся да маскоўскага самадзержцы, Гірэй здзівіўся такой сустрэчы, але ўсё адно мусіў перадаць, што хан хоча, каб яму была вернута Казань. А яшчэ просіць Івана IV з кожнага свайго чалавека даць па грыўне. Толькі пры такой умове можна разлічваць на вечны мір і паразуменне. У адваротным выпадку вайна немінучая, і як, пацвярджэнне таму, ханскі пасланец перадаў аголены нож.

Сам Кміта-Чарнабыльскі сведкам гэтага прыёму крымскага хана, зразумела, не быў, таму не мог ведаць зместу гаворкі, што адбылася ў час сустрэчы. Расказаў яму пра тое, што і як адбывалася, слуга вленскага мешчаніна, кнігавыдаўца і грамадскага дзеяча Лукаша Мамоніча нейкі Аляксей. Аднак, чытаючы аповед Філона Сымонавіча, цяжка здагадацца, што падаецца ўсё не з вуснаў відавочцы — настолькі праўдападобна ўзноўлена адметнасць размовы.

Іван IV, калі крымскі пасол паведаміў яму аб просьбе свайго хана і перадаў нож, зазначыў:

«Цар, де, господар твой, просит мне о дань, ино, де, господар твой, просит мне о дань, мно, де, нечего дати — он

мене всего сам ограбил, а то ты, посол его, видиш в чом я тепер сежу и нічого не маю, а што маю, то посылаю.

Знялши, де, тот з себе бараний шлык, а з сына такіў же другий, і тому послу дал.

“А што, де, мне упоминается о царства мои, тому, де, быти мощно. А обещается, де, ко мне на лето быть гостем, я, де, его жду и браги, де, допона навару. А послал мне через тебе, посла своего, нож, а я ему посылаю топор”».

Магчыма, Кміта-Чарнабыльскі бачыў у Іване IV і таго, хто, заняўшы польскі трон, забудзе пра сваё пагардлівае стаўленне да яго і па-сапраўднаму заўважыць і ацэніць, а што бачыў сябе абдзеленым, няма сумнення. Неяк нават прызнаўся: «Быў каралём і нічога не меў». Скардзіўся на конт беднага становішча і таму ж Валовічу, і Радзівілу, і Войне. Аб нялёгкай долі плакаўся нават Генрыху Валуа. А калі гаварыў пра асабістае, нярэдка дазваляў ліслівыя звароты, якія самога, зразумела, прыніжалі, але ў дадзеным выпадку быў неблагім дыпламатам, разумеючы, што падобнае падлашчванне пойдзе толькі на карысць.

Праўда, невядома, якія вынікі мелі гэтыя просьбы аб аказанні яму належнай увагі, якая была вельмі неабходнай. Цяжкае ж становішча, у якім апынуўся, не ў апошнюю чаргу выклікала тое, што яму даводзілася рэгулярна сустракаць розныя дэлегацыі і пасольствы, якія праязджалі праз Оршу ў Маскву, а пасля вярталіся назад. Сродкі на гэта дзяржавай выдзяляліся, прытым немалыя, але іх часта не ставала, ды і быў Кміта-Чарнабыльскі чалавекам шчодрым, мог аддаць апошнія.

Службу нёс годна, разумеючы, што тым самым служыць роднаму народу і Айчыне. Любіў і горад свайго маленства. Памета на лістах, што ў розных варыянтах, па сутнасці, зводзіцца да аднаго «пісана на Оршы» — найлепшае таму пацвярджэнне. З гэтым горадам і звязана ўся яго служба. Праўда, у 1579 годзе Баторый, прымаючы пад увагу асабістыя заслугі Філона Сымонавіча перад Рэччу Паспалітай, увёў яго ў ранг сенатара з тытулам ваяводы Смаленскага. Але падобнае тытулаванне з’яўлялася намінальным, бо Смаленск працягваў знаходзіцца ў складзе Маскоўскай дзяржавы.

Аднак Орша для Кміты-Чарнабыльскага — гэта не толькі дзень, сучасны яму, але і багатая гісторыя. Гэта, нарэшце, знаёмства з будучым беларускім друкаром і асветнікам Васілём Цяпінскім, які ў 1567 годзе з’яўляўся падстаростам аршанскім. І таму ёсць дакументальнае

пацвярджэнне. У вопісе коннай роты аршанскага старосты Кміты-Чарнабыльскага ад 1 чэрвеня 1567 года згадваецца «таварыш (малодшы афіцэр.— А. М.) Василей Тяпин на шесть кони. На нем панцер, шышак, шабля, чаркабуз, кончер, секирка, под ним дрыгант (жарабец.— А. М.) сив».

Невядома, як далей склаліся ўзаемаадносіны паміж гэтымі двума выдатнымі сынамі Айчыны. Верагодней за ўсё, што яны, калі больш не кантактавалі, дык ведалі ня-мала адзін пра аднаго. Магло стацца і так, што менавіта Цяпінскі падштурхнуў таварыша па службе па-сапраўднаму зацікавіцца літаратурай, а вынікам таго стала, што Кміта-Чарнабыльскі, маючы задаткі таленту і не знаходзячы выйсця, як найлепшым чынам праявіць сябе, пачаў у лістах-данясеннях рабіць як бы адступленні, якія напісаны па-майстэрску. Сам жа Філон Сымонавіч, відаць, з радасцю ўспрыняў вестку, што яго колішні саслужывец стварыў у сваім родавым маёнтку Цяпіна ўласную друкарню. Як і тое, што ў гэтай друкарні пабачыла свет Евангелле паралельна з тэкстамі на царкоўнаславянскай і старажытна-рускай (беларускай) мовах. Але гэта толькі меркаванні...

Адно несумненна: Кміта-Чарнабыльскі — першы сярэднявечны пісьменнік Беларусі, і на гэта звярнуў увагу менавіта зямляк Філона Сымонавіча Уладзімір Караткевіч, які, як вядома, цудоўна ведаў нацыянальную мінуўшчыну і яшчэ тады, калі багатая беларуская гісторыя замоўчвалася ці падавалася ў прэпарыраваным выглядзе, шмат рабіў дзеля яе прапаганды.

У творчасці аўтара «Рээстра...» Караткевіч, несумненна, знаходзіў цікавыя фактычны матэрыял. І не толькі па гісторыі, але і па этнаграфіі, фальклору. А з лістамі Кміты-Чарнабыльскага ён хутчэй за ўсё пазнаёміўся яшчэ да таго, як яны былі апублікаваны Коршунавым у кнізе «Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці», што выйшла ў 1975 годзе. Караткевіч быў заўзятым бібліяфілам, а таму мог трапіць у яго рукі другі том зборніка «Zrzodła do Dziejow Polskich», які быў выдадзены ў Вільні ў 1844 годзе, а ў ім М. Машкоўскі і А. Пшэздзецкі і апублікавалі ў храналагічным парадку 29 лістоў аршанскага старосты. Мог Уладзімір Сямёнавіч пазнаёміцца і з публікацыяй «Рээстра...» у «Актах, относящихся к истории Западной России» (СПб., 1848. Т. 3).

Пра Кміту-Чарнабыльскага даўно ведалі ў Расіі. Але куды большай павагай і папулярнасцю карыстаўся ён у

Польшчы, дзе пастаянна называўся ў асяродку найбольш выдатных людзей Рэчы Паспалітай. Калі ж знакаміты мастак-баталіст XIX стагоддзя Ян Матэйка маляваў манументальнае палатно «Баторый пад Псковам», дык Філона Сымонавіча размясціў на ім поруч з такімі прадстаўнікамі Кароны, як С. Жулкеўскі, Я. Збароўскі, Р. Гайдэнштайн і інш. Тут жа сыны Вялікага княства Літоўскага Радзівіл Руды, Гарабурда... Той жа, хто ўважліва пазнаёміўся з раманам лаўрэата Нобелеўскай прэміі Генрыка Сянкевіча «Патоп», памятае, што ва ўступе выдатны польскі раманіст прыводзіць звесткі аб адным з персанажаў гэтага твора Кміціцу, звяртаючыся да заповіту старога палкоўніка Геракліюша Білевіча (цытата па трэцім томе яго Збору твораў, што выйшаў у перакладзе на рускую мову ў 1984 годзе ў Маскве): «какую (деревню.— А. М.) я в дар приношу, завещаю и отписываю Кмицицу, хорунжему оршанскому... Тогда я, Гераклиюш Билевич... четыре года тому назад... отправился к пану Кмицицу-отцу, мечнику оршанскому, дабы благодарность ему принести...» Ды марнымі былі гэтыя памкненні: «Но в усадьбе в Водонтах только и разговору было что о Кмицицах, вернее о пане Андрее, потому что старого мечника тоже не было уже в живых. Кмициц со своей небольшой хоругвою и оршанскими охотниками был под Шкловом. Потом пропал из виду; однако никто не думал, что он погиб, ибо смерть столь знатного кавалера, наверно, не прошла бы незамеченной. В Оршанской земле Кмицицы принадлежали к знати и владели большими поместьями».

У Беларусі першым зацікавіўся Кмітам-Чарнабыльскім Яўхім Карскі, выкарыстаўшы яго пісьмовыя пасланні пры напісанні знакамітых «Беларусаў». Ён жа 21 кастрычніка 1919 года надрукаваў у газеце «Беларус» артыкул «Аршанскі староста Філон Сымонавіч Кміта-Чарнабыльскі».

Дзе пахаваны гэты выдатны сын Беларусі, невядома. А калі б адбыўся цуд і яго магіла адшукалася б, на яе трэба паставіць помнік з эпітафіяй, напісанай палякам Ш. Стравольскім:

«Падарожны, пад гэтым каменем госць, мужны, праслаўлены ў Сарматыі сенатар Філон Кміта, гаспадар Смаленска, моцны духам, умелы на полі бою, першы сярод першых.

Пры Жыгімонце Аўгусце і Стэфане Баторыю праславіў ён сябе ў бітвах палякаў з Масквою за Смаленск, атрымліваў перамогу як ніхто і гэтым абясмерціў сваё імя. Ідзі і помні, хто ляжыць тут...»

СТРАСЦІ З ПРЫГОДНІЦКІМ ЭЛЕМЕНТАМ

Гальшка Астрожская

Сангушка цалаваў яе страсна, так моцна, што ажно перахапіла дыханне. Гальшцы нават падалося, што яшчэ імгненне — і яна страціць прытомнасць, але не адхінулася ад Дзмітрыя, бо так прыемна кружылася галава, і здавалася, на хвалі гэтага палкага пачуцця не будзе канца той асалодзе, якую яна спазнала ўпершыню, калі напаткала яго. А Сангушка працягваў яе цалаваць, адначасова ўсё больш даючы волю сваім рукам, якія, крануўшыся стана, апускаліся ніжэй і ніжэй. Але Гальшка не супраціўлялася гэтым яго памкненням. Цела яе зусім аслабла, стала нібыта чужым, ёй не падуладным, і яна толькі бясконца паўтарала: «Дзіма! Дзіма!»

Гэтыя яе словы, поўныя пяшчоты і нейкай нявыказанай радасці, прадчування, надавалі князю яшчэ большага жадання авалодаць Гальшкай, каб як мага хутчэй адчуць усю непаўторнасць кахання, і ён таксама ўжо шаптаў на вуха ёй ласкавыя словы і гэтаксама, як яна, плыў на хвалі таго дзіўнага пачуцця, што ўладна апанавала абаіх. А Гальшка сваім парывістым дыханнем, якое то абрывалася, перахоплівалася, то ўзмацнялася, выводзіла Сангушку з сябе, а куды больш — гэтае замілаванае: «Дзімачка, любы Дзімачка!» І ён падхапіў яе на рукі і панёс на мядзведжую шкуру, расцеленую на падлозе.

Раптам Гальшка запрацівілася, пачала вырывацца: «Не трэба, Дзімачка, толькі не цяпер...» Ды Сангушка не звяртаў увагі на яе просьбу, а можа, і не чуў яе, таму што і самому пачало перахопліваць дыханне. «Дзімачка, хто-небудзь увойдзе», — прашаптала яшчэ раз Гальшка і, аслабляя, упала на мядзведжую шкуру. — Не трэба...»

Дзверы зарыпелі, нешта за імі грукнула, мабыць, упала масіўная засова, якая, каб надаць ім надзейнасці, падстрахоўвала вялізны замок. Але Гальшка не пачула яе ўдару. Як не пачула і павароту ключа ў замку. І толькі зычны голас таго, хто ўвайшоў, прымусіў яе ўздрыгануцца:

— Позна спіш, княжна!

Яна расплюшчыла вочы, зірнула па баках: Сангушкі поруч не было. Яшчэ паспела падумаць: «Малайчына, Дзіма! Пайшоў так хутка, што ніхто і не здагадаўся пра яго наведванне», а пасля запыніла позірк на тым, хто ўвайшоў, і ўсё зразумела, вярнулася да рэальнасці. Захацелася ў роспачы заплакаць, заліцца горкімі слязьмі. Яна нават пракаўтнула гаркавы камяк, што падступіў да горла, аднак саўладала з сабой, толькі спахмурнеў твар, стаў разважліва-сур'ёзным, а ў чымсьці і зацятым.

— Позна спіш, княжна! — паўтарыў наведвальнік, які патрывожыў яе гэткі радасны і нечаканы сон. І, відаць, здагадаўся, чаго Гальшка невыпадкова так доўга спала, таму ўсміхнуўся: — Няйначай княжне штосьці прыемнае прыснілася?

Яна на гэта нічога не адказала, хоць звычайна падтрымлівала гаворку. Дый як не падтрымліваць было, калі знаёмства іх доўжылася ўжо не адзін месяц, хоць, колькі дакладна, не ведала — з-за аднастайнасці праведзеных у адзіноце дзён і начэй даўно страціла ім лік.

За час зняволення да Гальшкі заходзілі і іншыя наглядчыкі. Прыносілі ежу, пітво, а калі ўзнікала неабходнасць — свежую бялізну. А часам нават і сёе-тое з парфумы — чымчым, а ўвагай яна не была абыдзена. Аднак менавіта гэты ёй чамусьці спадабаўся больш за іншых. Мо таму, што быў пажылы, і калі надаралася магчымасць паразмаўляць, любіў расказваць пра сваіх дзяцей. Прыгадваў іх, і ягоны твар лагоднеў, становіўся надзіва прыемным. Гальшка бацькоўскай ласкі так і не зведала, бо нарадзілася тады, калі яе бацька памёр. А яшчэ цягнулася яна да гэтага наглядчыка і таму, што ён, у адрозненне ад іншых, хоць і забаранялася гэта, часта распавядаў аб тым, што робіцца на волі. Гэтыя ж весткі ёй былі вельмі неабходныя, дазвалялі хоць на некаторы час забыцца пра адзіноту і пра тое, што невядома, калі гэтае зняволенне закончыцца, а магчыма, і ніколі, і яна так і правядзе рэшту сваіх дзён, адарваная ад свету і людзей.

Праўда, дастаткова было захацець ёй, і дзверы памяшкання, у якім яна знаходзіцца не адзін месяц, могуць

назаўсёды расчыніцца. Аднак на падобны крок яна ніколі не зможа пайсці. Даўно дала сабе зарок не рабіць гэтага. Ні пры якіх умовах. Нават тады, калі непакора можа каштаваць жыцця. І пра такую яе рашучасць, што мяжуе з упартасцю, усе ў замку ведаюць, але калі многія ўспрымаюць гэта спакойна, а то і абыякава, а паміж сабой нярэдка пагаворваюць: «Магла б гардыню скінуць, а то найшла каса на камень!», дык гэты наглядчык, якога яна даўно па-свойску называе Сымонавічам, бо клічуць яго Васіль Сымонавіч, заўсёды паспагадае, але ў душу надта не лезе. Калі бачыць, што Гальшка не ў духу, паставіць ціхенька сняданак ці полудзень і гэтаксама ціха зачыніць за сабой дзверы.

Аднак цяпер Сымонавіч чамусьці не спяшаўся. І Гальшка зразумела, што ён хоча сказаць ёй нешта важнае, але, бачачы, што не ў духу, пабойваецца. Звычайная цікаўнасць прымусіла Гальшку парушыць маўчанне, і яна, як ні ў чым не бывала, быццам і не яе гэта апанавалі смутак і роспач, запыталася:

— Нешта не пазнаць цябе, Сымонавіч?

— Мясце? — Гэтае пытанне напаткала наглядчыка знячэўку, і ён спачатку не ведаў, што адказаць, але пасля звывыкла прамовіў: — У мяне якраз усё добра, княжна...

— Я рада за цябе, Сымонавіч.— Гальшка ўсміхнулася, аднак усмешка яе, чаго не мог не заўважыць наглядчык, атрымалася нейкай вымучанай, няшчырай.

Ды Сымонавіч пастараўся не паказаць, што здагадваецца, як нялёгка зараз у яе на душы. Памаўчаў... І яна зразумела, што маўчанне гэтае невыпадковае: Сымонавіч пэўна хоча сказаць нешта важнае, ды не асмельваецца.

— Кажы, не бойся...

— Што казаць, княжна? — Наглядчык працягваў знаходзіцца ў няпэўнасці.

— А ці мы не давяраем адно аднаму? — Гальшка працягвала выклікаць Сымонавіча на давер, і гэта нарэшце надало яму рашучасці.

— Давяраем.— Нечакана ўзмахнуў рукой, быццам рассек ёю паветра: — Было не было! Хоць і павінен маўчаць...

— Кажы хутчэй, а то яшчэ хто-небудзь увойдзе.

— Сапраўды ўвойдзе, і не абы-хто, а твой муж.

Яна ледзь не запыталася: «Каторы?», але своечасова спыхапілася. Дзмітрый жа Сангушка даўно ў сырой зямлі косці парыць, а Сымон Амелькавіч далёка адсюль. Дык хто ж, апроч Лукаша Гуркі, можа зайсці? Ніяк-няк прыехаў, каб даведацца, як жывецца ёй у гэтым зняволенні.

— Гурка, кажаш, зойдзе? — нават па імені не назвала яго.— Чаго ж гэта завітаў? Казаў жа, што не пакажацца сюды некалькі гадоў,— гаварыла, ні ў чым не хаваючыся, бо Сымонавіч і так пра ўсё ведаў. Сама ж у хвіліны даверу расказвала.

— Хіба не здагадваешся, княжна? — зусім ціха, ледзь не шэптам прамовіў Сымонавіч і, зірнуўшы на Гальшку, спалохаўся, што паведаў ёй пра намер мужа.

Вочы княжны палалі нянавісцю. Было такое адчуванне, што яна гатова знішчыць любога, хто асмеліцца запырэчыць ёй. Кінецца, як тая ваўчыца, ухопіцца рукамі за горла, а калі гэта не дапаможа, зубамі ўчэпіцца.

Сымонавіч ажно жахнуўся.

Гальшка, убачыўшы такую яго рэакцыю, пастаралася супакоіць:

— Не бойся, усё будзе нармальна.

Нічога не адказаўшы, ён зачыніў за сабой дзверы. І добра, што паспяшаўся зрабіць гэта, бо, калі б затрымаўся яшчэ крыху, яго б шлях з Гуркам мог перакрывавацца. Не паспела Гальшка паснедаць, як за дзвярамі зноў пачуліся крокі, але адчувалася, што ідзе не адзін чалавек. Нават усміхнулася: «Нічога сабе мужанёк?! Да жонкі і то адзін баіцца зайсці». А пасля сцялася, напружылася, і вочы зноў напоўніліся гневамі.

Грукнула на падлогу засова, шчоўкнуў паварот ключа ў замку. Дзверы расчыніліся, і ў пакой прасунуўся — менавіта прасунуўся, а не ўвайшоў, бо дзвярны праём яму падаваўся цесным, тоўсты, невысокага росту малады мужчына, на твары якога было столькі дабрадушнасці і лагоднасці, што здавалася, ён ніколі і нікога не пакрыўдзіць. Але Гальшка-то ведала, што вонкавы выгляд Гуркі падманлівы, за ім хаваюцца хітрасць і жаданне заўсёды настойваць на сваім, а яшчэ тая разумовая абмежаванасць, у якой яна, як ніхто іншы, магла пераканацца неаднойчы. Таму, убачыўшы Лукаша ў дзвярах, ажно ўздрыганулася. А яшчэ больш яе вывела з сябе ліслівая ўсмешка, калі, стараючыся быць пачцівым, ён запытаўся:

— Як спалася, жончка? — З-за гэтай сваёй абмежаванасці нават уявіць сабе не мог, што падобным запытаннем абражае яе, бо гучала яно двухсэнсоўна. З аднаго боку, нібыта і шчыра, але разам з тым і нагадвала, у якім становішчы яна, Гальшка, знаходзіцца.

Ды і каб не было гэтага запытання, Гальшка ўсё адно не праявіла б да Гуркі пачцівасці, бо ён даўно стаў для яе тыранам, які зламаў жыццё.

— Цудоўна! Толькі няўжо вы забыліся, што я вам — не жонка?

І зваротам на «вы», і самім тонам гаворкі давала зразумець, што нічога ў іх адносінах не змянілася дый перайначыцца не можа. Аднак Гурка ці то не зразумеў падкавыркі, а мо спадзяваўся, што гэтая размова з Гальшкай усё ж дасць нейкія, абнадзейваючыя для яго вынікі, зноў запытаўся:

— Не жонка? А хто ж тады?

— Чужы чалавек, пане Гурку! — адказала Гальшка і засмяялася так істэрычна, што Лукаш спалохаўся, ён ажно азірнуўся на дзверы, каб упэўніцца, што ахова, якая засталася за імі, у неабходным выпадку можа своечасова прыйсці на дапамогу.

— Мы ж абвенчаны, Гальшка!

— Я абвенчана з князем Сымонам Алелькавічам.

— Дык няма ўжо твайго князя!

— Як няма?! — нічога не зразумела Гальшка.

— Памёр ён!

— Не можа быць?!

— Мне што, паклясціся?

Яна зразумела, што Гурка не маніць. Ды сказала з такой упэўненасцю, як і дагэтуль:

— Усё адно я з ім павенчана. І ніколі яму не здраджу.

— А са мной хіба не павенчана? Няўжо запамятавала?

— З вамі пад прымусам!

— Пабойся Бога! Які прымус?

— А такі, што вы — агідны мне!

Ад пачутага твар Гуркі наліўся чырванню. Падобнае ад Гальшкі ён чуў неаднойчы, але абразіла тое, што гэта, канечне, чула ахова. Таму не стрымаўся:

— Шмат сабе дазваляеш!

Гальшка гэтаксама істэрычна засмяялася, як і дагэтуль, а да ўсяго так рашуча наблізілася да Гуркі, што ён ажно адступіў.

— Столькі дазваляю, колькі ёсць!

— Чаго? — нічога не зразумеў Гурка.

— Нянавісці да вас!

Як ні дзіўна, пасля гэтага Гурка не ўзарваўся. Праявіў нечаканую абачлівасць, паспрабаваў, што ніяк не ўласціва

яму было дый не спалучалася з ягонымі разумовымі якасцямі, абяззброіць Гальшку спакоем:

— Навошта грубасць?

І спакой, ягоная вытрымка паўздзейнічалі на княжну. Раптоўна сцішылася, адышла ў кут. Прыхінулася да сцяны і горка заплакала. Гэты плач Гурка расцаніў па-свойму. Яму падалося, што ўсё ўладзілася, ва ўсякім разе настаў момант, калі можна з Гальшкай дамовіцца.

— Любая, хіба я жадаю табе зла?

Аднак яго словы быццам не даходзілі да Гальшкі. Яна плакала, выціраючы далонямі вочы. А Гурка працягваў гаварыць ціха, нібыта спрабуючы загіпнатызаваць яе:

— На руках гатовы цябе насіць. Любое жаданне выканаю...

Нечакана Гальшка перастала плакаць, узняла на Лукаша мокрыя ад слёз вочы, застыла ў маўчанні. Сабралася з думкамі і рашуча, як на адным дыханні, выпаліла:

— Ніколі! Зразумейце: ніколі!

Да Гуркі адразу дайшоў сэнс прамоўленага ёю, таму не спрабаваў удакладніць, што яна мела на ўвазе. Апусціў галаву і стаяў, як абліты вадою. Але Гальшка вырашыла дабіць яго цалкам:

— Нам ніколі не быць жонкай і мужам!

Пасля гэтага Гурка не стрымаўся. Ледзь не на паўслове абарваў яе:

— Падабаецца быць адной?

— Лепей адной, чым з вамі!

Затупаў нагамі:

— То і добра. А ведаеш, колькі часу ты знаходзішся тут?! — Не чакаючы ад яе адказу дадаў: — Усяго адзін год!

Знайшла ў сабе сілы ўспрыняць гэта спакойна, што яшчэ больш ўзарвала Гурку:

— Запомні: гэты замак стане тваім прытулкам да самай смерці!

...Яна памятала іншы замак, які належаў яе дзядзьку князю Канстанціну Васілю Астрожскаму, што знаходзіўся ў Астрозе, а горад гэты быў у Астрожскіх спадчынным.

Астрожскім быў і бацька Гальшкі князь Ілья, ці, як яго называлі яшчэ, Элія. Ён ажаніўся на Беаце Касцялецкай, пазашлюбнай дачцэ Жыгімонта I Старога, але рана пайшоў з жыцця, так і не паспеўшы даведацца, каго яму падорыць жонка: сына ці дачку.

У 1539 годзе, праз тры месяцы пасля смерці Ільі Астрожскага, нарадзілася дачка, якой далі імя Альжбета, а сёй-той называў яе Еўдакіяй і нават Аленай, але для большасці яна была проста Гальшкай, Гальшкай Астрожскай. Бадай, і ў памяць аб яе бабулі Таццяне, што паходзіла з роду Гальшанскіх. А дзедом Гальшкі быў гетман найвышэйшы Вялікага княства Літоўскага, пераможца ў слаўтай Аршанскай бітве Канстанцін Астрожскі.

Паміраючы, бацька Гальшкі пакінуў завяшчанне, у якім прасіў, каб яго жонка апекавалася і ягоным братам князем Канстанцінам Васілём, якому на той час споўнілася ўсяго дванаццаць гадоў. Таму і сталася так, што Гальшка з маленства выходзілася разам з дзядзькам, а калі ён падрос, забраў пляменніцу разам са сваёй цёткай Беатай Касцялецкай у горад Астрог, дзе і пасяліў іх ва ўласным замку, пабудаваным па праекту італьянскіх дойлідаў.

І замак, і горад Астрог запамніліся Гальшцы як дзівосны і непаўторны куток. Пазней, калі лёс падрыхтаваў ёй столькі выпрабаванняў, якія можа вытрымаць далёка не кожны мужчына, яна неаднаразова вярталася ў гады, праведзеныя ў сям'і дзядзькі, і тады ўсё больш упэўнівалася, што калі ёсць рай на зямлі, дык ён магчымы толькі ў Астрозе.

Замак размяшчаўся на ўзвышшы, якое як бы спускалася да берага ракі, і летам патанаў у зеляніне шматвекавых дрэў, праз якія праступалі белыя купалы Богаўлёнскай царквы, а пад скляпеннямі яе, як даведалася Гальшка, вечным сном спалі многія прадстаўнікі роду Астрожскіх. Дзядзька часам клікаў яе, і яны ішлі да царквы, спускаліся да магільнага склепа.

Было цемнавата, і Гальшцы становілася страшна, але старалася не падаць выгляду, ды і дзядзька супакойваў яе, ціха прамаўляючы:

— Не трэба баяцца мёртвых, дачушка.

Дачушкай ён пачаў называць яе пасля таго, як памерла яго адзіная дачка. Было ў Канстанціна Канстанцінавіча яшчэ і трое сыноў, але князю не ставала дачкі, таму ўся яго пяшчота і аддавалася Гальшцы.

— Не трэба баяцца мёртвых, — паўтарыў дзядзька, — бо мы частка іх і жывём за іх.

— І за майго тату? — запыталася тады Гальшка.

— І за твайго тату — таксама, — патлумачыў дзядзька. — Але за яго найперш жывеш ты, а пасля твая мама, а потым ужо я.

— Таму, што ты яго брат? — здагадалася Гальшка.

— Таму, што брат. Аднак,— працягваў князь Канстанцін Васіль,— мы жывём не толькі за твайго бацьку, але і за іншых Астрожскіх, якія пайшлі на той свет.

— За ўсіх, за ўсіх? — здзівілася Гальшка.

— За ўсіх.

Яна акінула позіркам склеп, у якім стаяў не адзін дзесятак дамавін. І моцна прыціснулася да дзядзькі. Той абняў яе і спытаўся:

— Страшна, дачушка?

Гальшцы было страшна, але яна смела паглядзела яму ў вочы і прамовіла спакойна, быццам і сапраўды не баялася:

— А чаго баяцца? Яны ж — свае, а таму ніколі не пакрыўдзяць.— Разважала Гальшка зусім як дарослая, чым вельмі здзівіла Канстанціна Канстанцінавіча.

— То і добра.— Князь Канстанцін Васіль узяў яе за руку, павёў да выхаду.— Пойдзем дахаты, і я табе раскажу пра многіх Астрожскіх.

— Пра мёртвых?

— Не толькі пра мёртвых, але і пра жывых.

Неўзабаве Гальшка даведлася, што Астрожскія — самыя багатыя ў Вялікім княстве Літоўскім людзі пасля Гаштольдаў. А цяпер гэтыя незлічоныя багацці належаць князю Канстанціну Васілю. Дый на свае вочы Гальшка бачыла, што яе дзядзька ні ў чым не адмаўляе сабе. Адных прыдворных у яго налічвалася больш як дзве тысячы чалавек. А яшчэ князь Канстанцін Васіль утрымліваў вялікі ганаровы каравул, у якім было некалькі соцен казакоў, венгерская пяхота і нямецкія драгуны. У яго двары знаходзілася каля 800 маладых шляхціцаў, пажай і паненак. На ўтрыманне іх штогод ішло да паловы ўсіх даходаў, але грошай на гэта Канстанцін Канстанцінавіч не шкадаваў. Часта наладжваў розныя святы, запрашаючы шматлікіх гасцей, любіў праводзіць балі, у час якіх вялізны парк вакол замка, што з'яўляўся часткай лесу, які падступаў да яго, асвятляўся феерверкамі, а пасля ілюмінацыяй. У цёплую ж пару года сваімі струменямі пераліваліся дзесяткі фантанаў.

Аднойчы Гальшка запыталася ў дзядзькі:

— А гэтыя багацці і маёй маме належаць?

Калі б яна была больш дарослай, а таму больш уважлівай, заўважыла б, што, пачуўшы гэта, дзядзька не ведаў, што і адказаць, таму некаторы час маўчаў. Нарэшце прамовіў:

— І тваёй маме таксама.

Толькі праз некалькі гадоў Гальшка даведалася, што адносіны яе маці з дзядзькам не такія і добрыя, як ёй падавалася спачатку, а князь Канстанцін Васіль, які спачатку называў маці сястрой, з цягам часу ўсё больш адасабляўся ад яе. Прычына ж акурат і была звязана з багаццем Астрожскіх, у дадзеным выпадку з тым, што засталася пасля смерці князя Ільі, якому належалі ў Беларусі многія маёнткі, атрыманыя ім ад Гальшанскіх. Але яны не маглі аўтаматычна перайсці да Беаты Касцялецкай.

Паводле тагачасных законаў, жонка пасля смерці мужа атрымлівала толькі частку спадчыны, так званы «ўдовін удзел», астатняе пераходзіла да дзяцей. Але пакуль яны не дасягнулі паўналецця, удава становілася апякункай і магла распараджацца багаццямі як хацела. Маці Гальшкі, аднак, апекавалася не толькі дачкой, але, як вядома, паводле завяшчання мужа, і князем Канстанцінам Васілём. І стала адной з самых багатых жанчын у Вялікім княстве Літоўскім. Іншы б на яе месцы ўмела распараджаўся б спадчынай, стараўся б памножыць яе. Беата ж Касцялецкая пайшла іншым шляхам, не знайшоўшы нічога лепшага, як прагульваць мужавы і пляменнікавы багацці.

Пра гэта даведаўся нават кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт II Аўгуст. Крыніца падобных звестак невядомая. Магчыма, паведаміў хтосьці з яго бліжэйшага акружэння. Маглі ўмяшацца ў справу сваякі памерлай маці Канстанціна Васіля Аляксандры Алелькавіч. Нельга выключыць, што па дапамогу звярнуўся і сам князь Канстанцін Васіль, які стаў не па гадах. Жыгімонт II Аўгуст, хоць Беата Касцялецкая і была яго адзінакроўнай сястрой, вырашыў усё па справядлівасці і аб'явіў князя Канстанціна Канстанцінавіча датэрмінова паўналетнім, а гэта значыць, што ён пазбаўляўся апякунства цёткі і становіўся гаспадаром ва ўласных уладаннях.

Вядома, што падобнае рашэнне караля не магло абрадаваць Беату Касцялецкую, але яна, пакрыўдзіўшыся, усё ж не парвала адносін з князем Канстанцінам Васілём і працягвала жыць у яго замку, хоць ужо ранейшых прыязных адносін паміж імі не было. Тыя ж, хто добра ведаў Беату, былі ўпэўнены, што яна засталася ў палацы брата пакойнага мужа невыпадкова.

І гэта сапраўды так. Беата баялася страціць Гальшку, якая ўсё больш прывязвалася да князя Канстанціна Васіля. Магло б стаць так, што яна пасля ад'езду маці засталася б з дзядзькам, а той пастараўся б хутчэй падшукаць

ёй жаніха, а значыць, частка мужавай спадчыны Беатай была б страчана. Жывучы ж поруч з дачкой, замужжа Гальшкі лёгка адтэрмінаваць ці падшукаць такога жаніха, які б больш слухаўся цешчу, чым сваю законную жонку. А для гэтага неабходна выхаваць Гальшку так, каб яна ва ўсім слухалася маці і ні ў чым не пярэчыла ёй.

Калі ж Беата Касцялецкая нешта задумвала, ад свайго намеру ніколі не адступалася. Гэта была падступная, помслівая жанчына, а страшнае заключалася ў тым, што яна лёгка маскіравала тое, што задумвала. На людзях магла падацца вясёлай, кампанейскай, а ў сапраўднасці толькі і марыла аб тым, каб атрымаць асабістую выгаду. А яшчэ пастаянна знаходзіла гэткіх жа хаўруснікаў, якія выказвалі адно, думалі другое, а ажыццяўлялі тое, што ішло насуперак і першаму, і другому. І цяжка было таму, хто трапляўся ў іх на шляху, бо ён адразу рабіўся ахвярай. Ахвярай у дадзеным выпадку наканавана было стаць Гальшцы.

Гальшка шмат у чым была супрацьлегласцю маці. Гэта ў пэўнай ступені можна растлумачыць тым, што характар яе пакуль канчаткова не сфарміраваўся і з-за свайго юнага ўзросту яна ўспрымала навакольны свет і людзей у рамантычным святле. Але было ў Гальшкі тое, што ўжо закладваецца ў чалавеку ад нараджэння: прыродная дабрыня, сціпласць, шчырасць. А самае галоўнае — гадавалася яна прыгажуняй. Хутка, літаральна на вачах, з цыбатай дзяўчынка ператварылася ў вабную паненку. Наўрад ці мог хто-небудзь у наваколлі паспаборнічаць з ёй у харакстве.

Ужо ў дванаццацігадовым узросце звярнула на сябе ўвагу, калі пачала з'яўляцца на балах. Праўда, з-за сціпласці не пайшла б на іх, ды і маці была супраць, але князь Канстанцін Васіль настаяў. Даўно любавалася ёю. Куды болей часу з пляменніцай, чым з сынамі, праводзіў, а неяк і прапанаваў Гальшцы:

— Час табе, дачушка, і на балі хадзіць.

Гальшка зачырванелася, засаромелася:

— Рана мне яшчэ.

— Не рана, дачушка.

— Дык мама супраць.

Беата ж Касцялецкая паступова ператварыла дачку амаль у пустэльніцу. Днямі трымала яе ледзь не пад замком. І тое забараняла рабіць, і гэта, а на пярэчанні Гальшкі адказвала, што трэба жыць у паслушэнстве і ні ў чым не пярэчыць дарослым.

Аднойчы Гальшка не стрымалася:

— Дык і дзядзьку я павінна слухацца.

І тут Беата не стрымалася, упершыню выказала дачцэ тое, што даўно накіпела ў яе на душы:

— Ды дзядзька твой для мяне як костка ў горле.

— Ты пра што, мама? — спалохалася Гальшка.

Беата зразумела, што сказала лішняе:

— А пра тое, што я твая маці і ты павінна мяне слухацца!

Гальшка спачатку хацела распавесці пра ўсё дзядзьку, даведацца ў яго, у чым прычына такой непрыязнасці з боку яе маці, але своечасова перадумала, зразумела, што падобным запытаннем толькі паставіць яго ў няёмкае становішча: даўно навучылася разважаць, як дарослая.

На балъ жа, хоць і без асаблівай ахвоты, усё ж пайшла. А прыйшоўшы, разгубілася, не ведала, як і паводзіць сябе. Ад сарамлівасці схавалася ў гурт паненак, якія стаялі ля сцяны, назіраючы за кавалерамі, але дзядзька, калі пачаліся танцы, адшукаў яе:

— Патанцуем, дачушка?

Танцаваць яна ўмела, навучылася яшчэ да таго, як маці пачала яе амаль не выпускаць з пакояў.

А князь Канстанцін Васіль, не чакаючы згоды, узяў яе галантна за руку, і яны выйшлі на сярэдзіну залы. Гальшка засаромелася, зачырванелася, але не паспела і слова прамовіць, бо зайграла музыка, а пасля... Яна бачыла, як многія кідаюць позіркі ў іхні бок. Падумала, што прычына таго — яе дзядзька, якога ўсе добра ведаюць і паважаюць, захапляюцца ягоным уменнем гаспадарыць. Ды князь Канстанцін Васіль патлумачыў:

— Бачыш, як ты падабаешся?

— Я? — яшчэ больш засаромелася Гальшка.

— Канечне, ты, прыгажуня мая.

Гальшка не ведала, што і адказаць. Ёй, вядома, было прыемна чуць падобныя словы з вуснаў дзядзькі, але падумала, што, магчыма, ён проста хоча падтрымаць яе, нагадаць, што добра зрабіла, калі паслухалася і прыйшла на балъ. А князь Канстанцін Васіль, прадчуваючы, што ў гэты момант на душы ў пляменніцы, усміхнуўся, прашаптаў ёй на вуха:

— Дачушка, хутка ты пачуеш не адно прызнанне...

— Якое? — паспяхалася запытацца Гальшка.

— У каханні.

Яна не ведала, як зреагаваць на гэта, таму не прамовіла ні слова, а Канстанціну Канстанцінавічу і не патрэбны

былі ніякія словы. Душа яго поўнілася радасцю за пляменніцу. І толькі думаў аб тым, каб у далейшым лёс яе склаўся шчасліва, каб знайшла надзейнага жаніха. Да яго даходзілі чуткі, што і Беата Касцялецкая даўно дбае пра гэта, і тры-вожыла, што яна больш стараецца (гэта таксама не было для князя сакрэтам) улічваць свае інтарэсы. Праўда, і ў яго быў ужо на прыкмеце жаніх для Гальшкі, але да пары да часу не спяшаўся князь Канстанцін Васіль раскрываць свае карты, хоць і не сумняваўся, што ягоная кандыдатура надзейная.

Князь Дзмітрый Сангушка быў сынам яго сябра і хрэснікам. Сангушкі паходзілі ад вялікага князя літоўскага Альгерда і мелі родавы герб «Літоўская Пагоня». Бацька Дзмітрыя Фёдар Андрэевіч быў маршалкам Валынскай зямлі, старостам браслаўскім і вінніцкім. Маці з роду Дэспатаў, гаспадароў Валахіі. Нарадзілі яны трох сыноў.

Апрача старэйшага Дзмітрыя былі яшчэ Раман і Яраслаў. Усе як на падбор: у ратных справах — смелыя, у мірных — працавітыя, але князю Канстанціну Васілю асабліва падабаўся Дзмітрый, які быў яму не толькі за сына, але і за малодшага таварыша. Неаднойчы думаў, што лепшай пары, чым ён з Гальшкай, і не знойдзеш. Таксама прыгожы, стройны. Такія дзяўчатам падабаюцца. А на балях любая лічыць за гонар, каб запрасіў яе на танец. Танцы ж Дзмітрый любіць, таму і ніводнага балю не прапускае. Павінен быць і на гэтым.

Танец скончыўся.

Канстанцін Канстанцінавіч адвёў Гальшку да паненак:

— Не будзеш сумаваць?

— Сумаваць? — Гальшка ўскінула на дзядзьку вялікія вочы, у якіх было столькі радасці, што ён адразу зразумеў, як падабаецца ёй тут. — Шкадую, што раней не хадзіла.

— А я табе што казаў? Слухай мяне заўсёды, і ўсё ў цябе будзе добра.

— А хіба я не слухаю? — Гальшка па-змоўніцку падміргнула.

— Слухаеш, дачушка. А цяпер, калі не супраць, я пакіну цябе.

Гальшка толькі паспела кінуць галавой, як заіграла музыка і да яе падышоў адзін з кавалераў, запрашаючы на танец. А да князя набліжаўся малады чалавек, убачыўшы якога, Канстанцін Канстанцінавіч адразу кінуўся яму на сустрач:

— Каго бачу! Хрэснік, дарагі! — распасцёр рукі для абдымкаў.

Гэтаксама зрабіў і малады чалавек. Абняліся моцна, па-мужчынску. Абодва не хавалі, што паспелі засумаваць адзін па адным. І абодва адчувалі сябе нароўні. Дзмітрый Сангушка, а гэта быў ён, часта называў Астрожскага бацькам, і Канстанціну Канстанцінавічу гэта падабалася.

Ды князь Канстанцін Васіль паспеў заўважыць, што ягоны хрэснік увесь час паварочвае галаву, быццам кагосьці шукае. Аднак пытацца не стаў, чакаючы, што і так усё хутка стане зразумела. І не памыліўся. Калі танец скончыўся, Сангушка, глядзячы туды, дзе стаялі паненкі, прамовіў:

— Вунь тая прыгажунька нешта мне вельмі знаёмая.

— Дык гэта Гальшка, мая пляменніца, — адказаў Канстанцін Канстанцінавіч.

— Гальшка? — здзівіўся Сангушка. — Няўжо яна? Але яшчэ нядаўна я бачыў яе зусім дзяўчынкай...

— Падрасла. Бы тая кветка, распусцілася.

— То колькі ўжо ёй гадоў?

— Чатырнаццаты ідзе... Маці ўжо і жаніхоў падшуквае...

— Падшуквае? — Па тым, як гэта было сказана, Канстанцін Канстанцінавіч зразумеў, што падобная вестка не тое што здзівіла Сангушку, а выклікала ў яго нават нейкае трывожнае пачуццё. Быццам яму не хацелася, каб нехта ўзяў Гальшку ў жонкі.

— Буду з табой шчыры. Не падабаюцца мне гэтыя захады Касцялецкай, — прызнаўся князь Канстанцін Васіль Сангушку. — Больш пра сябе думае, чым пра Гальшку.

Сангушка ўважліва слухаў хроснага, а той працягваў:

— Мне б хацелася, каб жаніх быў варты Гальшкі. І яе прыгажосці, і яе багаццяў. Ды і каб не стаў разменнай манетай у руках Беаты. Такі чалавек, як ты, Дзіма.

— Як я?

— А чаму б і не? Калі на тое пайшло, чаму б табе з ёй не пазнаёміцца бліжэй. А ўвогуле, як бачу, ты да Гальшкі неабыхавы.

На гэта Сангушка нічога не адказаў. Яго маўчанне Канстанцін Канстанцінавіч зразумеў па-свойму:

— Не падай духам, хрэснік. Я ў твае гады...

Цяпер ужо Сангушка не стрымаўся, рассмяяўся:

— Бацька мой, ты яшчэ такі маладзён, што пазайздросціць можна. Любая прыгажуня за табой пабязжыць.

— Не кажы, Дзіма, не той ужо порах ў парахаўнях, а табе поспеху жадаю.

Сангушка станцаваў з Гальшкай не адзін танец. Перахопліваў ініцыятыву ў кожнага, хто толькі спрабаваў наблізіцца да княжны. А пасля, калі госці пачалі разыходзіцца, каб падыхаць свежым паветрам, палюбавацца на феерверк, прапанаваў Гальшцы прайсціся разам. Яна ахвотна згадзілася.

Стаяла цёплая травеньская ноч. З боку ракі патыхала прахалодай, а ў кустах ваўсю заліваліся салаўі, трэлі якіх выразна былі чуваць, нягледзячы на тое, што паўсюдна стаялі гаманкія кампаніі. Дыхалася хораша і лёгка, але і ў Сангушкі, а тым больш у Гальшкі, калі яны размаўлялі, быццам перахоплівала дыханне. І ад хвалявання, ды і ад той пяшчоты, якая нечакана прачнулася ў душах абаіх.

— Можа, прысядзем дзе-небудзь? — прапанаваў Сангушка і павёў Гальшку ў засень дрэваў, дзе знаходзіліся лаўкі.

Затрымаліся ля той, якая стаяла крыху ўбаку ад астатніх і амаль гублялася ў густа квітнеючай зелені, таму можна было не сумнявацца, што ніхто іх тут не ўбачыць.

— Прысядзем, — адказала Гальшка.

Іх далоні нечакана спляліся. Ад гэтага раптоўнага дотыку абое ўздрыгнуліся, нібыта нейкая нябачная хваля прабегла паміж імі. Але цяпло, што выпраменьвалася ад кожнага, супакоіла. Не хацелася ні аб чым гаварыць, ні пра што думаць, а толькі адчуваць прысутнасць адно аднаго і ўсведамляць радасць ад гэтай сустрэчы.

Яны прасядзелі да той часіны, калі ўсіх пачалі запрашаць у залу, каб прадоўжыць гулянне за святочным сталом. Сангушка было прапанаваў сесці поруч, але Гальшка запрацівілася:

— Не трэба, Дзіма. Маме не спадабаецца.

Яму цяжка было адпусцаць ад сябе Гальшку, аднак мусіў паслухацца, бо не хацеў лішніх размоў, непатрэбных папрокаў з боку Касцялецкай. Не пра сябе дбаў, пра Гальшку клапаціўся, ведаючы, што яе маці, калі будзе не задаволена паводзінамі дачкі, больш не пусціць яе на бал.

Але іхняе спатканне ўсё ж не прайшло незаўважна. Знайшліся тыя, хто бачыў іх разам і паспяшаўся пра ўсё паведаміць Беаце, а тая назаўтра ўчыніла дачцэ ледзь не допыт. Запэўніванні Гальшкі, што нічога паміж імі не было, яшчэ больш узлавалі маці:

— Не было? Паспрабуй толькі! Выгадавала на сваю галаву. — І як вырак прагучала з яе вуснаў: — Назаўсёды

выкінь з галавы гэтага Сангушку. У мяне даўно ёсць жаніхі на прыкмеце, без яго абыдземся.

— А што, нават не адзін? — Адкуль тая і смеласць у Гальшкі ўзялася, прамовіла гучна, нават з выклікам: — І каго ж гэты ты, мамка, мне падшукала?

Беата ад падобнага нахабства дачкі, а яна толькі так успрыняла тон, якім пачала размаўляць з ёй Гальшка, сумелася. Хацела накрываць на яе, ды саўладала з сабой, бо разумела, што тым самым толькі пакажа сваю слабасць, таму, уважліва гледзячы ў вочы Гальшцы і стараючыся гаварыць як мага спакойней, хоць гэта і ўдавалася ёй з цяжкасцю, прамовіла:

— Няўжо думаеш, мне абыякавы твой далейшы лёс?

На гэта Гальшка нічога не адказала, дый Касцялецкай адказ не патрэбен быў. Яна, як гэта апошнім часам назіралася неаднойчы, гатова была пачаць доўгі маналог, што зводзіўся да таго, як яна, маці, дбае аб будучыні дачкі, а Гальшка замест таго, каб падзякаваць за такі клопат, сваімі паводзінамі толькі псуе ёй настрой.

Звычайна Гальшка спакойна слухала гэтыя нудныя натацыі, а сама ў думках была далёка ад таго, пра што гаварыла маці, прыгадвала што-небудзь куды больш прыемнае. Але цяпер абарвала маці ледзь не на паўслове:

— Хопіць!

Сказана гэта было з такой рашучасцю і катэгарычнасцю, што Касцялецкая не пазнала дачку. Ціхая, спакойная, Гальшка нагадвала вулкан, які нечакана абудзіўся ад доўгай спячкі і гатовы выліць з сябе лаву.

— Хопіць! — паўтарыла Гальшка.

— Хопіць?! — да Беаты нарэшце дайшло, што дачка, па сутнасці, выходзіць з яе падпарадкавання і, калі не прыняць рашучых мер, можа стацца так, што яна ўвогуле можа перастаць яе слухацца. — І гэта ты гэтак гаворыш са сваёй маці?! Дык засячы сабе на носе раз і назаўсёды: ніякіх танцаў, ніякіх гуляў!

— Няйначай запрэш мяне ў пакоі? — Гальшка ўсё яшчэ не збіралася адступаць.

— І запру!

Свой намер Касцялецкая здзейсніла, і Гальшка некалькі дзён знаходзілася пад хатнім арыштам. Нікога да яе не пускалі, ніхто да яе не заходзіў, апроч слугі, які прыносіў ежу. Спачатку княжна не вельмі пакутавала ад адзіноты, больш таго, адчувала сябе пакаранай за справядлівасць,

а пярэчанне маці ўспрымала як справядлівы учынак, бо нельга ж трываць далей, калі да твайго голасу не прыслухоўваюцца і кожны крок кантралююць.

Аднак міналі дні, і на душы ў Гальшкі становілася ўсё больш гнятліва. Асабліва калі ўспамінала Дзіму Сангушку, а пра маладога князя, які так спадабаўся ёй, апошнім часам думала пастаянна. І не толькі думала, але і ўяўляла сабе, як на чарговым балі яны будуць танцаваць. Але калі вярталася да рэальнасці, вочы поўніліся слязьмі. Калі яшчэ будзе той бал, і ўвогуле невядома, колькі маці пратрымае яе ў гэтым пакоі адну. Як зачыніла, дык і не заходзіць.

А Беата дала сабе слова ні пры якіх умовах не праяўляць слабасці. Хай знаходзіцца дачка пад гэтым арыштам колькі заўгодна. Не папросіцца — для яе горш. Зняволенне можа прадоўжыцца і месяц, і два. Толькі і Гальшка, хоць ёй і хацелася на волю, прасіць у маці прабачэння не збіралася. Калі слуга нагадваў княжне пра падобную магчымасць вызвалення, зразумела, не без падказкі Касцялецкай, Гальшка заяўляла адно і тое ж: «Не дачакаецца!»

Супрацьстаянне маці і дачкі працягвалася. Невядома, колькі б яно яшчэ доўжылася, калі б Канстанцін Канстанцінавіч, занепакоены тым, што доўга не відаць пляменніцы, не запытаўся ў Беаты:

— Нешта даўно не бачыў Гальшкі?

— І не хутка ўбачыш! — Адно ўпамінанне імені дачкі выклікала ў Касцялецкай непрыхаваную злосць.

— Нешта здарылася?

— А што можа здарыцца? Сядзіць пад хатнім арыштам!

Князь Канстанцін Васіль пачаў распытваць, што стала прычынай такой жорсткасці, але Беата не хацела шмат гаварыць, абмежавалася толькі кароткім сведчаннем:

— Заслужыла, таму і сядзіць.

Яму ўсё ж удалося ўгаварыць Касцялецкую выпусціць Гальшку. Хоць і з цяжкасцю, Беата нарэшце згадзілася, а пасля гэтага Канстанцін Канстанцінавіч сустрэўся з Гальшкай. І мімаходзь у размове згадаў князя Сангушку. Пры ўпамінанні яго імя шчокі Гальшкі запалалі. «Закахалася, — з радасцю падумаў князь. — Дый Дзіма неабыхавы да яе». А ўголос сказаў:

— Збіраюся чарговы бал арганізаваць. Як глядзіш на тое, дачушка, каб і Сангушку запрасіць?

Гальшка не збіралася рабіць выгляд, што ёй усё адно, будзе ён на балі ці не, таму прамовіла шчыра:

— Запрасі, дзядзечка!

Потым было яшчэ некалькі баляў, на якіх Гальшку пастаянна бачылі з князем Сангушкам. Беата занепакоілася не на жарт, зразумеўшы, што дачка выходзіць з-пад яе ўплыву, таму аднойчы заявіла Гальшцы:

— Няма нам чаго тут рабіць. Едзем у Вільню!

— Але мне і тут добра, — сумелася Гальшка.

— Табе добра, а мне кепска.

У Вільні ў Касцялецкай быў свой палац, дзе, яна не сумнявалася, Гальшка стане як шаўковая, бо не акажацца побач заступнікаў. Разумела, што значыць для яе пераезд, і сама княжна, паспяшалася да князя Канстанціна Васіля.

Той, уважліва выслушаўшы пляменніцу, паківаў галавой:

— Сітуацыя няпростая.

— Што рабіць, дзядзечка? — заплакала Гальшка.

— Вытры слёзы! — як ніколі сурова сказаў ён. — Яны не дапамогуць. Трэба дзейнічаць спакойна і разважліва.

— Я згодна...

— Згодна, кажаш? Але ж ты не ведаеш, пра што гаворка пойдзе.

— На ўсё згодна, каб толькі ў Вільню не ехаць. — Гальшка, як ні старалася, не магла стрымаць слёз.

— Калі згодна, слухай уважліва.

Канстанцін Канстанцінавіч прайшоўся па пакоі, спыніўся, ашчаперыў правай далонню падбародак. Пры гэтым позірк яго стаў роздумным, а вакол вачэй з'явіліся зморшчынкі. Пастаяўшы колькі хвілін, наблізіўся да Гальшкі. Адчувалася, тое, што хоча сказаць, даецца яму нялёгка, таму і марудзіць, але і не сказаць не можа, бо ад гэтага залежыць далейшы лёс пляменніцы.

— Скажы мне, дачушка... Як на споведзі, скажы, не хаваючыся. Кахаеш князя Сангушку?

— Дзядзечка, ніхто, апроч Дзімы, мне не патрэбны! — Гальшка, плачучы, прытулілася да Канстанціна Канстанцінавіча. — З ім гатова хоць на край свету пайсці.

— Я і не сумняваўся ў гэтым. А цяпер таксама шчыра скажы: згодна, калі Дзіма цябе ўкрадзе?

— Украдзе? — Гальшку стала не пазнаць. Куды і слёзы тыя падзеліся. Вочы гарэзліва засвяціліся, у іх з'явілася непрыхаваная цікаўнасць: — Гэта ж так здорава!

Хацеў было Астрожскі паўшчуваць Гальшку — знайшла месца для радасці, а пасля падумаў: хіба ж можа яна інакш

паводзіць сябе, усяго ж чатырнаццаць гадоў мае. Хоць і рослая не па ўзросце, а розум у чымсьці яшчэ дзіцячы.

— Дык не супраць?

— Хоць сёння!

— Трэба, Гальшка, падрыхтавацца да ўсяго, ды так, каб маці ні пра што не здагадалася. Таму маўчы.

— Маўчу, як рыба ў вадзе.— Гарэзлівы настрой усё не пакідаў яе.

— І больш сур'ёзнасці! — не стрымаўся нарэшце князь Канстанцін Васіль.— А цяпер слухай уважліва...

Разумеў Канстанцін Канстанцінавіч, што бярэ на душу грэх вялікі, арганізоўваючы выкраданне роднай пляменніцы. Але, колькі ні думаў, іншага выйсця ў гэтай сітуацыі не бачыў. Забярэ Беата дачку ў Вільню, сумнявацца не даводзіцца, абавязкова паспяшаецца яе выдаць замуж за каго-небудзь з тых, якія даўно на прыкмеце. Канстанціну ж Канстанцінавічу ўсё больш хацелася бачыць мужам Гальшкі Сангушку, а паколькі ўпэўніўся, што яны адно аднаго кахаюць, дык і разумеў, што куды больш злачынна заставацца далей староннім назіральнікам, чым адважыцца на крок, які шмат у чым амаральны. Ды іншага выйсця няма, бо гаворка з Касцялецкай нічога добрага не дасць. Таму і расказаў Гальшцы пра свой план, які, не сумняваюся, ухваліць і Сангушка.

Выкраданне Гальшкі, меркаваў Астрожскі, трэба зрабіць так, каб да пары да часу ніхто нічога не западозрыў і не здагадаўся, што да гэтага мае непасрэднае дачыненне сам князь Канстанцін Васіль. Дзеля гэтага Канстанцін Канстанцінавіч збіраўся арганізаваць застолле, каб усе, хто знаходзіцца ў палацы, былі п'яныя, у тым ліку і большая частка аховы. А пасля прапусціць Сангушку з яго людзьмі ў замак, а далей ужо ўсё залежыць ад рашучых і зладжаных дзеянняў.

— А ты, дачушка,— сказаў напаследак князь Гальшцы,— будзеш чакаць Дзіму на балконе. Каб толькі ніхто ніхто не здагадаўся, што арганізоўваецца выкраданне.

— Клянуся, ні слова нікому не скажу!

— Веру табе...

Гэткую ж размову Канстанцін Канстанцінавіч меў праз некаторы час і з Сангушкам.

Дзіма ўзрадаваўся не менш за Гальшку і прызнаўся:

— А я і не дадумаўся б да гэтага!

— Эх, молада-зелена, мы ў свае гады і не такое рабілі! — Праўда, Астрожскі не стаў удакладняць, у якія прыгоды

яму даводзілася трапляць, а Сангушка палічыў, што цяпер не час пра гэта пытацца. З'явіцца нагода, дык можна будзе пра ўсё даведацца, а пакуль...

— А пакуль, — князь Астрожскі павёў Дзіму за сабой, — пайшлі паглядзім, як ахоўваецца тэрыторыя замка.

Яны выйшлі туды, дзе пачынаўся высокі бераг ракі, але на сам бераг не выходзілі, а спыніліся ў густой засені дрэў.

— Доўга затрымлівацца не будзем, каб лішне не кідацца ў вочы. Я мог бы табе ўсё сам паказаць ці каго-небудзь папрасіць зрабіць гэта. Але лепей пройдзешся адзін. Перасцярога не лішняя.

Сангушка ўважліва слухаў Астрожскага, не перабіваючы яго, не ўстаўляючы ніводнага слова, разумеючы, што той і так усё, вартае ўвагі, скажа. А Канстанцін Канстанцінавіч кінуў позірк у той бок, дзе быў відаць адзін з уваходаў на тэрыторыю замка. Падняў быў руку, аднак своечасова апусціў яе і толькі, агледзеўшыся па баках і ўпэўніўшыся, што апроч іх дваіх нікога не відаць, кінуў:

— Там будзе стаяць свой чалавек. З тых, каму я асабліва давяраю. Ён прапусціць тваіх людзей, а калі штосьці не атрымаецца, дзейнічай па абставінах. А цяпер пра не менш важнае... Ты ж, мабыць, хочаш, каб Гальшка стала тваёй законнай жонкай? — Астрожскі не сумняваўся ў гэтым, але для пэўнасці ўсё ж вырашыў запытацца ў Сангушкі.

— Пра што гаворка, князь?!

— Я і гэта прадугледзеў. Калі ўдасца, а здаецца павінна, адразу з Гальшкай будзеце павенчаныя. І святара я на дзейнага знайшоў.

— Не ведаю, як і аддзячыць за ўсё?

— Найлепшай падзякай мне, Дзіма, будзе тваё з Гальшкай сямейнае шчасце. А калі здзяйсняць задуманае, табе паведамаць. Пакуль жа лепей агледзь подступы да замка. Толькі пастарайся не выклікаць падазрэння.

Касцялецкая нічога так і не западозрыла. Пастаралася і Гальшка. Хоць Астрожскі пра гэта ёй і не казаў, але пачала паводзіць сябе ціха, ва ўсім слухалася маці, і тая ўжо не настойвала на хуткім пераездзе ў Вільню, хоць і адмаўляцца ад свайго намеру не збіралася. А час усё адно быў выйграны, а гэта і дазволіла Канстанціну Канстанцінавічу лепей падрыхтавацца для наладжвання гуляння, у час якога і меркавалася ажыццявіць выкраданне Гальшкі.

Як ніколі, гасцей запрасілі шмат. І як ніколі, на сталах стаяла мноства рознага пітва — ад дарагіх замежных вінаў

да мясцовых напой, сярод якіх, як і заўсёды, асаблівай папулярнасцю карысталася медавуха, але калі раней яна стаяла толькі на сталах, за якімі сядзелі самыя багатыя і паважаныя госці, дык цяпер яе ставала кожнаму, хто пажадае. Піва ж было пададзена не намнога менш, чым той вады ў хуткапыннай рацэ.

Такая шчодрасць Астрожскага не магла не кінуцца ў вочы, і рэдкі тост абыходзіўся без здравіцы ў яго гонар. І чым больш працягвалася гулянка, тым меней знаходзілася за сталом тых, хто адчуваў сябе проста вясёлым. Пераважная ж большасць гасцей даўно была п'яная, а некаторыя нават паспелі задрамаць за сталом, а то і заснуць і гучна храпелі, паклаўшы галаву ў якую-небудзь страву. Але і іх не пакідалі ў спакоі. Калі на ранейшых застоллях п'яных стараліся не чапаць ці своечасова адводзілі адпачыць, дык гэтым разам абслуга будзіла іх, не прамінаючы нагадаць, што князь можа і пакрыўдзіцца за падобныя паводзіны. А каб Канстанцін Канстанцінавіч зла не трымаў, трэба яшчэ выпіць. І перад небаракам, які не паспеў прыйсці ў сябе, з'яўлялася чарговая, напоўненая да краёў кварта віна.

Так працягвалася несупынна некалькі гадзін. Нават танцы амаль не ладзіліся, бо музыкам было загадана менш іграць. Калі ж госці, хістаючыся, пачалі падымацца, ім адразу сталі прапаноўваць легчы адпачыць і вялі ў княжацкія пакоі, што раней практыкавалася толькі ў дачыненні да найбольш п'яных, астатнія маглі прагульвацца колькі заўгодна. Ды ў гэты вечар цвярозых, па сутнасці, не засталася, дый Астрожскі неаднаразова напамінаў абслуге сачыць, каб ніхто пасля застолля не блукаў па палацы ці ў садзе, а гэта ўспрымалася як загад, які нельга не выканаць.

Апоўначы месца за сталом занялі тыя ахоўнікі, якія ў гэты час былі вольныя ад службы і адпачывалі. Запрашэнне іх на выпіўку, канечне, магло выклікаць падазрэнне, але Канстанцін Канстанцінавіч разлічваў, што ўжо наўрад ці знойдзецца ў палацы чалавек, які б цвяроза ўспрымаў тое, што адбываецца. І вельмі здзівіўся, калі нечакана завітала Касцялецкая, якая, як яму паведамілі дагэтуль, даўно пайшла спаць.

— Ты што, здурэў? — накінулася яна на князя Канстанціна Васіля.

— Беата, даражэнькая, пра што ты? — Канстанцін Канстанцінавіч зрабіў выгляд, што зусім п'яны. — Давай вып'ем, родненькая! — Ён пачаў наліваць ёй віна, наўмысна пераліваючы праз край.

— Не рабі з сябе блазна! — Беату нельга было ашукаць.— Задумаў нешта? Прызнавайся, мяне не правядзеш!

— Пра што ты?

— А пра тое, што ахову спойваеш! — закрычала Касцялецкая.

Справа прымала непрадбачаны паварот. Пачуўшы крык, у дзвярах паказалася некалькі чалавек, якія яшчэ больш-менш трымаліся на нагах. Яны зацікаўлена паглядзелі на Беату і князя Канстанціна Васіля. Астрожскі зразумеў, што адзінае выратаванне ў гэты момант — узяць ініцыятыву ў свае рукі, а любыя падазрэнні можна зняць, калі ўсё звесці да таго, што Касцялецкая п'яная. І ён пачаў яе супакойваць:

— Што з табой, Беата? Няйначай лішняга ўзяла...

— Ах, нягоднік! — Касцялецкая падступілася да Канстанціна Канстанцінавіча так блізка, што ён адчуў на сабе яе парывістае дыханне.— Я напілася?!

— Нічога... З кім не бывае...

— Ды я цябе...— Яна кінулася на князя з кулакамі.

Астрожскі неяк вінавата, быццам просячы прабачэння за канфлікт, паглядзеў па баках і зусім ціха (таксама зрабіў гэта наўмысна, бо ведаў, што тым самым яшчэ больш выведзе Беату з сябе) сказаў:

— Не хвалюся, паспіш...

— Каб ты на тым свеце спаў!

Канстанцін Канстанцінавіч на гэта нічога не адказаў, толькі паклікаў некалькі чалавек з аховы, на якіх спадзяваўся, як на сябе:

— Адвядзіце княгіню, каб адпачыла.

Касцялецкая крычала, у істэрыцы махала рукамі, спрабуючы пацэліць ім пальцамі ў вочы, а тыя моўчкі вялі яе, не зважаючы на крыкі і самыя страшныя пагрозы. Сёйтой, хто трапляўся насустрач, праводзіў гэтую працэсію словамі: «Жанчына, а каб так напіцца!»

— З кожным можа быць,— Астрожскі стараўся супакойць відавочцаў гэтага канфлікту.— Нічога страшнага.

Беату зачынілі ў пакоі і выставілі ахову, а застолле працягвалася. І толькі пасля поўначы, калі ў палацы пацішэла, Канстанцін Канстанцінавіч зразумеў, што надалей ажыццяўленне задумы адкладваць нельга. Паклікаў да сябе ахоўніка, які пра ўсё ведаў:

— Прапускай людзей Сангушкі.

А Дзмітрый даўно зачакаўся дамоўленага знаку. Знерваваліся не толькі людзі, а і коні, якія паводзілі сябе ўстрывожана: паварочвалі галовы, стрыглі вушамі, спрабавалі ржаць. Іх стараліся супакоіць, бо баяліся, што сярод аховы могуць аказацца тыя, хто не ведае пра планы князя Канстанціна Васіля, а таму, здагадаўшыся аб блізкай прысутнасці чужых, уздымуць трывогу. Ды, на шчасце, усе прайшло спакойна.

Нарэшце з боку замка, амаль ля самай агароджы, пачуўся крык савы. Сангушка не сумняваўся, што гэта дамоўлены сігнал. Ведалі пра тое, што ён павінен быць менавіта такі, а не іншы, і людзі з бліжэйшага князевага акружэння. Таму, не чакаючы каманды, тузанулі за павады, і коні, якія толькі жылі хвілінай, калі можна будзе рынуцца наперад, галопам узялі з месца. А наперадзе ўжо расчыняліся шырокія вароты.

Некаторыя ахоўнікі не адскочылі ўбок — ці то не паспелі, а можа, не ведалі, што ўсё адбываецца са згоды князя Астрожскага, і хацелі аказаць супраціўленне. Яны былі павалены лавінай нападаючых. Асобныя з енкам паміралі, растружчаныя конскімі капытамі. Ды не было да іх ніякай справы. Як і ніхто не звяртаў увагі на тое, ці жывы ягоны таварыш, з якім некалькі хвілін назад па-сяброўску размаўлялі, непакоячыся, ці пашанцуе ім выкрасці княжну.

А страты ўжо былі вялікія, бо, пачуўшы конскі тупат, крыкі вершнікаў, якія ў азарце размахвалі шаблямі, шукаючы сваіх ахвяр, з пакояў выскоквалі тыя, хто паспеў крыху праспацца і таксама загараўся прагай бою ў прадчуванні сутычкі. Некаторым надзвычайнай рашучасці надавала ап'яненне, якое цалкам не прайшло, іншым было не займаць мужнасці, таму яны смела кідаліся насустрач наезнікам, і сёй-той, у апошнюю хвіліну паспяхова ўхіліўшыся ад разгарачаных коней, наносіў каму-небудзь з вершнікаў смяротны ўдар.

Аднак Сангушку было не да таго, каб думаць пра страты. Дый ён адразу вырваўся наперад, каб хутчэй трапіць да балкона, які веў у пакой Гальшкі. Княжна, не сумняваўся Дзмітрый, абавязкова павінна была яго чакаць. Спыніўшыся паблізу, хутка саскочыў з каня, чакаючы, калі паднясуць лесвіцу, каб узняцца наверх.

Ноч была цёмная, таму не мог пэўна сказаць, ці на балконе Гальшка, але княжна сама падала голас:

— Дзіма...

— Цішэй, прашу цябе...

І вось ужо лесвіца прынесена. Толькі паспеў Сангушка падумаць, якія малайцы тыя, каму даверыў гэтую справу, — не падвялі, як і дамовіліся, усё ідзе паводле плана, і хутка, ледзь не спатыкаючыся, пачаў пераадольваць прыступку за прыступкай. Апынуўшыся на апошняй, працягнуў Гальшцы рукі:

— Спускайся...

— Баюся.

— Тады заплюшчы вочы, не так страшна будзе.

Прыціснуў Гальшку да сябе і, утрымліваючы яе адной рукой — адкуль і сіла ўзялася, а другой, абапіраючыся на лесвіцу, пачаў асцярожна спускацца.

— Хутчэй, князь, — прыспешвалі ўнізе, — а то позна будзе.

Ён і сам разумеў, што трэба спяшацца, бо ўвесь парк ужо напоўніўся людзьмі. І сярод іх крыкаў выразна чуўся — памыліца Дзмітрый не мог — пранізлівы голас Касцялецкай:

— Гальшку ратуйце! Гальшку! Не пашкадую грошай, аддзячу!

Некалькі чалавек паслухаліся Беату, кінуліся на выручку, але не паспелі дабегчы да балкона, як іх перахапіла ахова Сангушкі. Завязалася бойка, аднак Дзмітрыю было не да таго, каб высвятляць, чым яна скончыцца. Спусціўшыся з Гальшкай з лесвіцы, азірнуўся па баках, шукаючы каня.

— Сюды, князь, — крыкнуў адзін з ахоўнікаў.

— Патрымай, — папрасіў Сангушка, перадаючы яму Гальшку, якая ад перажытага страціла прытомнасць, а сам лёгка ўскочыў у сядло. — А цяпер давай яе мне, мы ўжо больш ніколі не расстанемся.

— А не цяжка будзе, князь? Можна, я патрымаю!

— Такая ноша — не ў цяжкасць. За мной, у каплічку, павянчацца трэба!

У каплічцы, што знаходзілася непадалёку ад замка, з нецярпеннем чакаў з'яўлення Сангушкі з Гальшкай святар. Даволі стары ўжо чалавек, ён нямала пабачыў у сваім жыцці, быў сведкам самых нечаканых сітуацый, таму і гэтую просьбу князя Канстанціна Васіля ўспрыняў спакойна. Шмат не распытваў, чаму з вячання робіцца такая тайна. Толькі маліў Бога, каб усё добра абышлося. Але маладыя штосьці затрымліваліся. Пачынала брацца на світанне, а іх усё не было, і святар пачаў непакоіцца.

У гэты ж час Сангушка з Гальшкай, якую пасадзіў наперадзе сябе і прытрымліваў левай рукой, а правай трымаў вупраж, на сваім кані разам з аховай выскачыў за межы замка. З цяжкасцю адарваліся ад праследавацеляў, якія мусілі спыніцца, бо сутыкнуліся з тымі, хто прыкрываў адыход.

Недзе ззаду чуліся крыкі, лаянка, лязгат шабляў, ды яны ўсё цішэлі па меры таго, як вершнікі заглыбляліся ў лясны неруш. Таўстыя, каржакаватыя дрэвы акружалі вузкую сцяжыну з абодвух бакоў, галіны білі па твары, конь фыркаў, але Сангушка не звяртаў на гэта ўвагі і ўсё падганяў і падганяў яго. І яшчэ мацней прыціскаў да сябе Гальшку, чуючы яе парывістае дыханне.

Ад усведамлення таго, што яна побач, такая дарагая і жаданая, сэрца яго напаўнялася цеплынёй і верылася, што ўсё абдызецца. Павянчаюцца, а пасля трэба падацца далей. І ад Касцялецкай з яе пастаянным жаданнем падавіць самастойнасць дачкі. І ад ненавіснага яе акружэння, якое толькі тым і займаецца, што пляце інтрыгі. А калі і ўзнікне якая-небудзь небяспека, дык князь Астрожскі абавязкова прыйдзе на дапамогу, не пакіне ў бядзе ні Гальшку, ні яго.

Княжна прыйшла ў сябе толькі тады, калі спыніліся каля капліцы, што амаль гублялася сярод дрэў і кустоў. Зірнула на Сангушку, на вершнікаў, якія спешыліся. Спачатку не магла зразумець, дзе знаходзіцца і што за людзі яе акружаюць. Нарэшце ўсвядоміла:

— Дзіма, мы ўцяклі?

— Уцяклі, любая! — Яму хацелася цалаваць яе — моцна, да самазабыцця, не зважаючы на прысутнасць аховы. Можна, і зрабіў бы гэта, калі б не ўбачыў святара, які выйшаў з капліцы:

— Трэба паспяшацца, дзеці мае. Ужо світае, а дарога чакае вас няблізкая.

Ён паклікаў іх за сабой, а далей усё адбывалася як у сне. А мо таму так і адбывалася, што і сам Дзмітрый, і Гальшка менш за ўсё прыслуховаліся да таго, што прамаўляе святар. Ім не так і важна было, якія словы гучалі, галоўнае, што пры гэтым яны станавіліся законнымі мужам і жонкай, а пасля гэтага, не сумняваліся, ужо ніхто і нішто іх не разлучыць і з самых цяжкіх варункаў абое выйдуць пераможцамі.

Падзякаваўшы святару, развіталіся з ім і накіраваліся ў далейшы шлях...

Касцялецкая ж, заявіўшы князю Канстанціну Васілю: «За ўсё адкажаш!», паспяшлася да Жыгімонта II Аўгуста.

Што яна звернецца да свайго галоўнага заступніка, Астрожскі не сумняваўся, але за сябе не баяўся: быў упэўнены, што кароль не адважыцца абвастраць адносіны з ім, адным з самых уплывовых людзей у Вялікім княстве Літоўскім. Але Канстанцін Канстанцінавіч баяўся за Сангушку. Праўда, адначасова спадзяваўся, што Жыгімонт II, добра ведаючы пра іхнія стасункі з князем Дзмітрыем, таксама праявіць разважлівасць, бо зноў жа не хоча псаваць адносіны.

Сапраўды, кароль, выслухаўшы Беату, папрасіў яе маўчаць пра ўдзел у выкраданні Гальшкі князя Канстанціна Васіля і нават запытаўся, ці многія здагадваюцца аб гэтым, на што Касцялецкая са злосцю адказала:

— Хіба не ведаеш яго? Што заўгодна праверне з карысцю для сябе, а сам пры гэтым будзе цішэй вады, ніжэй травы, нібыта нішто яго і не тычыцца.

— То і добра, — узрадаваўся Жыгімонт Аўгуст.

— Нічога сабе — добра! Дачка — зганьбавана, я — зняслаўлена.

— Не пра гэта гаворка, — супакоіў Беату кароль. — Вінаватыя павінны быць пакараны, але толькі не Астрожскі.

— А ён што — святы?!

— Святы не святы, а мне не патрэбна пагалоска, што да такіх ганебных здарэнняў маюць дачыненне лепшыя людзі Кароны і Княства. А Сангушка адкажа за ўсё. І тыя, хто яму дапамагаў, таксама. І не пагляджу, што за Сангушку пачне заступацца Астрожскі. Пакаранне будзе самае суровае.

— Калі так, то чорт з ім, з гэтым Астрожскім, — пагадзілася Беата.

Справу Сангушкі разглядаў Вярхоўны суд, на якім галоўным абвінавачаным выступала сама Касцялецкая, якая і пастаралася падаць свайго не прынятага ёю зяця злачынцам, для якога няма і не можа быць ніякай спагады і апраўдання. Лёгка былі адведзены і аргументы наконт таго, што Гальшка добраахвотна згадзілася на выкраданне, а таксама, што яна была з Дзмітрыем абвенчана. Паколькі не дасягнула паўналецця, не магла распараджацца сваім лёсам, пра што Сангушка добра ведаў, але не адмовіўся ад задуманага. Значыць, усвядомлена стаў на шлях злачынства.

Улічваючы ўсё гэта, князь Дзмітрый Сангушка ў пачатку 1554 года быў прысуджаны да так званай баніцы і

аб'яўляўся па-за законам, а тым самым Беата Касцялецкая магла расправіцца са сваім крыўдзіцелем, чым яна, прымаючы пад увагу яе тэмперамент і авантурнасць характару, не прамінула пакарыстацца, лёгка знайшоўшы ахвотнікаў выканаць у дачыненні да яго смяротнае пакаранне. Выбар спыніла на далёкіх родзічах па маці Збароўскіх, а тыя вырашылі дапамагчы ёй не столькі па сваяцкай лініі, колькі таму, што хацелі завалодаць багаццямі, якія па спадчыне належалі Гальшцы. Збароўскі-малодшы да ўсяго вырашыў на ёй і жаніцца.

Ды Беата ў гэты момант асабліва не задумвалася аб прычыне іхняга жадання дапамагчы ёй, для яе важней было як мага хутчэй пачуць, што Сангушка забіты.

Збароўскія адабралі сваіх лепшых людзей, якія неаднойчы праславіліся ў час вайны, добра ўзброілі іх і, даведаўшыся пра магчымае месцазнаходжанне ўцекачоў, накіраваліся ў бок чэшскай мяжы.

Князь Дзмітрый якраз знаходзіўся ў становішчы, што напамінае тое, калі чалавек, які добра павесяліўся ў прыемнай кампаніі, назаўтра перажывае цяжкае пахмелле. Ужо на другі дзень пасля вячання ён заўважыў, што Гальшка зусім не такая, якой яна ўяўлялася яму падчас спатканняў у замку. Княжна магла без дайсва прычыны заўпарціцца і заявіць, што далей ехаць не хоча, хоць новая пагоня, пасланая Касцялецкай, ішла за імі амаль па пятах і ад яе адрываліся з неймавернай цяжкасцю. То нечакана пачынала плакаць, скардзячыся на незайздросны лёс. А то ў яе з'яўлялася нейкая дзіўная веселасць, якая выводзіла Сангушку з сябе, і ён ледзьве стрымліваўся, каб не сказаць што-небудзь рэзкае. Станавілася відавочным, што разам апынуліся людзі, шмат у чым розныя характарамі.

Калі ж ад пагоні ўсё ж удалося адарвацца і людзі Касцялецкай вярнуліся назад ні з чым, Сангушка змог дазволіць больш частыя прыпынкі для адпачынку. Гэта станоўча паўплывала на настрой Гальшкі. Княжна павесялела. Толькі ненадоўга, хутка зноў пачала скардзіцца, што ніякіх сіл больш не мае, каб ехаць далей. Запэўніванні князя Дзмітрыя, што, калі іх зловяць, нічога добрага чакаць не даводзіцца, адбіваліся як гарох аб сценку.

Так пераносычы папрокі, слёзы Гальшкі, і дабраліся да чэшскай мяжы, не ведаючы, што да іх набліжаюцца праследавацелі куды больш небяспечныя, чым тыя, якія былі пасланыя Касцялецкай адразу пасля выкрадання княжны.

На чарговы начлег спыніліся ў Ярамержы. Размясціліся ў мясцовай карчме. Гаспадар прыхільна паставіўся да прыезджых. Яшчэ больш усцешыла Сангушку, што ён праявіў тактоўнасць і не распытваў, хто яны і адкуль. За ўмераную плату накарміў, жадаючым наліў па кварце лёгкага віна, а жонцы загадаў паслаць свежую бялізну.

Стомленая Гальшка лягла адразу і хутка заснула, а неўзабаве да яе далучыліся і астатнія. Толькі князю Дзмітрыю не спалася. У іншых выпадках ён звычайна выстаўляў на ўсялякі выпадак варту і пры жаданні мог з кім-небудзь перакінуцца словамі, але пры набліжэнні да мяжы ад гэтага адмовіўся, будучы ўпэўненым, што пра ягонае месцазнаходжанне ніхто не ведае. Не паклапаціўся пра гэта і цяпер. І пашкадаваў.

Аднаму было сумна. Паціху, каб нікога не разбудзіць, выйшаў на вуліцу. Неба было ўсеяна шматлікімі зоркамі. Сангушка ўспомніў, як любіў назіраць за імі ў маленстве, дзівячыся той бездані, што адкрывалася позірку, а часам і марыў, што, магчыма, калі-небудзь удасца яму разгадаць таямніцы Сусвету. З узростам гэтыя мары зніклі, ды захапленне бязмежнасцю зорнага неба для яго засталася нязменным. Успомнілася: хтосьці казаў яму, што з нараджэннем чалавека на небе абавязкова запальваецца зорка і гарыць яна да той часіны, пакуль чалавек жыве, а калі памрэ, то і зорка згасе.

Ад гэтага ўспаміну стала хараша, але адначасова і самотна. Радавала, што ўсё жыццё яшчэ наперадзе, бо пражыта не так і шмат, але непакоіла невядомасць, якая чакала наперадзе і яго самога, і Гальшку. А яшчэ падумалася аб тым, што, магчыма, у гэты момант іхнія зоркі на небе знаходзяцца недзе поруч. Пачаў пільней узірацца, шукаючы іх, але ніяк не мог знайсці. Бачыў адзінокія, заўважаў цэлыя россыпы... Аднак нечакана позірку адкрыліся дзве зоркі, якія прытуліліся там, дзе нядаўна вісела невялікая хмара — невядома адкуль і ўзялася, а знікла яна, сплыла, і выглянулі зоркі, такія жаданыя Сангушку.

З думкай, што гэта яго зорка і зорка Гальшкі, і вярнуўся ў карчму. З гэтай жа думкай і заснуў, але праспаў нядоўга, бо калі нехта патрабавальна загрузаў у дзверы, уладна загадваючы: «Адчыні!», адразу ўскочыў, схапіўшы свой верны баявы меч. Яшчэ паспеў падумаць, як добра, што за час дарогі прывык класціся спаць нераспанутым. Як і не сумняваўся, што гэтыя нечаканыя начныя наведвальнікі

ні яму, ні яго атраду нічога добрага не абяцаюць. А тыя і не збіраліся хаваць свайго намеру.

— Ламай дзверы! — пачулася знадворку. — Што тут цырымоніцца!

— Пачакайце, я адчыню! — Прачнуўся гаспадар карчмы, ды было позна: дзверы затрашчалі і ў нейкае імгненне расчыніліся.

Сангушка паспеў у праёме іх пры святле месяца заўважыць некалькіх узброеных чалавек. Машынальна адскочыў убок і тым самым апынуўся за дзвярамі. Гэта, бадай, яго і ўратавала, бо той, хто ўвайшоў першым, а гэта быў Збароўскі, закрычаў:

— Сангушка, сволач, дзе ты?!

Князь Дзмітрый выкарыстаў тое, што яго ніхто не бачыць, і з-за дзвярэй нанёс удар аднаму з няпрошаных гасцей. Цэліў, праўда, у першага, які, не сумняваюся, з'яўляецца галоўным, аднак Збароўскі якраз зрабіў крок наперад, і гэта ўратала яго, а той, хто стаяў за ім, снапом зваліўся на падлогу. Сангушка паспеў нанесці ўдар яшчэ аднаму, той машынальна ўхапіўся за руку, з якой пацякла кроў. Ад трэцяга, які кінуўся з мячом наперавес, паспеў ухіліцца.

— Што, справіцца не можаце?! — закрычаў Збароўскі. — Ды бярыце яго!

На Сангушку накінуліся некалькі чалавек, выбілі з рук меч, заламалі іх.

— Спакойна! — Князь Дзмітрый не ведаў: яму гэта было сказана ці ягоным воінам, якія так і не змаглі аказаць супраціўленне. Ды істотнага значэння гэта не мела.

Прыкра было на душы ад таго, што так лёгка трапіў у палон. А літасці ад іх чакаць не даводзілася. Ды не столькі за сябе непакоіўся, колькі за Гальшку, якая залівалася горкімі слязьмі. Да яе нарэшце дайшло, што тое, чаго больш за ўсё баяўся Сангушка, адбылося.

Разумеў, што ягоныя просьбы нічога не дадуць, ды і не хацелася ісці на гэта, але дзеля Гальшкі ён гатовы быў на ўсё.

— Прашу вас, не чапайце яе, — прамовіў з мальбой у голасе і так жаласліва, што здавалася, гатовы быў расплакацца.

— Не хвалойся, выблюдак! — Збароўскі з усяго размаху садануў князя Дзмітрыя па твары. — Такая прыгажунька і майму сыну спатрэбіцца, а цябе... — Не дагаварыўшы, ён яшчэ раз ударыў Сангушку, цяпер ніжэй пояса.

Дзмітрый не ўстаяў на нагах, рухнуў на падлогу, страціўшы ад болю прытомнасць.

— А ты заткніся! — крыкнуў Збароўскі на Гальшку. — А то не пагляджу, што нявесткай станеш, хутка супакою!

Сангушка адлілі вадой.

— Не думаў, што ты такі слабак, — зарагатаў Збароўскі. — Трымайся, князь, ты мне яшчэ патрэбны.

Яго білі доўга. Білі і адлівалі вадой. Усё гэта бачылі Гальшка, князева ахова, ды аказаць супраціўленне верныя князевы воіны не маглі, бо адразу былі абяззброены.

Толькі Гальшка, заліваючыся слязьмі, прасіла:

— Не трэба, не трэба! Пашкадуйце яго!

— А табе якая справа? — не стрымаўся Збароўскі.

— Дык жонка я яго!

— Паўтараю: ты жонкай майго сына будзеш! — І ўсё ж загадаў сваім людзям: — Перастаньце! — У Гальшкі ж запытаўся: — Што ты вярзеш? Што выкраў Сангушка цябе, я і сам ведаю, але пры чым жаніцьба?

— А тое, што мы абвенчаны...

Гэтае прызнанне княжны прымала для Збароўскага непрыемны абарот. Ён спадзяваўся, што Гальшка — нявінная, а калі абвенчана, то на гэта разлічваць не даводзіцца.

Не паспеў Сангушка прыйсці ў сябе, як Збароўскі пачаў дапытвацца ў яго:

— Вы што, павенчаны?

— Павенчаны.

— І, значыць, ты пазбавіў княжну дзявочага гонару?

— Я ж кажу: мы законныя муж і жонка. — Князю Дзмітрыю была брыдкай падобная размова, ён не любіў прылюдна выказваць тое, што тычыцца толькі дваіх.

— Дык атрымай яшчэ!

Збароўскі біў яго, пакуль не стаміўся, а пасля ўдары князю наносілі іншыя. А калі Сангушка амаль перастаў дыхаць, Збароўскі ўскочыў на яго і зламаў пазваночнік. Пасля такой страшнай экзекуцыі сумленнем не пакутаваў, бо належаў да жорсткіх людзей, якія ў дасягненні пастаўленай мэты ні перад чым не спыняюцца. А мэта яго была зразумелая: жаніць на Гальшцы свайго сына.

З упэўненасцю, што чакаць давядзецца нядоўга, і з'явіўся з Гальшкай перад Касцялецкай. Аднак Беата, на здзіўленне Збароўскага, заявіла:

— Абяцанні абяцаннямі, а трэба пачакаць, — і дадала: — Гальшка непаўналетняя, няма куды спяшацца.

— А для Сангушкі была паўналетняя? — абурыўся Збароўскі.

— Сангушка выкраў яе,— Касцялецкая прывяла гэты факт як самы важны аргумент у сваю карысць, на што Збароўскі не ведаў, як зрэагаваць, і мусіў, пасылаючы пракляці, развітацца з той, якая магла стаць яго цешчай, ды так і не стала.

Невядома яшчэ, як развіваліся б адносіны паміж Касцялецкай і Збароўскім далей, калі б нечакана ім не давялося аб'яднаць намаганні, каб абараняць уласны гонар. А небяспека з'явілася пасля таго, як родзічы Сангушкі падалі ў суд, патрабуючы пакараць Збароўскага за жорсткасць, якую ён дазволіў сабе ў дачыненні да князя Дзмітрыя.

Ніхто не збіраўся адмаўляць таго факта, што Сангушку аб'явілі па-за законам. Але Збароўскі меў права забіць яго ў сумленным паядынку. Ён жа з жорсткасцю расправіўся з безабаронным чалавекам. Гэтыя прэтэнзіі сваякоў князя Дзмітрыя падтрымала шляхта Вялікага княства Літоўскага. Калі ж пачалося расследаванне справы, усплыла і заказчыца забойства. Для многіх жа не з'яўлялася сакрэтам і тое, што да ўсяго гэтага мае пэўнае дачыненне і кароль.

Прасвятліць сітуацыю, а дакладней — таму, што адбылося, даць іншы кірунак, найперш на карысць Збароўскага, а таксама і Беаты, магла толькі Гальшка як адзіны чалавек, вакол якога разгарэліся ўсе страсці. Таму Збароўскі і пачаў упрошваць Касцялецкую прымусіць княжну заявіць на судзе, што Сангушка згвалтаваў яе, а пасля ўвесь час з ёй надзвычай жорстка абыходзіўся, а Збароўскі якраз і стаў тым добрым рыцарам, які заступіўся за нявінную ахвяру і пакараў нахабніка.

Беаце, хоць і з цяжкасцю, удалося ўгаварыць дачку, і Гальшка паклялася на Бібліі, што менавіта так усё і адбывалася. Яе «прызнанне» было настолькі нечаканым, што многім з прысутных на судзе, хто добра ведаў князя Дзмітрыя, стала не па сабе. Для іх не заставалася сумнення, што ўсё гэта нагаворы на Сангушку. Ды фактаў, каб даказаць адваротнае, ніхто з іх не меў. Таму давялося пагадзіцца з рашэннем суда, які апраўдаў Збароўскага.

Кажуць, што нават Жыгімонт II Аўгуст быў уражаны такой несправядлівасцю. Ён не сумняваўся, што Гальшка на судзе хлусіла. Таму, калі было прынята такое рашэнне, сказаў княжне: «Няшчасная». Яна і сапраўды была няшчаснай, бо, маючы на гэты момант толькі пятнаццаць гадоў, працягвала заставацца разменнай манетай у руках людзей хцівых, прагных да багацця.

Прадавалася прыгажосць княжны, і самае страшнае ў тым, што ля вытокаў гэтага ганебнага гандлю стаяла яе родная маці, усё жыццё якой было падначалена таму, каб атрымаць як мага большую асабістую выгаду. Можна не сумнявацца, што яна нарэшце пагадзілася б, каб Гальшка ўсё ж стала жонкай Збароўскага, толькі ўмяшаўся Жыгімонт II. Яму не хацелася, каб Збароўскі ў выніку жаніцбы сына ўмацаваў свае пазіцыі, ператварыўся ва ўплывовага чалавека ў краіне, таму вырашыў сам падшукаць княжне жаніха, спыніўшы выбар на брэсцка-куяўскім ваяводзе Лукашу Гурку. Пры гэтым нават не палічыў патрэбным абмеркаваць кандыдатуру будучага зяця з цешчай, а тым больш з Гальшкай. Выклікаў яе да сябе і аб'явіў рашэнне.

Княжна, зразумела, знаходзілася не ў лепшым стане. Перажывала за гібель Сангушкі, якога, як упэўнілася, кахала па-сапраўднаму. Гнятліва станавілася на душы, калі прыгадвала, як подла павяла сябе ў час суда. Не надавала аптымізму і магчымасць выхаду замуж за Збароўскага, якога інакш як забойцу ўжо не ўспрымала. Нічога добрага не бачыла яна і ў тым, каб стаць жонкай Гуркі. Але замужжа з'яўлялася адзінай магчымасцю хоць чымсьці насаліць маці, якую ўсё больш успрымала асноўнай віноўніцай бед, што абрынуліся на яе апошнім часам. Таму і адказала на рашэнне Жыгімонта II згодай, а той паспяшаўся абвянчаць яе з Лукашом.

Ніхто і падумаць не мог, што пакора Гальшкі падманлівая. Пазнаёміўшыся з Гуркам бліжэй, яна зразумела, наколькі ён ёй агідны, і нават не пабаялася выказаць гэта мужу ў вочы. Лукаш, аднак, асабліва не абурыўся, будучы ўпэўненым, што ў дадзеным выпадку найлепш падыходзіць вядомая прымаўка: сцерпіцца — злюбіцца. І ў першую ноч накіраваўся ў спальню жонкі, але дзверы былі зачынены. На просьбу адчыніць іх Гальшка спачатку маўчала, а пасля, калі Гурка пагразіўся ўзламаць іх, заявіла, што не лічыць яго мужам. Абураны Лукаш усё ж дзверы ўзламаў і згвалціў княжну. Такой абразы Гальшка не чакала, таму вырашыла назаўсёды развітацца з мужам. Пры першай жа магчымасці яна пакінула яго і ўцякла да маці, якая сустрэла яе ледзь не з абдымкамі.

Вядома, Беата па-ранейшаму крыўдавала на дачку, але аб гэтым гатова была на пэўны час забыць, бо з'явілася магчымасць даказаць і Жыгімонту II, а ў большай ступені Гурку, як яны памыляюцца, калі вырашаюць лёс Гальшкі, не ўлічваючы меркаванні яе маці. Хай пажынаюць пасеянае.

Але і разумела, што пасля ўцёкаў дачкі ім абедзвюм спакойна жыць не дадуць. Праўда, кароль, магчыма, і не будзе надта ўмешвацца, стае яму і іншых клопатаў. Аднак Гурка, які стаў пасмешышчам для ўсёй краіны, падобнай абразы ніколі не даруе. Абавязкова трэба чакаць ягонага з'яўлення са сваімі людзьмі, каб забраць Гальшку. «А трасцы вам»,— падумала Касцялецкая, а дачцэ сказала:

— Схаваемся, ніхто не знойдзе.

— Дзе, мамка? — зацікавілася Гальшка.

Беата, аднак, не збіралася цалкам давярацца дачцэ, таму спахапілася, што ледзь не раскрыла свае карты:

— А табе не ўсё адно? Трапім у надзейнае месца, тады і даведася.

А задумала Касцялецкая план, які мог нарадзіцца толькі ў яе авантурнай галаве. Беата вырашыла схавацца з дачкой не ў адным са сваіх уладанняў, якіх у яе была процьма і дзе можна было спакойна жыць доўгі час, адчуваючы сябе ў бяспецы, а ў манастыры. Аднак станавіцца чарніцай, як і дамагацца пострыгу ў манашкі Гальшкі не збіралася. Дый манастыр мела на ўвазе не жаночы — прытулак дамініканцаў, які знаходзіўся ў Львове. А ў тым, што яны прыйдуць на дапамогу, не сумнявалася, бо неаднаразова ахвяравала боскім служкам немалыя сумы грошай і рэгулярна аказвала ім дапамогу прадуктамі. Што да Лукаша Гуркі, дык ён, калі ўсё зрабіць патаемна, ніколі не здагадаецца, дзе яны знайшлі сабе надзейны прытулак.

Так і пасяліліся маці з дачкой у адной з келляў, чым выклікалі не толькі здзіўленне, а і зацікаўленасць манахаў, некаторыя з якіх пачалі заглядацца на вабную, у самым саку Гальшку і на не пазбаўленую прыгажосці, хоць і не маладую ўжо Беату. Абат нават пачаў баяцца, каб каторы з іх не саграшыў, таму на ўсялякі выпадак праз некаторы час перасяліў сваіх нечаканых гасцей у падземелле. Але і Гальшка, і тым больш Беата паводзілі сябе так, што стваралася ўражанне поўнай абыякавасці іх да мірскага жыцця. Стаўшы добраахвотнымі затворніцамі, яны бавілі час у малітвах, хоць і ў думках не маглі дазволіць сабе пакаяцца за грахі, якіх у кожнай набіралася нямала.

Гурка ж месца сабе не знаходзіў. Віжаваў, вынюхваў, каб толькі даведацца, у якім кірунку зніклі яго жонка і цешча. Гатовы быў грошай не пашкадаваць таму, хто назаве месца іх знаходжання. Аднак намаганні заставаліся марнымі. Толькі праз два гады, у 1559 годзе, нехта выпадкова

падказаў, каб шукаў Гальшку і Беату ў мужчынскім манастыры ў Львове.

Гэтага было дастаткова, каб Гурка пачаў рыхтавацца да паходу, чым выклікаў яшчэ больш кпінаў у свой адрас, бо старанна ўзброіў свой немалы атрад, адабраўшы для яго найбольш смелых і загартаваных воінаў. Быццам і не жонку вяртаць збіраўся, а на вайну з непрыяцелем ішоў. Ды іншага не выпадала. Адзінае выйсце ў гэтай сітуацыі заключалася ў тым, каб прыстанішча жонкі і цешчы ўзяць сілай, бо не сумняваўся, што яны добраахвотна яго не пакінуць. А калі паказаць сілу, самі манахі выведучь абедзвюх, каб толькі быць далей ад бяды.

І памыліўся. Упартасць праявілі не толькі Беата з Гальшкай, а і насельнікі манастыра. Перамовы з імі нічога не далі, а калі прад'явіў ультыматум, назваўшы час, пасля якога, калі маці з дачкой не будуць выданы, абяцаў пачаць наступленне, паслалі ў распалажэнне Гуркі некалькі ядраў, даўшы зразумець, што не баяцца яго.

Нічога не заставалася Гурку, як аддаць загад аб наступленні. Ён, вядома, разлічваў на хуткі і лёгка поспех. Але недацаніў рашучасці і смеласці праціўнікаў. Ды і не думаў, што яны так добра ўзброены. Не паспелі гуркаўцы наблізіцца да сцен манастыра, як адразу ж адступілі: на іх абрушыліся камяні, палілася запаленая смала, а трапныя стрэлы павалілі некалькі чалавек на зямлю. Нічога не дала і чарговая атака. Як і першым разам, нават не змаглі падысці да магутнай, а таму непрыступнай манастырскай брамы.

Адзінае выйсце было ў тым, каб пачаць шматдзённую аблогу манастыра, чакаючы, пакуль у яго насельнікаў скончацца запасы харчавання і вады, а тады яны абавязкова выдадуць Гальшку з Беатай, што Гурка і зрабіў, размясціўшы вакол сцен сваіх байцоў. На некалькі тыдняў запанавала цішыня. Адчуванне было такое, што ў манастыры жыццё замерла. Прайшоў месяц, пачаўся другі...

Ды гэтая цішыня была падманлівай. Бунтоўная натура Касцялецкай па-ранейшаму патрабавала дзейнасці, і Беата не знайшла нічога іншага, як менавіта ў гэтыя драматычныя дні аддаць дачку замуж за Сымона Алелькавіча. Праз патаемны ход яна паслала свайго ганца да случкага князя, які пераканаў Алелькавіча ў неабходнасці тэрмінова прыехаць у Львоў, дзе ў мужчынскім манастыры яго чакаюць нявеста і будучая цешча.

У той жа дзень князь сабраўся ў дарогу, бо разумеў, што гэта адзіная магчымасць ажыццявіць даўнюю мару. Ажаніўшыся на Гальшыцы, ён становіўся паўнапраўным гаспадаром яе ўладанняў. Але не трэба забываць, што Гальшка яму і падабалася.

Нават пры найвялікшай фантазіі, Гурка і ўявіць сабе не мог, што ў той час, калі з нецярпеннем чакаў выдачы манахамі жонкі і цешчы, Гальшка вянчалася з Сымонам Алелькавічам. І адбывалася ўсё законным шляхам, бо ён тым жа патаемным ходам правёў у манастыр праваслаўнага святара.

Калі нарэшце запасы харчавання і вады скончыліся і манахі аддалі Гурку сваіх добраахвотных палонніц, Гальшка з выклікам заявіла яму:

— Што вам трэба ад мяне?

— Як што — ты ж мая жонка!

— Я — жонка Сымона Алелькавіча! — пачулася ў адказ.

Гурка спачатку падумаў, што яго разыгрываюць, аднак Касцялецкая пацвердзіла, што гэта і сапраўды так, а яшчэ прыгразіла:

— Прэч! А не то знайду на цябе ўправу!

Вядома ж, мела на ўвазе караля, але і Гурка зразумеў, што ў такой няпростай сітуацыі апошнія слова павінна заставацца за Жыгімонтам Аўгустам, таму на некаторы час пакінуў Гальшку з Беатай, якія трапілі пад апеку львоўскага старошты Пятра Барзога, у спакоі, а сам накіраваўся ў Кракаў.

Кароль пра ўсё ўжо ведаў і разважаў, якое выйсце знайсці з гэтай сітуацыі. Нічога падобнага дагэтуль у краіне не назіралася. І не толькі таму, што адна і тая ж жанчына адначасова мела двух мужоў. Не трэба забываць, што Гальшка была замужам і за прадстаўнікамі дзвюх канфесій: Гурка быў каталіком, а Алелькавіч — праваслаўным. Калі б Жыгімонт Аўгуст аддаў перавагу аднаму з іх, яго лёгка маглі б папракнуць у тым, што ў сваіх дзеяннях кіруецца асабістымі сімпатыямі. Таму кароль звярнуўся да духавенства, якое і павінна было сказаць рашаючае слова, а яно вырашыла спрэчны момант на карысць Гуркі, паколькі, вянчаючыся з ім, Гальшка паклялася быць вернай і адданай жонкай. Гэтакі былі сведкі, а вянчанне з Алелькавічам праходзіла патаемна, і нельга даказаць, як усё адбывалася.

Гальшка яшчэ да канчатковага вырашэння пытання накіравана таго, каму быць яе законным мужам, аб'явіла галадоўку, якая працягвалася некалькі дзён, і так блага сябе

адчувала, што многія пачалі баяцца, ці выжыве. Не на жарт спалохалася і Беата. Яна пачала ўгаворваць дачку праявіць разважлівасць, запэўнівала, што невядома яшчэ, як усё далей складзецца. Але Гальшка да яе просьбаў не прыслухоўвалася і толькі як заведзеная паўтарала, што любіць аднаго князя Сымона, а таму хоча быць яго жонкай, а Лукаша Гурку і бачыць не жадае.

Тады Касцялецкая пайшла на хітрасць і заявіла, што ёсць людзі, якія дапамогуць, каб справа вырашылася на карысць Сымона Алелькавіча. Толькі пасля гэтага Гальшка спыніла галадоўку, а праз некалькі дзён вярнуўся радасны Гурка і паведаміў, што кароль загадаў, каб княжна заставалася з ім.

Такая вестка стала і для самой Гальшкі, і для Беаты громам сярод яснага неба. Касцялецкая пачала пагражаць, што гэтага так не пакіне, на што Гурка толькі ўсміхаўся, бо цудоўна разумеў: ніхто не пойдзе супраць каралеўскага рашэння. Гальшка ж не знайшла нічога іншага, як ад настэрнага мужа адкупіцца.

На здзіўленне, Лукаш зацікавіўся такой прапановай, аднак княжна не здагадвалася, што гэта з яго боку звычайная гульня, якую можа дазволіць сабе драпежнік, добра ведаючы, што ахвяра ад яго ўсё адно не ўцячэ.

— Адкупную прапануеш? — Гурка паглядзеў на Гальшку ўважліва, быццам прыцэньваючыся. — І колькі даеш?

— Тысяч трыццаць золотых.

— Малавата, любая, — Лукаш быў у настроі, таму і звяртаўся да яе ласкава, — з тваім багаццем...

— Тады шэсцьдзсят тысяч...

— Дарагая жончка, хіба можна так не цаніць сябе? Я ж гатовы за цябе аддаць усё, што маю, а ты нейкія шэсцьдзсят тысяч прапануеш...

— Сто тысяч!

— Гэта ўжо нешта значыць. — Вочы Гуркі загарэліся, і Гальшка падумала, што ён згодзіцца адпусціць яе, бо грошы любіць і за грошы гатовы пайсці на ўсё. Але бляск у вачах Лукаша з'явіўся з іншай нагоды. Ён не збіраўся сябе больш стрымліваць, рабіць выгляд, што прапанова жонкі яго зацікавіла. — Ды не рабі з мяне дурня! Сто тысяч золотых прапануеш?! Каго правясці хочаш, Лукаша Гурку?! Ды, будучы тваім мужам, я атрымаю ўсё! Усе твае багацці маімі стануць, а ты пра нейкія сто тысяч. Хопіць!

— Трасцу атрымаш, а не мае багацці!

— Атрымаю! А цяпер, даражэнькая, паедзеш са мной.

— Паглядзім, каму яшчэ горш будзе!

Гальшка ведала, што гаварыла. Каб атрымаць яе багацці, Гурка павінен быў мець яе згоду, прытым юрыдычна аформленую. Аднак Лукаш спадзяваўся, што з цягам часу яна стане больш згаворлівай, а каб зламаць яе волю, пасяліў Гальшку ў адным са сваіх замкаў, дзе яна знаходзілася пад арыштам. Ды мяцежная княжна здавацца не збіралася.

Упэўненасці ў яе пабольшала, калі Беаце ўдалося перадаць вестку, што і князь Алелькавіч не сядзіць склаўшы рукі, дамагаецца сваіх правоў на ўладанні Астрожскіх. І ў гэтых памкненнях знайшоў нямала прыхільнікаў сярод магнатаў Вялікага княства Літоўскага. Гэта надало Гальшцы яшчэ больш спадзяванняў, што ўсё вырашыцца на карысць Алелькавіча, а паколькі ніякіх пачуццяў да Гуркі ў яе не было, усё больш пачала схіляцца да думкі, што з такім мужам, як Сымон, і хацела б жыць. Вядома, ён ніколі не заменіць Сангушку, ды Дзмітрыя з таго свету не вернеш. І не ведала, што Алелькавіча ў 1560 годзе нечакана не стала...

...Яшчэ раз прыгразіўшы напаследак, Гурка грукнуў дзвярамі. Пачуўся паварот ключа ў замку, ляглі на сваё месца цяжкія засовы, і запанавала мёртвая цішыня. Да таго нейкая гнятлівая, нават жудасная, што здавалася — гатова праглынуць цябе, знішчыць. Нічога падобнага Гальшка раней не перажывала.

Зразумела, і раней часам наступалі распачныя хвіліны. Бывалі моманты, калі гатова была накласці на сябе рукі, але хутка супакойвалася. Нярэдка гадзінамі плакала, аднак пасля гэтага лягчэй становілася на сэрцы. Ведала, што Сымон у бядзе не пакіне, абавязкова прыйдзе на дапамогу. Цяпер жа, калі ён памёр, спадзяванняў на ўратаванне няма. Наўрад ці зможа нешта зрабіць маці, каб вырваць яе з гэтых абрыдлых сцен. Дый для яе, у чым Гальшка не сумнявалася, важней не сама яна, колькі багацці, што належаць Гальшцы па праву. Багацці, а не яна патрэбныя і Гурку.

Калі хто пра іх і не думаў, дык гэта Сангушка. Дзмітрый быў адзіны чалавек, які кахаў яе па-сапраўднаму. Як і яна яго кахала. Мо таму, што абое былі ў тым узросце, калі без кахання нельга пражыць і яно напаўняе ўсю тваю істоту. Не пра багацце думалі, а пра тое, якой светлай і доўгай будзе ў жыцці іхняя сумесная дарога. Насуперак жорсткасці гэтага самага жыцця. Цяпер жа на ўсім светлым, добрым пастаўлены крыж. Застаецца няволя, але гэтую

няволью яна выбрала сама і ад свайго першапачатковага рашэння ніколі не адступіцца.

У адзіноце Гальшцы наканавана было правесці яшчэ трынаццаць гадоў. Яна не ведала, што маці, баючыся, каб Гурка ўсё ж не адсудзіў частку багаццяў Астрожскіх, паспешалася выйсці замуж, а муж быў маладзейшым за яе на дваццаць адзін год. Як і не ведала таго, што Беата паўтарыла яе ж лёс. Муж таксама аказаўся авантурыстам і, каб бесперашкодна завалодаць багаццямі Астрожскіх, пасадзіў яе пад хатні арышт, пад якім Беата знаходзілася да смерці.

Гальшка выйшла на свабоду ў 1573 годзе, калі не стала Гуркі. Будучы яшчэ маладой, выглядала значна старэй за свае гады. Яна амаль страціла розум, была знерваванай, хворай, а ў час прыпадкаў няўцямна пазірала па баках, быццам кагосьці шукала. Калі ж побач бачыла маладога мужчыну, твар яе святлеў, позірк становіўся больш усвядомленым, а вусны ціха шапталі: «Дзіма, Дзімачка...» Але так працягвалася нядоўга. Вочы Гальшкі напаўняліся слязьмі, і яна пачынала плакаць — горка, няўцешна.

Жыла княжна ў замку князя Канстанціна Канстанцінавіча, дзякуючы якому ўладанні Астрожскіх, якія паспеў захапіць няўдзячны муж Беаты Касцялецкай, перайшлі да яе. І калі ёй становілася лепш, прасіла дзядзьку, каб той выдзяляў грошы на дабрачынныя мэты. Князь Канстанцін Васіль ахвотна рабіў гэта, таму што і сам падтрымліваў розныя добрыя пачынанні. Апрача таго, адчуваў і асабістую віну перад Гальшкай. Здавалася Канстанціну Канстанцінавічу, што жыццё пляменніцы магло б скласціся інакш, калі б ён не падгаварыў Сангушку выкрасці яе. Але калі чуў, як Гальшка пяшчотна прамаўляе імя яго хрэсніка, разумеў, што ніякай ягонай віны ў гэтым няма. Значыць, так было наканавана Богам, а Бог і вызначае лёс, адмяраючы кожнаму столькі, колькі лічыць патрэбным.

А яшчэ любіла Гальшка гадаваць кветкі. І хадзіць у чорнай манаскай апратцы, за што яе некаторыя называлі «чорнай княжной». А сёй-той укладваў у гэтае спалучэнне і іншы сэнс, маючы на ўвазе, што Гальшка, няхай і не заўсёды па сваёй волі, унесла ў жыццё некаторых людзей, з якімі сутыкнулася, чорную паласу. Хоць у гэтым Гальшкінай віны няма, а калі і ёсць, дык толькі таму, што яе бязвольнасць лёгка выкарыстоўвала Беата Касцялецкая. Аднак чалавеку не суджана выбіраць маці, ды і сама яна была жорстка пакараная.

Памерла Гальшка ў 1582 годзе, яшчэ пры жыцці стаўшы легендай. А легенда на тое і легенда, каб з цягам часу ў падзеі, якія мелі месца ў сапраўднасці, упляталася народжанае фантазіяй апавядальнікаў у залежнасці ад таго, захапляліся яны Гальшкай ці асуджалі яе. Таму ў розных аўтараў па-свойму асэнсоўваюцца жыццё і каханне гэтай неардынарнай жанчыны.

Найбольш паэтычна гэта зроблена ў гістарычным рамане старэйшага сына вядомага расійскага гісторыка Сяргея Салаўёва Усевалада Салаўёва «Княжна Астрожская», што быў упершыню апублікаваны ў часопісе «Нива» ў 1876 годзе і карыстаўся вялікай папулярнасцю. Недахоп гэтага твора ў тым, што Усевалад Салаўёў залішне акцэнтуюе ўвагу на супрацьстаянні каталікоў і праваслаўных, а таму ў рамане рознага веравызнання прытрымліваюцца Беата Касцялецкая і Канстанцін Васіль Астрожскі, а ўжо Гальшка выкарыстоўваецца імі ў сваіх мэтах.

Украінскі ж празаік Пятро Углярэнка напісаў раман «І была раніца, і была ноч... (Гальшка)», што выйшаў у Кіеве ў 1990 годзе. Аўтар дазваляе шмат вольнасцей, а давер да твора знікае пасля таго, калі даведваешся, што горад Слуцк, якім валодалі князі Алелькавічы, чамусьці стаў Луцкам. Гальшцы прысвечана і нямала гістарычных нарысаў, аўтары якіх кожны па-свойму прасочваюць лёс той, што пакінула пасля сябе неадназначную памяць. І яна заслугоўвае гаворкі. Як і заслугоўвае таго, каб стаць гераіняй мастацкага фільма.

АВАНТУРЫСТ З ДУШОЙ ДЗЯРЖАЎНІКА

Багуслаў Радзівіл

Пра яго магла быць напісана яркая прыгодніцкая кніга, эпізоды якой паводле сваёй вастрыні шмат у чым пераўзыходзілі б тыя, што спадарожнічаюць неўміручым героям Аляксандра Дзюма, у тым ліку і адважным мушкецёрам Атосу, Партосу і Арамісу, а таксама непераўзыздзенаму па адвазе, мужнасці дый авантурызму д'Артаньяну. Такое жыццё падарыў лёс Багуславу Радзівілу. Ён неаднойчы трапляў у варункі, з якіх, як на першы погляд, аніякага выйсця няма і не чакаецца ў будучым, нават пры ўмове, калі мабілізаваць усю сілу волі, праявіць здзіўляющую рашучасць і дасягнуць немагчымага. Аднак Багуслаў здатны быў немагчымае пераўтвараць у магчымае, а ў той момант, калі, здавалася б, усе мажлівасці даўно вычарпаны, зрабіць рашучы і адзіна правільны крок, што прыводзіў да ўратавання.

Так неаднойчы здаралася і тады, калі добраахвотнікам уступіў у войска Генрыха Аранскага. Асабліва далася ў знакі бітва з іспанскай арміяй за крэпасць Ганд. Шмат крыві каштавала яна, і многія склалі адважныя галовы, так і не дачакаўшыся перамогі. Радзівіл таксама неаднойчы знаходзіўся на валасок ад гібелі, і наступалі хвіліны, калі маліў Бога толькі аб адным: загінуць, дык на полі бою, а не трапіўшы ў палон. Тады ці то Бог паслухаўся ягоных малітваў, ці то анёл-ахоўнік асабліва пастараўся, але застаўся жывым і палону пазбегнуў.

Толькі не кажы гоп, пакуль не пераскочыў. Быў ён палонены, але пазней, падчас сутычкі з татарамі. Таксама не хаваўся за спіны іншых. Наадварот, стараўся заўсёды быць наперадзе. І таму, што прыклад падначаленым паказваў, але ў большай ступені, што такі характар меў: калі

ваяваць, то з адвагай, а паміраць — дык з песняй. Гэтая адвага і каштавала яму дорага.

У азарце бою не заўважыў, як адарваўся ад сваіх, а татарам толькі гэта і трэба было. Наляцелі з усіх бакоў, як груганы, акружылі. Спрабаваў адбівацца, ды дзе там! Хіба справішся з такой зграяй! Заарканілі, з каня скінулі. Ведалі б, хто ў сіло трапіў, наўрад ці пашкадавалі б. А калі і згадзіліся б адпусціць, дык такія ўмовы паставілі б, што вызваленне з палону дорага абышлося б. Аднак падумалі, што звычайны афіцэр, на аднаго палоннага менш альбо больш, якая розніца. Наперадзе іншыя баі, новае папаўненне будзе. Надта не гандляваліся, калі прыехалі сябры вызваляць, адпусцілі на ўсе чатыры бакі. Балазе і тыя былі не лыкам шытыя. Разумелі, да чаго ўсё прывядзе, калі татары даведаюцца, якога вялікага палёту птушка да іх у сіло трапіла. Таму і не назвалі ні яго сапраўднага імя, ні тым больш прозвішча. І, не задумваючыся, выплацілі названую суму.

Праўда, некалькі дзён за кратамі яму давялося правесці. Але, можна сказаць, па недарэчнасці. І нават не ў баявых умовах. Будучы перакананым, што клінок у сапраўднага афіцэра заўсёды павінен быць вострым, а рука, якая трымае яго, упэўненая і цвёрдая, Багуслаў не адмаўляў сабе ў задавальненні прыняць удзел у дуэлях. Дый і іншая прычына на гэта была. Ніколі не трываў хамства, не пераносіў абразы, не цяпеў крывадушша, а дзе можна стаяў за сябе ці за абражаную жанчыну, таварыша, які сам па нейкай прычыне не можа даць належны адпор, як на дуэлі. Ды карыстаўся гэтым спосабам высвятлення ўзаемаадносін так часта, што гэта французам, на службе ў якіх тады знаходзіўся, надакучыла. Сам кардынал Мазарыні мусіў умешвацца. А кардынал — чалавек рашучы. Не доўга думаючы, аддаў загад, паводле якога шлях ляжаў адзін — у Бастылію.

Сказаць, што, стаўшы вязнем, асабліва спалохаўся, значыць пакрываць душой. А вось што распач на некаторы час апанавала, праўда. Больш недарэчнага выпадку ў яго жыцці наўрад ці можна было б знайсці. Жыцця свайго не шкадаваў, служачы тым, за чые ідэалы вырашыў змагацца, успрыняўшы іх, як свае, а тут — арышт. Толькі хутка гнятлівы настрой як рукой зняло. Не можа быць, каб ва ўсім не разабраліся справядліва.

Сапраўды разабраліся. І сапраўды справядліва. Не толькі хутка выпусцілі на волю, а яшчэ і прабачэння папрасілі. А значыць — добрае імя не заплямлена, а таму

першае, што зрабіў, адчуўшы смак свабоды, пачаў высвятляць адносіны з тымі, з кім не паспеў гэта зрабіць. Як і чакалася, гэтае высвятленне прывяло да чарговай дуэлі. І з пераможным завяршэннем яе. Безумоўна, не для таго, хто надта не абцяжарваў сябе высокімі маральнымі крытэрыямі, а для яго самога — як заўсёды аказаўся на вышыні.

Аднак і пра гэтую дуэль — як і пра папярэднія і наступныя — асабліва ўспамінаць не любіў. Іншая справа — баявыя дзеянні. Ці ўратаванне жыцця шведскаму каралю Карлу Густаву, з якім пастаянна знаходзіўся ў прыхільных адносінах і нават марыў аб аб'яднанні дзвюх дзяржаў — Швецыі і Вялікага княства Літоўскага. Замах, арганізаваны на Карла Густава, мог бы каштаваць таму жыцця, калі б не знайшліся людзі, для якіх сумленнасць і адвага ўзаемазвязаны, а таго, каго ўзялі ў свае саюзнікі, у крыўду не дадуць.

З Карлам Густавам у яго заўсёды былі самыя прыхільныя ўзаемаадносіны, таму, не зважаючы, што наступалі моманты, якія маглі выклікаць як з аднаго, так і з другога боку неадэкватныя паводзіны, імкнуліся своечасова паразумецца, не пераступіўшы тую мяжу, якая вядзе да адасобленасці. Чаго, аднак, не скажаш аб стасунках з іншымі ўплывовымі людзьмі. А паколькі Багуслаў Радзівіл прывык жыць і дзейнічаць так, як лічыў сам патрэбным, надта пад увагу не прымаў, хто перад ім — блізкі сусед, з якім, па логіцы, павінна быць шмат агульных інтарэсаў, ці той, хто жыве далёка, але трапляе ў кола гэтых інтарэсаў.

Таму і сталася так, што меў шмат сяброў і аднадумцаў у розных краінах, аднак не заўсёды знаходзіў іх у Рэчы Паспалітай, якая, як і Вялікае княства Літоўскае, была яго радзімай. А гэта многім не падабалася яшчэ пры ягоным жыцці, не кажучы аб тым, што нямала непрымальнікаў яго жыцця, яго пазіцыі, яго паводзін займеў пасля смерці, калі ў наступнікаў з'явілася магчымасць лепей разабрацца ў тым, кім ён быў і кім застаўся для Айчыны.

Пра яго магла быць напісана яркая прыгодніцкая кніга... Хоць, па сутнасці, гэты прабел ужо ў чымсьці ліквідаваны. І не кім-небудзь, а самім Генрыкам Сянкевічам. Маецца на ўвазе яго вядомы гістарычны раман «Патоп». Але справа ў тым, што чалавека, які сваімі прыгодамі набліжаецца да герояў Дзюма, а ў нечым і пераўзыходзіць іх, пазнаеш у галоўным адмоўным героі. Дый то падаецца ён усяго толькі як гэткі лавелас, якога нішто іншае ў жыцці

не цікавіць, як толькі жаданне прыемна правесці вольны час з прыгожай паловай чалавецтва.

Дый, як відаць са зместу рамана, Сянкевіч ставіў перад сабой іншую задачу, чым праўдзіва распавесці пра таго, хто быў вельмі каларытнай фігурай эпохі, у якую жыў. Іншая справа, што гэтую эпоху наўрад ці магчыма належным чынам зразумець і асэнсаваць, не паставіўшыся як мага больш аб'ектыўна да таго, хто шмат у чым увасабляў яе. Не ўвасабляць жа не мог, таму што належаў да той перадавой часткі грамадства, якая, знаходзячыся пры ўладзе, складалася з людзей высокаадукаваных, якія ва ўласных памкненнях апірэджвалі свой час. Аднак і ў іх шэрагах ёсць асобы вельмі неардынарныя. Да апошніх і адносіцца Багуслаў Радзівіл.

Багуслаў нарадзіўся 3 мая 1620 года ў горадзе Гданьску ў сям'і Януша Радзівіла і Соф'і Гогенцолерн — дачкі брандэнбургскага курфюрста Іагана Георга. Бацька, аднак, нядоўга радаваўся малодшаму сыну — да гэтага нарадзіліся дзве дачкі і сын Юрый. Праз шэсць месяцаў яго не стала. Гэта не магло адбіцца на матэрыяльным дастатку ў сям'і, бо Радзівілы заўсёды жылі ў раскошы, але нястачу бацькоўскай ласкі ён з цягам часу адчуў. У той жа час і адсутнасць поруч старэйшага мужчыны, які з'яўляецца ў сям'і апорай, паўплывала на тое, што Багуслаў рана павінен быў шмат у чым разлічваць толькі на сябе, а гэта спрыяла фарміраванню моцнага, незалежнага характару. Дый тая рашучасць, з якой ён пазней браўся за ўсё новае, таксама пачынаецца менавіта з ранняй неабходнасці пастаяць за сябе, а пры нагодзе і даць адпор.

Шмат дзе вучыўся: у Кейданах, Вільні, Тронінгене і Утрэхце (Нідэрланды). І падчас вучобы, і проста ў вольны час, як іншыя маладыя людзі з дастаткам, любіў падарожнічаць. Прусія, Памеранія, Францыя — краіны, дзе юны Багуслаў пабываў. З задавальненнем знаёміўся са знакамітымі мясцінамі, заводзіў сяброўства з уплывовымі людзьмі, у тым ліку з прадстаўнікамі каралеўскіх дынастый. Тыя, у сваю чаргу, ахвотна ішлі на стасункі з ім, бачылі ў асобе аднаго з нашчадкаў роду Радзівілаў чалавека, роўнага сабе.

Сябрам Багуслава стаў і каралевіч Ян Казімір — брат караля Рэчы Паспалітай Уладзіслава IV. Прыязныя адносіны склаліся ў яго з прынцамі Кандэ, Насау і іншымі. Знаходзячыся за мяжой, у 1638 годзе атрымаў чын харунжага. На гэта паўплывала і тое, што меў знатнае паходжанне,

валодаў вялікімі багаццямі, але былі прынятыя пад увагу і смеласць, мужнасць, адвага — рысы, якія характарызавалі яго на працягу ўсяго жыцця.

У дваццацішасцігадовым узросце Багуслаў быў удастоены ганаровага тытула канюшага Вялікага княства Літоўскага. У гэты час ён знаходзіўся ў Галандыі, але неўзабаве перабраўся ў Францыю. Увагу на маладога Радзівіла звярнуў сам кароль Людовік XIV. А паколькі ў французскім войску служыла нямала палякаў, вырашыў прызначыць Радзівіла генеральным палкоўнікам польскай пяхоты і кавалерыі. Ускладзеныя на яго спадзяванні Багуслаў апраўдаў. І хто ведае, магчыма, у Францыі затрымаўся б надоўга.

Служыць у французскім войску, ды і яшчэ са сваімі суайчыннікамі, яму падабалася. Тым больш што даводзілася прымаць удзел у баявых дзеяннях, а які афіцэр не марыць пра гэта. Але якраз ва Украіне пачалося паўстанне пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага. Як вядома, яно хутка пашыралася, атрады паўстанцаў заваёўвалі ўсё новыя тэрыторыі. Багуслаў быў упэўнены, што яго месца на радзіме, таму ў 1648 годзе пакінуў Францыю.

Кароль Ян II Казімір, які паспеў ужо нямала пачуць пра яго вайсковае майстэрства, прысвоіў яму званне генерала кавалерыйскай гвардыі. Багуслаў камандаваў палкамі ў польскім войску і войску Вялікага княства Літоўскага, удзельнічаў у бітве пад Берасцечкам.

Шмат у якіх гарадах спыняўся і шмат дзе жыў, аднак асноўнай рэзідэнцыяй зрабіў Слуцк. З гэтага моманту і пачаў клапаціцца аб развіцці яго, у выніку чаго Слуцк за кароткі час ператварыўся ў адзін з самых буйных і ўмацаваных прыватнаўласніцкіх гарадоў на тэрыторыі Беларусі. Дбаў і аб тым, каб да Слуцка вярнулася яго былая слава.

Радзівіл ведаў пра тое, што яшчэ ў 1441 годзе, калі горадам валодалі Алелькавічы, Слуцк атрымаў самакіраванне — магдэбургскае права. Аднак з цягам часу такія правы гараджан былі скасаваны. Багуслаў пачаў хадайнічаць перад Янам II Казімірам, каб той зноў выдаў прывілей аб наданні Слуцку магдэбургскага права. Такі прывілей каралём быў падпісаны ў 1652 годзе. Адначасова горад атрымаў і свой герб.

Выказваюцца меркаванні, што малюнак яго распрацаваў сам уладальнік Слуцка, і, як можна будзе ўпэўніцца ніжэй, падстаў для гэтага нямала. На гербе на фоне блакітнага поля — срэбны крылаты конь, накрыты чырвоным

пакрывалам, на якім пад княжацкай каронай размешчана манаграма лацінскімі літарамі «В» і «Р», а гэта, як няцяжка здагадацца, пачатковыя літары імя і прозвішча Багуслава Радзівіла. Выяву герба Слуцка вярнуў з небыцця, вывучаючы розныя гістарычныя крыніцы, сучасны спецыяліст па геральдыцы Анатоль Цітоў.

Дамогся Багуслаў магдэбургскага права і для Капыля, які таксама ўваходзіў у яго ўладанні. І ўсё ж найперш ягоны клопат — Слуцк. Дзякуючы яму гэты горад паступова ператвараўся ва ўмацаваную крэпасць. Былі ўзведзены новыя фартыфікацыйныя збудаванні: сама цытадэль, а таксама крапасныя сцены з трыма бастыёнамі і чатырма брамамі. Гарнізон Слуцка павялічыўся да адной тысячы чалавек, што для таго часу нямала. Павялічваючы колькасць уласнага войска, Багуслаў глядзеў наперад, дбаючы пра магчымую абарону ад атак пераўзыходзячага па сіле праціўніка.

У сваіх спадзяваннях не памыліўся. Слуцкі трымаліся мужа, калі ў 1655 годзе пачалася аблога горада, а пасля і штурм яго расійскім войскам. А гэта быў адзін з эпізодаў вайны Расіі з Рэччу Паспалітай, што стала лагічным зыходам памкненняў рускага самадзяржаўя авалодаць землямі Рэчы Паспалітай.

Знайшліся і тыя, хто ахвотна пайшоў на супрацоўніцтва з акупантамі. Асабліва праявіў сябе магілёўскі шляхціц К. Паклонскі. Улетку 1654 года ён стварыў беларускі казацкі полк з некаторых сялян, гараджан, часткова дробнапамеснай шляхты. Паклонскі хацеў спачатку стварыць аўтаномную адзінку, падобную той, якая існавала ва Украіне, якая б уваходзіла ў склад Расійскай дзяржавы. Планаваў, што такой адзінкай будзе кіраваць шляхта з яе «залатой вольніцай». Але намеры Паклонскага так і засталіся намерамі. Яго полк, да якога быў прыдадзены і Крычаўскі павет, поспехаў у баявых дзеяннях не меў.

Багуслаў Радзівіл у гэты час знаходзіўся ў складзе дзеючай арміі, а ў лютым — маі 1655 года — пад Магілёвам, разам з іншымі трымаючы доўгую аблогу горада, што з'яўляўся важным стратэгічным пунктам. На гэты час, як вядома, прыпадае і пачатак Паўночнай вайны 1655—1660 гадоў.

Такі назоў атрымала вайна Швецыі ў саюзе з Брандэнбургам і Трансільваніяй супраць Рэчы Паспалітай, а калі баявыя дзеянні пашырылі свае межы, дык і супраць Аўстрыі, Даніі, Брандэнбурга і Галандыі. Яна, да ўсяго,

перакрыжавалася з вайной Расіі з Рэччу Паспалітай, а таксама вайной Расіі супраць Швецыі ў 1656—1661 гадах.

Пры гэтым закраналіся інтарэсы многіх дзяржаў, і кожная з іх мела выразна акрэсленыя планы. Відавочна, аднак, і іншае. У саміх дзяржавах знаходзілася нямала ўплывовых людзей, інтарэсы якіх разыходзіліся з планамі саміх улад. Пацвярджэнне таму і пазіцыя, занятая ў час Паўночнай вайны Багуславам Радзівілам.

Пачаткам вайны стаў напад шведскага караля Карла X Густава ў ліпені 1655 года на Польшчу. Багуслаў разам са сваім стрыечным братам Янушам Радзівілам, які з'яўляўся вялікім гетманам Вялікага княства Літоўскага, пачаў з Карлам X Густавам перамовы. Ініцыятарам іх выступіў Януш Радзівіл. Тым жа летам 1655 года ён афіцыйна абвясціў аб гатоўнасці прызнаць шведскага караля вялікім князем Вялікага княства Літоўскага.

Многімі такі ўчынак вялікага гетмана быў успрыняты як здрада сваёй краіне, аднак падобная ацэнка яго дзеянняў не магла спыніць Януша Радзівіла. У Рыгу тэрмінова быў накіраваны пасол Княства І. Любянецкі прасіць пратэкцыі ў Густава і ваеннай дапамогі. Януш Радзівіл, Багуслаў, а таксама іхнія прыхільнікі, якіх набралася не адна сотня чалавек, меркавалі, што пры дапамозе ваеннай сілы ўдасца пазбегнуць захопу расійскім войскам зямель Вялікага княства Літоўскага.

Праект пагаднення аб саюзе са Швецыяй, у якім абгаворваліся дзеянні бакоў, разглядалі ў Кейданах (Жамойць). Вынікам стала Кейданская дамова 1655 года, падпісаная 17 жніўня Радзівіламі, польным гетманам Вялікага княства Літоўскага В. А. Корвін-Гасеўскім, іерархамі каталіцкай царквы і многімі ваеннымі чынамі, агульная колькасць якіх дасягнула 436 чалавек.

Падпісанцы спадзяваліся, што тым самым удасца ўратаваць Вільню ад захопу рускім войскам, але іх спадзяванні аказаліся марнымі. Памыліліся яны і ў тым, што асноўны пункт гэтага пагаднення, які прадугледжваў аб'яднанне (унію, як гаварылася ў самім дакуменце) Вялікага княства Літоўскага і Швецыі на роўных правах і аўтаматычна скасоўваў унію Вялікага княства з Польшчай, знойдзе поўную падтрымку ў шляхты.

Пераважная большасць шляхты заставалася на баку Яна II Казіміра. Не спакусілася яна і на тое, што, паводле дамовы, шведскі кароль абавязваўся выгнаць з тэрыторыі

Вялікага княства Літоўскага маскоўскае войска, а замкі, гарады, землі, што былі захоплены, вярнуць іх былым улада-рам. Не спрацавалі і пагрозы: падкрэслівалася, што ў тых, хто не падпіша пагадненне, будзе канфіскавана маёмасць.

Яшчэ важны адзін момант: дэкларавалася свабода веравызнання, толькі і гэтая акалічнасць не асабліва прываблівала тых, хто не хацеў аб'яднання са Швецыяй. Таму з моманту прыняцця пагаднення не працавала.

Становішча ўскладнілася, калі рознагалоссі пачаліся і сярод прыхільнікаў дамовы, хоць і дагэтуль нельга сказаць, што погляды іх цалкам супадалі. Але тады разыходжанні тычыліся толькі асобных узаемаадносін і мелі не заўсёды істотны характар. Цяпер Радзівілы зразумелі, што калі яны не праявяць абачлівасці, далейшы працэс аб'яднання будзе сарваны. Таму ў першапачатковы варыянт унеслі некаторыя ўдакладненні, каб задаволіць і тых, хто займаў хісткую пазіцыю.

Другі варыянт пагаднення задаволіў ужо 1142 чалавекі, у асноўным прадстаўнікоў шляхты і каталіцкага духавенства, якія і паставілі пад ім подпісы 20 жніўня 1655 года. Аднак абставіны склаліся так, што гэтая дамова засталася, па сутнасці, толькі на паперы: 31 снежня нечакана памёр Януш Радзівіл. Паводле некаторых звестак, галоўнага ініцыятара Кейданскай дамовы атруцілі.

Пасля смерці стрыечнага брата пазіцыі Багуслава Радзівіла аслаблі. А тут яшчэ ў красавіку 1656 года ў Жамойці адбылося антышведскае паўстанне, пасля чаго адміністрацыя, прызначаная Карлам X Густавам, а таксама войска, што знаходзілася на гэтай тэрыторыі, адышлі ў Інфлянты. Пасля ўсяго дамова канчаткова страціла сваю сілу.

Аднак Багуслаў Радзівіл не адмовіўся ад сваіх планаў і планаў памерлага Януша. Ён па-ранейшаму надта шчыльна супрацоўнічаў са шведскім дваром, а пры неабходнасці і браў удзел у баявых дзеяннях, хоць і з пераменным поспехам. Нямала перамагаў, але зведаў і горыч паражэнняў.

Найбольшая няўдача яго напаткала 8 кастрычніка 1656 года, калі, далучыўшы да сваіх атрадаў брандэнбургскія і шведскія войскі і ўзяўшы іх пад сваё агульнае камандаванне, пад Просткамі, што знаходзіліся ў Прусіі, уступіў у бой з падраздзяленнямі польнага гетмана Вялікага княства Літоўскага В. Гасеўскага. Перавага аказалася на баку апошняга, і Радзівіл, нягледзячы на тое, што дзейнічаў умела, справіцца з праціўнікам не здолеў. Аб'яднанае

войска было разгромлена, а цяжка паранены камандзір апынуўся ў палоне.

Перспектыва адкрывалася нярадасная. Многія ўспрымалі Багуслава звычайным здраднікам, а таму маглі пазбавіць жыцця. Але гэтым разам фартуна ўсміхнулася яму. Гасеўскі 22 кастрычніка 1636 года пацярпеў паражэнне каля Філіпава пад Сувалкамі, і палонны быў вызвалены.

Развітаўшыся са шведамі, перайшоў на службу да сваяка па матчынай лініі брандэнбургскага курфюрста Вільгельма. Узяў на сябе дыпламатычныя абавязкі падчас перамоў з польскім, аўстрыйскім і іншымі дварамі. Вайна ж працягвалася, таму было неабходна вырашаць неадкладныя задачы не толькі на полі бою. Розныя бакі, уцягнутыя ў сутыкненне, часта маневравалі, каб атрымаць хоць якую-небудзь выгаду.

3 лістапада 1656 года ў маёнтку Немежы пад Вільняй было падпісана перамір'е паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай аб спыненні ваенных дзеянняў дзеля сумеснай барацьбы са Швецыяй, якое ўвайшло ў гісторыю як Віленскае. Праўда, забягаючы наперад, трэба сказаць што гэты антышведскі блок не вытрымаў выпрабавання часам. Ваенныя дзеянні паміж новымі саюзнікамі ўзнавіліся пасля таго, як летам 1658 года на Варшаўскім сойме рускаму цару адмовілі на выбранне каралём, і польскі бок запатрабаваў аддаць усе захопленыя землі.

Віленскае перамір'е выклікала адпаведную рэакцыю з боку прыхільнікаў Швецыі, вынікам чаго стала Радноцкая дамова, падпісаная ў Трансільваніі ў першай дэкадзе снежня 1656 года паміж Швецыяй, Трансільваніяй, Брандэнбургска-Прускай дзяржавай і Запарожскім казацтвам Хмяльніцкага. Актыўны ўдзел у заключэнні гэтага пагаднення прыняў і Багуслаў Радзівіл, які не збіраўся мяняць прашведскую арыентацыю.

Паводле дамовы, а таксама дамоўленасцей, дасягнутых у час з'езда ў Шамас-Уйвары, які праходзіў у студзені 1657 года, меркавалася аддаць тытул польскага караля разам з Малой Польшчай, Мазоўшам, Валынню, Падляшшам і Брэстчынай трансільванскаму князю Дзёрдзю II Ракацы. На некаторыя заходнепольскія землі, апрача таго, прэтэндаваў брандэнбургскі курфюрст Фрыдрых Вільгельм, стрыечны брат Багуслава Радзівіла. Тая ж частка Польскага Каралеўства, што заставалася пасля падзелу паміж Дзёрдзю II Ракацы і Фрыдрыхам Вільгельмам, разам

з Курляндыйй, Віленскім, Трокскім і Інфляндскім ваяводствамі Вялікага княства Літоўскага павінна была адысці да шведскага караля Карла X Густава. Прымаліся пад увагу і інтарэсы Хмяльніцкага, які хацеў уключыць у склад сваёй дзяржавы ўсходнія землі Беларусі.

Такі магчымы падзел ні ў кога з тых, хто распрацоўваў яго, асаблівых спрэчак не выклікаў. Страсці ўзмацніліся, калі гаворка зайшла аб землях, якія пасля заключэння дамовы павінны належаць Радзівілам. Сам Багуслаў пры абмеркаванні не прысутнічаў. Ён у гэты час знаходзіўся ў Прусіі, таму прыслаў свайго прадстаўніка Мяжэнскага. Планавалася стварыць для Багуслава асобнае незалежнае спадчыннае княства, у якое ўвайшло б Наваградскае ваяводства, а таксама некаторыя уладанні іншых Радзівілаў.

Інтарэсы Багуслава як быццам пры гэтым не забываліся, але ж Кейданская дамова 1655 года давала яму куды больш зямель. Пра гэта і нагадаў Мяжэнскі, запатрабаваўшы, каб у склад асобнага незалежнага Радзівілаўскага княства ўвайшлі таксама Падляшша і Брэстчына. Аднак да меркаванняў яго не прыслухаліся і дамову прынялі ў першапачатковым варыянце, а праз некаторы час былі зроблены захавы для ажыццяўлення задуманага. 23 мая 1657 года шведска-трансільванска-казацкае войска ўзяло Брэст.

Вестка пра гэта, як і чакалася, выклікала рэзкі пратэст у Багуслава. Ды да яго абурэння ніхто асабліва не прыслухоўваўся. У Брэсце з'явіўся камендант — трансільванец Гаўдзі. Багуславу давялося звяртацца па дапамогу непасрэдна да Карла X Густава. Патрабаваў, каб Гаўдзі перадаў Брэст, а таксама навакольныя землі яго прыхільнікам. У тым жа лісце таксама прасіў шведскага караля накіраваць атрады на Слуцк і прымусіць іх здаць яму горад.

Невядома, ці ўдалося б Багуславу адстаяць свае інтарэсы, якія, як меркаваў, паводле Радноцкай дамовы, ўшчэмлены, калі б гэтая дамова не перастала існаваць, на што паўплывала змена знешнепалітычных абставін, якая была не на карысць саюзнікам Радзівіла.

Адной з прычын стала тое, што Трансільванія неўзабаве пацярпела паражэнне ад Польшчы. Пасля таго як Данія пачала вайну супраць Швецыі, ваенная магутнасць апошняй аслабла. А яшчэ памёр Карл X Густаў. У выніку саюз, не паспеўшы ўзнікнуць, распаўся.

Праўда, і пасля гэтага Багуслаў Радзівіл ненашмат змяніў сваю арыентацыю. 14 кастрычніка 1657 года ён быў прызначаны генеральным губернатарам (намеснікам курфюрста ў Прускім герцагстве). Адначасова з'яўляўся камандуючым брандэнбургскай арміі ў ім. Па-ранейшаму шмат працаваў у далечыні ад радзімы і, па сутнасці, не на карысць ёй, што ў многім цяжка вытлумачыць.

Разгарнуцца яму было дзе. З'яўляючыся прадстаўніком так званай біржанскай лініі радзівілаўскага роду, для свайго часу быў адным з самых багатых магнатаў Вялікага княства Літоўскага. Паводле далёка не поўных падлікаў, агульнае яго багацце складала прыкладна 590 тысяч так званых чырвоных златаў — дукатаў. Гэта былі ў першую чаргу спадчынныя ўладанні Радзівілаў, але не трэба забываць, што нямала багаццяў Багуславу дала і жаніцтва на стрыечнай пляменніцы Ганне Марыі, дачцэ Януша Радзівіла. Яна прынесла ў пасаг многія бацькавы ўладанні, сярод якіх былі Біржы, Віжуны, Кейданы, Папелі і Яшуны ў Літве, Любача ў Наваградскім павеце, Дойліды і Заблудаў у Гродзенскім, а таксама Невель у Віцебскім і Себеж у Полацкім паветах.

Дзяржаўныя клопаты дый немалыя амбіцыі часта надоўга адрывалі Багуслава ад Слуцка, які ён праз некаторы час зрабіў цэнтрам усіх сваіх беларускіх уладанняў. Таму, каб сачыць за парадкам, паспяхова вырашаць неадкладныя пытанні, гэтыя абавязкі ўскладаў на намеснікаў. Спачатку быў адзін, яго яшчэ называлі стараста. Але ўжо ў 1658 годзе прызначыў двух камісараў — Уладзіслава Гурына і Казіміра Клакоцкага, якім належала вышэйшая рапарадчая ўлада не толькі ў Слуцку, але і ва ўсім Княстве. Гэтыя ж камісары складалі і апеляцыйны суд.

Незадоўга да смерці, якая напаткала яго 31 снежня 1669 года, пішучы завяшчанне, паводле якога ўладанні перадаваў дачцэ, кіраванне ўсімі справамі ў Княстве ўсклаў на двух аканоміў, адзін з якіх прызначаўся старэйшым. Ім стаў той жа Клакоцкі, які з 1663 года з'яўляўся губернатарам Слуцкага і Капыльскага княстваў. Старэйшы аканом адначасова браў на сябе абавязкі ваеннага губернатара. Каменданты крэпасцей павінны былі выконваць любы яго загад, не кажучы аб тым, што яму падначальваліся салдаты і прызваныя на службу навабранцы.

Для вырашэння важных ваенных пытанняў склікалася асобная вайсковая рада, так званы кансіліум белікум,

што складалася з дарадцаў. Толькі пасля кансультацыі з імі старшы аканом мог прызначыць на пост каменданта крэпасці таго ці іншага афіцэра. Дарадцы ўваходзілі і ў калегію, і ў спецыяльную калегію пры аканоме. Раз у два месяцы, а калі ўзнікала нейкія складанасці з правядзеннем, не радзей аднаго разу ў тры, аканомы і саветнікі збіраліся на спецыяльныя з'езды — кансіліумы. Праходзілі яны па чарзе то ў Слуцку, то ў Біржах. Пры разглядзе на кансіліумах статутаў ці фінансавых пытанняў запрашаўся «камермейстар» Слуцкага княства, які стаяў на чале фінансавага ведамства.

Слуцк пры Багуславе Радзівіле інтэнсіўна развіваўся і, як ужо адзначалася, умацоўваўся. Колькасць насельніцтва дасягнула 7,5 тысячы чалавек. Пачалі з'яўляцца новыя рамесніцкія прафесіі. Калі ў XVI стагоддзі іх было 20, дык у першай палове XVII — 48.

Працавалі ў горадзе і людзі, род дзейнасці якіх блізкі да рамесніцкіх заняткаў. Архіўныя матэрыялы сведчаць, што, паводле прывілеі ад 29 студзеня 1648 года, дазвалялася адкрыць аптэку доктару Крыштофу Вінку, а таксама «аптэкару і цырульніку» Маціяшу Валерыяну Пецігеру. Шкада, што звесткі аб агульнай колькасці случкіх рамеснікаў не захаваліся, але ў падатковым рэгістры 1648 года згадваюцца 79 пекараў і перакупшчыкаў, 19 мяснікоў, 14 скамарохаў і дудароў, 182 «розных рамеснікаў».

Як і ў іншых гарадах Беларусі, у Слуцку рамесная вытворчасць развівалася паспяхова і дзякуючы аб'яднанню асобных вытворцаў у цэхі. Разам было лягчэй адстойваць свае правы, збываць прадукцыю і вырашаць іншыя надзённыя задачы. У першай палове XVII стагоддзя існавала 7 цэхаў і 12 аб'яднанняў. У апошнія ўваходзілі ткачы, кавалі, слесары, ювеліры, рэзчыкі па дрэве, гравёры, рыбакі і інш. Колькасць цэхаў і аб'яднанняў няўхільна павялічвалася. Кожная з гэтых арганізацый мела статут, які зацвярджаўся Багуславам Радзівілам.

У статуце рэгламентаваліся ўсе дзейнасці цэха ці аб'яднання, агаворваліся правы, а таксама магчымасць прыбыцця рамеснікаў з іншых населеных пунктаў. Не абміналіся і правы, абавязкі самога ўладальніка горада. У прыватнасці, цэху вылучаўся зямельны надзел, на якім будаваўся дом для правядзення «сходак». Гэты ўчастак і пабудова вызваліліся ад уплаты падаткаў. Магнат, у дадзеным выпадку Багуслаў Радзівіл, перадаваў уладу

ўнутры цэха старшыне. Гэты ж магнат даваў права цэх-містрам (іх звычайна выбіралася тры), а таксама старшым цэха судзіць іншых за якія-небудзь правіннасці. Але толькі за звязаныя з непасрэднай прафесійнай дзейнасцю.

Пра тое добрае, што зрабіў Багуслаў для Слуцка, можна казаць шмат. І гэта тычыцца не адной яго гаспадарчай дзейнасці. Радзівіл з'яўляўся адным з самых высокаадукаваных людзей не толькі ў сваім родзе, але ўвогуле ў магнацкім асяродку, быў вельмі таленавітым чалавекам, які разумеў ролю мастацтва, культуры ў развіцці грамадства. Знаходзячыся на перадавых пазіцыях, надаваў немалую ўвагу адукацыі.

Дзякуючы Багуславу Радзівілу ў кальвінісцкую гімназію выкладчыкамі былі запрошаны лепшыя спецыялісты з Германіі, Маравіі, Польшчы. Дбаў ён і пра выхаванне дзяцей з народных нізоў, заснаваўшы школу і для іх. У цэлым жа Слуцк з'яўляўся апошнім падмуркам рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім.

Не забываючы на працягу усяго жыцця аб уражаннях, што засталіся пасля наведвання ў юнацтве многіх выдатных культурных цэнтраў, Радзівіл збіраў карціны, напісаныя майстрамі розных краін, а таксама тымі, хто жыў і працаваў у Вялікім княстве Літоўскім і Польшчы. Яны ўпрыгожвалі ягоныя маёнткі, шмат іх знаходзілася і ў слускай рэзідэнцыі. Калі ж быў сасланы каралём Янам Казімірам ў Крулевец (Кёнігсберг), які стаў яго апошняй рэзідэнцыяй, забраў туды і свае зборы жывапісу.

Яшчэ адно яго захапленне — кнігі. З цягам часу стаў уладальнікам багацейшай асабістай бібліятэкі ў Вялікім княстве Літоўскім. Пачатак гэтага кнігазбору паклала калекцыя кніг, рукапісаў, сабраная ранейшымі ўладальнікамі Слуцка Алелькавічамі. Сам жа Багуслаў, бываючы ў пастаянных раз'ездах, не прамінаў выпадку набыць якое-небудзь унікальнае выданне. Пры гэтым яго інтарэсы былі вельмі шырокімі і ўсебаковымі, у чым можна ўпэўніцца, пазнаёміўшыся з двухтомным каталогам, складзеным бібліятэкарам курфюрста Брандэнбурга і герцага Прусіі Фрыдрых Вільгельма, доктарам тэалогіі Марцінам Сільвестрам Грабе і выдадзеным у 1673 годзе ў Кёнігсбергу.

Гэтыя кнігі князь у 1668 годзе і завяшчаў свайму родзічу па маці, агаварыўшы, каб яны абавязкова захоўваліся ў Кёнігсбергскай бібліятэцы Фрыдрых Вільгельма. А падарыў тыя кнігі, што засталіся ў яго бібліятэцы пасля

аграблення яе шведамі. Увесь жа кнігазбор да таго, як пацярапеў у час ваеннага ліхалецця, хутчэй за ўсё налічваў больш як тысячу экзэмпляраў, а захавалася 371.

Пераважная большасць — 313 — на латыні, а лацінская мова, як вядома, з'яўлялася мовай навукі таго часу, гэта яшчэ адзін доказ таго, што Радзівіл быў высокаадукаваным чалавекам. Прадстаўлены і выданні на нямецкай і французскай мовах (44 кнігі) і толькі чатыры на польскай. Асабліваю каштоўнасць уяўляюць інкунабулы. Іх — 15, а выпушчаны ў Нюрнбергу, Венецыі, Ліоне. 160 кніг адносяцца да XVI стагоддзя.

Амаль палову захаванага кнігазбору Багуслава складаюць творы антычных аўтараў, кнігі па гісторыі і філасофіі. Сярод іх «Апісанне ўсходняй Індыі» ў дзевяці частках, «Новы атлас, апісанне зямель» Я. Янсони ў шасці тамах, «Матэматычныя творы» нідэрландскага матэматыка Сімана Стэвіна і шэраг іншых. У тым ліку — «Каментарыі да Лукіяна» С. Дыдацы, «Аб маралі» Плутарха, «Гісторыя з рознымі тлумачэннямі» Г. Лівія і іншыя, а таксама сачыненні Герадота, Плутарха, Дэмасфена, Лівія.

Думаецца, невыпадкава Багуслаў прыдбаў і кнігу Себасцяна Мюнстэра «Касмаграфія». На карце, што дапаўняе яе, нанесена і Палессе. Тэрыторыя яго пазначана як суцэльныя лясы, толькі вышэй нейкага безыменнага горада (як называўся, ён, Радзівіл, несумненна ведаў) паказаны кароткі прыток Дняпра.

Багуслаў цікавіўся як гісторыяй, так і геаграфіяй свайго краю. Тым больш невыпадкава з'яўленне ў яго бібліятэцы кніг па мастацтве, з якіх пасля вайны са шведамі збераглося дзесяць. Асобныя прысвечаны архітэктуры. Гэта «Сучасная архітэктура Бельгіі» Карнелія Данкертса, а таксама выданні па дойлідстве Францыі, пра асобных архітэктараў. Набываючы іх, князь меў на ўвазе практычны інтарэс, бо і сам цікавіўся гэтай галіной творчай дзейнасці. І не толькі захапляўся як ваеннай, так і цывільнай архітэктурай, але і належаў да архітэктараў-аматараў, не пазбаўленых таленту.

Нядрэнна малюючы, распрацоўваў праекты асобных пабудов. Таму не будзе лішнім сцвярджанне, што Багуслаў Радзівіл — адзін з першых беларускіх архітэктараў. У нясвіжскім архіве Радзівілаў захавалася яго графічная спадчына, што складаецца з 44 лістоў. Гэта асобныя малюнкi, выкананыя з натуры. Сустрэкаюцца і краявіды гарадоў,

Пётр Конюх
падчас вучобы
ў Італіі

Пётр Конюх
(у другім радзе справа)
сярод сваіх сямейнікаў.
30-я гг. XX ст.

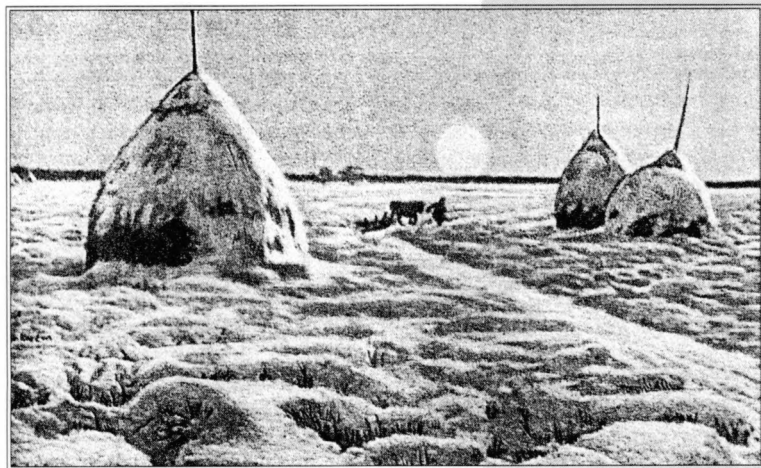
У сваёй студыі
ў Нью-Йорку

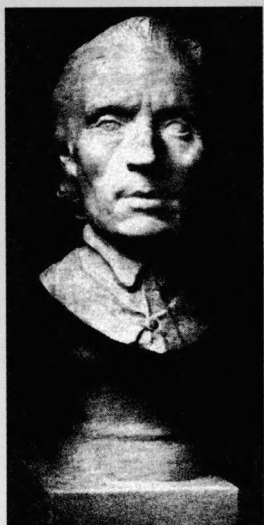
Генрых Вейсенгоф.
Беларускія могілкі. Русяковічы

Генрых Вейсенгоф.
Снег

Герман Мінкоўскі

Казімір Ельскі.
Алегорыя
скульптуры

Казімір Ельскі.
Марцін Пачобут

Казімір Ельскі.
Захар Нямцэўскі

Генрых Вейсенгоф.
Лось

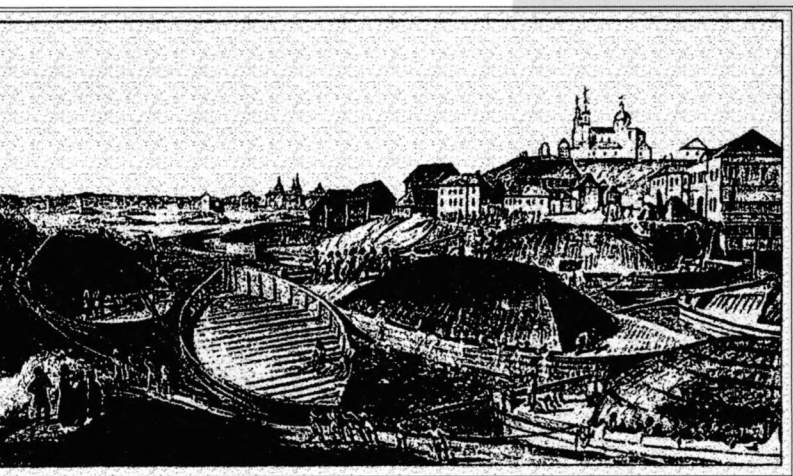

Г. Р. Дзяржавін.
Гравюра Н. І. Уткіна.
1831

С. Шчукін.
Партрэт Паўла І

Віцебск.
Судны з таварам на р. Заходня Дзвіна.
Акварэль Ю. Пешкі

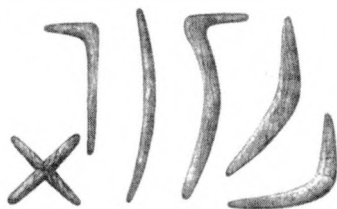

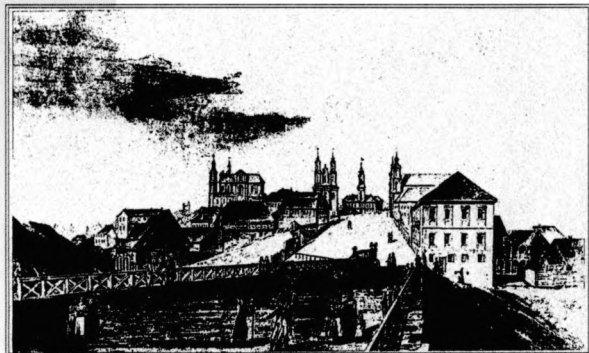
Туземцы
Аўстраліі

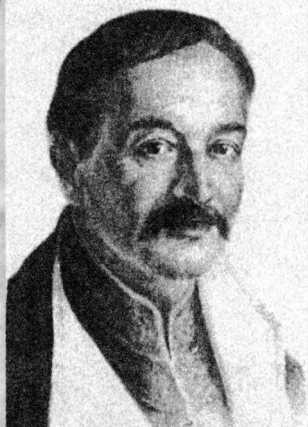

Бумеранг

Віцебск. Драўляны мост цераз Віцьбу.
Акварэль Ю. Пешкі

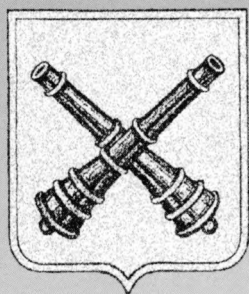
Піліп Орлік

Мацей Радзівіл

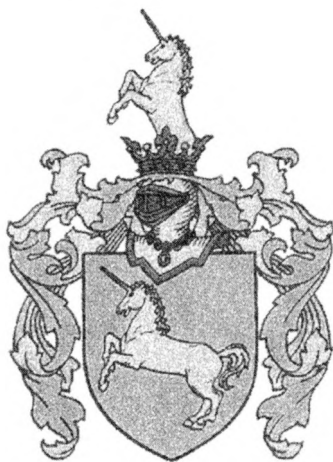
Тытульны ліст
рукапіснага зборніка
паланезаў для фартэпіяна
Мацея Радзівіла
(захоўваецца ў Дрэздэне)

Герб Быхава

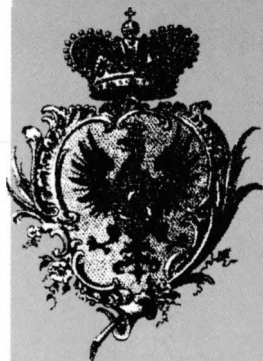
Вялікі князь літоўскі
і кароль польскі
Станіслаў Ляшчынскі.
Гравюра XVIII ст.

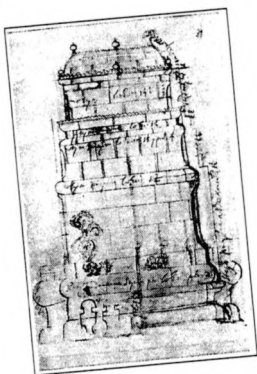
Герб «Бонча»

Багдаслаў Радзівіл.
Гравюра XVIII ст.

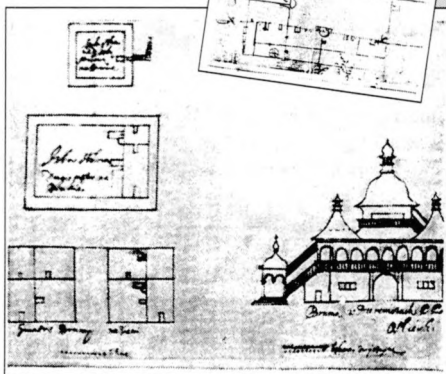
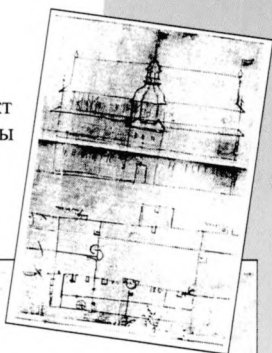

Родавы герб
Радзівілаў

Праект печы
для барысаўскай
пякарні

Праект
ратушы

Праект
гарадской брамы
ў Дурэнічах

прытым напісання так, што відаць асаблівасці забудовы, пазначаны ўмацаванні. Бадай, падобныя занатоўкі рабіліся ў час баявых дзеянняў.

Выкананы гэтыя малюнкi, як не для прафесіянала, прыстойна. Але куды большую цікавасць уяўляюць эскізы і праекты асобных збудаванняў. Некалькі адносяцца да Слуцка.

Ёсць чарцяжы, выкананыя на вока (называюцца брульёны), але сустракаюцца і такія, якія сведчаць, што Багуслаў дасканала валодаў тэхнікай і дакладна захоўваў прапорцыі асобных дэталей. Часам ён прапаноўваў не адзін, а некалькі варыянтаў, а гэта сведчыць, што задума выкрышталізоўвалася і ўдакладнялася паступова, каб знайсці найбольш поўнае ўвасабленне.

Некаторыя праекты адносяцца да драўлянай архітэктуры, вельмі пашыранай у Беларусі. Тым самым князь развіваў у сваёй творчасці лепшыя нацыянальныя традыцыі.

Дасканаласцю вызначаецца праект драўлянай ратушы для гарадскога магістрата. Яго Багуслаў уяўляў як трохпавярховы ў плане будынак з двухсхільным высокім дахам. Фасад яму бачыўся падоўжаным. Да фасада прымыкала вежа, завершаная купалам з фігурным абрысам. Як на самой вежы, так і на вільчаку праекта пазначаны сцяжкі-флюгеры. Малы памер не дазволіў выразна вымаляваць дэталі, але верагодней за ўсё на іх павінен быў размяшчацца герб горада.

Відаць, ратуша праектавалася для Слуцка, хоць працаваў Багуслаў не толькі для гэтага горада. Ён распрацаваў і іншыя праекты, у прыватнасці, печы для пякарні ў Барысаве... Апошні на сённяшні дзень — самы стары помнік прамысловага праектавання ў Беларусі.

Дзякуючы Багуславу Радзівілу захаваўся Радзівілаўскі, ці, інакш, Кёнігсбергскі, летапіс — унікальны помнік старажытнабеларускага летапісання, зместам блізкі да Лаўрэнцьеўскага летапісу, — складаецца з «Аповесці мінулых гадоў», а таксама летапісу за 1112—1206 гады, прысвечанага гісторыі Паўночна-Усходняй Русі. Адзіны ілюстраваны спіс гэтага помніка канца XV стагоддзя зроблены, відаць, у Смаленску, з «Хаджэннем Данііла ігумена...» на завяршэнне, і захоўваўся ў бібліятэцы Багуслава. Ён з усёй бібліятэкай быў завешчаны курфюрсту ў Кёнігсберг, куды трапіў у 1671 годзе, а ў 1758-м яго вывезлі ў

Расію. Цяпер захоўваецца ў бібліятэцы Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу.

Летапіс — важная першакрыніца, да якой звяртаецца ўжо не адно пакаленне гісторыкаў. У ім багата звестак з гісторыі ўсходніх славян эпохі Сярэднявечча. За IX—XI стагоддзі яны пададзены паводле летапісу Нестара, а за XII стагоддзе — паводле Уладзімірскага летапіснага зводу пачатку XIII стагоддзя. Пад 1128 годам змешчана поўная рэдакцыя аповесці пра Рагнеду. Тэксту тэматычна блізкія 617 каляровых мініячур, на якіх адлюстраваны розныя ваенныя паходы і бітвы, помнікі архітэктуры, матэрыяльная культура ўсходніх славян, паказана дзейнасць князёў. Гістарычную каштоўнасць уяўляюць мініячурныя зместам звязаныя з беларускай гісторыяй, — «Рагнеда і Рагвалод», «Бітва на Нямізе», пра паланенне і вызваленне Усяслава Чарадзея...

Багуслаў Радзівіл складаў евангелісцкія гімны. Шмат займаўся мецэнацтвам. Важнай крыніцай успрымаецца сёння і яго багатая эпістальная спадчына. А яшчэ трэба сказаць аб тым, што князь заўсёды ўмеў распазнаваць людзей ініцыятыўных, таленавітых, ахвотна запрашаў іх да сябе на службу. Таму і знаходзіліся ў яго акружэнні вучоныя, дзеячы культуры.

У іх шэрагу быў і картограф, інжынер Юзаф Наронскі, які на службу да Радзівілаў паступіў каля 1644 года. Спачатку выконваў даручэнні Януша Радзівіла, а пасля і Багуслава. У 1644 годзе Наронскі склаў план мястэчка Любчы і ваколіц, а ў 1645—1653 гадах праводзіў геадэзічныя здымкі, складаў карты маёнткаў Свядасць, Мерач, Біржы і інш. Наронскі напісаў трохтомны дапаможнік «Кнігі матэматычных навук», з якога захавалася толькі «Геаметрыя». З-за ганенняў пратэстантаў мусіў пераехаць у Прусію, дзе знайшоў яшчэ большую падтрымку Багуслава. Складаў карты старостваў і генеральную карту Прусіі, распрацаваў план каналаў для злучэння Мазурскіх азёраў, рэк Прэголя і Дзейма з Нёманам. Рабілася гэта для ажыўлення гандлю Прусіі з Вялікім княствам Літоўскім і Расіяй. Выкарыстаўшы некаторыя звесткі з кнігі К. Семяновіча «Вялікае мастацтва артылерыі», Наронскі напісаў працу «Артылерыя». Ён таксама аўтар «Праўдзівага сведчання гісторыі пра найвышэйшую манархію скіфаў і сарматаў».

Спрычыніўся Багуслаў і да лёсу беларускага мемуарыста, грамадскага дзеяча Станіслава Незабітоўска-

га, які, будучы на службе ў Радзівілаў, доўгі час жыў у Слуцку. Праўда, у стасунках з князем ён знаходзіўся нядоўга, але ўплыў на яго Багуслаў аказаў вялікі. Верагодней за ўсё, менавіта дзякуючы яму Незабітоўскі праявіў вялікую цікавасць да гісторыі, а пазней напісаў багатыя на фактычны матэрыял успаміны пра падзеі 1682—1700 гадоў на Случчыне і Наваградчыне. Вядома, Незабітоўскі знаходзіўся ў ліку тых шчасліўчыкаў, хто меў доступ да багаццяў князевай бібліятэкі, а Багуслаў ахвотна адкрываў свае кніжныя скарбы адукаваным людзям, не зважаючы на іх сацыяльную прыналежнасць.

Пра Багуслава Радзівіла сапраўды можна напісаць яркую прыгодніцкую кнігу. Але будзе яшчэ лепш, калі пра яго з'явіцца кніга як мага больш аб'ектыўная, у якой у чымсьці авантурная фабула не заслоніць таго добрага, што зроблена князем у імя Бацькаўшчыны. А зрабіў ён вельмі шмат, бо быў гэта і авантурыст, аднак авантурыст з душой дзяржаўніка.

ПАЛОН, ЯКІ ПАЙШОЎ НА ПЛЁН

Людвік Сяніцкі

Браты Сяніцкія адчувалі сябе не лепшым чынам. У гэткім становішчы знаходзілася і іх бліжэйшае акружэнне. А перажываць было чаго. Яны, якія неаднойчы глядзелі смерці ў вочы і былі добра загартаваны ў баях, пачуўшы папярэджанне, што ў бок замка ляціць бомба, як тыя палахліўцы, сіганулі з-за сталоў, на якіх стаялі дарагія віны і багатая закуска, каб хутчэй знайсці прытулак у склепах палаца. Хавацца, праўда, даводзілася неаднойчы і дагэтуль, але то было ў час вядзення баявых дзеянняў, калі і з аднаго, і з другога боку не шкадавалі ні снарадаў, ні ядраў, ні бомбаў, а спецыяльны чалавек, які дзяжурыв на гарышчы палаца, папярэджаў, калі заўважаў, што непрыяцель збіраецца паслаць чарговую бомбу.

Аднак гэтым разам маскоўцы нагадалі аб сабе ў час абеду, і бомба, праламаўшы страху і столь, нарабіла шмат бяды. Яна ўпала на стол, перакуліла яго разам з напоямі і закуссю, а выбуховая хваля была такой моцнай, што павылятала шкло ў вокнах. Аднак нават не гэта сапсавала настрой. Усе настолькі напалохаліся, што ў сваіх сховішчах правялі некалькі гадзін. Быццам паралізавала кожнага, пазбавіла магчымасці цвяроза ацэньваць становішча, у якім апынуліся.

Раней жа адразу прыходзілі ў сябе, і не паспявалі маскоўцы прадоўжыць бамбаванне, як атрымлівалі ў адказ адпаведны «падарунак». Разлік велізарнай гарматы, выплаўленай у Магілёве, якую называлі галандкай, бо пры вырабе яе выкарысталі замежную тэхналогію, не драмаў і добра ведаў сваю задачу, таму па першым жа загадзе адпраўляў 52-фунтовы «гасцінец». Абыходзіўся ён абаронцам

Быхава, канечне, не тання — на адзін выстрал ішло 45 кілаграмаў пораху, затое і эфект атрымліваўся належны. Лішні раз упэўніўшыся, чаго варта «галандка», маскоўцы доўга не маглі прыйсці ў сябе.

Цяпер жа падобнае перажывалі самі абаронцы і ў першую чаргу іх камандзіры — губернатар Быхава Крыштоф Казімір Сяніцкі і яго стрыечны брат віцэ-губернатар Людвік Сяніцкі. Разгубленасці ім надало нават не тое, што пасля трапнага пападання бомбы палац знаходзіўся ў такім стане, што далей і гаворкі не магло ісці аб тым, каб у ім адчуваць сябе бяспечна і ўтульна. Хоць і не прызнаваліся адзін аднаму ў гэтым, але не тое што не хацелася працягваць абед, а нават заходзіць туды не ўзнікала жадання. Не быў і своечасова аддадзены загад «пачаставаць» маскоўцаў бомбай-другой, пасланай «галандкай».

— А мо ўсё ж дамо ім перцу? — першым парушыў маўчанне Людвік.

— Ты пра што? — не зразумеў Крыштоф Казімір.

— «Галандка» магла б папсаваць ім настрой...

— Позна, — як адрэзаў Крыштоф Казімір.

— Што позна? — цяпер ужо ў недаўменні спытаў Людвік.

— Трэба было адразу страляць, а то спалохаліся, пахаваліся, як тыя мышы. Можна падумаць, што яны цяпер чакаюць нашага адказу. Зразумелі, што дасягнулі таго, чаго хацелі, таму недзе і радуюцца.

— Хто б мог падумаць, што пацэляць акурат сюды, дзе мы палуднавалі?

— Не толькі ад гэтага мне прыкра. — Крыштоф Казімір паглядзеў на брата, быццам вывучаючы яго.

Ад гэтага доўгага, пранізлівага позірку Людвіку стала неяк не па сабе, нават з'явілася адчуванне, што той збіраецца яго ў чымсьці папракнуць — нібыта ён, Людвік, вінаваты, што апошнім часам маскоўцы перахапілі ініцыятыву і абаронцам Быхава становіцца ўсё цяжэй і цяжэй стрымліваць іх наступ. Хацеў быў штосьці сказаць у сваё апраўданне, напамніць, што абодва ў аднолькавай ступені нясуць адказнасць за становішча, якое склалася, але, відаць, і Крыштоф Казімір таксама пра гэта думаў, таму апырэдзіў Людвіка, сказаў так, каб адразу зняць беспадстаўныя прэтэнзіі адзін да аднаго:

— Ды не будзем шукаць вінаватых. Кожны з нас штосьці недагледзеў...

— Але трэба думаць, што рабіць далей,— падаў голас Людвік.

— А я пра што, браце?

Людвіка здзівіў нават не гэты надзівя свойскі зварот, які дазваляў сабе Крыштоф Казімір толькі ў хвіліны найбольшай адкрытасці і шчырасці, звычайна калі яны знаходзілі паміж сабой асаблівае паразуменне, а тое, як усё было прамоўлена: не тое каб ціха, а гэтак стомлена, быццам патрабавала вялікіх высілкаў, і Людвік, зірнуўшы на брата, нечакана заўважыў для сябе, што той апошнім часам вельмі здаў. Нават крыху згорбіўся, а вочы запалі, і пад імі з'явіліся вялікія мяшкі. А Крыштоф Казімір усяго на шэсць гадоў старэйшы за яго. Далася брату гэтая абарона Быхава, не прайшлі бясследна і іншыя баі, што патрабавалі вялікіх фізічных і маральных сіл. Хацеў параіць яму менш турбавацца сёння, бо і так дзень быў, як ніколі, цяжкі, але Крыштоф Казімір і гэтым разам апырэдзіў яго:

— Толькі позна ўжо сёння, браце, прымаць нейкія рашэнні.

Людвік падтрымаў яго:

— Пераначуем — болей пачуем.

...Назаўтра прачнуліся ледзь не з першымі промнямі сонца. Магчыма б, і паспалі яшчэ, ды маскоўцы не збіраліся пакідаць іх у спакоі. Толькі развіднела, як пачалі закідваць горад бомбамі. Разумелі, што перавага на іхнім баку, ды і не маглі не ведаць, што абяцаную падтрымку з боку Сапегаў і шведскага караля Карла XII Сяніцкія так і не атрымалі. Дайшлі да іх чуткі і пра тое, што мірнае насельніцтва толькі пад пагрозай смерці ўзяло ў рукі зброю і заняло абарончыя пазіцыі. Бадай, ведалі таксама, што прыцягненне яго, як для ўдзелу ў баях, так і для ўмацавання горада і замка, прымусіла братоў часам праяўляць жорсткасць, а гэта выклікала незадавальненне. Таму бесперапыннымі бамбардзіроўкамі хацелі пасеяць сярод жыхароў Быхава паніку, спадзеючыся, што яна перадасца і салдатам. А каб псіхалагічны эффект быў моцны, выбіралі моманты, калі менш за ўсё ў горадзе чакалі нападу. Пасылалі дзесяткі, сотні бомбаў і ядраў ці ў абед, ці пад вечар, а цяпер выкарысталі ранака.

Хоць назіральнік па-ранейшаму добра ведаў сваю справу і стараўся загадзя папярэдзіць, што трэба чакаць чарговую бомбу, гэтым ранкам Крыштоф Казімір не асабліва прыслухоўваўся да яго напамінкаў і нават ігнараваў папярэджанні, даючы зразумець, што яго не запалохаеш.

Гэтым сваім спакоем ён надаў яшчэ большай упэўненасці і Людвіку, які пасля ўчарашняга выпадку ў час абеду таксама паспеў прыйсці ў сябе і разумеў, што абавязкова трэба прымаць рашучыя меры, каб даць належны адпор маскоўцам, хоць у душы і сумняваўся, ці магчыма з поспехам для сябе выйсці з сітуацыі, якая склалася.

Адчувалася, што гэтую трывогу падзяляюць палкоўнікі Ліндорф і Берлінкурт. Ды ніхто ўголас нічога не выказваў. Чакалі, якое рашэнне прыме Крыштоф Казімір Сяніцкі — як старэйшы па вайсковым званні: ён з'яўляўся генералам артылерыі Вялікага княства Літоўскага. А яшчэ і таму, што менавіта ён сваімі дзеяннямі выклікаў наступленне маскоўцаў на Быхаў. То няхай і шукае выйсце.

Сяніцкі-старэйшы таксама добра разумеў, што рашаючае і нават апошняе слова хутчэй за ўсё будзе за ім, але не спяшаўся паведамляць аб сваім намеры. Ды не таму, што баяўся браць на сябе адказнасць — гэта якраз яго ніколі і не палохала, а таму, што даўно прыйшоў да высновы: у складаных сітуацыях лепей выслухаць усіх. І ў пацвярджэнне гэтаму, сабраўшы вышэйшых афіцэраў, заявіў:

— Панове! Згодзен выслухаць кожнага!

Запанавала цішыня. Адчувалася, што ніхто не хоча высоўвацца наперад, а таму чакае, што спярша скажа сусед.

Крыштофу Казіміру давалося нагадаць:

— Час прыспешвае!

Кожны пачаў даводзіць сваё. Меркаванні, як і чакаў Крыштоф Казімір, падзяліліся. У чым сышліся ўсе, дык у тым, што супраціўленне трэба працягваць. Аднак разумелі магчымасць яго толькі ў тым выпадку, калі ўдасца сабрацца з сіламі. Найбольш правільнае выйсце ў гэтай сітуацыі — дачакацца падтрымкі. У крайнім выпадку прасіць у маскоўцаў перадышкі, растлумачыўшы неабходнасць яе тым, што хочуць падумаць, як быць, не выключаючы і магчымасць здацца ў палон. Самім жа ў гэты час заняцца далейшым умацаваннем горада і адначасова паслаць ганцоў па дапамогу. А яшчэ ўсе заявілі, што да апошняга будуць трымацца разам.

Гэта Крыштофа Казіміра асабліва ўзрадавала, хоць ён і не сумняваўся ў адданасці кожнага агульнай справе, пра што і нагадаў паплечнікам:

— А цяпер, панове, паколькі ў нас аднадушша наконт таго, каб прасіць у маскоўцаў час на роздум, давайце вызначым, які варыянт лепшы.

— Думаю, трэба прасіць тыдні два, — прапанаваў Людвік і патлумачыў: — Калі больш, можна выклікаць падзэрэнне, а за больш кароткі час не ўдасца атрымаць падмогу, дый работы на тэрыторыі замка стае.

Прапанову Людвіка падтрымалі.

Пагадзіўся з ёй і Крыштоф Казімір.

— То і не будзем марудзіць. Пакліч барабаншчыка! — загадаў ад'ютанту.

Праз некалькі хвілін барабаншчык, дакладна праінфармаваны наконт таго, што перадаць маскоўцам, пакінуў гарадскую браму. Як толькі выйшаў за яе, раздаўся гучны пошчак — першы напамінак аб тым, што ў распалажэнне маскоўскага войска накіроўваецца пасланец Сяніцкіх. Пераадолеўшы палову шляху, барабаншчык паўторыць пошчак, каб ніякага сумнення не з'явілася ў ягоным добрым намеры. А ўжо перад самым варожым лагерам ударыць палачкамі трэці раз...

Барабаншчык даўно знік за брамай, а Людвік усё ніяк не мог прыйсці ў сябе. І не таму, што яго, як і брата, дый як і іншых вышэйшых афіцэраў, не пакідаў трывожны роздум наконт таго, як можа ўсё скласціся ў далейшым. Чамусьці яму, калі пачуўся гэты пошчак, падалося, што быццам нешта важнае абрываецца ў душы, а са знікненнем яго губляецца тое трывалае, якое да нядаўняга часу, да гэтага вызначальнага моманту надавала моцы і ўпэўненасці, а цяпер сваёй адсутнасцю пазбаўляе таго апірышча, без якога цяжэй жыць дый жыць па-ранейшаму ўжо немагчыма.

Людвік вельмі здзівіўся такому адчуванню, бо ніколі не назіраў за сабой чагосьці падобнага. Ніколі не было ў яго і асаблівага жадання капацца ў сабе, а тым больш адсутнічала сентыментальнасць. А тут нечакана стала неяк асабліва маркотна, нават да таго тужліва, што становілася цяжка саўладаць з пачуццямі. Хто ведае, магчыма, калі б нікога не знаходзілася побач, употай выцер бы здрадлівую слязу.

Інтуітыўна прадчуваў будучыя перамены ў жыцці, але якімі яны будуць, пакуль не ведаў. А рэзкі адлік зменам у яго біяграфіі, па сутнасці, быў звязаны з гэтым момантам, калі абаронцы Быхава апынуліся перад выбарам, як быць далей. Усе спадзяванні яны ўскладалі на тое, што маскоўцы дадуць перадышку, аднак не ведалі, што іхні лёс ужо прадвызначаны, бо, не дачакаўшыся жаданай

падмогі, вымушаны будуць горад здаць. Не ведаў гэтага і Людвік...

...Сяніцкія (паводле іншых звестак, Сініцкія і нават Бонч-Сініцкія ці Сініцкія-Бонч, ва ўсякім разе пад такім двайным прозвішчам у некаторых дакументах згадваецца Крыштоф Казімір) паходзілі са шляхецкага роду герба Бонча. З яго прадстаўнікоў найбольш вядомыя стрыечныя браты Крыштоф Казімір і Людвік.

Старэйшы быў сынам Веспасіяна Сяніцкага і нарадзіўся ў 1671 годзе. Наконт з'яўлення на свет Людвіка Сяніцкага звесткі больш дакладныя: 2 лютага 1667 года. Або два прымалі актыўны ўдзел у Паўночнай вайне, а Людвік далучыўся да гэтых падзей дзякуючы брату, які спачатку ваяваў на баку рускіх і праславіўся ў час аблогі Быхава ў 1702 годзе.

Уладальнік Быхава К. Сапега, калі ў 1700 годзе пачалася Паўночная вайна, падтрымліваў Карла XII, а пасля — шведскага стаўленіка Станіслава Ляшчынскага. Польскі кароль і курфюрст Саксоніі Аўгуст II знайшоў саюзніка ў асобе рускага імператара Пятра I і выступіў супраць Ляшчынскага і яго прыхільнікаў. Вынікам іх саюзу і стала аблога Быхава, якая пачалася 29 жніўня 1702 года. На падмогу саюзнікам паспяхаліся Нежынскі, Старадубскі і Прылуцкі казацкія палкі пад камандаваннем наказнога гетмана запарожскага войска палкоўніка Міхаіла Міклашэўскага, а таксама войска генерала артылерыі Вялікага княства Літоўскага Крыштофа Казіміра Сяніцкага, які на той час быў харунжым наваградскім і адміністратарам Магілёўскай аўтаноміі, у складзе Беларускай дывізіі, конніцы беларуска-літоўскіх татар і батарэі артылерыі. У яе ўваходзіла і пятнаццаць вялікіх гармат, у тым ліку і «галандка». Неўзабаве падышлі яшчэ два казацкія палкі.

Паспяховае ўзяцце Быхава адбылося найперш дзякуючы высокаму ваеннаму майстэрству Крыштофа Казіміра. Для непрыкметнага і бяспечнага набліжэння да праціўніка, а затым для акружэння горада ён паспяхова выкарыстаў так званыя апрошы — загадаў спешна выкапаць вузкія, але глыбокія зігзагападобныя равы. Затым былі зроблены шматлікія падкопы пад гарадскія валы і сцены. І ўвесь час працягваўся бесперапынны артылерыйскі абстрэл, у час якога асаблівы эффект мела «галандка».

І ўсё ж Быхаў для Сяніцкага стаў цяжкім выпрабаваннем. Абаронцы аказалі жорсткае супраціўленне. Гарнізон,

якім камандавалі пярнаўскі падкаморы Мікалай Більдзюкевіч і быхаўскі губернатар оберст-лейтэнант Якуб Дэро, пратрымаўся да 10 кастрычніка, пасля чаго мусіў прысягнуць каралю Аўгусту II.

Горад і замак разам з усімі 30 гарматамі, што былі ў ім, а таксама з усёй амуніцыяй перайшлі да Крыштофа Казіміра, частка гарнізона і наёмнікі былі пераведзены ў Магілёў. Папоўніўся ж быхаўскі гарнізон за кошт 400 гвардзейцаў караля. Крыштоф Казімір быў прызначаны губернатарам Быхава і адміністратарам Быхаўскага графства. Праз год ён стаў генерал-маёрам Вялікага княства Літоўскага і мечнікам Княства. Апошняя пасада лічылася асабліва ганаровай, бо мечнік, ці, інакш кажучы, мочны, у час вялікіх урачыстасцей у краіне ішоў наперадзе манарха і нёс аголены меч — сімвал вайскавай славы.

Людвік Сяніцкі ўдзелу ў аблозе Быхава не прымаў, але менавіта паспяховае завяршэнне яе, а ўслед за гэтым рост аўтарытэту брата паспрыялі таму, што ён таксама заняў адказныя пасады. Спачатку быў адміністратарам Магілёўскай аўтаноміі, а потым стаў віцэ-губернатарам Быхава, падстолі Вялікага княства Літоўскага, а падстолі з'яўляўся намеснікам стольніка, які ў час урачыстых абёдаў кіраваў сервіроўкай святочнага стала і адказваў за своечасовую падачу страў.

Аднак найбольш важная пасада, якую займаў Людвік, — гэта рэгіментар. Так называлі часовага намесніка гетмана, які браў на сябе ягоняя абавязкі ў час адсутнасці апошняга па розных прычынах: у выніку смерці, хваробы, палону... Ён узначальваў усё войска Кароны ці Княства альбо яго частку ў час баявых дзеянняў ці знаходжання на зімовых кватэрах. Апошняе тычылася і Людвіка Сяніцкага. Дарэчы, рэгіментарам быў і Крыштоф Казімір, які некаторы час камандаваў Беларускай дывізіяй.

Ды слава — рэч такая, што той, хто спазнаў яе, часам пачынае пераацэньваць свае магчымасці. Так атрымалася і з Крыштофам Казімірам. Стаўшы адзіным правіцелем не толькі Быхава, а і Быхаўшчыны і прыбраўшы да сваіх рук, па сутнасці, усе прыбыткі Магілёўскай аўтаноміі, ён гэтым не задаволіўся. Сапраўды: чым больш ясі, тым больш есці хочацца.

Крыштоф Казімір знайшоў хаўруснікаў, якія разважылі, што ад падтрымкі Аўгуста II карысці мала дый хаўрус з Пятром I дае куды менш, чым можа даць наладжванне

належных кантактаў з Сапегамі і Карлам II. У свае сакрэты пасвяціў брата, а Людвік не толькі ўхваліў яго намеры, але і заявіў, што пры першай жа неабходнасці падтрымае войскам.

У братоў не было сумнення, што іхняя здрада, а тое, што адбылося, інакш і не назавеш, не пройдзе беспакarana і першы ж удар рускае войска скіруе на Быхаў. Але паколькі Людвік Сяніцкі ў гэты час знаходзіўся ў Магілёве, усе клопаты па падрыхтоўцы Быхава да наступлення праціўніка ўзяў на сябе Крыштоф Казімір. Праўда, і сам Быхаў, і замак у гэты час і так уяўляўлі непрыступную цытадэль, дзе знаходзілася шмат пешага і коннага войска, а таксама ў дастатковай колькасці гармат.

Толькі гэтага Крыштофу Казіміру падалося мала. Ён загадаў прывезці ў Быхаў як мага больш тоўстых калод і звыш дзесяці вазоў вялікіх шрубаваных нажоў. Пасля гэтых нажы былі ўвагнаны ў калоды, а таксама ў бярвенні, і ўсё патаемна паставілі вакол гарадскога вала, каб у час штурму непрыяцель напаткаў перад сабой непрадбачаную перашкоду.

Бунт нядаўняга саюзніка прывёў Пятра I у ярасць, а яшчэ больш яго азлобіла тое, што Сяніцкі-старэйшы выкраў грошы з царскай казны, якія накіроўваліся на выплату жалавання рускім палкам. А пра тое, што казна ў дарозе, Крыштоф Казімір даведаўся ад аднаго са сваіх людзей, які напаткаў яе пад Барысавам. Адразу паслаў туды каля паўсотні вояў. Яны перахапілі абоз з каштоўным грузам у лесе і перабілі большую частку аховы, а астатнія ў паніцы ўцяклі. Грошы ж былі забраны.

Пётр I спешна адправіў пад Быхаў некалькі дзесяткаў палкоў пад камандаваннем вопытных генералаў Баўра, Валконскага, Фонвердэна і інш. Аднак маскоўскае войска па прыбыцці адразу на штурм не пайшло, а абмежавалася залпамі з лёгкіх гармат, а пасля на абаронцаў абрынуліся бомбы, якія, праўда, не нанеслі вялікай шкоды. Гэта, а таксама своечасовы прыход на падмогу Людвіка са сваім войскам і спадзяванне, што не пакінуць у бядзе Сапегі і Карл XII, надавала Сяніцкаму-старэйшаму ўпэўненасці.

Яе неўзабаве паменшала, бо праходзіў час, а абяцанні Сапегаў і шведскага караля так і не ажыццявіліся. Затое маскоўцы актывізаваліся, пачаўшы моцнае бамбаванне горада і замка. Калі ж яны не спыніліся некалькі дзён запар, стала зразумела, што ўтрымаць Быхаў наўрад ці ўдасца.

У горадзе пачаліся пажары, а потым быў разбураны і палац. Нічога не заставалася, як прасіць у рускіх перадышкі...

...Барабаншчык вярнуўся ні з чым. Спадзяванне на лепшае, аднак, яшчэ цеплілася, бо маскоўцы канчатковага адказу на прапанову абаронцаў Быхава не далі, абяцалі падумаць.

Чакаць давялося нядоўга. Назаўтра ж здалёку пачуўся знаёмы барабанны пошчак, які не выклікаў сумнення, што да горада спяшаецца пасланец рускіх. Крыху наблізіўшыся, ён зноў ударыў у барабан, а ўжо ля самай гарадской брамы трэці раз зрабіў гэта.

Яго сустрэлі, як самага дарагога гасця. Нават налілі кварту гарэлкі. Праўда, доўга вадзілі з завязанымі вачыма па горадзе, потым па замку. Пры гэтым грукалі зброяй, гучна размаўлялі — усё рабілася для таго, каб пераканаць барабаншчыка, якое добрае ўзбраенне ў абаронцаў і як іх шмат знаходзіцца ў горадзе і замку. Ды ўсе гэтыя намаганні былі марныя.

Выпіўшы гарэлку і падзякаваўшы за гасціннасць, рускі пасланец сказаў:

— Нашы панове-генералы не могуць даць вам два тыдні на роздум.

— А колькі? — запытаўся Людвік.

— Толькі тры дні.

Не паспеў Людвік выказаць здзіўленне, як у гаворку ўмяшаўся Крыштоф Казімір:

— Тры дні дык тры дні. Асаблівай розніцы для нас няма. Усё адно здатны даць належны адпор. Так і паведамі панам-генералам. — Наўмысным спакоем і як бы вонкавай абыякавасцю ён хацеў запэўніць рускага пасланца ў тым, што ў абаронцаў Быхава і сапраўды справы ідуць добра. — А табе дзякуй, — і, у пацвярджэнне ўдзячнасці, наліў яму яшчэ гарэлкі і падарыў некалькі залатых дукатаў.

Развітаўшыся з барабаншчыкам, Крыштоф Казімір зноў пачаў раіцца з надзейнымі сябрамі. Нічога не хаваў ад іх, дый яны самі цудоўна разумелі, што супраціўляцца далей няма ніякага сэнсу. Адзінае выйсце ў тым, каб умова, якія збіраліся прапанаваць рускаму камандаванню, не былі для яго ганебнымі, дазвалялі з гонарам выйсці з гэтага складанага становішча, калі сталася відавочна, што без задачы Быхава не абысціся. А на абдумванне гэтых умоў заставалася тры дні.

Адведзены маскоўцамі час вырашылі выкарыстаць з найбольшай карысцю для сябе. Крыштоф Казімір папрасіў

кожнага прапанаваць тое, што, на яго погляд, абавязкова неабходна ўлічыць, здаючыся ў палон. Першым, хто ўхваліў падобны намер, быў Людвік. Ён, як і іншыя, хто сабраўся на гэтую надзвычайную раду, глыбока перажываў паражэнне, але і спадзяваўся, што, магчыма, удалася з рускімі памяркоўна разысціся. Дый меў на прыкмеце прапановы, якія дазвалялі дамагчыся гэтага. Канечне, пры ўмове, што маскоўцы не стануць пярэчыць.

Праз дзень раніцой (адтэрміноўваць рашаючы момант ужо не мела ніякага сэнсу) сабраліся зноў, каб зняць рознагалоссі, якія маглі ўзнікнуць. Кожны выказваў свае думкі, а пасля разам гэта абмяркоўвалі. Калі ж якая-небудзь прапанова набірала большасць галасоў, яна адразу праходзіла. А ў выніку ўсё звязлося да наступнага.

Каб пераканаць рускае камандаванне ў шчырасці намераў, Крыштоф Казімір гатовы быў пакаяцца за свае грахі: за тое, што абрабаваў царскую казну, а таксама за праяўленае непаслушэнства, якое і прывяло да бунту. Ён згодзен быў даць слова, што разам з хаўруснікамі, застаўшыся ў жывых, не выступіць супраць «найсвяцейшага цара», але пры ўмове, калі яму дазваляць бесперашкодна выбраць месца жыхарства, якое пажадае. Уся артылерыя горада і замка пасля падпісання пагаднення мусіць застацца на сваім месцы, а змешаны гарнізон Быхава павінен складацца з войск Расіі і Вялікага княства Літоўскага. Адпаведна ў замку будуць адначасова знаходзіцца два каменданты. Важным з'яўлялася і такое палажэнне, як захаванне жыхарам горада і воласці ўсіх іх правоў і прывілеяў. А ўсё пагадненне складалася з трынаццаці пунктаў.

Аб намеры весці перамовы адразу ж пасля таго, як дасягнулі ў сваіх патрабаваннях пэўнасці, паведамілі рускаму камандаванню. Тое паспяхалася прыслаць дэлегацыю, і хоць таксама не абышлося без спрэчак, але ўрэшце рэшт удалося дасягнуць умоў, прымальных для абодвух бакоў.

Ні Крыштоф Казімір, ні Людвік, ні тым больш іншыя вышэйшыя афіцэры, якія знаходзіліся ў Быхаве, не ведалі, што перамовы гэтыя маюць фармальны характар: рускія генералы, якія падпісвалі пагадненне аб міры, ужо мелі на руках царскі загад, паводле якога ім прадпісвалася арыштаваць Сяніцкіх і адправіць у Сібір. Таму маскоўцы толькі рабілі выгляд, што абмяркоўваюць прапановы, стараліся дзейнічаць так, каб іх праціўнікі не запоздылі падвоху і не паспрабавалі ўцячы, хоць гэта было і

малаверагодна, бо ў ваколіцах Быхава даўно размяшчаліся варажыя часці.

Атрымалася так, што лічба 13 для Сяніцкіх стала сапраўды нешчаслівай. А што адбывалася пасля падпісання пагаднення, можна даведацца з «Магілёўскай хронікі» Трафіма Раманавіча Сурты і Юрыя Трубніцкага — дакумента, у якім адведзена значнае месца і згаданым падзеям: «На трэці дзень маскоўскія генералы і афіцэры, ранютка аб'язджаючы замак у самім горадзе, адразу загадалі войску Сініцкага (выкарыстаны такія варыянт напісання прозвішча. — А. М.), каб зброю з сябе знялі, ад гармат і іншых вартаў адышлі, а масква (рускія. — А. М.), як маючыя ў гэтым першынство, загадалі свайму войску мець штонай-пільнейшыя варты. Вайсковых людзей Сініцкага загадана ўзяць пад варту, фугасныя і палкавыя гарматы перавезена ў замак, частка якіх пастаўлена пасярод Быхаўскага рынку. Пасля аб'езду замка генералы і афіцэрская світа, з'ехаўшыся ў Быхаўскім замку, афіцыйна загадалі панам Сініцкім з усімі памочнікамі, дарадцамі і войскам рыхтавацца ў дарогу» (тут і далей пераклад з польскай В. Таранеўскага. — А. М.).

Крыштоф Казімір Сяніцкі, як сведчыць тая ж «Хроніка...», разумеючы, што ўмовы пагаднення не выконваюцца, а яго самога з братам збіраюцца, у чым не сумняваўся, весці пад прымусам, хацеў параіцца са сваімі сябрамі, каб вырашыць, як паводзіць сябе ў падобнай сітуацыі, «але не выйшла, бо масква на раду адзін да другога не дапусцілі, і так стала ў Быхаве вялікая сумяціца». На другі дзень збыліся і самыя горшыя яго прадчуванні. Па прыездзе генерала Баўра «з вялікай вайскавай світай і з другімі генераламі, экапіжамі, трайнямі і вазамі ў Быхаўскі замак, узялі яго пад сваю ўладу. А панам Сініцкім, наказаўшы прыгатаваць параконны паланкін і ўсадзіўшы іх да гэтага паланкіна, загадалі акаваць рукі і ногі і прыставілі вельмі пільны канвой, каб праводзілі ў Сібір».

Няцяжка зразумець стан братоў у гэты момант. Яны, якія прызвычаліся на полі бою смела глядзець праціўніку ў вочы, неаднойчы праяўлялі гераізм, былі подла падмануты. Пасля ўсяго гэтага лёгка ўпасці ў роспач, зняверыцца ва ўсіх і нават рыхтавацца на подласць адказаць подласцю, на здраду — здрадай.

Ды не да такіх людзей адносіліся Сяніцкія. Разумеючы, што самім няма адкуль чакаць дапамогі, у гэты цяжкі для

сябе момант захацелі аблегчыць лёс тым, з кім доўгія гады знаходзіліся поруч, таму, «будучы акаванымі і застаючыся ў вялікай небяспецы, на жывы Бог прасілі генералаў, каб іх слугі, памочнікі і дарадцы, пяхотнае і коннае войска засталіся паводле дагавораў вольнымі».

Ды рускіх генералаў не гэта турбавала. Адчуваючы беспакаранасць, разумеючы ўласную ўсёдазволенасць, яны не толькі рупіліся як мага хутчэй даставіць палонных у Маскву, а і стараліся прынізіць іх пры гэтым прылюдна. А першы раз ажыццявілі свой намер, калі ў канцы ліпеня 1707 года праязджалі праз Магілёў: «Найперш ішла ў поўнай выкладцы і па-ваеннаму ўрачыста, з музыкай і барабанамі, пяхота, потым, з выцягнутымі палашамі, некалькі палкоў драгунаў, потым, перад паланкінам, у якім сядзелі акаваныя Сініцкія, неслі маскоўскія падпрапаршчыкі, паклаўшы на плечы дрэўкі і трымаючы іх каля грудзей, узятых харугвы Сініцкага, якіх было восем доўгіх і шэсць кароткіх, а самі харугвы валакліся краямі каля конскіх хвастоў па самай зямлі. А гэта было зроблена, паводле ваеннага звычаю, дзеля ганьбы і крыўды непрыяцеля, што пераможаны».

Болем адгукалася падобная знявага ў сэрцы. Але кожны з братоў па-свойму перажываў тое, што адбывалася. Крыштоф Казімір у час кароткіх адпачынкаў, калі з'яўлялася магчымасць, спавядаўся і прычашчаўся, а Людвік усю гэтую несправядлівасць трымаў у сабе, стараючыся вонкава заставацца спакойным. І да Бога не звяртаўся, і з братам мала гаварыў. Дый пра што асабліва было размаўляць, калі пра многае паспелі даўно перамовіцца, а спадзяванняў на літасць чакаць не даводзілася.

«Хроніка...» тлумачыць такую яго засяроджанасць, нежаданне выносіць вонкі тое, што на сэрцы, у душы, тым, што «быў кальвінам і блюзнерцам абразоў». А душа ж яго пакутавала не менш, чым братава. І ён не менш, чым Крыштоф Казімір, хацеў знайсці ўратаванне ад гэтай безвыходнасці.

Ды Крыштофу Казіміру было прасцей: звяртаючыся да Бога, прамаўляючы з Богам, ён адкрываў сябе самога ў сабе — новага, не падобнага на ранейшага, і, дзякуючы Усявышняму, знаходзіў у жыцці новы сэнс, дагэтуль невядомы яму, якога не мог спасцігнуць раней, а цяпер зразумеў, што трэба годна жыць у любых умовах, у любых абставінах. Насуперак гэтым умовам і насуперак гэтым абставінам.

Людвік жа шлях уласнага самаспасціжэння адкрыў для сябе не адразу. Як і не адразу знайшоў тое, што вызначыць ягонае далейшае жыццё. І нават знаходзячыся на працягу двух гадоў разам з Крыштофам Казімірам у адным з маскоўскіх манастыроў, няхутка прыйшоў да ўсведамлення, што не ўсё яшчэ страчана і абавязкова настане дзень, калі, як бы цяжка ні даводзілася, можна будзе сказаць: я нарадзіўся нанава, а нарадзіўшыся нанава, мушу жыць далей сумленна, каб не сорамна было глядзець у вочы людзям.

А пасля пачалася дарога ў Сібір. Этап за этапам... І для яго, і для брата, але адпраўлялі іх туды не разам. Пакідаючы ў 1709 годзе Маскву, Людвік і не ведаў, што ім з Крыштофам Казімірам больш ніколі не даведзецца пабачыцца. Як і не здагадваўся, што брату застаецца жыць усяго тры гады. Дый пра свой далейшы шлях, як і жыццё ўвогуле, дакладнага ўяўлення не меў.

Адно ведаў: Сібір — вялікая. Чытаў пра гэта нямала яшчэ тады, калі вучыўся ў Віленскай евангелісцкай школе, а што за людзі там жывуць, які іхні занятак, ведаў мала. У школе падобных звестак пачарпнуць не паспеў. І не толькі з-за абмежаванасці вольнага часу, а і таму яшчэ, што мясціны, якія чым далей знаходзіліся на ўсход, тым менш былі вывучаны, а ў многіх і зусім не ступала нага еўрапейца. У сувязі з гэтым і не было адпаведных публікацый.

Ды што Сібір... Не паспелі праехаць праз Перм, а са здзіўленнем для сябе мусіў зазначыць, што побыт, звычкі, заняткі тамашняга люду надта непадобныя на тое, як жывуць і чым займаюцца жыхары Вялікага княства Літоўскага ці Польшчы. Дый шмат у чым комі-пермякі і комі-зыране, якія насяляюць гэты край, адрозніваюцца ад рускіх, хоць і былі павернуты ў «рускую веру», пра што ён ведаў і дагэтуль, епіскапам Стэфанам Пермскім. Адкрыццём для Сяніцкага стала і тое, што комі па-ранейшаму адухаўлялі агонь, пачціва пакланяліся яго вялікай сіле, якая магла быць то жыццядайнай, прыносячы цяпло і святло, то разбуральнай, калі пачыналіся пажары.

Стараўся больш даведацца, больш запомніць. Гэтае жаданне павялічылася, калі, мінуўшы «зямлю пермскую», «зямлю зыранскую», апынуўся на тэрыторыі, дзе жылі мансі, бо для яго зноў адкрылася шмат нязведанага. Зацікавіўся тым, што мясцовыя жыхары шмат якую апратку шыюць сабе са старанна апрацаванай скуры рыбы. Спачатку не паверыў нават, папрасіў дазволу, каб упэўніцца, што

гэта і сапраўды так, пакратаць рукамі, а задаволіўшы сваю цікаўнасць, шмат распытваў у народа мансі пра асноўныя яго заняткі. Высветлілася, што асаблівай папулярнасцю ў мансі карыстаецца лоўля рыбы. А на запытанне, які бог у іх галоўны, пачуў, што ханты «вадзе як богу пакланяюцца».

Дзе б ні праязджаў Людвік Сяніцкі, а шлях яго праягаў праз Перм, Верхатур'е, Табольск і далей у Якуцк, дзе знаходзіўся да 1722 года, пакуль не атрымаў амністыю, паўсюдна знаходзіў нямала таго, што не проста выклікала цікаўнасць, а жаданне запомніць многае, каб па вяртанні на радзіму расказаць пра ўсё тым, хто не мае магчымасці пабываць у далёкіх краях. А што дамоў абавязкова вернецца, не сумняваўся. Упэўненасць яго ніколі не пакідала, а асабліва павялічылася пасля таго, калі даведаўся ад ссыльных, якія трапілі ў Якуцк раней, што многія дажываюць да вызвалення. З гэтым спадзяваннем і жыў, а жыў таму, што меў выразна акрэсленую мэту.

Па вяртанні на радзіму жаданне расказаць пра ўбачанае з'явілася, аднак, не адразу. І на тое было некалькі прычын. Галоўная ў тым, што знаходжанне ў далечыні ад родных мясцін не прайшло для яго бяспследна. Ёсць нават сведчанні, што прыехаў назад цяжкахворым, а хвароба была не якая-небудзь, а псіхічная — страціў розум. Праўда, калі гэта і сапраўды так, дык невядома, калі вылечыўся. А паправіўся, відаць, хутка, бо ўжо ў 1733 годзе належаў да тых 12 тысяч чалавек, якія выбралі каралём Рэчы Паспалітай Станіслава Ляшчынскага.

Да гэтага Ляшчынскі, як вядома, кіраваў Каронай у 1704—1709 гадах. Але ягоная палітыка не спадабалася тым, хто арыентаваўся на Расію. Расія не пагаджалася з абраннем Ляшчынскага каралём і цяпер. Неўзабаве пасля галасавання на яго карысць, якое адбылося 12 верасня 1733 года, праз Беларусь і Літву ў Варшаву прыйшла армія пад кіраўніцтвам расійскага генерал-фельдмаршала Б. Мініха для навядзення парадку, і 5 кастрычніка пад яе аховаю меншасцю выбаршчыкаў каралём быў выбраны Аўгуст III.

Як бачым, Людвік Сяніцкі ў ссылцы не перавыхаваўся і не збіраўся мяняць пазіцыі на карысць Расіі. Дарэчы, і пасля гэтага не адышоў ад актыўнага жыцця: у 1736—1746 гадах быў рэтаўскім цівуном.

Не браўся Сяніцкі за напісанне сваіх назіранняў яшчэ і па той прычыне, што доўгі час не ставіў перад сабой

падобнай задачы. Дый, і знаходзячыся ў этапнай дарозе, і па прыездзе ў Якуцк якіх-небудзь сістэматызаваных запісаў не веў. Захаваліся толькі тыя ўражанні, назіранні, якія зберагла памяць, а таксама сёе-тое з занатаванага. З цягам часу ўзяцца за пяро, відаць, падказаў нехта са знаёмых. Магло стацца і так, што на такое рашэнне паўплывала тое, што сярод публікацый, прысвечаных падарожжам у невядомыя землі, не знайшоў тых, якія расказваюць пра Сібір і Далёкі Усход.

Ва ўсякім разе, у 1754 годзе ў Вільні выйшла кніга Сяніцкага з назвай, што нават у кароткім варыянце вельмі ўскладненая: «Дакумент асаблівай міласэрнасці божай, што цудоўна пераводзіць з кальвінісцкай секты пэўнага слугу і паклонніка божага ў Хрыстовы касцёл» і, як няцяжка заўважыць, па сутнасці, не мае ніякага дачынення да свайго зместу. Ды справа не ў назве. Гэтыя запіскі ўяўляюць вялікую цікавасць таму, што даюць даволі пераконаўчую карціну жыцця народаў Сібіры ў час, калі пачыналася яе асваенне, а прыцягнуты шматлікі этнаграфічны матэрыял, у супастаўленні з сённяшнімі звесткамі, дазваляе адчуць змены, якія адбыліся там з часу, калі ў гэтых краях знаходзіўся наш зямляк. Нарэшце, не трэба забываць, што Сяніцкі са сваёй кнігай стаяў ля вытокаў падарожнага жанру, прытрымліваючыся храналагічнага прынцыпу падачы фактычнага матэрыялу і адштурхоўваючыся ў асноўным толькі ад асабістых назіранняў.

Імі карыстаўся ён і тады, калі гаварыў пра ненцаў, ці, як іх тады называлі, самаедаў. Прызнаваўся, што іх «бачыў толькі праездам па Абі». Па сведчанні Сяніцкага, ненцы «носяць у якасці апраткі аленевыя скуры, ніяк не сшытыя, а толькі вырабленыя, з пярэднімі нагамі, у якія засоўваюць рукі». Каб было цяплей, яны звычайна апраналі на сябе дзве скуры. Адна размяшчалася шэрсцю да цела, а другая, што была паверх першай, шэрсцю наверх.

Меў на ўвазе так званую маліцу, якая і сапраўды карысталася ў ненцаў вялікай папулярнасцю. Праўда, не паспеў заўважыць, што маліцай апратка гэтага народа не абмяжоўвалася. Карысталіся ненцы таксама скуранымі штанамі і абуткам з меху.

Не магло, вядома, не здзівіць Сяніцкага і тое, што туземцы ў якасці цяглавой сілы выкарыстоўваюць сабак, бо нічога падобнага дагэтуль яму бачыць не даводзілася: «як коней запрагаючы ў нарты». Нарты ж былі такога памеру:

«пяць аршынаў у даўжыню і толькі тры чвэрткі аршына ў шырыню». Яны нагадвалі сабой звычайныя санкі, але былі вельмі ўмяшчальнымі, дазвалялі класці на іх да сарака пу-доў грузу.

Тлумачачы паходжанне самога наймення «самаеды», Сяніцкі, на жаль, паўтарыў памылку, якую можна знайсці і ў сведчаннях іншых падарожнікаў, хто прыкладна ў аднолькавы з ім час ці пазней пабываў у гэтых мясцінах. Звязаў гэта з тым, што ненцы ўжываюць у ежу сырое мяса. Хоць гэта не так. Дый сырым мясам яны сваё харчаванне не абмяжоўвалі, любілі таксама варанае і смажанае.

Разгорнутае апісанне Сяніцкі прысвяціў эвенкам: «Потым прывезлі нас у Енісейск, адкуль зямля тунгуская пачынаецца; мова ў іх іншая, непадобная да моў іншых народаў; ходзяць яны ў незвычайнай апраўцы з вырабленых звярыных скур, сшытых па іх спосабу замест нітак скручанымі аленевымі жыламі. Аленеву шэрсць, афарбаваную ў чырвоны колер, вакол апраўкі па падолу замест бахрамы, хвасты ззаду выразаныя пакідаюць, на галовах носяць... ззаду адну заплеценую касу». Далей сведчыў, што гэтыя «людзі вялікага росту; у глухіх лясах пастаянна ловяць і страляюць розных звяроў, здабываюць ляснога звера дзеля апраўкі, харчу і даніны цару». Меў на ўвазе ясак, які эвенкі, як і іншыя народы Сібіры, плацілі пушнінай.

Гэтыя дый іншыя сведчання, як няцяжка заўважыць, па сутнасці, пазбаўлены мастацкасці. Сяніцкі пісаў па прыняццю: убачыў, запомніў, раскажаў, але карысць ад яго занатовак вялікая. Асабліва яна выклікала інтарэс у ягоных сучаснікаў, стала свайго роду візітоўкай у далёкія землі, да невядомых народаў.

Якое сведчанне ні возьмеш, яно абавязкова несла ў сабе новую інфармацыю, было адкрыццём. Для прыкладу, тагачаснаму чытачу было цікава даведацца, што эвенкі трымалі хатніх аленяў. На самцах ездзілі, а самак даілі, як кароў, а яшчэ, паводле слоў Сяніцкага, «гэтыя тунгусы пастаянных дамоў не маюць, увесь час з месца на месца пераязджаюць, каб карміць аленяў; на тых жа аленях перавозяць свае юрты, па-польску палаткі».

І не так важна, што ў дадзеным выпадку ён блытаў лёгкія канічны шалаш эвенкаў, што і сапраўды выкарыстоўваўся як паходнае жылло, з юртамі, характэрнымі для народаў Цэнтральнай Азіі, якія вялі вандроўны лад жыцця і пасвілі жывёлу. Уражанні, пачэрпнутыя з кнігі, выклікалі

жаданне з тым, пра што даведаўся, у чымсьці нават паспрачацца, бо часам настолькі нечакана яно выглядала. Не ў апошнюю чаргу і тое, што эвенкі ў сваім жытле заўсёды, не зважаючы на тое, якая пара, трымалі ўваход адчынены: «зімой сядзяць каля свайго агменю аголеныя», а ўваход вакол снегам засыпаны.

А дзе яшчэ людзі маліліся такому богу: «Бог у іх чорны мядзведзь (і тут Сяніцкі памыліўся, эвенкі маліліся на бурага мядзведзя.— А. М.), і калі ім надараецца калі-небудзь забіць мядзведзя, тады над забітым скачуць, крычаць, просяць прабачэння, што зрабілі гэта не па сваёй волі, а па загаду, таму што і ружжо рускія зрабілі, порах рускія далі, загадаўшы, каб абавязкова мядзведзяў стралялі, знаходзячыся пад іх уладаю, павінны выконваць іх загады...» Таму і звярталіся да забітага мядзведзя: «Ты на нас не сярдуй», «а калі ім калі-небудзь пашанцуе ў паляванні на звера, тады робяць памост з трох жэрдак і развешваюць на ім ласіныя ці аленьвыя скуры ў гонар мядзведзя, аддзячаючы за ўдачу».

Расказваючы пра веру эвенкаў, Сяніцкі выступаў першапраходцам і пры гэтым дасягнуў праўдзівасці, а што згаданы народ пакланяўся мядзведзю, засведчылі пазнейшыя даследчыкі. Культ мядзведзя меў вытокі яшчэ ў глыбокай старажытнасці, калі існавала перакананне, што ўсе жывыя істоты роўныя чалавеку. Паляўнічы быў упэўнены, што трэба чакаць помсты духа забітага ім звера ці нават помсты ўсіх звяроў. Таму і стараўся любымі спосабамі адвесці ад сябе гэты гнеў, у асобных выпадках сцвярджаючы, што ажыццявіў забойства не па сваёй волі, а прымусова.

Напаткаў Сяніцкі на сваім шляху і буратаў, якіх на той час, аб чым сведчаць рускія пісьмовыя крыніцы XVII стагоддзя, еўрапейцы называлі «братамі», ці «брацкім народам»: «З Енісейска павезлі мяне ў Ейск (маецца на ўвазе Канск.— А. М.); пражываючы там на працягу некалькіх тыдняў, я бачыў іншы народ, які называецца Браты, які трымаў перад гэтым пад сваёй уладай вялікую Татарыю, што знаходзілася ў дзікіх і агромністых стэпах, дзе і цяпер жывуць, валодаючы нябачнымі статкамі коней, авечак».

«Нябачныя статкі», мякка кажучы, недакладнасць. Але недакладнасць істотная. Хутчэй за ўсё Сяніцкі напаткаў багатых буратаў, у якіх і сапраўды налічвалася па некалькі соцень коней, авечак, кароў і коз, а ў самых багатых гэтая колькасць набліжалася нават да тысяч. Беднякі ж,

у лепшым выпадку, мелі толькі некалькі кароў ці авечак, і далёка не кожны мог дазволіць сабе гадаваць коней. Магло стацца і так, што аб нечуваным багацці буратаў яму нехта распавёў. Як і пра тое, што бураты асталяваліся ў Прыбайкалі і Забайкалі, прыйшоўшы з іншых мясцін і знайшоўшы для сябе другую радзіму.

Самыя вычарпальныя звесткі Сяніцкі прывёў пра якутаў, што само па сабе зразумела: у Якуцку ён вымушаны быў жыць шмат гадоў, а таму добра пазнаёміўся з мясцовым насельніцтвам, вывучыў яго звычаі. А пачатак гэтага апаведу традыцыйны. І, як раней, гаворка простая, а стыль падачы лаканічны: «...спусцілі нас вадой (ад Ілімска.— А. М.) па рацэ вельмі вялікай і шырокай, Ленай называецца, да мора Ледавітага ў Якуцк». Гэтаксама проста падае Сяніцкі звесткі, што тычацца адметнасці якутаў: «гэты ... народ адрозніваецца ад усіх тамашніх народаў і мовай і апраткай, мову мае асаблівую, апратку падобную шведскай, толькі ўся са звярыных скураў і аблягае цела, ззаду разрэзы».

Апратку гэтага паўночнага народа ён невыпадкова параўнаў з той, якую насілі тады шведы, бо прытрымліваўся памылковых уяўленняў адносна паходжання якутаў, дарэчы, вельмі пашыраных: «Аб гэтых якутах кажуць, быццам некалі былі родам са Швецыі, і не жадаючы пераносіць цяжкасці, селі з жонкамі і дзяцямі на караблі, пусціліся ў мора і былі ветрам прынесены ў Якуцк, высадзіўшыся, разграміўшы і прагнаўшы з усёй якуцкай акругі тунгусаў, якія... валодалі гэтай зямлёй, там пасяліліся».

Не ведаў, што якуты і сапраўды з'яўляліся ў паўночных раёнах перасяленцамі, але трапілі яны ў басейн ракі Лены з поўдня Сібіры. Недакладны Сяніцкі і тады, калі сцвярджаў, што ў гэтым рэгіёне водзяцца зубры, пантэры і тыгры. Апошняе, калі прыняць пад увагу яго працяглае пражыванне там, тым больш прыкрае, бо меў магчымасць неаднойчы ўдакладніць гэтыя звесткі.

Хутчэй за ўсё па вяртанні на радзіму праз шмат гадоў падвяла памяць, бо ў астатнім, калі гаворыць пра багацце жывёльнага свету Поўначы, дакладны: «летам (якуты.— А. М.) займаюцца рыбнай лоўляй, з пачаткам жа восені адпраўляюцца ў глухія пушчы і дзікія лясы для палявання на собаля, лісіцаў, пясцоў, гарнастаяў, вавёрак, ласёў, аленьяў... мядзведзяў, ваўкоў... іншых жывёл, што водзяцца там».

У Якуціі ўразіла нашага земляка багацце ягад, якія якуты ахвотна збіралі, «чырвоныя і чорныя парэчкі,

чарніку і п'яніку, брусніку», і прадавалі іх рускім, пры гэтым назапашвалі ягад так шмат, што атрымлівалася іх некалькі вазоў. Сярод ягад вылучалася марошка, якая паспявала на працягу кароткага, але спякотнага лета нават ледзь не ля самага ўзбярэжжа «Ледавітага мора», дзе паўсюдна расла на мхах. Яна нагадвала маліну, але была куды большага памеру, цвярдзейшая і такая жоўтая, як воск.

Для ўласных патрэб якуты ахвотна збіралі розныя карані, якія пачыналі нарыхтоўваць ранняй вясной. У гэты ж час здзіралі сасновую кару. Адразалі тую яе частку, што з'яўлялася шэрай і злёнай, а астатнюю сушылі, затым таўклі на муку, а пазней з такой мукі варылі кашу. Назапашвалі гэтай мукі шмат, як і сушаных каранёў, каб разнастаіць зімовае харчаванне.

Не абмінуў Сяніцкі і сямейнага ўкладу якутаў: «Жонак маюць столькі, колькі могуць пракарміць, і купляюць у яе родзічаў... а калі не спадабаецца, зноў другому прадаюць, а калі некаторы год не пашчасціць ім у лесе на паляванні за зверам, дык для аплаты даніны цару прыводзяць у крэпасць якуцкіх жонак і дзяцей і прадаюць рускім навечна, не маючы ніколькі прыроднай любові да сваёй уласнай крыві».

Як і ў іншых месцах, ён цікавіўся і веравызнаннем карэннага насельніцтва. Якуты, як даведаўся Сяніцкі, у тых выпадках, калі знойдуцца рускія, гатовыя заплаціць за іх даніну, «з вялікай ахвотай прымаюць хрышчэнне па рускаму абраду, але калі іх хрэсныя бацькі паедуць у Якуцк і няма каму плаціць за іх цару даніну, то зноў вяртаюцца ў свае лясы да старых якуцкіх звычаяў, а рускую веру кідаюць і так сябе паводзяць, быццам ніколі не былі хрышчаны, а тыя, якія былі рускімі куплены і хрышчаны, вярнуцца не могуць, але толькі для гаспод сваіх рускай веры прытрымліваюцца», пры гэтым шкадуюць «аб сваім язычніцкім жыцці, да якога змалку прывыклі».

Уласная ж вера якутаў і сапраўды мела язычніцкія традыцыі: «Богам лічаць лебедзя, а замест папоў у іх шаманы, якія чарнакніжную навуку ведаюць, і, надзеўшы жалезныя панцыры, б'юць у бубны, а пад гэтае біццё ў бубен прыходзіць д'ябал у вобразе лебедзя і размаўляе з шаманам, як чалавек, адказваючы на любое пытанне шамана, што ўродзіцца, хто памрэ і каму пашчасціць на паляванні, у лоўлі рыбы і ў іншых абставінах».

Пад «жалезным панцырам» меў на ўвазе бляшаныя кружочки, што нашываліся на скураную апратку шамана,

і такое ўбранне ў яго здзіўлення не выклікала. Здзівіўся з іншай нагоды, пра што не прамінуў нагадаць якутам: «Я казаў ім тады, што лебедзь птушка», прызначаецца «для ежы, а не бог; вы яго забіваеце і рускім прадаеце». І пачуў такі адказ: «наш бог... вобраз лебедзя палюбіў і ў ім нам паказваецца. І ён больш моцны і мудры за ўсіх рускіх багоў і расказвае нам аб усіх будучых справах нам патрэбных, і пра што мы ў яго пытаемся, таго рускія багі зрабіць не ўмеюць і не могуць».

У кнізе можна знайсці і звесткі з жыцця некаторых іншых народаў, але гэта не ўражанні самога апавядальніка, а сведчанні прадстаўнікоў згаданых народаў, якія з рознай нагоды (для прыкладу, па гандлёвых справах, ці былі служывымі людзьмі, альбо суправаджалі падарожнікаў) прыязджалі ў Якуцк, і Сяніцкі меў мажлівасць з імі пагутарыць аб тым, што яго цікавіла.

Так натрапіліся яму некалькі каракаў: «З-за цікаўнасці падышоў я паглядзець на іх, калі нас многа там стаяла». Нечакана аднекуль выскачыла свіння: «...мы яе не заўважылі. А той карак, убачыўшы свінню, упаў на зямлю, пачаў крычаць, што павінен памерці, таму што ён убачыў тут свайго бога». Калі свіння праз некаторы час вярнулася, зноў пачаў крычаць і гэтаксама ўпаў на зямлю. Присутныя паспрабавалі патлумачыць яму, што такая брудная жывёла не можа быць богам, але да падобных тлумачэнняў карак не хацеў прыслухоўвацца. Верагодней за ўсё ў нечаканым з'яўленні свінні ён убачыў злога духа, які, паводле карацкай веры, выклікае смерць.

Пра камчадалаў Сяніцкі расказваў, што яны часцей за ўсё ў ежу ўжываюць марскую рыбу, а яшчэ капаюць розныя карані і з іх робяць запасы на зіму. Аднак рыбу не ловяць, а падбіраюць тую, якая ў час прыліву выкідваецца на бераг марскімі хвалямі. «Але самае цікавае,— апавядаў Сяніцкі,— што ёсць у іх розныя травы, прыдатныя для лякарстваў, якімі і самі гэтыя простыя людзі лечацца, і рускім людзям даюць. Асабліва зелле, што называецца зверабоем, якім амаль усе дэфекты свайго нутра выратаўваюць».

Дзякуючы камчадалам, што трапілі ў Якуцк, ён змог пазнаёміцца і з японцамі, якія, плывучы з таварамі ў Кітай, пацярпелі караблекрушэнне. Многія ў час буры загінулі, а некалькі чалавек засталіся ў жывых, дабраліся да Камчаткі і трапілі ў палон да мясцовых жыхароў. Тыя ж прывезлі іх з сабой у Якуцк. Яны і паведалі Сяніцкаму

пра непаўторнасць і багацце невядомай тады чужаземцам Краіны ўзыходзячага сонца. А ў выніку Сяніцкі стаў першым чалавекам у Вялікім княстве Літоўскім, які атрымаў звесткі пра Японію непасрэдна з вуснаў яе жыхароў. Таму хоць яны і нешматлікія, але як гістарычны факт уяўляюць значную цікавасць. Як і ўсё жыццё Людвіка Сяніцкага, якога не стала 24 студзеня 1757 года.

Аднак, надаючы яму належнае як адважнаму абаронцу Айчыны, усё ж трэба прызнаць, што асаблівай ухвалы заслугоўвае здзейсненае ім зусім не на ратным полі, а на літаратурнай ніве, калі са знаходжання ў палоне і пачаўся ў ягоным жыцці новы паварот, што прывёў да з'яўлення Сяніцкага-мемуарыста, пісьменніка-дакументаліста.

МЯЦЕЖНІК З ГЕТМАНСКОЙ БУЛАВОЮ

Піліп Орлік

Круці не круці, а трэба... А паміраць якраз і няма неабходнасці спяшацца, бо і на гэтым свеце яшчэ стае спраў, а вось без звароту да творчасці Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна не абысціся. Такі ён паэт, што падыходзіць, як кажуць, на ўсе выпадкі... А тым больш, калі гаворка заходзіць пра Піліпа Орліка. Згадваеш гэтае прозвішча, і памяць міжволі падштурхоўвае: бяры ў рукі том Збору твораў Пушкіна, у якім апублікавана паэма «Палтава», і там абавязкова напаткаеш чалавека, які быў адным з найбольш блізкіх паплечнікаў «гетмана-злачынца» (пушкінскае вызначэнне) Мазепы.

Памяць не падвяла. Прозвішча Орліка ўсплывае, калі гаворка заходзіць пра інтрыгі, што плятуцца вакол генеральнага суддзі Васіля Качубея. А Васіль Лявонцьевіч, як вядома, быў вельмі «богат и славен...», меў нямала лугоў:

Там табуны его коней
Пасутся, вольны, нехранимы.
Кругом Полтавы хутора
Окружены его садами,
И много у него добра,
Мехов, атласа, серебра
И на виду, и под замками.

Ды, як вядома, Качубей не толькі багаццямі славіўся, а і тым, што ў яго было некалькі дачок-прыгажунь. Адна з іх выйшла замуж за пляменніка Мазепы, яшчэ адну пакахаў сам «зладзей», і, нягледзячы на вялікую розніцу ва ўзросце, Матрона (у паэме Марына) адказала ўзаемнасцю. Сам Васіль Лявонцьевіч, зразумела, быў супраць такога кахання.

Але не толькі падобныя абставіны прывялі да адчужа-
насці паміж былымі паплечнікамі. Да Мазепы пачалі да-
ходзіць чуткі, што Качубей патаемна падтрымлівае сувязі
з Масквой і гатовы рускаму цару адкрыць вочы на тое, што
ў сапраўднасці адбываецца ва Украіне, а падобнай агалоскі
гетману вельмі не хацелася. Пачаліся закулісныя гульні:

Какой-то нищий во дворец
Неведомо отколе ходит,
И Орлик, гетманов делец,
Его приводит и выводит.
Повсюду тайно сеют яд
Его подосланные слуги...

А ў гульнях гэтых Качубей, на жаль, стаў зусім не пе-
раможцам, на што разлічваў, а паражэнцам. Васіль Ля-
вонцьевіч паведаў Пятру I пра тайныя перамовы, якія
вядзе Мазепа са шведамі, будучы гатовым у любы час пе-
райсці на іх бок, і ўцёк у Маскву, дзе, не сумняваюся, бу-
дзе адчуваць сябе ў бяспецы. Ды рускі цар больш давяраў
украінскаму гетману, чым ягонаму генеральнаму праку-
рору, таму выдаў Качубея з палкоўнікам І. Іскарай Мазепу,
чым прадвызначыў іх далейшы лёс. Але Васілю Лявонць-
евічу, перш чым прыняць смерць, давялося нямала выпак-
кутаваць, і асноўным віноўнікам жудасных катаванняў,
якім быў падвергнуты нядаўні генеральны пракурор, стаў
менавіта Орлік:

И с сокрушением сердечным
Готов несчастный Кочубей
Перед всеильным, бесконечным
Излить тоску мольбы своей.
Но не отшельника святого,
Он гостя узнает иного:
Свирепый Орлик перед ним.
И, отвращением томим,
Страдалец горько вопрошает:
«Ты здесь, жестокий человек?
Зачем последний мой ночлег
Еще Мазепа возмущает?»

Орлик

Допрос не кончен: отвечай.

Кочубей

Я отвечал уже, ступай,
Оставь меня.

Орлік

Еще признанья
Пан гетман требует...

.....
...Где спрятаны деньги? Укажи.
Не хочешь? Деньги где? скажи,
Иль выйдет следствие плохое.
Подумай, место нам назначь.
Молчишь? Ну, в пытку. Гей,
палач!

Паводле версіі Пушкіна, Орлік нават большы «злодей», чым сам Мазепа. Ды што Пушкін! Ён, як і кожны, мае права на тую ці іншую інтэрпрэтацыю падзей і не пазбаўлены права ацэньваць паводзіны пэўных гістарычных асоб, зыходзячы з уласнага меркавання. Горш, калі падобнай катэгарычнасцю вызначаюцца энцыклапедычныя выданні, а яшчэ з паўстагоддзя назад у такім аўтарытэтным, як «Большая Советская энциклопедия» (2-е выданне, 1955, т. 31), можна было прачытаць пра Орліка, што ён «изменник украинского народа».

Праўда, з цягам часу ад падобнай катэгарычнасці адмовіліся, але гэта зусім не значыць, што аб'ектыўнасці стала болей. Дый не згадвалася, адкуль Орлік родам, а толькі ўказвалася, што ён чэх па паходжанні, як даводзіў і сам Піліп Сцяпанавіч. Чамусьці забывалася, што бацька гэтага «зрадніка» са старажытнага беларускага шляхецкага роду «Навіна», герб якога вядомы з канца XIII стагоддзя. Напачатку герб меў чырвоны колер поля, а пазней ён быў зменены на блакітны, і на гэтым фоне размяшчалася выява срэбнага мяча над срэбранай кацельнай дужкай. Клейнод (адна з важнейшых дэталей герба) — над прылбіцай з каронай сагнутая ў калене нага ў засцерагальным узбраенні. Хоць і вядомы варыянт, у якім замест мяча — крыж.

Нарадзіўся Орлік 22 кастрычніка 1672 года ў вёсцы Касута Ашмянскага павета (цяпер Вілейскі раён). Знайсці гэтыя звесткі можна ў энцыклапедыі «Гісторыя Беларусі». У артыкуле, прысвечаным яму, каратка прасочваецца і жыццёвы шлях гэтага генеральнага пісара, які пасля смерці Мазепы ўкраінскай старшынай быў абвешчаны гетманам.

Падобная стрыманасць зразумела не толькі ў спецыфіцы выдання: усё ж Орлік належаў да тых дзеячаў (у дадзеным выпадку ўкраінскага народа), якія паслядоўна, мэтанакіравана выступалі супраць якога б там ні было саюзу з

Масквой. А да падобных людзей і адпаведна ставіліся, не прымаючы пад увагу, што лепшыя з іх усё ж заставаліся яркімі асобамі. І не трэба шукаць у іхніх дзеяннях толькі нейкую віну, бо яны рабілі так, як патрабавалі таго іхнія перакананні. Калі асуджаць, то за канкрэтныя справы, у выніку ажыццяўлення якіх пралівалася нявінная кроў, праяўлялася жорсткасць.

У гэтым сэнсе Орлік, зразумела, далёка не анёл. Толькі, крыху перафразіраваўшы вядомае выслоўе, хочацца сказаць: «Пушкін — мне сябра, а ісціна даражэй». Таму і паспрабуем як мага больш непрадзюта прасачыць жыццё гэтага чалавека, які паяднаў у адной асобе адвагу і жорсткасць, апантанасць і зацятасць, рамантыку і цвярозы жыццёвы разлік. Дый шмат што іншае, бо ён — як той Янус, але не двулікі, а адразу праяўляўся ў некалькіх іпастасях, быццам маючы на кожны выпадак дваініка, і гэты дваінік, суразмерваючы свае паводзіны з абставінамі, нярэдка дзейнічаў так, як па логіцы не трэба было рабіць. Але інакш ён не мог, бо той, ранейшы, Орлік нечакана знікаў, нібы прападаў у невядомасці, і гэтаксама нечакана з'яўляўся новы, часта рэзкая супрацьлегласць папярэдняму, і ён ужо мусіў прымаць рашэнні, якія лічыў для сябе ў дадзены момант найлепшымі. Аднак нельга аб'ектыўна гаварыць пра Орліка, не прымаючы пад увагу рэалій, якія ў рэшце рэшт і вывелі яго на палітычную арэну.

Пачатак жа ўсяму трэба шукаць у Пераяслаўскай радзе 1654 года, калі адбылося ўз'яднанне Украіны з Расіяй. Пэўныя сілы ва ўкраінскім грамадстве перажывалі ад усяго эйфарыю, але яна доўжылася нядоўга, і першым зразумеў гэта просты люд. Пасля эксплуатацыйскіх замашак польскага панства яны хутка на ўласным хрыбце адчулі, што царская нагайка нікольні не лепшая. Дый мясцовым панам не шмат часу спатрэбілася, каб упэўніцца, што вольнасць Украіны ў сапраўднасці аказалася далёка не той, якой ім уяўлялася.

«Яго царскай прасветлай вялікасці Войска Запарожскае», па сутнасці, залежала ад цара. Без узгаднення з ім не адбываліся нават выбары гетмана, у руках якога знаходзілася не толькі ўся адміністрацыйная і ваенная ўлада, а і вышэйшая судовая. Менавіта гетман даваў санкцыю на пакаранне смерцю. Выбары яго пацвярджаліся спецыяльнай царскай граматай. Строга вызначаўся і парадак зацвярджэння так званай генеральнай старшыны, якая складалася

з генеральнага абознага (у яго веданні знаходзілася ўся артылерыя), генеральнага суддзі (узначальваў генеральны суд), генеральнага падскарбія (усе фінансавыя справы), генеральнага пісара (украінская канцылярыя) і г. д., а ў склад старшыны ўваходзілі найбольш багатыя і ўплывовыя мясцовыя феодалы.

Тым не менш незалежнасць Украіны, няхай і на словах, украінскім вярхам давала шмат. Яны, заняўшы адказныя пасты, лёгка памнажалі свае багацці. Не стаў выключэннем і Мазепа (у сапраўднасці Іван Сцяпанавіч Калядзінскі), які быў выбраны гетманам у 1687 годзе. Ён валодаў 100 тысячамі сялян ва Украіне і 20 тысячамі ў суседніх раёнах Расіі. А пра Качубея, як ужо заўважылі, дакладна сказаў Пушкін. Таму і той жа Мазепа, і Качубей, як і многія іншыя прадстаўнікі вышэйшых эшалонаў украінскай улады, будучы ўнутрана незадаволены ўмяшаннем Масквы ў іх справы, вонкава стараліся гэтага асабліва не паказваць. У сапраўднасці ж толькі чакалі зручнага выпадку, каб правяць саюз з суседняй краінай, ад путаў якой ім становілася не па сабе. Да гэтых закулісных гульняў неўзабаве далучыўся і Орлік, які воляй абставін апынуўся ва Украіне і пазней трапіў у акружэнне Мазепы.

У Кіеў Піліп з маці пераехаў, калі яму споўніўся ўсяго год і ў бітве з туркамі пад Хоцінам загінуў ягоны бацька. Калі падрос, вучыўся ў Кіева-Магілянскім калегіюме. Як і пры якіх абставінах выйшаў на палітычную арэну, невядома, але ўжо ў 1698 годзе, калі Васіль Качубей аддаваў сваю дачку замуж за нежынскага палкоўніка Івана Абідоўскага, ён знаходзіўся ў шэрагу найбольш шануюных гасцей. Больш таго, быў удастоены гонару паднесці маладым панегірык «Ніппоменес Сармацкі».

Пажаданні жаніху і нявесце атрымаліся надзіва ўзнёслымі, эмацыянальнымі, а гэта гаворыць на карысць таго, што яны напісаны самім Орлікам, бо, як відаць з тых ягоных лістоў, тэкстаў прамой, што захаваліся, а таксама ўласнаручных ягоных універсалаў, вызначаўся публіцыстычнымі здольнасцямі і не быў пазбаўлены красамоўства, а аўтар артыкула «Орлік у Швецыі» Альфрэд Энсен сведчыць, што Піліп Сцяпанавіч «узнімаўся неаднойчы ў сваім спосабе вымаўлення да паэзіі».

Відаць, у гэты час Орлік ужо служыў у генеральнай вайскавай канцылярыі, у чым і трэба шукаць прычыну такой вялікай павагі да яго з боку Качубея. Не магло не

паўплываць на гэта і тое, што Піліп Сцяпанавіч быў жана-ты на дачцэ палтаўскага палкоўніка П. Герцыка — аднаго з найбольш уплывовых людзей Украіны. Дарэчы, жаніцьба атрымалася ўдалай: Орлік стаў уладальнікам шэрагу значных маёнткаў, перададзеных яму ў якасці пасагу, што, безумоўна, узняло ягоны аўтарытэт, а таксама паспрыяла таму, што ў 1702 годзе стаў генеральным пісарам.

Выбранне генеральным пісарам яшчэ больш зблізіла Піліпа Сцяпанавіча з Мазепам. Прайшло не так і шмат часу, а гетман ужо не хаваў ад яго сваіх планаў палітычнай арыентацыі замест Масквы на Польшчу. Планы гэтыя прыйшліся даспадобы і Орліку, бо ён таксама быў упэўнены, што толькі ў такім разе Украіна зможа адчуваць сябе па-сапраўднаму незалежнай. Таму і здраджвалі Пятру I разам. Як і разам з Мазепам апынуліся ў акружэнні Карла XII, якое пасля паражэння пад Палтавай уцякло ў турэцкую крэпасць Бендэры (цяпер горад у Малдавіі).

Мазепу, аднак, заставалася жыць нядоўга. Праз нейкія два месяцы пасля Палтаўскай бітвы, 22 жніўня 1709 года, ён памёр. Адразу ж узнікла пытанне, каму даручыць гэтую, няхай цяпер і намінальную, але ганаровую пасаду. І гэтаксама адразу знайшлося нямала прыхільнікаў Орліка. Ні для кога не з'яўлялася асаблівым сакрэтам, што менавіта Піліпу Сцяпанавічу Мазепа ў свой час першаму паведаміў аб жаданні перайсці на бок шведаў. Не сакрэтам было і тое, што калі ў 1708 годзе генеральная старшыня, сабраўшыся на раду, пачала абвінавачваць Мазепу ў тым, што ён марудзіць з візітам да Карла XII, каб заручыцца яшчэ большай падтрымкай, гетман абурывўся падобнымі папрокамі яго ў нерашучасці, паклікаў да сябе незадаволеных і заявіў: «Вось вазьму з сабою Орліка ды пайду да двара царскай вялікасці, а вы хоць прападайце!..» А ўвогуле Мазепа вельмі любіў Орліка, хоць той і быў адносна маладым. Каму ж у такім разе, як не яму, меркавалі прыхільнікі Піліпа Сцяпанавіча, даводзіць да завяршэння справу, распачатую Мазепам.

Праўда, тыя, хто прэтэндэнтам на гетманскі пост бачыў не Орліка, нагадвалі, што гетман усё ж больш за іншых любіў Андрэя Вайнароўскага, свайго пляменніка. Чаму б, у такім разе, не выбраць яго. Але і тут знаходзіліся апаненты. Канечне, пагаджаліся яны, прыязнасць Мазепы нямала значыць, але чым іншым вылучаецца Вайнароўскі? У параўнанні з Орлікам — маладзейшы. Ды і службовы стаж у яго меншы, чым у генеральнага пісара. Невядома,

ці справіцца належным чынам з абавязкамі, ускладненымі на яго, асабліва калі прыняць пад увагу, што дзейнічаць да-
вядзецца ў неперадказальнай абстаноўцы.

Называлася таксама і прозвішча яшчэ аднаго прэтэн-
дэнта — прылуцкага палкоўніка Дзмітра Гарленкі. Дарэчы,
таксама сваяка Мазепы, але па лініі жонкі Івана Сцяпа-
навіча. Аднак паколькі Гарленка асаблівай папулярнасцю
сярод генеральнай старшыны не карыстаўся, яго канды-
датура неўзабаве пасля вылучэння была знята, і засталіся
толькі Вайнароўскі і Орлік. Можна было прыступаць да
галасавання, але яго вырашылі правесці толькі тады, калі
канчаткова вызначыцца са сваёй пазіцыяй Карл XII.

Так, далёка не апошніяе слова заставалася за ім. Безу-
моўна, Карл XII не мог непасрэдна паўплываць на вынікі
галасавання, але ніхто не сумняваўся, што гетманам паві-
нен стаць той чалавек, які імпануе яму. Па сутнасці, паўта-
ралася сітуацыя, якая назіралася і тады, калі гетмана вы-
біралі з дазволу Пятра I. Аднак, каб не страціць Карла XII
як саюзніка, давялося з гэтым пагадзіцца.

Карл XII напачатку найбольш прыхільна ставіўся
да Вайнароўскага, але зразумеўшы, што старшыня ўсё ж
больш хіліцца да Орліка, памяняў сваё меркаванне, пра-
што і паспяшаўся паведаміць.

Згаданыя акалічнасці і выклікалі немалую затрымку з
выбарамі, якія адбыліся толькі 5 красавіка 1710 года, больш
чым праз паўгода пасля смерці Мазепы, на спецыяльнай
радзе, скліканай пад Бендэрамі. Яны былі прадстаўнічымі.
У іх прыняла ўдзел не толькі генеральная старшыня, а і
казацтва, якое дагэтуль падтрымлівала Мазепу.

Перамог Орлік. Піліп Сцяпанавіч прайшоў у гетманы
«свабоднымі, аднадушнымі галасамі». Гэта адзначалася ва
ўступе дамовы, што была заключана пасля завяршэння
працэдуры галасавання паміж Орлікам, выбаршчыкамі і
Карлам XII, і ўвайшла ў гісторыю як першая ўкраінская
Канстытуцыя — «Канстытуцыя правоў і вольнасці Войска
Запарожскага». Дарэчы, яна напісана за некалькі дзесяці-
годдзяў да амерыканскай і французскай. Адзначалася, што
Украіна сама будзе вырашаць пытанні сваёй замежнай
палітыкі, але знаходзіцца пад пратэкцыяй Швецыі.

Прычыны падобных памкненняў былі ў тым, што
Масковія не жадала прытрымлівацца ранейшых дамоў.
Адразу пасля смерці Хмяльніцкага яна паспрабавала на-
кінуць «на народ свабодны казацкі... нявольніцкае ярмо».

У маскоўцаў нават з'явілася жаданне саму назву Украіна сцерці з твару зямлі. Таму гетман Мазепа і пачаў шукаць паратунку ў шведскага караля, аднак абставіны не дазволілі яму ажыццявіць задуманае. Цяпер справу Мазепы працягвае Орлік. І таксама арыентуецца на падтрымку тых, у кім яго папярэднік бачыў уратавальнікаў Украіны.

Дамова складалася з 16 артыкулаў. У першым з іх адзначалася, што пасля вызвалення Украіны з-пад «ярма маскоўскага» гетман павінен прызнаць праваслаўную веру галоўнай. Шэраг наступных артыкулаў тычыліся адміністрацыйна-палітычнага ўпарадкавання. У прыватнасці, гаварылася, што Украіна ў межах ад Польшчы па рацэ Случ, якія былі праведзены пры Хмяльніцкім, назаўсёды застаецца самастойнай і ні ад кога незалежнай дзяржавай, што знаходзіцца пад пратэкцыяй шведскага караля і яго нашчадкаў, якія абараняюць яе, нікому не дазваляючы парушыць гэтую вольнасць. Орлік жа, калі будзе заключаны мір з Масковіяй («па заканчэнню, дай Бог, шчаслівай вайны»), павінен прасіць Карла XII прымусяць захопнікаў вярнуць усіх палонных украінцаў, а таксама кампенсаваць страты, нанесеныя маскоўскім войскам.

Асобна агаворваліся інтарэсы запарожцаў, якія вылучаныя ў чатыры самастойныя пункты. Гетману неабходна было прыняць захады дзеля зруйнавання крэпасцей, узведзеных маскоўцамі на землях, што здаўна належалі запарожцам. Горад Тархаміраў са шпіталем для састарэлых і параненых казакоў і з пераправай праз Днепр мусіў перайсці да гетманаўскага ўрада ў Запарожскай Сечы. Гарады Перавалочна, Калеберна і млын на рацэ Ворклі заставаліся пры Войску Запарожскім. Днепр жа з усімі рыбнымі промысламі ад Перавалочні да Ачакава павінен быў знаходзіцца выключна ў веданні Запарожжа.

Істотны ў дамове і такі момант, як пэўнае абмежаванне гетманаўскай улады. Падпісанты, трэба аддаць ім належае, цвяроза ацанілі сітуацыю, якая склалася ў гэтым кірунку. Адзначалася, што ўкраінскія гетманы, беручы прыклад з маскоўцаў, «узаконілі сабе права: так хачу, так загадваю». Рада пастанавіла, каб «у айчыне нашай першынствуючымі былі саветнікамі Генеральная старшыня» і палкоўнікі (паводле тэрытарыяльнага падзелу Украіна складалася з дзесяці палкоў на чале з палкоўнікамі). Да ўсяго з кожнага палка ў далейшым будзе выбірацца адзін прадстаўнік з ліку найбольш паважаных людзей, якія

атрымліваюць права засядаць у радзе поруч з генеральнымі старшынямі. Без дазволу такой рады гетман не меў, па сутнасці, права прыняць ніводнага важнага рашэння. Генеральная ж рада мусіла збірацца тройчы на год: на Раство, Вялікдзень і Пакровы. У выключных жа выпадках, калі да чарговага пасяджэння застанецца шмат часу, гетман мог звяртацца непасрэдна да генеральнай старшыны, і яна вырашала, як быць. Важна і тое, што калі дзеянні гетмана не падабаліся, тады тая ж старшыня, а таксама палкоўнікі і генеральныя саветнікі маглі публічна яго крытыкаваць, і ён за гэта не павінен быў абурацца. У той жа час сам не меў права караць таго, хто абразіў яго гонар або звінаваціўся ў чым-небудзь іншым. Такія выпадкі разглядаліся ў «судзе вайсковым генеральным», і толькі ён прымаў па пэўным пытанні канчатковае рашэнне.

Гэтыя і іншыя палажэнні дамовы, як у некаторых выпадках і паводзіны новаабранага гетмана, сведчаць аб дэмакратычнасці Орліка, хоць не трэба забываць і таго, што шмат у чым ён мусіў дзейнічаць па ўказцы Карла XII, а шведскаму каралю было лепш, калі б побач знаходзіўся чалавек, які не мае неабмежаванай улады і якога ў такім выпадку лягчэй трымаць на пэўнай адлегласці, ненавязліва даючы зразумець, што ён і сам не можа абысціся без падтрымкі больш моцнага.

Толькі не будзем забываць пра вядомае выслоўе, паводле якога ўсімі добрымі намерамі мосціцца дарога ў пекла. Ідэалізаваўне сітуацыі, празмерны рэалізм Орліка ў сапраўднасці слаба ўвязваліся з рэальнасцю. Тое, што задумаў ён і на што арыентаваўся, у што верыў і на што спадзяваўся, магло б паспяхова ажыццявіцца толькі ў адзіным выпадку: падзеі разгортваюцца ў далейшым па сцэнарыі, народжаным уяўленнем чалавека, які хацеў бачыць Украіну незалежнай. Без якіх бы там ні было, нават самых маленькіх, адхіленняў. Аднак у жыцці, як вядома, так ніколі не адбываецца. І адбыцца не можа. Ды Орліку было не да гэтага: ён, стаўшы гетманам, знаходзіўся ў стане эйфарыі. Як той Дон-Кіхот. Хіба што ў іншых абставінах. Дарэчы, гэтае параўнанне належыць не мне. Новым Дон-Кіхотам назваў Орліка вышэйзгаданы Энсен. І не памыліўся...

А пакуль свята толькі пачыналася.

10 мая 1710 года Карл XII зацвердзіў выбранне Орліка гетманам і дамову, якая была падпісана ўкраінскім і шведскім бакамі. З нагоды такіх знамянальных падзей

нават быў прыняты зварот да ўсяго ўкраінскага народа. Але не Орліка, а самога пратэктаранта. Карл XII не пашкадавааў слоў, каб адзначыць мужнасць і вернасць новага гетмана ідэям свабоды, і са свайго боку запэўніў, што пакуль украінскі народ не здабудзе вольнасці, не складзе зброі супраць маскоўскага цара, баронячы цэласнасць межаў Украіны і змагаючыся з агульнымі ворагамі.

Асаблівым красамоўствам Карл XII не вызначаўся, ды гэта быў не той выпадак, каб дэманстраваць яго. Іншая справа ўрачыстасці, што адбыліся з нагоды выбарання Орліка гетманам. Але калі сам пратэктарант паводзіў сябе стрымана, дык Піліп Сцяпанавіч не мог не пакарыстацца магчымасцю даказаць, наколькі добра валодае словам, як умее вобразна выказваць уласныя думкі. І як цудоўна ведае латынь (дарэчы, гэтаксама добра ён ведаў польскую, французскую, нямецкую, шведскую, зразумела, украінскую мовы), на якой і выступаў перад Карлам XII. Між іншым, і дамова была напісана латынню і толькі пасля перакладзена на ўкраінскую мову.

«Прадстаўляюся Табе, Наймацнейшы і Найшчаслівейшы Каралю, я, новавыбраны гетман Войска Запарожскага», — пачаў выступленне Орлік і адразу ж, без хоць якога-небудзь пераходу, абрынуў на Карла XII такі паток пахвалы, які напаткаеш далёка не часта нават у падобных выпадках, калі не абысціся без гучных слоў, яркіх параўнанняў, эпітэтаў. Але, трэба быць справядлівым, гэта высокі ўзровень аратарскага майстэрства. І ўзор дыпламатыі — таксама. Не кажучы ўжо, што наяву і майстэрства публіцыстычнае. Таму невыпадкава Орлік ва Украіне згадваецца сярод пісьменнікаў XVIII стагоддзя, якія ўнеслі важкі ўклад у развіццё дакументалістыкі.

Майстар, яшчэ які майстар ён ва ўменні завалодаць увагай таго, да каго звяртаецца, як і аўдыторыяй, якая пры гэтым прысутнічае. І няхай яна была і не такой вялікай, але гэта была аўдыторыя паважаная. А заваяваўшы яшчэ большы давер яе, лёгка спадзявацца, што ён праз некаторы час адплаціцца спаўна. Далейшай падтрымкай. Далейшым узаемапаразуменнем. І ў першую чаргу з боку Карла XII, без якога ў дадзены момант Піліп Сцяпанавіч быў бы як без рук. Таму так і стараўся запэўніць Карла XII у сваёй бязмернай любові і павазе да яго, пры гэтым падкрэсліваў, што сам, не толькі ў параўнанні з ім, а і са сваім папярэднікам Мазепам, у многім прайграе, бо яшчэ не дасягнуў таго,

чаго дасягнулі яны, але падобнае асабістае прызнанне не ўспрымаў для сябе абразлівым, бо не сумняваўся, што неаднойчы здолее даказаць, чаго варты, а пакуль неабходна яшчэ і яшчэ раз заручыцца падтрымкай: таго ж Карла XII і свайго бліжэйшага акружэння. Але найперш таго, на каго ўскладаў найбольшыя спадзяванні:

«Я загінуў бы, калі б не рука Вашай Найяснейшай Каралеўскай Вялікасці, страшная для ворагаў і добразычлівая для вернападданах, не падтрымала б гінучага і не дапамагла мне... Ці мне, Найяснейшы Каралю, раўняюся з Іванам Мазепам, якому ў славе і папулярнасці не было роўных людзей у нашай Бацькаўшчыне? Ці мне, хто не мае ніякіх заслуг, вынесці на раменах, падобна Атланту, які выносіў падаючае неба, цяжар праўлення Украінаю, мне, не дастойнаму такога гонару і нават, скажу больш, такога цяжару? Ці мне, недасведчанаму арганаўту для такой вялікай і магутнай улады, у наш жорсткі век накіраваць расхістаны віхурай і бурамі ўкраінскі карабель да благаславенных астравоў? Ці мне, падобна Тэзею, блукаючы пакручастымі шляхамі, вывесці з лабірынту страшнага рабства прыгожую Арыядну — нашу Айчыну, якую сцеражэ маскоўскі дракон, і павярнуці яе ранейшаю воляй? Аднак Ты, Найміласцівейшы Каралю, абароніш, па аднадушнаму жаданню нашаму, Войска Запарожскае пад сваёю магутнаю рукою лепш, чым пад шчытом; Ты шчасліва правядзеш разбіты човен Украіны па бурлівых хвалях да мыса добрай надзеі! Ты адпрэчыш маскоўскае страшыдла сваімі магутнымі рукамі, на якіх ты носіш воблік велікадушнага льва. Я ж, справа рук Тваіх, узначальваючы гетманскі ўрад, прыношу падзяку прастолю зброі майго пратэктара, Вашай Вялікасці, і цалую тысячу разоў пераможныя рукі Вашай Вялікасці».

Захавалася і яшчэ адна прамова Орліка да Карла XII. Прагучала яна ў тым жа 1710 годзе, толькі з нагоды святкавання Уваскрэсення Хрыстовага, таму больш сціплая. Але гэтаксама, як і папярэдня, сведчыць пра моўнае майстэрства яе аўтара і нязменную павагу да пратэктара Украіны. Аднак прамовы — прамовамі, а трэба было пераходзіць да канкрэтных дзеянняў. Орлік разумеў, што, толькі дасягнуўшы поспеху ў барацьбе з Масковіяй, ён зможа даказаць, што паплечнікі, выбраўшы яго, не памыліліся.

А ў поспеху ён не сумняваўся, нягледзячы на тое, што сілы з'яўляліся малалікімі. Гэта былі генеральная старшыня, казакі, якія ў свой час пайшлі за Мазепам, а цяпер

падтрымлівалі яго пераемніка, а таксама запарожцы пад кіраўніцтвам Косці Гардзіенкі, якія перад гэтым таксама падтрымлівалі Мазепу. Абнадзеіла, аднак, тое, што змог лёгка знайсці паразуменне з крымскім ханам. Паводле заключанай дамовы, той абавязаўся дапамагаць украінцам вызваляць Украіну з-пад маскоўскага прыгнёту. З ханам дамову аб аказанні дапамогі заключыў і Карл XII.

Запэўніванні крымскага хана не засталіся толькі на паперы. У сакавіку 1711 года аб'яднанае войска Орліка рушыла на Правабярэжную Украіну. Яно складалася з падначаленых гетмана, белгарадскіх і буджацкіх татараў пад кіраўніцтвам султана, сына крымскага хана, а таксама тых палякаў, якія прызнавалі сваім каралём Станіслава Ляшчынскага. Апярэджваючы гэтае воінства і нярэдка знаходзячыся на ладнай адлегласці ад яго, рухаліся спецыяльныя агенты, якія мелі пры сабе універсалы, выдадзеныя Орлікам напярэдадні паходу. Да пары да часу яны стараліся не звяртаць на сябе ўвагі і толькі прыйшоўшы ў чарговы населены пункт, збіралі людзей і агітавалі іх выступаць супраць маскоўцаў. Запэўнівалі, што толькі вызваленне ад іх прыгнёту зробіць усіх па-сапраўднаму шчаслівымі.

Паспрабаваў Орлік заручыцца і падтрымкай Івана Скарападскага, які, калі Мазепа перайшоў на бок шведаў, захаваў вернасць Расіі і на старшынскай нарадзе ў горадзе Глухаў па рэкамендацыі Пятра I быў выбраны афіцыйным гетманам Левабярэжнай Украіны. Ім і працягваў заставацца, а Орлік у яго вачах інакш як самазванцам не выглядаў. Разумеючы пікантнасць сітуацыі, недарэчнасць якой асабліва відавочнай становілася ў дадзены момант, калі намінальны гетман у законнага просіць дапамогі, Піліп Сцяпанавіч зрабіў яшчэ адзін важны крок, заявіўшы ў лісце да Скарападскага: «Калі вас спыняе цяперашні мой тытул, што я нашу, дык будзьце ўпэўнены, што для агульнай справы я ўступаю яго Вам, як старэйшаму, спадзеючыся, што вы не захочаце мяне губіць. Не верце тым, хто кажа, быццам Атаманская Порта думае панаваль над Украінай. Не. Бліскачая Порта (так называлі тады турэцкі ўрад еўрапейцы.— А. М.), Яго Вялікасць кароль шведскі і хан крымскі ўжо між сабой такую згоду зрабілі, каб Украіна не падпадала ні пад чыю васальскую залежнасць, але была б заўсёды самастойнаю дзяржаваю».

Цяжка сказаць, што пераважае ў гэтым звароце да Скарападскага: звычайная дыпламатычнасць Орліка ці ўсё ж ягоная шчырасць і гатоўнасць дзеля агульнай справы і

сапраўды адмовіцца ад гетманскага тытула. Як і невядома рэакцыя на гэтае пасланне самога Скарападскага. Хоць далейшыя яго дзеянні выдаюць на тое, што ён не збіраўся мяняць свайго кірунку. Праўда, у сувязі з гэтым цяжка вытлумачыць, чаму на правы бераг Дняпра супраць Орліка ён паслаў атрады менавіта есаула Бутовіча, пра лаяльнасць якога ў Маскве існавалі падозрэнні. Магчыма, таму, што не сумняваўся: падобная інфармацыя дайшла і да Орліка, а таму ўдасца ўвесці яго ў зман, а ў далейшым будзе лягчэй разграміць.

На левы ж бераг Дняпра, дзе размясціліся людзі крымскага хана, са сваім войскам прыбыў маскоўскі генерал Бутурлін. З ім знаходзіўся і сам Скарападскі. Як быццам ніякага сумнення не магло быць на конт таго, што Орліку і яго саюзнікам падрыхтаваны надзейны адпор. Але маскоўцы неаднойчы ўжо мелі горкі вопыт таго, як падзеі нечаканна могуць рэзка змяніць свой кірунак, а сітуацыя выйсці з пад кантролю, таму, на ўсялякі выпадак, вырашылі прыняць меры, якія б аслабілі падтрымку Орліку з боку мясцовага насельніцтва, сярод якога, што ні для кога не было сакрэтам, знаходзілася нямала спачувачых.

На настроі паўплывалі і універсалы Орліка. І хоць яны спальваліся, агітатары арыштоўваліся, а тыя, хто паспеў даведацца пра змест гэтых пасланняў, запалохваліся магчымасцю пакарання, а некаторыя і былі пакараны, зерне сумненняў дало свае ўсходы. Баяліся маскоўцы і таго, што людзі, лаяльныя да Орліка, могуць аказацца і ў законным украінскім ўрадзе. У сувязі з гэтым, каб нейтралізаваць магчымых здраднікаў, у Глухаў склікалі жонак усёй генеральнай старшыны. Свайго роду заложніцай стала нават жонка Скарападскага.

І, як паказалі далейшыя падзеі, такая перасцярога аказалася не лішняй. Не, украінскі ўрад на здраду не пайшоў, але хто ведае, як яшчэ павялі б сябе некаторыя прадстаўнікі генеральнай старшыны, калі былі б упэўнены, што блізкія ім людзі знаходзяцца ў бяспецы. Нават найбольш адданыя Маскве ў думках часам ужо вагаліся, а ці не мяняць палітычную арыенціроўку. А падставай для гэтага стала тое, што Орлік атрымліваў перамогу за перамогай.

Пачалося ж гэтае пераможнае шэсце з таго моманту, як былі дашчэнтну разбіты атрады Бутовіча, а сам есаул трапіў у палон. А пасля Орліку і яго прыхільнікам здаваліся горад за горадам. Не ўдалося захапіць толькі Белую Царкву ды некалькі навакольных мястэчак. Але і іх лёс,

у чым Піліп Сцяпанавіч не сумняваўся, па сутнасці, вырашаны. Белая Царква, дзе схаваліся маскоўцы, была ўзята ў калыца, і пачалася аблога.

Упэўненасці ў паспяховым завяршэнні баявых дзеянняў надавала і тое, што вызваленчыя сілы ўзмацніліся пасля таго, як да іх далучыліся больш як 16 тысяч казакоў і запарожцаў са сваім кашавым. У гэты ж час войска крымскага хана таксама паспяхова рухалася наперад і дасягнула мястэчка Водалага Харкаўскага палка, а тым самым была заваявана Слабажанская Украіна.

Толькі фартуна, як вядома,— жанчына з характарам. Немагчыма ўявіць сабе, як пачне яна паводзіць сябе ў бліжэйшы час. Сёння, здавалася б, ва ўсім спрыяе табе, а заўтра, глядзіш, не спадабаўся ёй нечым. Пачынае адварочвацца, падножкі ставіць, а то, чаго добрага, і ўвогуле пойдзе шукаць іншага.

Нешта падобнае і з Орлікам адбылося. Так усё добра ў яго ладзілася, быццам не адна фартуна яму ўсміхалася, але і сам Бог дапамагаў. І раптам даведаўся, што войска крымскага хана адмовілася ад далейшага паходу ў глыб Украіны і нечакана павярнула назад. А маскоўцы пачалі яго пераследаваць, а паколькі з татарамі рушыла нямала і ўкраінцаў з надзеяй засяліць землі-пусткі, якія належалі тым, пачалі адбіваць іх, праяўляючы гэтым здзіўляльную жорсткасць. Ды каб жа толькі жорсткасць адных маскоўцаў! У іншых выпадках ненашмат адставалі ад іх і татары. Апроч таго, маглі ў крытычны момант не падтрымаць намераў Орліка. Аднак не столькі гэта засмуціла яго, колькі няўдача, якую напаткаў пад Белай Царквою.

Ніякага сумнення ў Піліпа Сцяпанавіча не было на конт таго, што яна доўга не пратрымаецца. Асабліва калі быў захоплены так званы ніжні горад і зроблены шматлікія падкопы пад крапасныя сцены. Здавалася, усё вырашыцца на працягу некалькіх дзён. Але нечакана ў адну з начэй абаронцы Белай Царквы зрабілі ўдалую вылазку і захапілі траншэі, выкапаных наступаючымі. Нічога не заставалася Орліку, як адступіць. Адышло і польскае войска, якое падтрымлівала яго.

Татары ж выкарысталі няпэўнасць сітуацыі на сваю карысць і пачалі бясчынстваваць на тэрыторыі, з якой былі выгнаны маскоўцы, а пасля пайшлі наперад. Знішчалі гарады і мястэчкі, апаганьвалі цэрквы, гвалтавалі жанчын, забівалі дзяцей, а многіх бралі ў палон. Дайшло да таго,

што Орліку давялося прасіць Карла XII, каб той звярнуўся да падзішаха з просьбаю прыняць адпаведныя меры і пакласці канец падобным бясчынствам. Просьба Піліпа Сцяпанавіча была ўважана, але з-за зверстваў татаруў аўтарытэт ягонага войска ў вачах мірнага насельніцтва ўпаў.

Чарговы раз зорка спадзявання на небасхіле гетмана-эмігранта запалілася, калі Пётр I, ваючы з туркамі, заглыбіўся на турэцкую тэрыторыю і быў акружаны на рацэ Прут, а тым самым апынуўся перад выбарам: здацца ў палон ці падпісаць ганебны для Масковіі мір. Пра першы варыянт, вядома, і гаворкі не магло ісці. Заставаўся другі... А яго і вырашыў выкарыстаць у сваіх мэтах Орлік.

У падпісанай дамове падкрэслівалася, што Расія адмаўляецца ад Украіны і абавязуецца больш не ўмешвацца ў яе справы. Але Піліп Сцяпанавіч рана радаваўся. Маскоўцы падкупілі турэцкага візіра. Таму зорка Орліка як хутка запалілася, гэтаксама хутка і пагасла. Пункт дамовы, які тычыўся Украіны, а таксама Польшчы, у выніку карэкціроўкі пачаў гучаць так, што яго, пры жаданні, можна было вытлумачваць па-рознаму, укладаючы ў сэнс напісанага тое, што лічыш для сябе найбольш прымальным і патрэбным: «У адносінах да Польшчы і яе саюзнікаў казакоў запарожскіх і тых казакоў, якія знаходзяцца ў саюзе з яго светласцю крымскім ханам Даўлет-Гірэем, не павінна рабіцца з боку цара ніякіх непрыемнасцяў, але паколькі ён на працягу многіх гадоў знаходзіцца ў тых месцах, то ён павінен тэрмінова з усіх гэтых месцаў пайсці».

«Тэрмінова пайсці» і даць свабоду Украіне — розныя паняцці. А ў дачыненні да гэтага ў дамове якраз канкрэтна нічога і не гаварылася... Праўда, Орлік тлумачыў усё па-свойму. Маўляў, рускі цар павінен цалкам адмовіцца ад Украіны. Прытым у аднолькавай ступені ён не будзе мець ніякіх прэтэнзій як да Левабярэжнай часткі яе, так і да Правабярэжнай.

Падобнай думкі прытрымліваліся і запарожцы, але Пётр I не спяшаўся выконваць умовы дамовы. Нават у тых пунктах, што тычыліся ўзаемаадносін Расіі з Турцыяй. Прынамсі, не збіраўся вяртаць Азоў.

У паветры зноў запахла порахам. Аднак калі з абодвух бакоў — з расійскага і турэцкага — знаходзіліся людзі, якія не хацелі новага кровапраліцця, дык Орлік, наадварот, як мог прыспешваў падзеі, будучы перакананым, што Украіна з гэтага супрацьстаяння толькі выйграе. Людскія стра- ты яго мала хвалявалі.

Дзеля таго каб як мага лепш пераканаць турэцкі бок у неабходнасці не ісці Масковіі на якія-небудзь уступкі, у пачатку снежня 1711 года Орлік спешна пачаў рыхтаваць для адпраўкі ў Канстанцінопаль сваё пасольства ў складзе прылуцкага палкоўніка Дзмітра Гарленкі, генеральнага пісара Івана Максімовіча, генеральнага есаула Грыгора Герцыка і прадстаўніка Запарожскай Сечы і Нізавога казацкага войска Косці Гардзіенкі. Гэтаксама ж тэрмінова ўклаў для пасланцаў інструкцыю, якая складалася з 10 артыкулаў і была гатова ўжо 3 снежня.

Пачыналася яна, як і іншыя дакументы, напісаныя рукой Орліка, з падзякі. У дадзеным выпадку Турцыі за тое, што яна ў цяжкі для ўкраінскага народа час не засталася абыякавай да ягонага лёсу, а падпісаннем Пруцкай дамовы вызваліла яго ад ненавіснага маскоўскага ярма. Далей каротка тлумачылася сутнасць гэтай дамовы, вядома ж, у яго, Орлікавым, разуменні. А пасля выстаўляліся патрабаванні, якія, на думку гетмана, маскоўцы пры націску Порты павінны абавязкова выканаць. Сярод іх стаяла і пытанне пра вызваленне тых, хто па-ранейшаму працягваў знаходзіцца ў якасці заложнікаў. Асноўнае ж тычылася стасункаў Украіны з Турцыяй. Пасольства прасіла Порту зацвердзіць дамову, заключаную паміж гетманам Войска Запарожскага і крымскім ханам, а са свайго боку выдаць дакумент у тым жа духу, які раней прыняў Карл XII. А гэта значыць, што Украіна назаўсёды застанеца незалежнаю ад любога вонкавага панавання. Гэта тычылася і Крымскага ханства, з якім казакі жадаюць жыць у братэрстве і сяброўскім саюзе, але выступаюць супраць васальскага панавання над Украінай. Важны ў інструкцыі і такі момант: агаворвалася, што гетман Войска Запарожскага выбіраецца на падставе вольных выбараў, з вынікамі якіх Порта мусіць лічыцца. Яна не мае права пазбавіць яго гетманства, як і не можа ўзамен выбранага гетмана прызнаць нейкага новага. Новы ж гетман аб тым высокім даверы, які аказаны яму, паведамляе Турцыі пісьмова, аднак не спяшаецца рабіць візіт.

Атрымлівалася так, што Орлік, ускладаючы на турэцкі бок вырашэнне многіх сваіх надзённых праблем, а не толькі тых, якія тычыліся непасрэдна стасункаў Порты і Масковіі, сам усё ж хацеў выглядаць незалежным чалавекам, які не пацярпіць любога дыктату. У тым ліку і з боку сяброў. Калі ж мець на ўвазе гэтую сітуацыю, — дыктату турак. Апошнія, безумоўна, і раней лёгка заўважалі неадпаведнасць прэ-

гэнзій гетмана-выгнанніка і яго абавязкаў, але закрывалі на ўсё вочы, бо ён неабходны быў Турцыі (як і Карлу XII) не ў меншай ступені, чым Турцыя і Швецыя Орліку.

Вялася вялікая палітычная гульня, і кожны бок стараўся як мага далей хаваць сапраўдныя намеры, а калі хто і не хаваў іх у гэтым супрацьстаянні, дык адзін Орлік, які ў імя незалежнай Украіны, дасягненне свабоды якой стала яго жыццёвым крэда, быў у меру наіўны, у меру рамантычны, а ў нечым і авантурны. Але ўдалае спалучэнне гэтых, у чымсьці супрацьлеглых, якасцей, часта аказвала яму неблагую паслугу і ўсяляла ўпэўненасць, што да ажыццяўлення даўняй мары не так ужо і далёка.

Падобнае адчуванне гетман перажываў і тады, калі да яго дайшлі чуткі пра тое, які цёплы прыём быў наладжаны ягонаму пасольству ў Канстанцінопалі. І гэта было не звычайнае праяўленне ветлівасці. У вышэйшых турэцкіх колах таксама не сумняваліся, што без новай вайны з Масковіяй не абысціся, а тут яшчэ адно пераканаўчае сведчанне на карысць таго, што яна і на самай справе неабходная.

Орлік настолькі аргументавана выклаў свае довады, што ўрад Турцыі прыняў ягонае тлумачэнне Пруцкай дамовы, а ў такім разе становілася відавочным, што Пётр I не выконвае ранейшых дамоўленасцей, таму ў канцы снежня 1711 года Порта аб'явіла вайну Расіі. Пры гэтым было заяўлена, што вясной 1712 года ў паход выступіць сам султан. Адначасова Масковіі давалася магчымасць разысціся мірным шляхам.

Ваенныя дзеянні маглі прыпыніцца пры выкананні чатырох патрабаванняў, што зводзіліся да наступнага: Масква тэрмінова выводзіць свае войскі з Польшчы і больш ніколі іх не ўводзіць туды; гэтаксама тэрмінова адмаўляецца ад Украіны; аддае туркам Азоў і руйнуе памежную крэпасць Таганрог; заключае з Карлам XII мір на тры гады і пакідае за турэцкім бокам права адпусціць шведскага караля з Турцыі, калі і як пажадае.

Яшчэ больш усцешыўся Орлік, калі даведаўся, што Пётр I, атрымаўшы паведамленне аб жаданні самога султана прыняць удзел у баявых дзеяннях, аддаў загад зруйнаваць крэпасць Таганрог і перадаць Порце і вярнуць Азоў. Спадзяваўся, што няшмат засталася чакаць выканання і іншых патрабаванняў.

Толькі ізноў, наколькі хораша ўсё для яго пачалося, настолькі прыкра скончылася. Замест вядзення баявых дзеянняў Расія і Турцыя ўсё ж селі за стол перамоў, а вынікі іх

вырашылі, як і неаднойчы перад гэтым, грошы. Пётр I змог падкупіць вялікага візіра, муфція і іншых адказных турэцкіх асоб, і тыя 5 мая 1712 года пайшлі на аднаўленне Пруцкай дамовы, праўда, з некаторымі зменамі. У дачыненні да Украіны яны былі такімі: цар адмаўляўся не ад усёй яе тэрыторыі, а толькі ад Правабярэжнай і пакідаў за сабой Кіеў. Каштавала падобная здзелка Пятру ўсяго 100 тысяч чырвонцаў.

Прыняцце такога рашэння было для Орліка падобна магутнаму разраду маланкі, калі неба паспявае выпадзіцца і ад азнавага паветра хораша дыхаецца, бо яно злёгку як быццам хмяліць, узнімае настрой, і так хораша становіцца на душы, яна ўся напаўняецца нейкім дзіўным замілаваннем да таго, што знаходзіцца наўкола цябе. Але нечакана паветра пранізвае жаўтаватая змейка, скіраваная вострым джалам да зямлі, і ад гучнага раскату грому ўздрыгваеш, спалохана азіраешся па баках, нібыта хочаш знайсці нейкі паратунак. І толькі паступова супакойваешся, вяртаешся да рэальнасці.

Гэтакаса паступова прыходзіў у сябе і Орлік. Гнеў, які апанаваў яго, калі даведаўся, што пакуль ніякай гаворкі аб цэласнай і незалежнай Украіне не ідзе, змяніўся распаччу, а ўжо на месца яе прыйшло ўсведамленне аб неабходнасці не спяшацца складаць рукі. І Піліп Сцяпанавіч сеў пісаць ліст турэцкаму візіру, стараючыся як мага больш аргументавана патлумачыць, наколькі рашэнне адносна Турцыі, замацаванае ў новым варыянце Пруцкай дамовы, памылковае: «Ад Правабярэжнай Украіны маскаль даўно ўжо адмовіўся, наканаваўшы ёй заставацца пустыняю... і... нам цяпер аддаюць толькі гэтую пустыню, а Левабярэжную, заселеную, пакідаюць пад маскоўскім панаваннем, дык што ж гэта тады за вызваленне?.. Не толькі ўсе мае папярэднікі з усім Войскам Запарожскім дамагаліся вызвалення з-пад царскага ярма Левабярэжнай Украіны, найбліжэйшай да Масковіі за Правабярэжную, але і сам гетман Мазепа ні для чаго іншага з'яднаў зброю Войска Запарожскага са зброяй войск Яго Вялікасці шведскага караля і разам з Яго Вялікасцю пайшоў пад пратэктарат Бліскучай Порты, — як толькі для таго, каб зрабіць самастойнаю ўсю Украіну, і перад усім Левабярэжную, як больш заселеную».

І да гэтага ліста, нягледзячы на тое, што пасля ўдакладнення Пруцкай дамовы, прайшло мала часу, у Порце ўсё актыўней пачалі падымаць голас тыя, каго не задавальняла мірнае разыходжанне даўніх сапернікаў. Пасланне Орліка

толькі активізувала гэты працэс. Дый Пётр I не збіраўся выводзіць войска з Польшчы. Не выконваў ён дамову і накіонт Правабярэжнай Украіны. Не зрэагаваў адпаведным чынам нават пасля таго, як у Канстанцінополі было арыштавана і пасаджана ў замак рускае пасольства.

Падзішах, султан Ахмет III, не зважаючы на тое, што вялікі візір Юсуф-паша і вялікі муфцій, падкупленыя Масквой, адгаворвалі яго ад рашучых дзеянняў, 29 лістапада 1712 года выдаў загад аб вайне з маскоўцамі, а сам выехаў у Андрыянопаль для арганізацыі наступлення.

Ды ваяўнічы настрой у султана панаваў нядоўга. Пётр I выдаў загад са свайго боку. Але не аб тым, каб на вайну адказаць вайной, а шукаць грошы для задобрывання прадстаўнікоў турэцкай вярхушкі, а прасцей кажучы, для іх подкупу. Грошы, зразумела, хутка знайшліся, а да грошай шмат яшчэ чаго іншага, у першую чаргу знакамітае сабалінае футра, і туркі згадзіліся на новыя перамовы, хоць і паставілі ўмову, што яны магчымы пры выкананні Масквой двух новых патрабаванняў. Гэта аднаўленне даніны крымскаму хану і правядзенне мяжы паміж рэкамі Самараю і Арэляй, прытым з турэцкага боку гэтага кардону павінны пасяліцца запарожцы, якія не прызнаюць улады маскоўцаў.

З такімі патрабаваннямі ў Маскве не пагадзіліся і пачалі дамагацца, каб яны былі зняты. Дзейнічалі дзе подкупам, дзе ўгаворамі. І ўсё скончылася падпісаннем паміж Турцыяй і Расіяй мірнай дамовы на 25 гадоў. Паводле гэтага рашэння пацвярджалася і папярэдняя дамова.

Чаго-чаго, а гэтага Орлік не мог сабе ўявіць і ў сне, а калі б падобнае прыснілася, ускочыў бы як уджалены. Па сутнасці, некалькімі росчыркамі пяра ставіўся крыж на яго мары аб незалежнай Украіне. Асабліва балюча было, бо ўдар у спіну, а тое, што адбылося, ён інакш і не ўспрымаў, нанесла Турцыя, на якую так спадзяваўся. Цяпер Орлік гатоў быў задаволіцца і тым, каб незалежнаю заставалася хоць Правабярэжная Украіна, аднак і над самастойнасцю яе ўзнікла небяспека, бо яна, яшчэ паводле папярэдняй дамовы, мусіла адысці да Польшчы.

Орлік не знайшоў нічога лепшага (дый у яго фактычна не было нейкага прымальнага выйсця), як сабраць верных сабе людзей і падацца абараняць Правабярэжную Украіну. Але не змог супрацьстаяць польскаму войску, якое пачало займаць яе, і вымушаны быў нават не адступаць, а ўцякаць, каб не быць цалкам разгромленым і не апынуцца ў палоне.

Непрыемнасці чакалі яго і з іншага боку. У Маскве не маглі не ведаць пра пастаянныя кантакты гетмана-выгнанніка з Турцыяй, аднак спачатку і не здагадваліся, што пагаршэнне адносін з Портай нярэдка звязана з ягонай актыўнасцю. Калі ўпэўніліся, што гэта і сапраўды так, Пётр I выдаў загад аб арышце ўсіх родзічаў тых, хто, знайшоўшы прыстанішча на турэцкай тэрыторыі, нацкоўвае турак супраць Расіі, і дастаўцы іх з Украіны ў Маскву. Гэта ажыццявілася яшчэ да заключэння мірнай дамовы ў яе канчатковым варыянце. Тады, праўда, запалохаць Орліка не ўдалося, хоць былі арыштаваны і некаторыя людзі, блізкія самому Піліпу Сцяпанавічу, за выключэннем яго жонкі і дзяцей, якія знаходзіліся пры ім. Не зрэагавалі асабліва на гэта і прадстаўнікі генеральнай старшыны, хоць і ведалі, што Пётр I прыгразіў, калі яны не спыняць сваіх падрыўных дзеянняў, заложнікаў пакараць смерцю.

Усё гэта не магло не паўплываць на настрой Орліка. Адзінае выратаванне бачылася яму ў тым, каб развітацца з зямлёй, на якой і пачаліся для яго ўсе беды. На змену захапленню Турцыяй пачало прыходзіць непрыманне яе, і гэтую краіну ўжо інакш як «варварскі край» не ўспрымаў, у чым прызнаваўся Карлу XII, у якім зноў пачаў бачыць адзінага свайго ўратавальніка, успрымаў яго не інакш як эталон паводзін: «пакарае ворагаў не толькі зброяй, але і сваіх падданных дабротой». І скардзіўся на няпросты лёс. Нагадваў, што, «мінуўшы Харыбду маскоўскага ўціску», ён можа «ўпасці ў Сцылу турэцкай напасці, калі кароль не павядзе яго і яго айчыну да мыса Добрай Надзеі».

А наперадзе яго чакалі не менш цяжкія хвіліны, і наступілі яны тады, калі да Орліка дайшлі весткі, што сярод казачства, якое разам з ім знаходзілася на чужыне, расце незадавальненне. Многія адкрыта заяўлялі аб вяртанні дамоў, неабходнасці прасіць у цара літасці за здраду. Чым бы гэтае вяртанне ні скончылася, усё адно лепш, чым працягваць знаходзіцца ў становішчы перакаці-поля, якое жыццёвыя вятры пераносяць з месца на месца, і невядома, ці ўдасца дзе-небудзь знайсці надзейнае прыстанішча. А хутка ад размоў справа перайшла і да канкрэтных дзеянняў, і найбольш смелыя, на свой страх і рызыку, накіраваліся ў бок Украіны. Некаторых ён спрабаваў адгаварыць ад падобнага ўчынку. Іншых угаворвала генеральная старшыня, але людзі, спакутаныя фізічна і маральна, на ўгаворы не надта паддаваліся, заяўляючы, што калі паміраць, дык толькі не на чужыне.

Паступова і сам пераканаўся, што і яму больш няма чаго рабіць на Турэччыне. І таксама пачаў збірацца ў дарогу. Але, вядома ж, не ў тую, што вядзе ва Украіну, — калі б вярнуўся туды, дык толькі на белым кані, а яго па-ранейшаму не мог напаткаць, а тыя, якіх сядлаў, вельмі наравістымі былі, а таму і выносілі яго не туды, куды гэтак хацелася і куды пастаянна клікала Піліпа Сцяпанавіча ягоная бунтарная душа, а ў больш далёкую і не менш цяжкую — у Швецыю. Разам з ім да ад'езду рыхтаваліся Вайнароўскі, браты Грыгор, Іван і Панас Герцыкі, святар Парфеній і іншыя, а таксама жонка Орліка з трыма сынамі і дзвюма дочкамі.

Супакойваў сябе толькі тым, што знаходжанне ў Швецыі будзе нядоўгім і стане толькі свайго роду падрыхтоўкай да новых паходаў за вызваленне Украіны, а з дапамогай Карла XII удасца ажыццявіць задуманае. І памыліўся. У Швецыі яму давялося правесці пяць гадоў, якія сталі, па сутнасці, экзаменам на выжыванне. Такой матэрыяльнай нястачы ён ніколі яшчэ не ведаў. Даводзілася эканоміць літаральна на ўсім, адмаўляючы сабе ў самым неабходным. Дый то пастаянна даймалі крэдыторы. Дайшло да таго, што мусіў нават закласці купцам дзяржаўную булаву, якая з'яўлялася сімвалам гетманскай улады. Аднак не столькі цяжкае становішча засмучала, колькі тое, што наперадзе не бачылася ніякага прасвету.

Настаў момант, калі ён гатовы быў адмовіцца ад барацьбы, каб толькі выжыць, выстаяць. Таму ў адным з лістоў да шведскай каралевы Ульрыкі Элеаноры прызнаваўся: «Я не хачу ніякіх дапамог на вайну, ні грошай на падарунак з даходаў Вашай Вялікасці, але мне будзе дужа прыемна, калі Ваша Каралеўская Высокасць будзе ласкава ўдзяліць мне што-небудзь як з маіх публічных, так і прыватных запатрабаванняў». Аднак, як неўзабаве высветлілася, падобную слабасць сабе ён дазваліў толькі на некаторае імгненне, калі асабліва балюча і нясцерпна стала на душы.

У сапраўднасці ж здавацца не збіраўся. Пацвярджаў таму — ягоная рэакцыя на прапанову цара аб'явіць і самому Орліку, і ягоным блізкім амністыю пры ўмове, што ён спыніць падрыхтоўку дзеяння супраць Расіі. Не задумваючыся адказаў на такую «добразычлівасць» рашучай адмовай, пры гэтым зазначыў, што падобны ўчынак азначаў бы для яго страту сумлення, якое «раўназначна жыццю», і пасля ўсяго ён «быў бы вымушаны ўсё жыццё зносіць нясцерпныя пакуты душы».

Выпрабаванне лёсам на гэтым, аднак, не скончылася. У канцы 1718 года адбылося такое, пасля чаго ўсе нягоды, якія перажыў раней, пачалі здавацца не такімі ўжо і страшнымі. Ваюючы з Нарвегіяй, у час аблогі крэпасці Фрэдэрыксхаль 11 снежня загінуў Карл XII, адзіны чалавек, які ўвесь гэты час падтрымліваў Орліка і сам нязменна праводзіў антымаскоўскую палітыку.

Са смерцю Карла XII Орлік страціў сваю самую моцную і трывалую апору. З гэтага моманту ён пачаў нагадваць тое вялізнае дрэва, амаль цалкам вырванае бурай з каранямі, якое ўсё ж яшчэ спрабуе выжыць, але пастаянныя вятры, што бязлітасна дзьмуць, пакідаюць менш і менш спадзяванняў на лепшае. Спачатку разлічваў на тыя антымаскоўскія сілы, якія прысутнічалі і ў Швецыі ў цэлым, і, у прыватнасці, у каралеўскім акружэнні. Але ў ацэнцы іх значнасці і сілы глыбока памыліўся. Як у хуткім часе высветлілася, у Швецыі не так і шмат прыхільнікаў далейшых ваенных дзеянняў з Расіяй, наадварот, усё больш упэўнена пачалі гучаць галасы аб заключэнні з ёю міру. А гэта ўнесла хістанні і ў паводзіны тых, хто доўгі час прытрымліваўся пазіцыі — ні на якое замірэнне не ісці. Орлік канчаткова зразумеў, што далей знаходзіцца ў Швецыі ніякага сэнсу няма. Як тая птушка з падрэзаным крылом, падаўся ў іншыя краіны, спадзеючыся, што там зможа знайсці паразуменне.

Швецыю пакінуў з сям'ёй 11 кастрычніка 1720 года, паехаўшы ў Гановер, дзе затрымаўся, каб ажыццявіць шэраг мер, якія, на яго думку, прывядуць да таго, што Заходняя Еўропа зразумее неабходнасць суцэльным фронтам выступіць супраць Расіі. Асаблівыя спадзяванні ўскладаў на Англію, бо, будучы добрым стратэгам, няблага разбіраўся ў раскладзе сіл на палітычнай арэне. А на Англію кінуў свой пільны позірк таму, што яна, з'яўляючыся магутнай марскою дзяржавай, была занепакоена, што Расія ў гэтым напрамку становіцца яе саперніцай.

Свой першы ліст, у якім прапанаваў сумесна выступіць супраць Масквы, Орлік напісаў англійскаму каралю. Услед за ім падобныя пасланні былі накіраваны правіцелям Польшчы, Турцыі і іншых краін. Пры гэтым прасіў англійскага караля, каб той, у сваю чаргу, угаварыў Португалецкіх кааліцыю супраць Расіі.

У Маскве разумелі, якая небяспека будзе для краіны, калі многія заходнееўрапейскія дзяржавы пачнуць супраць яе сумесную барацьбу. Таму першае, што вырашылі

зробіць,— нейтралізаваць галоўнага зачыншчыка. Адпаведнае заданне атрымаў расійскі пасол Ягужынскі, які, у сваю чаргу, перадачыў гэтую важную справу малодшаму брату. Але Ягужынскі-малодшы спазніўся. Калі ён прыехаў у Гамбург, Орлік паспеў пакінуць гэты горад і перабраўся ў Брэслаў. Зразумеўшы, што неўтаймаваны гетман уцёк у яго, па сутнасці, з-пад носа, і ўпэўнены, што такая сітуацыя можа паўтарыцца, бо, як стала вядома, Орлік не збіраецца доўга затрымлівацца на адным месцы, каб, па меры магчымасці, наладзіць кантакты з як мага большай колькасцю людзей, якія б маглі дапамагчы яму, Ягужынскі-малодшы вырашыў заручыцца падтрымкай прэзідэнта цысарскай палаты Найдгарта. Не ведаў таго, што Найдгарт знаходзіўся ў прыязных адносінах са сваяком Піліпа Сцяпанавіча — баронам і шамбелянам Яго Цысарскай Вялікасці таксама Орлікам, а таму і паведаў бунтарнаму падарожніку аб той вялікай небяспецы, якая навісла над ім. Сваяк Орліка дапамог яму схавання ў небяспечным месцы ў 8 мілях ад Брэслава. Сям'я ж Піліпа Сцяпанавіча, якая засталася ў горадзе, была надзейна схавана ў манастыры. Так і ўратаваўся ад царскіх шпікоў.

Казырная карта Орліка чарговы раз была біта, калі ў 1721 годзе Швецыя нарэшце памірылася з Расіяй. Пасля гэтага ён перабраўся ў Францыю, якая разам з Іспаніяй абвясціла вайну Германіі. Неаднойчы апёкшыся, па-ранейшаму стараўся атрымаць выгаду там, дзе галоўным аргументам становілася зброя. І нібыта ўсё ішло да таго, што супрацьстаянне не абмяжуецца толькі гэтымі дзвюма краінамі.

Памёр польскі кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт II Аўгуст, і ў Рэчы Паспалітай розныя групы пачалі весці барацьбу за тое, каб мець на троне свайго стаўленіка. Актывізавалі дзейнасць і тыя, хто зноў хацеў бачыць каралём Станіслава Ляшчынскага, праўленне якога было нядоўгім. Пазіцыі Ляшчынскага ўмацоўваліся тым, што французскі кароль быў жанаты на ягонай дачцэ. Калі ж Расія пачала рабіць стаўку на свайго прэтэндэнта, Францыя, зразумела, убачыла ў Маскве яшчэ аднаго ворага.

Орлік, які на гэты час ужо знаходзіўся ў Салоніках, гатовы быў паціраць ад радасці рукі. Сітуацыя складвалася такім чынам, што ён зноў мог лёгка ўзняць украінскае пытанне. Еўропа ж раскалолася на вялізныя, варожыя адзін аднаму, лагеры. З аднаго боку знаходзіліся Францыя і Іспанія, да якіх гатовы былі далучыцца Швецыя і Турцыя,

а з другога — Расія, Германія, Данія, Галандыя і Англія. Праўда, была яшчэ Польшча, якая цалкам не вызначылася, які бок канчаткова падтрымаць. Гэтае ваганне таксама было на карысць Піліпу Сцяпанавічу. У мутнай жа вадзе часам і вялізную рыбу можна злавіць. Калі не ўпусіць, вдома, зручнага моманту.

І Орлік стараўся як ніколі. Быццам прадчуваў, што гэта апошні ягоны шанец. Наведаўшы крымскага хана, ён аб'ехаў шэраг краін, а пасля звярнуўся з лістом да запарожцаў, у якім пісаў, што нарэшце настаў «здаўна жаданы час», калі нельга шкадаваць «не толькі жыцця, але і апошняй кроплі крыві», каб вызваліць сваю Айчыну. Ён нагадваў, што ў Польшчы і Літве ўжо ўсе ваяводствавы гатовы падтрымаць Ляшчынскага, а войска літоўскае і польскае б'е Маскву, Швецыя ж рыхтуецца пачаць супраць яе вайну. Порта таксама трымае нападготове вялікае войска, а крымскі хан наблізіўся да польскай мяжы. У канцы ліста Орлік папярэджаў аднадумцаў, што калі «страцім і гэты час для вызвалення мілай нашай айчыны, то ніколі ўжо такога не знойдзем і не дачакаемся...».

Спадзяваннем яго не суджана было збыцця. Не распачалася чарговая вайна Расіі са Швецыяй. Моцным ударам стала для Піліпа Сцяпанавіча і тое, што на ягоны ліст не адгукнуліся запарожцы. Многія проста стаміліся ад бесперспектыўнай барацьбы, а некаторыя паверылі царскім абяцанням не праследаваць іх і склалі зброю. Аднак Орлік, не звважаючы ні на што, усё яшчэ не збіраўся выпускаць яе з рук. І дачакаўся, што чарговы раз пачалася вайна Турцыі з Расіяй.

У 1739 годзе Піліп Сцяпанавіч зноў на кані, хоць гэты конь пад ім ужо ледзьве трымаўся на нагах. Дый у самім ім цяжка было пазнаць колішняга малайца, гатовага пры першай жа магчымасці кінуцца ў бой. І толькі позірк вачэй — адкрыты, пранізлівы — напамінаў: ёсць яшчэ порах у парахаўніцах. Орлік прасіў Порту падтрымаць яго даўнія планы, звяртаўся да крымскага хана, паслаў ліст запарожцам.

Адны яго выслухоўвалі з разуменнем, абяцаючы дапамагчы. Другія казалі нешта няпэўнае. Трэція... Яны сваёй абыякавасцю і выводзілі яго з сябе. Але Піліпу Сцяпанавічу нічога не заставалася, як і да іх ставіцца неабыякава, спадзеючыся, што яшчэ памяняюць свае погляды. Інакш нічога няможна зрабіць. Інакш... адзін у полі не воін.

Не здагадаецца, што такім воінам стаў даўно. Пасля таго яшчэ, як першы раз пакінуў Турцыю, а бліжэйшыя

паплечнікі разбегліся хто куды. І няхай у тым не было іх-
най віны, дый многія гатовы былі працягваць барацьбу,
але ж для гэтага трэба быць разам. Інакш самыя лепшыя
спадзяванні спадзяваннямі і застануцца.

Праз год Турцыя і Расія, як і неаднойчы дагэтуль, зноў
памірыліся. І апошняя надзея згасла ў яго бунтарным сэр-
цы. Зразумеў: гэта ўсё! Таму і паспяшаўся правесці яшчэ
адпушчаныя яму лёсам дні так, каб можна было даўжэй
сам-насам знаходзіцца з Богам. А дзеля гэтага пасяліўся ў
адным з манастыроў у Ясах, дзе ў 1742 годзе напаткала яго
смерць. У гэтым жа годзе не стала і аднаго з бліжэйшых
паплечнікаў Піліпа Сцяпанавіча Вайнароўскага, якога
ўдалося высачыць царскім шпікам і выслаць у Сібір, дзе
ён памёр у Якуцку, усімі забыты.

Урэшце — лёс, які заўсёды спадарожнічаў бунтарам. А
да бунтароў і адпаведнае стаўленне, асабліва калі іх дзей-
насць не ўпісваецца ў афіцыйнае паняцце добра, справяд-
лівасці. Таму і Орліка інакш як злачынцам, здраднікам не
ўспрымалі. А ўсё таму, што выступаў супраць Расіі. Але ж
гэта было ягонае права — каго выбіраць сабе ў саюзнікі, а
з кім змагацца. Ён здзейсніў свой выбар на карысць сва-
боднай і незалежнай Украіны. Таму, хоць афіцыйная пра-
паганда доўгі час і замоўчвала яго, а калі і ўспамінала, дык
толькі ў негатыўным святле, украінскі народ згадваў яго ў
сваіх думках як аднаго з тых, хто варты памяці. Тым больш
ушаноўвае яго сёння, калі Украіна стала самастойнай
дзяржавай.

Памятаюць пра выдатнага земляка і ў Беларусі. У
Вілейскім краязнаўчым музеі прадстаўлены экспанаты,
што расказваюць пра яго жыццё і дзейнасць. Летась Мін-
скі аблвыканкам прыняў рашэнне аб устаноўцы памят-
нага знака Орліку ў вёсцы Касута. З Украінай вядуцца
перамовы аб адкрыцці ў гэтай вёсцы капліцы-музея роду
Орлікаў. У 2005 годзе на Вілейшчыне праходзілі гістарыч-
ныя чытанні, прысвечаныя 295-годдзю прыняцця першай
Канстытуцыі Украіны.

Да бунтарнага гетмана мае дачыненне і назва знакамі-
тага французскага аэрапорта Арлі. Праўда, ён названы ў
гонар ягонага сына, бо ўзведзены на землях, што колісь на-
лежалі Рыгору Піліпавічу. Але ж у бацькі і сына — адзін род.

«АГАТКА» — ГАСПАДЫНЯ ОПЕРНАЙ СЦЭНЫ

Мацей Радзівіл

Пане Каханку, а менавіта такая мянушка прыжылася да Кароля Станіслава Радзівіла (часам называюць яго і Каролем II Станіславам, каб не блытаць з яшчэ адным Каролем Станіславам) за тое, што гэта быў яго любімы выраз, з якім віленскі ваявода і самы багаты чалавек у Рэчы Паспалітай звяртаўся да добра, а то і малазнаёмых яму людзей, любіў разгульнае жыццё, не шкадуючы грошай на розныя ўвесяленні. Пра ягоную шчодрасць хадзілі легенды. Балі, шматлікія прадстаўленні ладзіліся ўсюды, дзе толькі даводзілася бываць Пане Каханку па сваіх справах, але асаблівы размах яны набывалі ў Нясвіжы — яго рэзідэнцыі. Каб адпачыць з размахам, звярнуць на сябе ўвагу, лішні раз засведчыўшы аб багацці, Кароль Станіслаў знаходзіў любыя падставы. Для яго не існавала розніцы: вяселле спраўляць ці хаўтуры ладзіць. Усё адно п'янкi доўжыліся па некалькі дзён.

Трэба, аднак, аддаць Пане Каханку і належнае: прывыкшы жыць у вялікай раскошы, ён шмат спрыяў развіццю ў Нясвіжы тэатра, у тым ліку музычнага, балета, працягваючы добрыя традыцыі сваіх бацькоў — гетмана Міхала Радзівіла Рыбанькі і драматурга Уршулі Францішкі Радзівіл. Хоць, калі не крывіць душой, абое і вінаватыя ў тым, што Кароль вырас марнатраўцам. Іншыя іхнія дзеці рана памерлі, таму і песцілі адзінага нашчадка, забываючы пра пачуццё меры, а ўсёдазволенасць і прывяла да таго, што Пане Каханку яшчэ ў пятнаццацігадовым узросце не ўмеў чытаць. Дый калі стаў чалавекам вядомым, ні вялікім розумам, ні эрудзіраванасцю не вызначаўся. Але і сумяшчэнне, здавалася б, несумяшчальнага — беспрабуднае

п'янства і захапленне тэатрам, разумовая абмежаванасць і запрашэнне актёраў нават з Італіі — таксама па-свойму спрыяла яго папулярнасці. Да ўсяго ўладар Нясвіжа выкарыстоўваў любую магчымасць, каб засведчыць, што сваімі багаццямі, уплывовасцю ў многім пераўзыходзіць нават караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

Адна з такіх мажлівасцей з'явілася ў 1784 годзе, калі Панятоўскі мусіў прыехаць у «сталіцу муз». Прыезд караля планаваўся на восень, узімку Пане Каханку паспеў шырока адзначыць свой паўвекавы юбілей, а цяпер вырашыў як бы сумясціць дзве падзеі, праўда, не афішуючы гэтага. Галоўнае ж для яго было ў тым, каб яшчэ раз засведчыць, што сапраўдны кароль — не той, хто мае гэты афіцыйны тытул, а Кароль Станіслаў Радзівіл. А паколькі да візіту заставалася нямала часу, можна было падрыхтавацца да яго так, што ўсе ранейшыя ўрачыстасці ў параўнанні з той, якая мусіць адбыцца, паблякнуць і будуць выглядаць толькі як свайго роду рэпетыцыі перад генеральным мерапрыемствам.

З такой прыкідкай у Нясвіжы і пачалі ажыццяўляць задуманае, што, аднак, не перашкаджала Пане Каханку праводзіць свой час па-ранейшаму бяздумна, ці не штодня задавальняючыся іншымі ўцехамі, якія хоць і мелі меншы размах, ды сумаваць не дазвалялі. А што галоўнае мерапрыемства ўдасца, Кароль Станіслаў не сумняваўся, бо сярод яго прыбліжаных кожны добра ведаў сваю справу і без лішняга напамінку мог зрабіць усё так, як трэба, прымаючы пад увагу па-сапраўднаму радзівілаўскі размах.

У Пане Каханку ў сувязі з прыездам Панятоўскага былі і асаблівыя спадзяванні. Зводны брат Кароля Станіслава Мацей паабяцаў падрыхтаваць з такой нагоды спектакль паводле сваёй п'есы. Спачатку, пачуўшы пра гэта, Пане Каханку вялікай цікавасці не праявіў. Хоць у іх з Мацеем і склаліся прызныя адносіны і, нягледзячы на розніцу ва ўзросце ў пятнаццаць гадоў, яны нават сябравалі, як звычайна адрагаваў груба:

— Не ставала мне яшчэ тваёй п'есы!

Мацей, аднак, не пакрыўдзіўся — да неадэкватнай рэакцыі брата ў розных выпадках даўно прызвычаіўся, але прапусціў усё міма вушэй яшчэ і таму, што ведаў тое, чаго не мог ведаць Кароль Станіслаў. Адказваў як ні ў чым не бывала:

— Такіх спектакляў ты яшчэ не бачыў...

— Хочаш мяне здзівіць?

— А чаму б і не?

Пане Каханку зарагатаў, пагладжваючы жывот.

— Мяне ніхто і нічым ужо не здзівіць.

— Ты ўпэўнены? — не здаваўся Мацей.

— Упэўнены — не ўпэўнены... Каб мне ды твае клопаты.

Галава пасля ўчарашняга трашчыць, хоць абруч надзявай, каб зусім не раскалолася, — як усё адно для пэўнасці, што галава і сапраўды расколваецца, абхапіў яе аберуч, пры гэтым заплюшчыў вочы, а на лбе выступілі буйныя кроплі поту — лішні доказ таго, якой бурнай, вясёлай была для яго нядаўняя ноч. Пасля апусціў рукі, зірнуў на Мацея:

— Здзіўляй, калі так ужо хочацца, а я пайду лепей апахмялюся.

— І здзіўлю!

— Ат! — махнуў рукой Пане Каханку, быццам перад ім не брат быў, а нечакана з'явілася назойлівая муха, і паспяшаўся туды, дзе, не сумняваюся, накрыты багаты стол.

— Станіслаў, — крыкнуў наўздагон Мацей, — а спектакль пра цябе!

Пане Каханку спыніўся быццам укапаны, рашуча павярнуўся.

— Ты сёння ўсё нейкімі загадкамі гаворыш, — адчувалася, што сказанае Мацеем яго зацікавіла.

— Ніякіх загадак. — Мацей паспяшаўся да брата. — Пра цябе будзе спектакль...

— Пра мяне, кажаш? — Твар ягоны стаў задаволены. — Пра мяне можна...

— Пра тое, які ты добры, — працягваў Мацей. — Як клапоцішся пра ўсіх.

Пасля такіх слоў твар Пане Каханку расплыўся ва ўсмешцы.

— Анягож, клапачуся!

— Пра гэта і пойдзе гаворка ў спектаклі.

— Абавязкова пастаў, Мацею, такі спектакль. Абавязкова. — Пане Каханку кінуўся да брата з абдымкамі. — Няхай усе ведаюць, які я... Не толькі шчодры, а і добры.

— Пастаўлю, абавязкова пастаўлю...

Мацей Радзівіл — адзін з найбольш яркіх прадстаўнікоў гэтага славутага магнацкага роду. І хоць ён не прымаў удзелу ў вялікіх палітычных баталіях дый у ваенных справах не надта праявіў сябе, аднак у гісторыі пакінуў яркі след, дзякуючы таму, што засведчыў аб сабе як паэт, кам-

пазітар, жыў сумленна і годна, марачы пра свабоду і незалежнасць свайго краю. Аднак, як гэта часта бывае, пра Мацея Радзівіла да нядаўняга часу ў Беларусі ведалі мала. А ён жа сваёй творчасцю хораша ўпісваецца ў культурнае жыццё Беларусі канца XVIII — пачатку XIX стагоддзя, а жыццём сваім пацвярджае, што чалавек сумленны, незалежна ад свайго сацыяльнага статусу, застаецца адданым Бацькаўшчыне, свайму народу.

Як вядома, у родзе Радзівілаў некалькі адгалінаванняў. Мацей Радзівіл адносіўся да так званай шылдавецкай галіны. Нарадзіўся ён 10 лістапада 1749 года ў сям'і польнага стражніка Вялікага княства Літоўскага Лявона Міхала Радзівіла і Ганны Людвікі Мыцельскай. З'яўляўся другім, малодшым, сынам і рос хваравітым. Бацька памёр, калі Мацей быў малым. Маці выйшла другі раз замуж. Новым мужам яе стаў вялікі гетман літоўскі, ваявода віленскі, князь Міхал Казімір Радзівіл, які ў гісторыю ўвайшоў як Рыбанька. Ён перад гэтым пахаваў сваю жонку драматурга Францішку Уршулю з роду Вышнявецкіх.

Маленства Мацея прайшло ў Нясвіжы. Рыбанька, які не мог па-сапраўднаму аддаць усю сваю бацькоўскую ласку родным дзецям, прыхільна ставіўся да пасынка. І хоць адсутнічаюць дакладныя звесткі аб іх узаемаадносінах і немагчыма сказаць, хто займаўся выхаваннем Мацея, аднак няма падстаў сумнявацца, што гэта былі не толькі высокакваліфікаваныя гувернёры, запрошаныя з-за мяжы, а і лепшыя артысты нясвіжскай капэлы, бо юны Радзівіл атрымаў цудоўную музычную адукацыю.

Як і многія маладыя людзі таго часу, якія паходзілі з багатых і ўплывовых сем'яў, вучобай у хатніх умовах і абмежаваўся, не паступаў ні ў які ўніверсітэт. Але гэта не значыць, што ён не пашыраў ведаў па розных дысцыплінах. Для гэтага існаваў перспектыўны і неаднойчы правяраны шлях — наведванне замежных краін. Недзе ў канцы 1760 года ў такое падарожжа з маці адправіўся і Мацей. Пажыў у Дрэздэне, Гданьску, Празе, Карлавых Варах, пасля чаго зноў вярнуўся ў Дрэздэн.

Падрабязнасцей яго жыцця за мяжой не захавалася. Але несумненна, што Мацей за гэты час, а гэта гадоў дзесяць, а магчыма, і болей, меў сустрэчы з многімі выдатнымі людзьмі, наведваўся ў розныя ўплывовыя салоны: у гарадах, у якіх пабываў, прымаў удзел у культурных мерапрыемствах. Адбываліся сустрэчы з музычнымі і

тэатральнымі дзеячамі. А ў канцы 1770-х гадоў ён ужо ў Нясвіжы. Маці памерла, хоць і з цяжкасцю, удалося з бра-там Мікалаем уладзіць маёмасныя справы. На гэты час прыпадае і яго збліжэнне з Пане Каханку. І хоць па сваіх паводзінах, характары яны былі надзіва розныя, гэта не адштурхнула адзін ад аднаго.

З'яўляючыся вялікім прыхільнікам мастацтва і шчодрым мецэнатам, Кароль Станіслаў запрасіў у свой горад многіх слаўтасцей, сярод якіх былі італьянскі спявак, дырыжор і кампазітар Дж. Альберціні, чэшскі арганіст, піяніст і кампазітар Я. Дусік. У мясцовым оперна-балетным тэатры ставіліся творы, што мелі шырокі рэзананс на падмоствах многіх краін. На час вяртання Мацея з-за мяжы прыпаў росквіт нясвіжскага балета на чале з балетмайстрам Антонам Лойкам. Мацей трапіў у такую творчую атмасферу, пра якую толькі можа марыць чалавек, які неабякава да музыкі, тэатра дый сам марыць аб творчасці. А паколькі Пане Каханку падтрымліваў усе добрыя пачынанні, ён і цягнуўся да зводнага брата, не зважаючы на яго чалавечыя слабасці, звязаныя з разгульным, марнатраўным жыццём. І не таму, што праяўляў бесхарактарнасць. Ведаў, што спроба ў чымсьці перавыхаваць Кароля Станіслава карысці не прынясе, а сваёй настойлівасцю толькі нажывеш ворага. Калі ж адносіны прызныя, заўсёды можна разлічваць на ўзаемаразуменне, падтрымку.

Неабходнасць падтрымкі Мацей асабліва адчуў, калі сам пачаў пісаць музыку. Падштурхнуў да гэтага яго прыдворны кампазітар і капельмайстар нясвіжскай капэлы Ян Голанд, якога Кароль Станіслаў запрасіў да сябе ў 1780 годзе. Мацей паспеў пазнаёміцца ўжо з усімі, хто меў дачыненне да культурнага жыцця ў горадзе. Ва ўсякім разе, з тымі, ад каго залежаў мастацкі ўзровень новых пастановак. Дый шмат каго з прыдворных артыстаў ён ведаў асабіста, наведваючыся не толькі на прадстаўленні, а і на рэпетыцыі. Прыезд жа новага чалавека не мог не зацікавіць. Калі ж даведаўся, што Голанда Кароль Станіслаў запрасіў для таго, каб музычная капэла стала яшчэ лепшай, зразумеў, што пры спрыяльных абставінах у рэпертуар яе Голанд можа ўключыць і асобныя яго творы.

Першае ж знаёмства засведчыла, што Голанд — з тых творчых людзей, якія, ведаючы сабе цану, з павагай ставяцца да іншых, гатовы падтрымаць іх, бо не ўспрымаюць сапернікамі. Мацей даведаўся, што родам Ян з Нямеччыны,

піша сімфоніі, паланезы, іншыя музычныя творы, хоча ўзяцца за стварэнне балета. Згадка пра балет яго найбольш зацікавіла. Прызнаўся, што гэты від мастацтва вельмі любіць, а ў танцы бачыць само праяўленне чалавечай душы. А яшчэ сказаў Голанду, што мае два захапленні — музыку і паэзію.

— А як наконт оперы? — запытаўся той.

Мацей сумеўся, яму падалося, што Голанд умее чытаць чужыя думкі. Не мог не прызнацца:

— Напісаць оперу — маё вялікае жаданне.

— Тады што стрымлівае вас? — Голанд быў гатовы падбэдзёрыць. — Вы ж прызналіся, што любіце і паэзію, і музыку. І не толькі любіце, а самі спрабуеце пісаць.

— Гэта толькі першыя напрацоўкі...

— Першыя? Ухвальна.

— Не, адразу на цэлую оперу (слова «на цэлую» ён вылучыў) я замахнуцца не асмелюся, калі на адно лібрэта — іншая справа.

— Дык даводзьце яго да ладу! — Голанд, па сутнасці, заахвочваў Мацея да далейшай працы.

— Але ж неабходны яшчэ і кампазітар...

— Калі толькі з-за гэтага затрымка, можаце разлічваць на мяне, — Голанд прамовіў гэта звыкла, нават неяк будзённа, быццам раз і назаўсёды высветлена і ён не сумняваецца, што прапанаванае Мацеем лібрэта стане вартым музычнага ўвасаблення.

І адразу гэтай сваёй падтрымкай як бы вырас у вачах Мацея, бо той зразумеў, што якраз такога чалавека, як Голанд, не ставала яму побач — уважлівага, тактоўнага, без той фанабэрыі, на якую здатныя людзі амбіцыёзныя, асабліва ў мастацтве — празмерна самаўпэўненыя ў значнасці створанага самімі, якое, як нярэдка высвятляецца пры першым жа знаёмстве, не ўзнімаецца вышэй звычайнага сярэдняга ўзроўню. Падзякаваў Голанду з упэўненасцю, што да гэтай размовы абавязкова вернецца пры падыходзячым моманце.

Такі момант і надарыўся, калі Кароль Станіслаў прызнаўся, што мае намер запрасіць у Нясвіж Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

— Няхай ведае, хто сапраўдны кароль. Хоць і не каранаваны, а ўладу маю — кожны пазайздросціць! — прызнаўся падчас аднаго застолля, якое Мацею даўно надакучыла, але мусіў не пакідаць яго, каб падкрэсліваць сваю павагу.

Не радавалі і папярэднія — гэткія ж п'яныя оргіі, аднак ён таксама прысутнічаў, бо не хацелася аддаляцца ад Пана Каханку, а той, калі нешта было не так, як яму хацелася, мог праявіць круты нораў, не зважаючы, хто перад ім. Таму і баяліся яго, трываючы ўсе разгулы і загулы. Цяпер жа Мацей нават узрадаваўся, што не пайшоў з-за стала. Інакш са спазненнем пачуў бы тое, што для яго было ў нечым важней, чым для самога Кароля Станіслава. Але для пэўнасці перапытаў:

— Кажаш, запрасіш Панятоўскага?

— А ты сумняваешся, што магу гэта зрабіць? — Пана Каханку, як і кожны чалавек у такім стане, гатовы быў кінуцца ў спрэчку.

— Ды не сумняваюся, — паспяхаў супакоіць яго Мацей.

— Тады ў чым прычына? Пабачыць спяшаешся?

— Спяшаюся, — не знайшоўшы нічога лепшага, адказаў Мацей і адразу спалохаўся, што падобная яго рэакцыя, магчыма, выкліча ў Кароля Станіслава гнеў.

Але той, на здзіўленне, да ўсяго паставіўся спакойна:

— Візіт будзе ўвосень. Наступнага года.

Часу заставалася шмат, і гэта Мацея ўзрадавала. Дзіўным, праўда, падалося, чаму Кароль Станіслаў не збіраецца запрасіць Панятоўскага на сваё пяцідзесяцігоддзе. Але не спытаўся пра гэта: самому Пана Каханку вырашаць, як лепш. Дый якая яму справа. Галоўнае ў іншым: кароль у Нясвіж усё ж прыедзе, а гэта якраз тая нагода, каб да візіту і падрыхтаваць оперу, лібрэта якой ім ужо напісана. Праўда, няма пакуль музыкі, але ж Голанд абяцаў дапамагчы. Таму неабходна заўтра ж з ім усё абмеркаваць. Лепшая магчымасць наўрад ці надарыцца — Кароль Станіслаў наладзіць у сувязі з прыездам Панятоўскага яркае, маляўнічае відовішча. А опера ўдала ўпішацца ва ўрачыстасці.

Голанд, даведаўшыся аб прыездзе караля, роздумна паківаў галавой:

— Хопіць работы ўсім, а каб распрацаваць сцэнарый...

— Я не пра гэта, бо і так усё зразумела, — паспяхаўся запэўніць Голанда Мацей.

— А пра што?

— Памятаеце нашу размову? Я тады казаў, што дапісваю лібрэта оперы.

— Памятаю...

— Яно гатова. Называецца «Агатка, або Прыезд пана».

— Спецыяльна «пад Панятоўскага» працавалі?

— Ды не, але добра было б, калі б оперу паставіць якраз да яго прыезду.

— Значыць, і музыку напісалі? Гэта проста цудоўна! — Вочы Голанда засвяціліся той радасцю, якая можа быць толькі ў чалавека, па-сапраўднаму захопленнага, апантанага мастацтвам.

— Прабачце,— нарэшце Мацей зразумеў, у якое няёмкае становішча трапіў,— але ж музыку абяцалі вы напісаць...

Пасля гэтага давялося знімавець ужо Голанду.

— Я ж толькі выказваў згоду зрабіць гэта... Чаму ж вы ўвесь час маўчалі?

Мацею давялося апраўдвацца:

— Вінаваты, нічога іншага не магу сказаць...

— Пане Мацею, зразумейце і мяне. За некалькі месяцаў я мушу зрабіць тое, на што, у лепшым выпадку, неабходны год... Дый на пастаноўку трэба час...

— Але ж іншага выйсця няма.— Мацей гатовы быў стаць перад Голандам на калені, каб толькі той згадзіўся пісаць музыку на яго лібрэта.

Голанд добра разумеў стан Мацея. Дый яму самому хацелася, каб опера хутчэй з'явілася, бо калі яшчэ настане такі спрыяльны час. Таму абавязкова трэба брацца за напісанне музыкі.

— Я гатовы,— сказаў спакойна і звыкла, быццам толькі тым і займаўся, што працаваў у падобных экстрэмальных сітуацыях.

— Я ведаў, што вы не адмовіце...— Мацей паглядзеў на Голанда вачыма, поўнымі захаплення. Ён быў цяпер улюбёны ў гэтага чалавека, які не кідае слоў на вецер, разумее цану дадзенаму абяцанню.

— Пастараюся за месяцаў чатыры-пяць справіцца,— запэўніў на развітанне ён.

Яны сапраўды развіталіся на пэўны час, бо Радзівіл ад'язджаў у свой маёнтак Паланэчку (цяпер цэнтр сельсавета ў Баранавіцкім раёне Брэсцкай вобласці), у якім жыў звычайна да той пары, пакуль не з'яўлялася жаданне зноў наведацца ў Нясвіж. Нярэдка, па сутнасці, разрываўся паміж гэтай сядзібай у наваградскім ваяводстве і горадам, у які яго пастаянна цягнула, як вабіць чалавека духоўнае прыстанішча, нязменна звязанае з добрымі знаёмымі, дзе існуе тое адзінства поглядаў, што пры пэўных разыходжаннях аб'ядноўвае ў галоўным, а гэтым галоўным для Мацея былі музыка, тэатр, мастацтва. Ён стараўся і Паланэчку

ператварыць у своеасаблівы цэнтр музаў. Няхай і не такія вялікі, як Нясвіж, але абавязкова з музыкай, танцамі. Таму наладжваў канцэрты, прадстаўленні. Хоць і не з шырокім размахам, аднак у атмасферы гасціннасці, шчырасці, узаемапаразумення.

Многія знакамітыя людзі ахвотна наведваліся ў Паланэчку. І не толькі па запрашэнні гасціннага гаспадара, а і па ўласным жаданні, пачуўшы пра гэты маёнтак шмат добрага. Апошняе стала прычынай таго, што ў 1777 годзе сюды завітаў Дзяніс Фанвізін. Ён перад гэтым перажыў нямала прыкрых момантаў, сутыкнуўшыся з нядобрасумленнасцю арандатара свайго маёнтка Лісна, што знаходзіўся ў Віцебскай губерні. Лісна Дзяніс Іванавіч атрымаў пасля таго, як усходнія землі Беларусі былі далучаны да Расіі. Маёнтак разам з прыгоннымі сялянамі падарыла яму імператрыца Кацярына II.

Судовая цяганіна сапсавала яму шмат нерваў. Калі ўсё наладзілася, Фанвізін вырашыў адпачыць у Заходняй Еўропе. Дарога пралагала непадалёку ад Паланэчкі. Дзень стаяў надзіва спякотны, сонца пякло бязлітасна, на небе — ні хмурынкі, а так хацелася пасядзець у засені дрэў, выпіць кубак гарбаты ці халоднага квасу ды і пагутарыць з добрым чалавекам, каб забыцца пра тлумнасць дарогі. Тады Дзяніс Іванавіч і загадаў свайму фурману збочыць, накіравацца туды, дзе на даляглядзе было відаць палац.

Праз некалькі хвілін пасля таго, як пастукалі ў браму, слуга паклікаў гаспадара. Насустрэч павольна крочыў маляды чалавек — хударлявы, невысокага росту. Спачатку падалося, што гэтая марудлівасць у хадзе — праяўленне абыякавасці да прыезджых, больш таго — сведчанне незадаволенасці, што парушылі яго спакой, адарвалі ад нейкага занятку. Фанвізін, які прывык, што да яго заўсёды ставяцца з павагай, пашкадаваў, што заехаў сюды, але перамовіўшыся з гаспадаром некалькімі словамі, упэўніўся, наколькі той спагадлівы і добразычлівы.

Мацей Радзівіл ўзрадаваўся прыезджым, быццам яны з'яўляліся жаданымі гасцямі, толькі па нейкіх прычынах затрымаліся, не прыехалі ў дамоўлены тэрмін. Не паспелі зайсці ў пакоі, як ён паклапаціўся, каб слугі накрылі стол. Фанвізіну даводзілася шмат дзе бываць, і яго немагчыма было здзівіць пачастункамі, ды абед у Паланэчцы прыемна ўразіў. Стол ламаўся ад страў — шмат было рыбы, дзічыны. Аднак не толькі гэта прынесла задавальненне.

Па-сапраўднаму радасныя хвіліны чакалі наперадзе, калі Мацей прапанаваў паслухаць музыку. Не сказаць, каб Фанвізін вельмі прагнуў слухаць — усё ж адчуваў сябе стомлена, чакаў, што гаспадар прапануе прылегчы. Толькі адмовіцца не змог. І не з-за адной тактоўнасці.

Мацей прапанаваў:

— Калі не супраць, паслухаем маю музыку.

Дзяніс Іванавіч здзівіўся:

— Вы кампазітар?

Мацей сумеўся:

— Кампазітар — гучна сказана.

— Аматар? — удакладніў Фанвізін.

— Апошняя акурат і правільна. Ніякіх спецыяльных музычных устаноў я не заканчваў, хоць і ў маленстве, і пазней браў урокі музыкі, танцаў.

— Паслухаю з задавальненнем, — падахвоціў Мацея госць. — І на чым вы будзеце граць?

— Я, канечне, мог бы і сам.

— Тады ў чым справа?

— А мо лепей запрашу каго-небудзь са сваіх музыкаў.

— Гэта тым больш прыемна. Мне даводзіцца шмат ездзіць, наведвацца ў самыя глухія куткі, але нават у маёнтках, якія, прабачце, знаходзяцца куды бліжэй да губернскіх цэнтраў, чым ваш, далёка не заўсёды напаткаеш культурнага гаспадара. А ўласныя артысты — зусім рэдкасць...

Тады, у час імправізаванага канцэрта, прагучала некалькі твораў Мацея — паланезы, мазуркі. Фанвізін застаўся задаволены, а на развітанне, жадаючы яму далейшых поспехаў, са шкадаваннем зазначыў:

— Хацелася б трапіць і на ваш вялікі канцэрт, на якім бы выконваліся самыя розныя творы. Толькі, на жаль, будзем глядзець праўдзе ў вочы, наўрад ці больш сустрэнемся.

— А вы заязджайце, калі будзеце вяртацца.

— Абяцаць не магу, але хто ведае...

Фанвізін, аднак, больш у Паланэчку так і не наведаўся. Чаму гэта адбылося, Мацей не цікавіўся, ды і у каго ён мог даведацца. Хутчэй за ўсё назад ехаў іншай дарогай.

Падчас той гаворкі Мацей і словам не абмовіўся, што марыць з цягам часу напісаць што-небудзь з аб'ёмных музычных твораў. І з-за прыроджанай сарамлівасці не прызнаваўся ў гэтым, і з-за таго, што і сам яшчэ дакладна ўявіць не мог, за што возьмецца. І вось хутка ён стане аўтарам оперы. Сваёй першай оперы...

У Паланэчцы ён быў сам не свой. За што ні браўся, думкі неўпрыкметку пераносіліся ў Нясвіж. Хацелася як мага хутчэй даведацца, наколькі паспяхова працуецца Голанду. Дый трывожыўся: магчыма, лібрэта яму не спадабалася, а прызнавацца ў гэтым не спяшаецца, каб не пакрыўдзіць. Такі неспакой прыводзіў да таго, што рукі зусім апускаліся. Не хацелася нічога рабіць, ні пра што думаць, але якраз думкі — навязліва-трывожныя — і не адпускалі ад сябе. Калі ад іх стала невыносна цяжка, не стрымаўся, паехаў у Нясвіж.

Нечаканае з'яўленне Мацея Голанд вытлумачыў пасвойму:

— Але ж абумоўлены тэрмін не прайшоў яшчэ. Я абяцаў справіцца праз месяцы чатыры, а прайшло...

— Усяго два...

— А калі два, то хіба можна патрабаваць ад мяне завяршэння працы?

— Не дзеля гэтага ехаў. Прабачце, можа, вам лібрэта не спадабалася?

— Дык вось вы пра што! — Голанд нарэшце ўсё зразумеў. — Кепска, значыць, мяне ведаеце. Няўжо, калі б лібрэта не спадабалася, не паведаміў бы?

— І мне так думалася, але падалося, што не хочаце да пары да часу крыўдзіць адмовай.

— Ніякіх «але»! Яшчэ месяцы два з паловай і, калі ласка, прыязджайце... Запэўніваю — музыку закончу.

Аднак і гэтыя два з паловай месяцы Мацею прынеслі мала спакою. Усё адно працягваў знаходзіцца ў стане няпэўнасці і трывогі. Да таго самага часу, пакуль зноў не прыехаў у Нясвіж і не спаткаўся з Голандам. А Ян, як высветлілася, не толькі паспеў напісаць музыку, а і нават падбраў выканаўцу галоўнай ролі сіраты Агаткі, закаханай у простага хлопца Антака Цалку.

— Бадай, чулі Магдалену Ясінскую?

— Ды ёй жа роўных у капэле няма!

— А я пра што? Ясінская і стане Агаткай.

Далей Голанд мог больш нічога не гаварыць на конт магчымасці пастаноўкі. Калі ёсць выканаўца асноўнай партыі, дык пра што яшчэ можа ісці размова! Аднак ён не толькі пачаў падбіраць артыстаў. Дамовіўся, што пастаноўшчыкам стане вядомы італьянскі спявак Дж. Альберціні, які не адзін год паспяхова працаваў у Нясвіжы.

— А дэкарацыі, думаю, зробіць цудоўныя, — дзяліўся далей сваімі планами, — а галоўнае, пастараемся, каб

спектакль арганічна ўліўся ва ўсе ўрачыстасці ў гонар Панятоўскага.

— Больш відовішчнасці,— падтрымаў Яна Мацей.— А яна без масавасці не можа.

— Артыстаў у нас хопіць.

— Думаю, і Кароль Станіслаў убаку не застанецца? — Па той узрушанасці, з якой гаварыў Мацей, бачылася, што ён ўжо жыве будучым святам, а спектакль «Агатка, або Прыезд пана» ўяўляецца як дзейства, у якім артысты і публіка складуць як бы адзінае цэлае.— Ён жа так любіць, каб тэатральнае дзеянне было бліжэй да натуры...

— Вы маеце на ўвазе яго вёску ў Альбе?

— А якую яшчэ!

Такая вёска ў прадмесці Нясвіжа сапраўды існавала. Яна была спецыяльна пабудавана паводле загаду Пане Каханку — ідылічная, далёкая ад рэальнасці, у якой сяляне і паны жылі ў пастаяннай згодзе. У ролі сялян выступалі прыдворныя, а таксама і некаторыя госці, якія перааправаліся ў вясковую апратку. Не адставаў ад іншых і Кароль Станіслаў. Яго пры гэтым звычайна выбіралі войтам і Пане Каханку не столькі аддаваў розныя загады, прызначаў павіннасці, колькі знаходзіў з сялянамі згоду і паразуменне. Падкрэсліваў сацыяльную роўнасць і свае клопаты аб простых людзях

— Спектакль і пакажам у гэтай вёсцы,— падтрымаў Мацея Голанд,— а Кароль Станіслаў, несумненна, захоча апынуцца сярод артыстаў. Дый, як мне здаецца, вы, выпісваючы вобраз Пана, яго і мелі на ўвазе.

— Не толькі, але паабяцаў, што ён пазнае сябе ў спектаклі.

— Тады і трэба пастарацца, каб опера яму спадабалася.

— Не можа не спадабацца...

Мацей не прапускаў ніводнай рэпетыцыі, а яны праводзіліся штодня, бо Голанд разумеў, што ўзяўся за складаную і адказную справу. Паслабленняў сабе і раней не дазваляў, але тут іншы выпадак: спектакль павінен як мага больш наблізіцца да жыцця. І таго сапраўднага, сведкамі і ўдзельнікамі якога ўсе яны з'яўляюцца, аднак, у пэўнай ступені і ідэалізаванага, але наколькі гэтая ідэалізаванасць стане праўдападобнай, і залежыць поспех, а значыць, і належная ацэнка з боку Кароля Станіслава.

Сюжэт, пакладзены ў аснову оперы, пры ўсёй сваёй сентыментальнасці скіроўваўся на асуджэнне сацыяльнага

зла ў розных яго праяўленнях. Галоўная гераіня, кахаючы простага хлопца, і не здагадвалася, што на яе шляху з'явіцца перашкоды. Антак жа Цалка — гэткі бядняк, як і яна, хто можа перашкодзіць быць разам. Ды ў падстаросты Піяшкі — іншыя планы. Ён хоча выдаць Агатку замуж за іншага парабка — Гайдака. Яго, як і Цалку, таксама завуць Антакам, а гэтае падабенства дапамагае Піяшку ў яго надобрай задуме. Паступова ўсё пачало адбывацца так, як яму хацелася. Аднак кропкі над «і» паставіў прыезд добрага пана. Той, даведаўшыся пра несправядлівасць, пакараў Піяшку, а Агатка змагла стаць жонкай Антака Цалкі.

І Мацей Радзівіл, і Ян Голанд, назіраючы за рэпетыцыямі, заставаліся задаволенымі. Выканаўцы вельмі стараліся, а Магдалена Ясінская да таго ўжылася ў вобраз, што была якраз той Агаткай, якой і бачылі яе аўтары. Асабліва гэта адчувалася, калі яна выконвала сваю чарговую арыю ці спявала дуэтам з Антакам — любым і адзіным чалавекам, да якога ляжала душа Агаткі. Пан жа з'яўляўся толькі ў канцы дзеяння, але менавіта яго прыезд становіўся кульмінацыйным момантам, які надаваў дзеянню сапраўдную вастрыню, узмацняў сацыяльныя моманты.

Вядома, абодва не маглі не разумець, што Пан з «Агаткі...» не цягне на Пане Каханку. Але гэта іх мала непакоіла, бо ў мастацкім творы — свае законы і ён, калі напісаны таленавіта, паказвае жыццё не толькі такім, якое яно ёсць, а і якім павінна быць. Імкненне да ідэалу — таксама шлях да праўды, аднак у яе ўзвышаным успрыманні.

Адна з апошніх рэпетыцый праводзілася ўжо ўвосень, незадоўга да таго, калі мусіў прыехаць у Нясвіж Панятоўскі. Нечакана завітаў сам Пане Каханку. Ні слова не сказаўшы, усеўся на вольнае крэсла. Але доўга не праседзеў. Ускочыў пры з'яўленні падчас дзеяння Пана. Калі ж аканом Дбальскі звярнуўся да Пана:

Прымі, наш пане, гэты плён напрацаваны
У знак павагі і зычэння ад падданных.
Да ног тваіх складзены сэрцы і галовы,
Жыві сто гадоў,—

а ўсе дзейныя асобы хорам прамовілі: «Сто год шчаслівы і здаровы» (тут і далей у перакладзе У. Мархеля.— А. М.), твар Пане Каханку засвяціўся такой радасцю, што сумненняў не заставалася — Кароль застаўся вельмі задаволены. Моўчкі дасядзеў да завяршэння спектакля, да таго самага

моманту, калі ў заключным эпізодзе прагучала яшчэ адно ўслаўленне добрага Пана:

Антак і Агатка

Жыві, любімы наш пане!

Усе

Жыві, любімы наш пане!

Пачуўшы гэта і не чакаючы пакуль артысты разыдуцца, кінуўся да Мацея:

— Уважыў ты мяне, браце, дык уважыў! Ніхто не прыносіў мне яшчэ такога задавальнення!

— А што я казаў?

— Дый Панятоўскі лішні раз упэўніцца, як мяне любяць і паважаюць!

Мацей не стаў тлумачыць, што опера не толькі пра яго, Пане Каханку, нават не столькі пра яго, як увогуле — пра паноў, якія павінны знаходзіць паразуменне з простым людям. Не стаў, бо быў перакананы, што падобныя ўдакладненні наўрад ці дойдучь да Кароля Станіслава — такіх тонкасцей ён хутчэй за ўсё не зразумее. Чалавек недалёкі ў жыцці, яшчэ больш абмежаваны ва ўспрыманні твораў мастацтва, і тэатральных у прыватнасці.

Пішучы лібрэта «Агаткі...», Мацей Радзівіл перш-наперш дбаў пра тое, каб сродкамі мастацтва раскрыць думку, якая яго, як аднаго з перадавых людзей свайго часу, пастаянна непакоіла. Як і многія іншыя, ён клапаціўся пра будучыню свайго народа. Канечне, ва ўласных развагах не мог апырэдзіць эпоху, у якой жыву, але быў перакананы, што сацыяльная роўнасць — адна з умоў паспяховага станаўлення грамадства, той імпульс, які паскарае яго прагрэсіўнае развіццё. У гэтым Мацей быў блізкі да поглядаў Голанда.

Ян таксама застаўся задаволены спектаклем, хоць і разумеў, што ў генеральнай рэпетыцыі сёе-тое давядзецца дапрацаваць. Пра гэта сказаў і Мацею:

— Хацелася б, каб было больш відовішчнасці.

Мацей, што рэдка назіралася з ім падчас сумеснай працы, не пагадзіўся:

— Мне здаецца, і так усё вельмі ўражвае.

Голанд удакладніў:

— Не будзем забываць, што «Агатка...» павінна як мага лепш упісвацца ва ўсе ўрачыстасці.

— Здаецца, гэта мы і мелі на ўвазе...

— Яно так, аднак хацелася б узмацніць масавыя эпизоды за кошт іх большай разгорнутасці.

— Больш песень, танцаў? — здагадаўся Мацей.

— Але, а яшчэ ж вы ведаеце...

Сапраўды Мацей ведаў, што апрача оперы «Агатка...» у час урачыстасцей будзе паказаны і балет Голанда «Арфей у пекле». Ён таксама не павінен выглядаць адасоблена.

— Давядзецца крыху папрацаваць.— Гэтыя словы Яна гатовы быў паўтарыць і Мацей, аднак прамаўчаў.

Яго маўчанне Голанд зразумеў па-свойму:

— Чымсьці не задаволены?

— Пра што гаворка? Яшчэ як задаволены! Але думаю, мне, бадай, не трэба спыняцца толькі на гэтай оперы...

— Новая задумка ёсць? Можа, і не адна? У такім разе вось што параю,— Голанд затрымаў позірк на Мацею.— Паспрабуй сам і музыку напісаць.

— А ці атрымаецца?

— Абавязкова павінна атрымацца.

— Тады, можа, і сапраўды трэба паспрабаваць... Але вазьмуся за новую оперу толькі пасля візіту Панятоўскага...

Калі кароль завітаў у Нясвіж, стаяла цёплая, залацістая восень, якая ўступіла ў тую сваю пару, калі прырода асабліва шчодро адорвае чалавека за рупнасць ягонай працы. А сустракалі Панятоўскага ў Снове, у некалькіх вёрстах ад Нясвіжа. Пане Каханку выехаў насустрач на турэцкім кані. Аднак не столькі гэтым здзівіў прысутных, колькі тым, што быў у каўпаку з брыльянтамі, кошт якіх складаў некалькі дзесяткаў тысяч дукатаў. А пасля была дарога ў Нясвіж, паабাপал якой стаялі сяляне, бедная шляхта, у многіх месцах узвышаліся спецыяльныя трыумфальныя аркі.

Праграма ж знаходжання Панятоўскага ў Нясвіжы была распісана па гадзінах, хоць візіт і разлічваўся на некалькі дзён. Балі, паляванні, паездкі ў Альбу, дзе па каналах і вадасховішчах плавалі сапраўдныя караблі. Як даведаўся кароль, Пане Каханку марыў пра сваю флатылію на Чорным і Балтыйскім морах.

«Агатку...» паказвалі 17 кастрычніка 1784 года. Сярод глядачоў знаходзіліся і Мацей Радзівіл з Голандам, якія хваляваліся не менш, чым артысты. Усё ж цікава было ведаць, як успрыме спектакль Панятоўскі. А Станіславу Аўгусту, відаць, надакучыла празмерная пампезнасць, якая суправаджала кожнае мерапрыемства. Як і тое, што Пане Каханку пры любым выпадку хацеў лішні раз засведчыць, наколькі ён багаты. Надакучылі і пышныя застоллі, падчас

якіх толькі дзівіўся, як можна столькі есці і не захварэць на жывот. Невыпадкова, наведаршыся да бернардзінцаў, папрасіў чаго-небудзь «прасцейшага» і з задавальненнем з'еў каўбасы з верашчакай.

Калі пачаўся спектакль, Панятоўскі кожную цікавую сцэну сустракаў воплескамі. Яму падабалася шчырасць, натуральнасць ігры артыстаў. Пацікавіўся ў Пане Каханку, хто аўтары оперы.

— Свае, нясвіжскія, — з гонарам адказаў той, і хацеў адразу пазнаёміць Панятоўскага з Мацеем і Голандам, але кароль запырачыў:

— Лепш пасля спектакля. Ён мне вельмі падабаецца, таму хачу дагледзець да канца.

Гэта Пане Каханку не спадабалася — не любіў, калі яму пярэчылі нават у самым малым, але змаўчаў. Дый хутка забыўся пра падобную «непачцівасць» Панятоўскага, бо падчас дзеяння з'явілася чарговая дзейная асоба — Пан. Адразу кінуўся ў гурт актёраў. Тыя ж, заўважыўшы свайго гаспадара, звярталіся ўжо не столькі да літаратурнага персанажа, колькі да Кароля Станіслава: «Жыві, любімы пане!», тым самым сведчыўшы сваю павагу.

Самалюбства Пане Каханку было яшчэ раз задаволена, а што гэта адбылося ў прысутнасці караля, надало яшчэ большай пыхі. Само сабой знікла і жаданне знаёміць Панятоўскага з Голандам і Мацеем. Захацелася пасля спектакля павесці караля туды, дзе весяліўся просты люд, — Панятоўскі і не здагадаўся, што сярод гэтых шчаслівых і вясёлых сялян большасць пераапананутых прыдворных.

Але Станіслаў Аўгуст сам напамніў пра дамоўленасць:

— А дзе ж ваша абяцанне?

— Вы пра што? — Пане Каханку зрабіў выгляд, што ні пра што не здагадаецца. Нечакана як бы спахпіўся: — Калі ласка, калі ласка...

З гэтымі словамі ён павёў Панятоўскага да Голанда і Мацея. Тыя пачціва схілілі перад каралём галовы. Пане ж Каханку адразу адышоў убок, даўшы зразумець, што ў яго з'явілася нейкая неадкладная справа, якая патрабуе тэрміновага вырашэння, хоць у сапраўднасці яму не хацелася прысутнічаць там, дзе галоўная ўвага скіравана не на яго, а на іншых.

Панятоўскі ж перакінуўся з Голандам і Мацеем некалькімі словамі. Мацей нават яго больш зацікавіў.

— Прыемна было даведацца, што радзівілаўскі род паранейшаму на таленты шчодрый.

— Сапраўды, Францішка Уршуля праславілася як выдатны драматург. — Мацей здагадаўся, што кароль мае на ўвазе яго, аднак, не прывыклі да пахвальбы, саромеўся добрых слоў наконт сваёй кампазітарскай дзейнасці, таму і паспрабаваў павесці размову ў іншы кірунак.

— Пра Францішку Уршулю з роду Вішнявецкіх я добра ведаю, аднак маю на ўвазе менавіта вас.

— Да яе мне яшчэ далёка.

— У вас яшчэ ўсё наперадзе.

— Не ведаю, як і што атрымаецца, — шчыра прызнаўся Мацей.

— Сціпласць — выдатная рыса, толькі гэтым талентам не кожны валодае...

Да іх спяшаўся Пане Каханку і Мацей з Голандам так і не зразумелі, ці меў Панятоўскі пры гэтым каго-небудзь канкрэтна, бо ён, не дагаварыўшы да канца, пажадаў ім поспехаў, пакрочыў насустрач Каролю Станіславу, які хутчэй за ўсё вырашыў яшчэ нечым здзівіць караля.

Але Мацея гэта ўжо мала цікавіла. І поспех «Агаткі...», і пажаданні Панятоўскага, але не ў меншай ступені гаворка, што адбылася з Голандам пасля апошняй рэпетыцыі, выклікалі ў яго жаданне хутчэй пакінуць Нясвіж, вярнуцца ў Паланэчку, каб працаваць над чарговай операй. У той жа час не пакідала думка, што вось так адразу паехаць не можа. Трэба да канца вытрымаць усё тое паказное, народжанае неўтаймаванай фантазіяй Пане Каханку. Не пачнеш жа тлумачыць, што як мага хутчэйшы ад'езд яго, Мацея, з Нясвіжа і ў ягоных інтарэсах, бо хоча адну з опер прысвяціць менавіта яму. Ужо нават і назва акрэслілася — «Войт альбянскай сядзібы». Гэта, безумоўна, узрадуе Пане Каханку, аднак зусім не значыць, што Кароль Станіслаў, пачуўшы такое, скажа: «Едзь, Мацею, хутчэй да сябе і за стол пісьмовы сядай». Наадварот, усё зразумее па-свойму, налье такую чашу віна, што хоць аберуч абхоплівай яе, засмяецца: «То будзь здаровы, браце! Я ў табе ніколі не памыляўся!» І паспрабуй не выпі. Дзякуй Богу, як іншых, прымушаць не стане, а пакрыўдзіцца надоўга.

Гэта якраз Мацею і не трэба, бо ён часта прыходзіў яму на дапамогу, а цяпер дапамога патрэбна яму нават больш, чым раней. Хоць «больш» — паняцце адноснае. Аўтарытэт Пане Каханку ў Вялікім княстве Літоўскім такі вялікі, што да яго звяртаюцца многія. А яны ж, якіякі...

Першы раз Кароль Станіслаў дапамог Мацею ў 1780 годзе. Адбылося гэта адразу пасля таго, як яны зблізіліся. Зводны брат параіў яму заняцца актыўнай палітычнай дзейнасцю. Якраз з'явілася і нагода — праходзілі чарговыя выбары ў сойм. Наўрад ці змог бы сам дасягнуць поспеху, бо на той час ва ўплывовых колах пра яго мала хто ведаў. Аднак умяшаўся Пане Каханку, і Мацей Радзівіл стаў паслом ад Браслаўскага павета. Не ведаў, як і дзякаваць за такую дапамогу. А Кароль Станіслаў паставіўся да ўсяго, як да таго, што не варта асаблівай увагі, толькі глыбакадумна зазначыў: «Мы — Радзівілы, а таму і павінны адзін аднаго падтрымліваць».

Што гэта для яго не пустыя словы, пераканалі іхнія далейшыя ўзаемаадносіны. Нават яшчэ падчас Мацеевага пасольства. Акурат пасля выбараў абвастрылася хвароба, таму не мог удзяляць сваёй рабоце столькі ўвагі, колькі неабходна. Аднак апошняя акалічнасць не перашкодзіла Мацею быць узнагароджаным ордэнам Станіслава. Не сумняваўся, што спатрэбілася ўмяшанне Пане Каханку. Хоць асабліва за ўзнагародамі не ганяўся, было прыемна ўсведамляць, што той не забываецца пра яго.

Кароль Станіслаў настойваў і на тым, каб Мацей вылучыў сябе на пасаду падкаморага Вялікага княства Літоўскага. Таксама чакалася няпростая барацьба, бо жадаючых заняць яе аказалася нямала, аднак Пане Каханку, пачуўшы сумненне ў магчымасці перамогі, толькі ўсміхнуўся і паўтарыў ужо вядомае: «Мы — Радзівілы».

Барацьба за пасаду падкаморага пачалася неўзабаве пасля ўрачыстасцей у гонар Панятоўскага. Будучы ўдзячным Каролю Станіславу за дапамогу, Мацей і вырашыў прысвяціць яму оперу «Войт альбянскай сядзібы». Сам напісаў не толькі лібрэта, а і музыку. Прэм'ера спектакля з вялікім поспехам прайшла 4 лістапада 1786 года. Пане Каханку застаўся вельмі задаволены, бо калі ў «Агатцы...» толькі асобныя рысы добрага пана былі выпісаны з яго, дык у тым, хто ў сапраўднасці з'яўляецца войтам, сумнення не заставалася. Уразіла яго і тое, што Мацей выступіў выканаўцам адной з роляў.

Падзякаваўшы пасля прадстаўлення, Кароль Станіслаў заўважыў:

- Не люблю заставацца даўжніком.
- Ты пра што?
- За ўсё трэба своечасова аддзячваць. За оперу — таксама.

Мацей не ведаў, што і адказаць, таму прамаўчаў. А адзячыў Пане Каханку вельмі хутка: 16 снежня 1786 года Мацей Радзівіл атрымаў прывілей на пасаду падкаморага.

Калі што і засмучала яго, дык тое, што ніяк не мог напаткаць сваё сямейнае шчасце. Хоць і прымаў захады, каб знайсці блізкую душу, ды безвынікова. Асабліва перажываў няўдалае сватанне ў 1779 годзе да дачкі мінскага ваяводы Юзафа Мікалая Радзівіла. Невеста была разумная, прыгожая, але бацька яе катэгарычна адмовіў. Мацей палічыў сябе абражаным, і толькі калі крыўда забылася, пераканаўся што лепш падшукаць жонку няхай і менш прыгожую, аднак добрую, сардэчную. Пошукі расцягнуліся не на адзін год, і толькі ў 1788 годзе змог абвянчацца з дачкой жмудскага старасты Яна Мікалая Хадкевіча

Альжбета не з'яўлялася прыгажуняй, але выглядала сімпатычнай, а невысокі яе рост і нязначнае калецтва ад нараджэння лёгка кампенсаваліся чуласцю, спагадай. У далейшым у іх дружнай сям'і нарадзілася двое дзяцей. Сын Канстанцін Радзівіл стаў адным з першых беларускіх фалькларыстаў. Толькі пакуль выходца ўласных дзяцей, Мацею давялося нямапаклапаціцца аб лёсе непаўналетняга Дамініка Гераніма, сына Гераніма Вінцэнты Радзівіла і пляменніка Пане Каханку.

Кароль Станіслаў апошнім часам адчуваў сябе хворым, да фізічнай немачы дадалася слепата. Разумеючы, што дні яго злічаны, прапанаваў Мацею паехаць разам адпачыць на воды ў Сілезію. Мацей не сумняваўся, што запрашэнне — невыпадковае. Пане Каханку хацеў, каб у такі час поруч з ім быў блізкі чалавек. Дый, мабыць, меў намер зрабіць некаторыя свае апошнія распараджэнні. Так і адбылося. Кароль Станіслаў заявіў, што жадаў бы бачыць апекуном Дамініка Гераніма, як адзінага спадкаемца, Мацея:

— Табе давяраю больш, чым каму-небудзь іншаму.

— Згодны быць апекуном, але як паставяцца да гэтага іншыя...

— Хто іншыя? — Пане Каханку ўзарваўся. — Якая мне да іх справа. Гэта мая воля...

— Хоць бы Міхал Геранім, — спакойна адказаў Мацей.

— А, Міхал Геранім! Яшчэ, можа, і Юзаф Мікалай?

— І Юзаф Мікалай таксама...

Як ні здзіўна, Пане Каханку нечакана астыў, невідучым позіткам уставіўся на Мацея, аднак таму падалося, што сваім поглядам пранізвае яго наскрозь. І Мацею стала

вельмі шкада Кароля Станіслава — яшчэ нядаўна такі магутны, самаўпэўнены, ён выглядаў безабаронным і слабым. Хацеў нават сказаць колькі слоў, каб супакоіць, але Пане Каханку загаварыў сам:

— Яны не супакояцца, пачнуць даказваць свае правы. Толькі ты не здавайся. Абяцаеш мне?

— Абяцаю.

— А я пастараюся, каб пасля маёй смерці не ўзнікла ніякіх складанасцей.

Памёр Пане Каханку 21 лістапада 1790 года. Аднак хоць Трыбунал Вялікага княства Літоўскага пацвердзіў апыкунства Мацея над Дамінікам Геранімам, ні Міхал Геранім, ні Юзаф Мікалай Радзівілы з гэтым не пагадзіліся. Яны пачалі ўпартую барацьбу за перагляд рашэння. Асаблівую настойлівасць праявіў першы. Прэтэнзіі ўзмацніліся пасля таго, як Мацей быў гатовы адмовіцца ад апыкунства на карысць Юзафа Мікалая. Міхал Геранім настойваў, што толькі ён можа быць дастойным спадкаемцам.

Справа зноў дайшла да Трыбунала Вялікага княства Літоўскага і разглядалася ў Гародні ў чэрвені 1791 года. Перамога ўсё ж была за Мацеем. Аднак і пасля гэтага Міхал Геранім не здаўся. Ён звярнуўся ў Трыбунал Кароны. Тым, ад каго залежала рашэнне, нават даваў хабар. Тым не менш апекуном застаўся Мацей Радзівіл. Але да Міхала Гераніма перайшло кіраванне маёнткамі, атрыманымі ў спадчыну Дамінікам Геранімам на тэрыторыі Польшчы. Давялося Мацею пагадзіцца. Для яго галоўным было выканаць абяцанне, дадзенае Пане Каханку, і старанна клапаціцца пра лёс непаўналетняга спадкаемца. А таксама займацца яго дастойным выхаваннем. Дзеля гэтага прызначыў настаўнікам Дамініка Францішка Карпінскага.

Клопаты, звязаныя з упарадкаваннем спадчынных правоў, не перашкаджалі прымаць далейшы ўдзел у палітычным жыцці. Актывізацыі дзейнасці ў гэтым кірунку паспрыялі тагачасныя падзеі. Захопніцкая палітыка Расійскай імперыі прывяла да таго, што ўзнікла пагроза існавання Рэчы Паспалітай. Мацей Радзівіл апынуўся ў шэрагу тых, хто выступаў супраць заваёўнікаў. Калі расійскія войскі перайшлі дзяржаўную мяжу, ад імя Дамініка Гераніма і ад свайго аддаў у распараджэнне арміі войска Вялікага княства Літоўскага ўсе замкі і арсеналы, якія належалі ім. У шэрагі змагароў уступіла і войска саміх Радзівілаў — так званая Радзівілаўская міліцыя.

Звяртаючыся ў Вайсковую камісію, пісаў: «Найперш Айчыну, а пасля Радзівілаўскі дом жадаю бачыць шчаслівымі». Ліст быў апублікаваны ў многіх перыядычных выданнях, а таксама выпушчаны спецыяльнымі лістоўкамі. Патрыятычны ўчынак Мацея знайшоў такі шырокі рэзананс, што 25 жніўня 1792 года яму, а таксама Дамініку Гераніму на сойме выказалі падзяку за падтрымку барацьбы супраць акупантаў.

Далейшыя падзеі, як вядома, разгортваліся не на карысць патрыётаў Бацькаўшчыны. Перамаглі тыя, хто хаўрусаваў з расійскімі ўладамі. Згодніцкую пазіцыю заняў і Станіслаў Аўгуст Панятоўскі. Многіх пачалі пераследаваць. У дачыненні да Мацея пакуль абмежаваліся тым, што ў сакавіку 1793 года пазбавілі апякунства, і яно перайшло да Міхала Гераніма Радзівіла.

Калі невыносна цяжка становілася на душы, заспакаенне знаходзіў у музыцы. Не толькі слухаў яе, а і пісаў новыя творы. Яшчэ ў 1788 годзе з'явіліся яго шэсць паланезаў для камернага аркестра, прысвечаных саксонскаму курфюрсту Антонію і прынцэсе Ганне. Але найбольшы поспех Мацея чакаў у 1797 годзе, калі напісаў свой самы цудоўны твор — Дывертысмент для камернага аркестра, а таксама Серэнаду для струннага квартэта, Санаціну для скрыпкі ці флейты і фартэпіяна.

Па сведчанні вядомага музыказнаўцы Вольгі Дадзіёмавай «паводле эстэтычна-стылявой арыентацыі, мастацкіх якасцяў і ўзроўню кампазітарскай тэхнікі гэтыя творы можна паставіць у адзін шэраг з тымі шматлікімі опусамі, якія стваралі музычную атмасферу сваёй эпохі і прыцягвалі ўвагу як класікаў еўрапейскага музычнага мастацтва, так і кампазітараў менш буйнога таленту, як прафесіяналаў, так і аматараў». «Мацей Радзівіл з-за свайго шляхетнага паходжання не мог лічыцца прафесійным музыкантам дэ-юра, хоць быў ім дэ-факта паводле ўзроўню валодання кампазітарскім майстэрствам, у чым пераконваюць яго творы, якія да сённяшняга дня радуюць слухачоў сваёй прыгажосцю».

Наперадзе было паўстанне 1794 года. Тысячы сумленых людзей узяліся за зброю, каб адстаяць свабоду Айчыны. Мацей Радзівіл паводле стану здароўя мог бы спакойна перачакаць віхурныя падзеі, і ніхто яго ў гэтым не папракнуў бы. Ды ён быў не з тых, хто дбае толькі пра ўласную бяспеку. Не толькі сам прыняў актыўны ўдзел у барацьбе з

расійскім царызмам, а заахвочваў да гэтага і сваіх сялян, а каторыя ішлі на ваярскі покліч, вызваляў ад прыгнёту.

Увайшоўшы ж у склад Найвышэйшай Літоўскай Рады, шмат рабіў дзеля згуртавання сіл паўстанцаў. Актыўная дзейнасць Мацея атрымала належную ацэнку радаўцаў: рашэнне суда аб пазбаўленні апекі над Дамінікам Геранімам было скасавана, і Мацей змог і надалей прымаць чынны ўдзел у яго выхаванні. Але супрацоўніцтва з паўстанцамі працягвалася нядоўга. Яшчэ да падаўлення гэтага выступлення супраць царызму ён спалохаўся, як яму падавалася, празмернай радыкалізацыі паўстання і выехаў у Галіцыю, дзе знаходзіўся да 1795 года.

Апошнія два гады жыцця знаходзіўся бязвыезна ў Паланэчцы. Здароўе не дазваляла быць актыўным, як раней. Дый не было ў жывых шмат каго з сяброў. Успаміны аб іх вярэдзілі душу, з'яўляўся гнятлівы настрой. А тут яшчэ складаныя ўзаемаадносіны з Міхалам Геранімам. Яго апякунства над Дамінікам было канчаткова зацверджана ўказам цара Паўла 19 снежня 1786 года. Мацей у рэшце рэшт пагадзіўся, але хацеў, каб Міхал Геранім разлічыўся з Карпінскім за выхаванне Дамініка. Пры гэтым імкнуўся да справядлівасці. Хацеў, каб Карпінскі стаў настаўнікам яго сына Канстанціна, а ад таго, наколькі хутка будзе аплачана папярэдняя дамова, залежала і далейшае супрацоўніцтва. Аднак Міхал Геранім заявіў, што не ён прызначаў Карпінскага настаўнікам і выхавальнікам...

Сталася так, што ў гэты час, не зважаючы на яшчэ не стары ўзрост, Мацей Радзівіл, у асноўным, жыў успамінамі. Найперш тымі, якія прыносілі радасць, абуджалі прыемныя пачуцці. А звязаныя яны былі пераважна з пастаноўкай оперы «Агатка...». Прэм'ерны паказ у Нясвіжы ў 1784 годзе стаў шчаслівым. Гэты твор Мацея Радзівіла і Яна Голанда ставіўся ў 1785 годзе ў Варшаве восем разоў. Яшчэ праз год ён набыў сцэнічнае жыццё ў Любліне. Пасля былі Вільня (1788) і Львоў (1796). Пачынаючы ж з 1799 года, «Агатка...» атрымала як бы другое жыццё і ставілася ў скарачаным выглядзе пад назвай «Добры пан — бацька падданных».

Развітаўся Мацей Радзівіл з жыццём 2 верасня 1800 года ў Шыдлаўцы, а знайшоў вечны спачын у Нясвіжы — горадзе, з якім звязаны не толькі многія гады ягонага жыцця, а і сапраўднае нараджэнне яго як кампазітара. Патрэбен быў час, каб пра Мацея зноў успомнілі, бо хоць у скарачаным

выглядзе «Агатка...» і паказвалася ў Варшаве да 1820 года, а ў Познані была пастаўлена ў 1826 годзе, пра яе хутка забыліся. Не кажучы пра іншыя творы.

Творчая ж спадчына Мацея Радзівіла вартая таго, каб яе ведаць, таму што тая ж «Агатка...» — гэта першая прафесійная опера, створаная на тэрыторыі Беларусі. Яна ж — самы значны твор з музычных помнікаў XVIII стагоддзя, якія ўдалося выявіць даследчыкам. Але партытура «Агаткі...» была згублена. Калі ж яе, нарэшце, адшукалі, упэўніліся, які гэта каштоўны мастацкі скарб. І паспяхаліся хутчэй увесці ў музычны ўжытак, вынікам чаго стаў пераклад на беларускую мову, а таксама шэраг артыкулаў пра жыццё і творчасць аўтара і радыёпрэм'ера «Агаткі...», што прайшла ў лістападзе 1994 года.

БУМЕРАНГ ЛЮБИЦЬ СМЕЛЫХ

Ксаверый Карніцкі

Стары нагадваў сабой трыснёг, які Ксаверыю даводзілася неаднойчы напаткоўваць у Чылі, трапляючы ў глыб гэтай краіны, дзе яго расло асабліва шмат — танклявы, згорблены, гатовы сагнуцца ад першага ж павеву ветру і адначасова моцны, што заўважалася па тым, як ён упэўнена стаяў на нагах, адчуваючы пад імі тую зямную моцу, якая адразу не кідаецца ў вочы, бо ўспрымаецца, як штосьці звыклае, само сабой зразумелае. Хоць гэты аўстраліец па імені Сумчаты Воўк (назву племені, да якога ён належаў, Карніцкі адразу запамятаваў, аднак не таму, што не надаў гэтаму асаблівага значэння, і ўсе, з кім яму даводзілася сутыкацца, для яго заставаліся проста тубыльцамі, абарыгенамі, а таму, што, як даведаўся, колькасць плямёнаў, якія жывуць тут, набліжаецца — нават не верылася ў гэта! — да 500, хоць да ўсіх, з кім сустракаўся, ставіўся з павагай і разуменнем), бадай, быў не такім і старым.

Калі б напаткаў чалавека ягонага ўзросту дзе-небудзь у Еўропе, ён выглядаў бы хутчэй за ўсё маладжавым мужчынам, які хоць і выгадаваў ужо дзяцей, але ўнукаў да чакацца яшчэ не паспеў. У паўднёвых жа шыротах людзі старэюць рана, асабліва ў тых мясцінах, якіх цывілізацыя, па сутнасці, яшчэ не паспела крануцца, а тамашнія жыхары знаходзяцца на ніжэйшай прыступцы развіцця. У гэтым ён мог неаднойчы ўпэўніцца, бываючы ў той жа Чылі, завітваючы на востраў Вялікадня, а цяпер трапіўшы сюды, у закінутую на самы край свету Аўстралію.

Пабачыць яе Ксаверыю захацелася яшчэ два гады назад, калі ў 1788 годзе прачытаў у газетах, што сюды, на далёкі кантынент наведася англійская эскадра на чале

з капітанам А. Філіпам, што складалася з 11 суднаў і якая прывезла туды вялікую партыю асуджаных злачынцаў. Але не столькі гэта зацікавіла Карніцкага, колькі паведамленне тых жа газет, што гэтыя ссыльныя павінны застацца там, калі не назаўсёды, дык надоўга і пачаць абжываць амаль невядомыя мясціны і закласці там першы горад.

Карніцкаму, у душы якога даўно палаў агенчык цікаўнасці да новых падарожжаў, захацелася абавязкова пабыць у Аўстраліі, але, перш чым ехаць туды, ён, каб атрымаць як мага больш інфармацыі, пачаў шукаць публікацыі, што тычыліся асваення гэтага мацерыка. Знайсці іх, як высветлілася, не так і проста, бо патрэбных яму матэрыялаў, адшуканых у Чылі, дзе ён тады жыў пастаянна, аказалася мала.

Мусіў звяртацца па дапамогу да сяброў і знаёмых, якія жылі ў Заходняй Еўропе. Тыя, хоць і без асаблівага энтузіязму, адгукнуліся на ягоную просьбу, таму што добра ведалі ягоны характар: калі ўжо вырашыў за нешта ўзяцца, ніколі не адступіцца перад цяжкасцямі, абавязкова даможацца свайго. Таму і пачалі пакрысе прысылаць яму неабходную інфармацыю.

З разрозненых звестак Ксаверый паступова і вымаляваў для сябе карціну, звязаную з адкрыццём гэтай вялізнай часткі сушы. І вельмі здзівіўся свайму няведанню пра Аўстралію, бо, як высветлілася, першымі трапілі сюды зусім і не англічане, а галандцы, і адбылося гэта ў пачатку XVII стагоддзя. Першым ступіў на гэтую зямлю ў 1606 годзе са сваімі супляменнікамі В. Янсзан, а ўжо ў 1642 годзе ў Аўстраліі пабываў А. Тасман.

Сапраўднае адкрыццё чакала Карніцкага наперадзе, калі яму даслалі матэрыялы, звязаныя з наведваннем далёкага кантынента вядомым англійскім мараплаўцам Джэймсам Кукам, які, паспеўшы здзейсніць тры кругасветныя падарожжы, 14 лютага 1779 года быў забіты на Гавайскіх астравах у сутычцы з мясцовымі жыхарамі. Ксаверый вельмі ўзрадаваўся, прачытаўшы, што Кук у 1770 годзе абследаваў усходні бераг Аўстраліі і прайшоў адкрытым у пачатку XVII стагоддзя пралівам паміж гэтым мацерыком і Новай Гвінеяй.

Карніцкі нават пашкадаваў, што раней не даведаўся пра гэта. Але пасля супакоіўся, бо навошта было яму на той час цікавіцца і самім Кукам, і ягоным наведваннем Аўстраліі. Меў жа за плячыма ўсяго дваццаць гадоў. Аднак больш істотная прычына гэтага няведання, бадай, у іншым. Скуль

яму, юнаку з Наваградчыны, было марыць пра далёкія падарожжы і нязведаныя землі. Рыхтаваў жа сябе да іншага занятку, бо вучыўся ў піярскіх школах, дзе дзяцей выходзілі ў духу рэлігійнасці і адданасці каталіцызму.

Ды, мабыць, недзе глыбока ў сэрцы драмала штосьці іншае, што паступова і нагадала аб сабе, і тады ягоная душа быццам абудзілася ад нейкага доўгага, цяжкага сну, а абуджэнне гэтае прынесла новы стан — такі, з надыходам якога ўсё колішняе пачало падавацца не гэтакім ужо істотным і важным. Зразумеў Ксаверый, што яму цесна ў сценах гэтай уладкаванасці, бо яны не даюць належным чынам разгарнуцца, падаўляюць свабоду.

А яму якраз і хацелася свабоды. Такой свабоды, калі можна рабіць тое, чаго захочацца самому. Гэта ж магчыма — ён усё больш упэўніваўся — толькі там, дзе слаба даследаваныя землі і жывуць народы, якія пакуль знаходзяцца на ніжэйшай ступені свайго развіцця, але якім не адмовіш ва ўнутраным багацці, у чысціні думак і намераў.

Штосьці пра іх яму даводзілася чытаць, але, зразумела, звестак гэтых не ставала, каб атрымаць цэласнае ўяўленне. Выразная карціна магла вымалявацца перад ім толькі тады, калі ўсё ўдасца пабачыць на ўласныя вочы.

Гэтая прага новага, нязведанага Карніцкага настолькі захапіла, што ён пачаў адчуваць сябе птушкай, якая знаходзіцца ў клетцы, няхай і дагледжанай. Як быццам і няма асаблівай патрэбы наракаць на жыццё, як і скардзіцца на няўважлівасць, нячуласць, абыхакасць, але такое жыццё, вонкава дабротнае, а ў сапраўднасці, і не жыццё, а толькі прыстойнае існаванне, яго ўжо не задавальняла. Яму хацелася такога жыцця, калі магчымы свабодны палёт і ніхто не можа спыніць цябе на хвалях мары, якая можа стаць рэальнасцю. Абы толькі было жаданне ды ўпругасць крылаў дазваляла адарвацца ад гэтых сценаў, вырвацца з путаў шэрай і аднастайнай паўсядзённасці.

Падобнае жаданне ў яго з цягам часу ўсё ўзмацнялася і ўзмацнялася, а пастаяннай прысутнасцю выклікала ўпэўненасць, што і ягоныя сябры, знаёмыя паставяцца да ўсяго з разуменнем. Аднак, на жаль, гэтага не адбылося, бо яны жылі нібыта ў іншым свеце, чым Ксаверый, а свет гэты і не дазваляў ім шырока расплюшчыць вочы, каб убачыць тое, што пакуль ім не бачна.

Адны, калі пачулі, што хоча падацца ў Паўднёвую Амерыку, палічылі яго дзіваком.

Іншыя пачалі папярэджваць, што нічога добрага там не напаткае, бо ніхто яго ў далёкіх землях не чакае.

Знайшліся і тыя, хто ўспрыняў жаданне падарожнікаў звычайнай авантурай.

У кожнага з іх, безумоўна, была свая праўда. Бяда толькі, што гэтая праўда аніяк не стыкавалася з ягонай, Карніцкага, праўдай.

Канечне, у ягонай задуме і сапраўды было штосьці і ад авантуры. Ён і сам гэта разумеў не горш, чым іншыя. Разумеў і тое, што спакойнае, а тым больш, лёгкае жыццё яго не чакае, як і ўвогуле ніхто не чакае ў далёкіх краях. І ад дзівацтва таксама адмаўляцца не збіраўся. Але, гледзячы, як яшчэ да яго ставіцца. Нездарма ж кажуць, што на дзіваках зямля трымаецца.

Бяда ў тым, што ўсе гэтыя добразычліўцы, сярод якіх, вядома, аказаліся і тыя, хто шчыра жадаў яму добра, не паспрабавалі ўявіць сябе на ягоным месцы. Не жадалі зразумець, што адмовіцца ад задуманага для яго было тое самае, калі б спадарожнік, доўгі час блукаючы ў поцемках і заўважыўшы наперадзе выратавальнае святло, не захацеў бы ісці на яго. Гэта магло б азначаць толькі адно: адразу паставіць крыж на ўсім, што дае табе спадзяванне на ўратаванне.

Уратаванне Ксаверыю якраз і неабходна было. Ён ужо не хацеў заставацца ранейшым. У гэтым і заключалася ягоная праўда, што ніяк не спалучалася з цвярозым жыццёвым разлікам тых, хто прывык жыць спакойна. Таму, не зважаючы на тое, як ставяцца да ягонай задумы, і пачаў загадзя пакаваць чамаданы.

Не ў тым сэнсе, зразумела, што збіраўся ўзяць з сабой немалы багаж — асабістыя рэчы ўмясціліся ў невялікі дарожны мяшок. Проста нічога ўжо не хацелася рабіць, апроч таго, каб шукаць грошы на дарогу, а яшчэ выбраць найбольш прымальны маршрут, які б дазволіў хутка і з меншымі затратамі дабрацца да бліжэйшага партовага горада, а там ужо дамовіцца з капітанам якога-небудзь судна, каб, калі будзе дасягнута дамоўленасць, па магчымасці, ехаць нават без білета, наняўшыся матросам ці паабяцаўшы капітану выконваць у час рэйса любую работу.

Не здагадаўся, аднак, што ажыццявіць гэта лёгка не ўдасца, бо немагчыма будзе загадзя прадугледзець тыя непрадбачаныя сітуацыі, якіх могуць узнікнуць. З палёгкай уздыхнуў толькі тады, калі ў Францыі сеў на судна, што кіравалася да берагоў Амерыкі, а ўжо адтуль пачалася

новая вандроўка, калі далей даводзілася дабірацца, можна сказаць, на перакладных.

Паспрабаваў розныя шляхі перамяшчэння: і на лодках плыў разам з туземцамі, і з атрадам гэткіх жа рамантыкаў, як і сам, прабіраўся праз джунглі на конях. Бывалі выпадкі, што ягоныя выпадковыя спадарожнікі, каму безаглядна давяраўся, аказваліся зусім не тымі людзьмі, за каго сябе выдавалі. І хоць яны таксама былі авантурыстамі, але іншага кшталту. Галоўнае, што накіравала іх сюды, — гэта жаданне любой цаной абагаціцца, не спыняючыся для дасягнення такой мэты ні перад чым. Неаднойчы быў сведкам, як тыя, хто літаральна дзень назад лічыліся сябрамі, адразу ж хапаліся за зброю, калі чамусьці не паладзілі міжсобку. Часам гэтыя нечаканыя паядынкі заканчваліся кровапраліццем, аднак ён звычайна не ўмешваўся ў падобныя разборкі. І не таму, што баяўся, а не хацелася недарэчна загінуць дзе-небудзь пасярод джунгляў, так і не ажыццявіўшы мару, дзеля дасягнення якой і развітаўся са звыклым і больш-менш наладжаным жыццём.

Шмат у якіх краінах Паўднёвай Амерыкі пабываў, але нідзе надоўга не затрымліваўся. І нават тады, калі з большага пачынаў прывыкаць, усё ж ніяк не мог сказаць сабе, што гэта — якраз тое, чаго так доўга шукаў. Няўрымслівая натура клікала яго далей, да новых берагоў, пакуль у рэшце рэшт не апынуўся на ўзбярэжжы Ціхага акіяна, дзе вялікай вузкай палоскай выцягнулася малазнаёмая для яго, як і тыя, у якіх пабываў дагэтуль, краіна, што называлася Чылі. У ёй затрымаўся надоўга. Рознымі работамі займаўся, пакуль не знайшоў пастаянны занятак, звязаўшы свой лёс з кітабойным промыслам. Хоць гэтая работа і была небяспечнай, прымушала месяцамі знаходзіцца ў моры, яна прыносіла яму задавальненне. А небяспека, якой падвяргаўся пастаянна, не палохала, бо яна, можна сказаць, была ўсвядомленай, загадзя ведаў, на што ішоў, а не тое, калі, прабіраючыся праз джунглі, мог стаць выпадковай ахвярай тых, хто хацеў за кошт іншых абагаціцца.

А яшчэ знаходжанне ў Чылі дазволіла лепей вывучыць гэтую краіну. Ды, зразумела, не іспанцамі цікавіўся, якія сваёй каланіяльнай палітыкай паставілі на мяжу вымірання карэннае насельніцтва, а аўраканамі — племенем, якое нягледзячы на тое, што пад націскам заваёўнікаў мусіла пакідаць многія свае абжытыя мясціны, усё ж захавала свае традыцыі. Карніцкі з задавальненнем наведваўся да

іх нават тады, калі неабходна было дабірацца ў цяжка даступныя раёны.

Калі б не трапіў у Чылі, наўрад ці наведаўся б калі-небудзь пра ці не самы загадкавы востраў у свеце — востраў Вялікадня, які знаходзіўся ў цэнтральнай частцы Ціхага акіяна і належаў Чылі. Пачуўшы ўпершыню пра яго, адразу зацікавіўся, адкуль такая дзіўная назва. Як высветліў, даў яе першаадкрывальнік гэтага невялікага кавалка сушы галандскі даследчык Якаб Раггавен, які першым высаджыўся на яго ў 1722 годзе акурат у дзень Вялікадня. Самі ж туземцы, а пражывалі там паленізійцы, называлі яго Рапануі, хоць прыгадвалі і іншую, старажытную назву — Тэ Піто Хенуас, што ў перакладзе азначае Пуп Сусвету.

Яму адразу ж захацелася апынуцца на гэтым Пупе Сусвету. Але чакаць давялося даўгавата, бо судны туды ішлі не часта — як-ніяк, а ад узбярэжжа Чылі да гэтага вострава не адна тысяча міль. Затое такое чаканне і доўгае плаванне аплаціліся яму непаўторнымі ўражаннямі.

Як і заўсёды, з прыемнасцю знаёміўся з побытам мясцовага насельніцтва, але гэта ўсё ж для яго было ўжо чымсьці звыклым. А вось пабачаныя гіганцкія статуі, што задуменна ўзідаліся ў наваколле і неба, хаваючы ў сваім позірку нейкую, адным ім вядомую, таямніцу, прынеслі ў душу нейкія дзіўныя асацыяцыі.

Гэтая невытлумачальная роздумнасць маўклівых волатў і гняла, і адначасова абуджала і думкі, што прымушалі разважаць пра тое, якой маленькай часцінкай выглядае чалавек на фоне ўсяго таго неабсяжнага, да чаго мае дачыненне сам Тварэц. Але чалавек на тое і свядомая істота, каб імкнуцца спазнаць свет як мага лепш і паўней, а зрабіць гэта неабходна для таго, каб паменела ў ім загадак. У тым ліку і тых, што звязаны са з'яўленнем у тамашніх мясцінах каменных статуй. А яшчэ з таямнічымі надпісамі, якімі былі пакрыты мноства дошчачак, адшуканых тут і першаадкрывальнікамі і пазней.

Пабываўшы на востраве Вялікадня, даў сабе слова і надалей, па меры магчымасці, далучацца да таго, што пакуль нязведана, а дасягнуць гэтага, як ён даўно зразумеў, можна толькі тады, калі адкрываць для сябе новыя землі і плямёны. Таму, калі пачуў, што ёсць яшчэ адзін загадкавы кантынент, які пакуль слаба даследаваны, зрабіў усё магчымае, каб трапіць туды.

Што Аўстралія ўразіла яго — не тое слова. Гэта стала ўваходжаннем у нейкі іншы свет, які нават у параўнанні з той жа Чылі, хаваў у сабе столькі нязведанага, што захапленне Карніцкага не ведала межаў. Яго здзіўляла тут усё: і клімат, што на працягу года рэзка мяняўся, і суседства ўрадлівых зямель з такімі, на якіх выжыць могуць хіба што абарыгены, змалку прывыклых да свайго краю. А яшчэ, безумоўна, прыцягвалі ўвагу самі туземцы.

Праўда, адразу па прыездзе, яны да Ксаверыя ставіліся насцярожана, як і да ягоных спадарожнікаў. Прычыну падобнай насцярожанасці ён зразумеў, калі пазнаёміўся з некаторымі катаржанами, сасланымі на гэты край свету. Яны казалі, што некаторыя з першаадкрывальнікаў кантынента паводзілі сябе з мясцовымі жыхарамі ваяўніча, крыўдзілі іх. Дый і сярод асуджаных нямала такіх, хто глядзіць на іх як на людзей другога гатунку, а гэта і нараджае насцярожанасць у адносінах, што нярэдка пераходзіць ва ўзаемную непрыязнасць.

Той ссыльны, з якім Карніцкі пасябраваў, аказаўся не такім.

Сталася так, што ён ледзь не адразу кінуўся яму ў вочы. Ксаверый і растлумачыць не мог сабе, чаму лёгка вылучыў яго сярод іншых сасланых у Аўстралію.

Магчыма таму, што сярод сваіх супляменнікаў ён выглядаў значна маладзейшым.

Можа, на гэта паўплывала даверлівасць ягонага погляду, якога не хаваў, напаткаўшы чарговых еўрапейцаў, у якіх убачыў не тых, хто прывык ім загадваць і нагадваць аб ягоным мінулым.

Магчыма, была і нейкая іншая прычына.

Але хутчэй за ўсё нейкае ўнутранае пачуццё падказала Карніцкаму, што гэта акурат той чалавек, знаёмства з якім прынясе яму карысць, бо не ведаючы тамашняй гаворкі кантактаваць з туземцамі было немагчыма, а сасланыя паспелі ўжо яе з большага вывучыць. Ведаў яе і той, на каго Ксаверый кінуў свой позірк.

Калі пазнаёміліся, даведаўся, што ў Джона — так назваўся ён — у Англіі засталіся састарэлыя бацька і маці, а таксама старэйшыя браты і сёстры. Сам жа ён апынуўся тут за тое, што ў выпадковай бойцы забіў чалавека, а пасля, будучы асуджаны, уцёк з турмы. Калі ж яго злавілі, вырашылі пакараць больш сурова, таму і саслалі ў Аўстралію.

Джон Карніцкаму настолькі спадабаўся, што ён папрасіў ягонае начальства, каб дазволіла яму браць яго з сабой у час вандровак па краіне. Гэтае пытанне вырашылася лёгка, калі прапанаваў у якасці свайго роду адкупной даволі значную суму грошай — перад тым, як адправіцца ў Аўстралію паспеў няблага зарабіць. Пасля гэтага Джон і апынуўся ў поўным ягоным распараджэнні.

Прыбыў Карніцкі ў Аўстралію ў час вільготнага сезона, калі дзьме паўночна-заходні мусон і не перастаючы, як з вядра, лье дождж. Гэты перыяд звычайна працягваецца да канца красавіка, а ў асобныя гады захоплівае і пачатак мая і з'яўляецца найбольш спрыяльным для туземцаў. Асабліва ж яны любяць той час, калі дажджы спыняюцца, а сухі сезон, што ахоплівае часцей май — лістапад і звязаны з прыходам паўднёва-ўсходняга мусону, яшчэ не наступае. Тады замест наваліні і ўраганаў на працягу некалькіх дзён, а то і тыдняў стаіць цёплае, спакойнае надвор'е, і ў рэках водзіцца шмат рыбы.

Рыба для абарыгенаў з'яўляецца асноўным харчам на працягу ўсяго вільготнага сезона, бо, як даведаўся Ксаверый, яны яшчэ не навучыліся займацца жывёлагадоўляй, ды і не апрацоўвалі зямлю. Праўда, займаліся і паляваннем, найчасцей на птушак, забівалі і дробных жывёл, а таксама лавілі яшчарак і збіралі насенне перасохлай травы. Большага дазволіць сабе не маглі, бо мелі ўсяго нейкіх пяць-шэсць відаў прылад.

Адны з іх прызначаліся для рыбнай лоўлі. Іншыя — для палявання. А былі і такія, з дапамогай якіх у сухі сезон, капуючы глыбокія, часта ў рост чалавека ямы, дабіраліся да мутнай вады.

У гэты перыяд яны начавалі пад адкрытым небам, ля вогнішчаў, агонь у якіх падтрымліваўся да самай раніцы. Калі ж надвор'е было ветраным, ставілі прымітыўныя заслоны з галін і кары дрэў. Летам жа, у перыяд дажджоў, узводзілі круглыя хаціны з доўгіх жэрдак, якія пакрывалі шырокімі палосамі той жа кары. Вогнішчы распальвалі ўнутры, а дым ад іх выходзіў праз адтуліну ўверсе.

Кожная сям'я мела хаціну, у якой жыла разам з сабакамі. З наступленнем вечара, калі дазваляла надвор'е, некалькі сем'яў збіраліся разам і пад адкрытым небам пачыналі весяліцца. Спывалі, танцавалі, ладзілі штосьці на кшталт спектакляў, у аснове якіх былі фальклорныя сюжэты. Нярэдка разыходзіліся толькі пад самую раніцу.

У час аднаго з такіх свят Ксаверый і пазнаёміўся з мужчынам, якога, як даведаўся ад Джона, завуць Сумчатым Ваўком. Само па сабе такое імя ў Ксаверыя не выклікала асаблівага здзіўлення, бо ўжо ведаў, што часта туземцы называюць сваіх дзяцей, як і звяроў, якія водзяцца на іхняй зямлі. Калі што і здзівіла, дык тое, што гэты чалавек, які падаўся яму такім старым, зваўся не проста Ваўком, а менавіта Сумчатым.

Джон, калі запытаўся ў яго наконт гэтага, засмяўся:

— Усё прасцей простага. Тут жа апроч звычайных ваўкоў водзяцца і такія, якіх наўрад ці напаткаеш у іншых месцах, яны і называюцца сумчатымі.

— Чаму ж ты адразу не сказаў пра гэта?

— Хіба пра ўсё адразу распавядзеш, — Джон пачаў апраўдвацца, а хутчэй за ўсё яму захацелася заінтрыгаваць Карніцкага.

Ва ўсякім разе Ксаверый успрыняў падобнае сцверджанне такім чынам і папрасіў:

— А ты ўсё ж часцей расказвай мне, калі ведаеш нешта асабліва цікавае.

— Цікавае? — Джон задумаўся. — Гляджу я на вас і здзіўляюся...

— Чаму здзіўляешся?

— Бумеранг жа бачылі неаднойчы...

— Бачыў, — адказаў Карніцкі, не здагадваючыся, куды той хіліць.

— А ў палёце бачылі? — спытаў Джон.

— У палёце? — Ксаверый разгубіўся: — Ды ніхто не здагадаўся паказаць.

— Ён і пакажа. — Джон пачаў штосьці казаць туземцу на ягонай роднай мове.

Сумчатаму Ваўку, відаць, гэтая прапанова спадабалася, бо ён радасна паглядзеў на Карніцкага, у знак згоды сцвярдзальна кіўнуўшы галавой.

— А калі можна паглядзець? — не цярпелася Ксаверыю.

— Калі? — Джон зноў звярнуўся да Сумчатага Ваўка.

Той, выслухаўшы яго, штосьці сказаў у адказ.

Джон пераклаў:

— Хоць цяпер, кажа.

Яны адышлі на некаторую адлегласць ад хаціны, ля якой ладзілася гуляне.

Сонца яшчэ не паспела схвацца за гарызонт, і ягоныя промні так крануліся аголенай спіны Сумчатага

Ваўка, што яна высвецілася бронзавым загарам, які выглядаў глянцавым, і Карніцкі толькі цяпер канчаткова ўпэўніўся, што туземец сапраўды не такі і стары — скура яго была хоць і сухая, але роўная.

А Сумчаты Воўк, узяў бумеранг (Джон патлумачыў Ксаверыю, што гэта адзін з відаў яго, які называецца барганам) і рэзка, з усёй сілы, размахнуўся ім і паслаў яго ўверх.

Карніцкі заўважыў, як дасягнуўшы пэўнай вышыні, бумеранг на нейкае імгненне павіс, а пасля пачаў набіраць новыя абароты і па нахільнай пайшоў прама на іх.

Спалоханаму Ксаверыю захацелася хутчэй адскочыць убок, і ён бы гэта абавязкова зрабіў, але, убачыўшы, што Джон з Сумчатым Ваўком стаяць спакойна, хоць і з цяжкасцю перасіліў страх. Калі ж бумеранг над самай зямлёй зноў набраў вышыню, з палёгкай уздыхнуў.

Джон з Сумчатым Ваўком нічога не заўважылі, а магчыма толькі зрабілі выгляд, аднак Карніцкаму было не да таго, каб высвятляць гэта. Дый ён, па сутнасці, ужо забыў пра іх, бо ягоны позірк толькі сачыў за барганам, які тварыў у паветры сапраўдныя цуды. Ён на значнай вышыні зноў праляцеў над іхнімі галовамі, яшчэ раз узяў вышыню, пасля чаго плаўна пайшоў уніз, паспеўшы застыць у паветры, а потым, быццам вяла яго нейкая прыцягальная сіла, працягваў зніжэнне і — дзіва і толькі! — аказаўся ля Сумчатага Ваўка, які спакойна працягнуў руку і гэтаксама спакойна злавіў яго.

Бумеранг быў ужо ў руцэ Сумчатага Ваўка, а Ксаверый, уражаны пабачаным, усё ніяк не мог прыйсці ў сябе.

Ягонае захапленне не прайшло не заўважаным для Сумчатага Ваўка. Ён, паглядзеўшы на Карніцкага пільным позіркам, павярнуўся да ссыльнага і нешта хуценька загаварыў яму. Той, перапыніўшы яго, коратка прамовіў штосьці ў адказ, пасля чаго Сумчаты Воўк пачаў гаварыць больш павольна, што, відаць, прынесла Джону задавальненне, бо ён прыязна паглядзеў на субяседніка. Тым не менш, яшчэ неаднойчы перапыняў яго і па тоне, як гучала гэта, можна было здагадацца, што Джон, відаць, не ўсё са сказанага лёгка разумее, таму і просіць паўтарыць.

Ксаверый моўчкі сачыў за ходам гаворкі, хоць яму і не цярпелася хутчэй даведацца, пра што яна. Але перапыняць размову і цікавіцца наконт гэтага ў Джона палічыў некультурным, таму і даводзілася чакаць, калі сам

ссылны вырашыць увесці яго ў курс справы. Нарэшце Джон, як падалося яму, уздыхнуў з палёгкай.

— Зусім загаварыў мяне, — прызнаўся ён.

— То навошта было слухаць, — шчыра здзівіўся Карніцкі, бо сам, калі патрапляўся яму хтосьці празмерна гаваркі, мог рэзка спыніць яго, бачачы, што ўсё важнае ўжо сказана.

Джон, відаць, здагадаўся, што ў гэты час падумаў Ксаверый, таму пачаў апраўдвацца:

— Я б, канечне, мог і спыніць яго...

— То чаму не зрабіў гэтага.

— Цікава было.

— Цікава? — У Карніцкага таксама праявіўся інтарэс. — Пра што ён казаў табе? — Яму не цяпелася хутчэй даведацца пра гэта.

— Ды для вас спецыяльна і расказваў.

— Для мяне? — яшчэ больш здзівіўся Ксаверый.

— Ubачыўшы, наколькі вам спадабаўся бумеранг, вырашыў распавесці, як гэтая зброя з'явілася.

— Няўжо?! — не верылася Карніцкаму.

— Ці ж мне вам нагадваць, што ўсё мае сваю гісторыю.

— Але ж не заўсёды гэта ўвязваецца з рэальнымі фактамі, — удакладніў Ксаверый.

— Сапраўды, тое, што расказаў Сумчаты Воўк, — пагадзіўся Джон, — прыгожая легенда, аднак...

— Распавядай! — не цяпелася Карніцкаму.

— То слухайце, як пачуў, так і падаю...

Ксаверый увесь ператварыўся ў самую ўвагу, а Джон пачаў крыху ўзнёсла, і Карніцкаму нават падумалася, што з яго, калі б іначай склалася ягонае жыццё, атрымаўся б не бліжэй апавядальнік.

— Даўным-даўно гэта было...

«А легенда гэтая, — мільганула ў Ксаверыя думка, — сваім пачаткам нічым не адрозніваецца ад тых паданняў, якія пашчасціла мне чуць у маленстве».

Успамін аб Радзіме лёгкай хваляй крануўся ягонага настрою, а Джон, як ні ў чым не бывала, працягваў:

— Тады свет паспеў толькі нарадзіцца, таму ён быў зусім не такім, як цяпер. Неба яшчэ знаходзілася вельмі нізка над зямлёй і сваім цяжарам так ціснула на яе, што яна зрабілася амаль пляскатай. І толькі месцамі выступалі невялікія пагоркі, а з-за гэтай цеснаты дрэвы не маглі вырасці. Усё ж жывое, каб прыстасавацца да такіх

неспрыальных умоў, не хадзіла, а поўзала паміж травы і нізкага кустоўя. На карачках перамяшчаліся і людзі...

— І людзі поўзалі? — Карніцкі запытаўся болей для прыліку, каб нагадаць Джону, што яго ўважліва слухае, але той успрыняў гэтае запытанне ўсур'ёз і здзівіўся:

— А што ж ім заставалася яшчэ рабіць? Падняцца нельга было.

— І доўга так працягвалася?

— Шмат гадоў, а гады складваліся ў дзесяцігоддзі, дзесяцігоддзі «вырасталі» ў сотні гадоў. Часам, праўда, знаходзіліся адчайныя, хто спрабаваў крыху выпрастацца, але ад перанаяпраўкі яны пачыналі хварэць і хутка паміралі. І тут знайшоўся адзін вірынун...

— Хто-хто? — перапытаў Ксаверый.

— Мудрэц, — патлумачыў Джон, — а яшчэ ён быў знахарам і чараўніком.

— У адной асобе?

— А вы слухайце. — Джону, мабыць, надакучылі гэтыя пастаянныя запытанні, таму ён і сказаў так: — Дык гэты вірынун асабліва настойлівым аказаўся. Некалькі разоў спрабаваў падняць неба, і хоць няўдачы адна за адной напаткоўвалі яго, яно ўсё ж крыху зрушылася з месца. Аднак далейшыя ягоныя намаганні скончыліся няўдачай. Стоячы на карачках, вірынун, напружыўшыся, трымаўся рукой за куст, які рос поруч, але рука яго нечакана саслізнула, і неба прыціснула чараўніка да зямлі. І тут зразумеў вірынун, што яму проста не стае належнай апоры.

— Яму самому? — усё ж не стрымаўся Карніцкі, каб не запытацца.

— Чаму самому? — здзівіўся Джон, але патлумачыў спакойна: — Апора неабходная была, каб утрымліваць папярэдне крыху паднятае неба і не дазваляць яму ўпасці на зямлю.

— І знайшоў ён такую апору?

— Канечне! Адшукаў рослы куст і адрэзаў у яго самую тоўстую і вялікую галіну, а пасля з яе зрабіў палку. Пасля гэтага, прыўзнямаючы неба, пачаў устаўляць палку ў якасці апоры, праўда, удалося гэта не адразу. Затое, калі палка паміж небам і зямлёй стала вертыкальна, ад штуршка, што адбіўся пры гэтым, неба рэзка зрушылася з месца і паляцела высока-высока ўверх. Зірнуў вірынун на палку, а яна сагнулася.

— Так з'явіўся першы бумеранг?! — здагадаўся Ксаверый.

— Ён самы, — запэўніў яго Джон. — А бумеранг смелых любіць.

— І ўмелых, — дадаў Карніцкі.

Сумчаты Воўк, інтуітыўна адчуваючы, пра што гаворка, у знак згоды заківаў галавой, і пры гэтым ягоны твар пасвятлеў, а постаць неяк раптоўна выпрамілася.

Ксаверыю яшчэ раз падумалася, што не такі і стары гэты туземец, якога пашчасціла яму напаткаць на сваім жыццёвым шляху і дзякуючы якому ягонае веданне Аўстраліі стала нашмат больш поўным, бо паказанае і расказанае ім, было тым, што немагчыма адчуць, калі адсутнічаюць асабістыя кантакты з туземцамі.

Да падобнай думкі ён пазней прыходзіў яшчэ неаднойчы, працягваючы сваё знаёмства з гэтым мацерыком і з ягонымі жыхарамі.

* * *

Звестак пра Карніцкага захавалася вельмі мала, ва ўсякім разе куды менш, чым хацелася б. Праўда, дакладная дата ягонага нараджэння вядомая. Гэта адбылося 13 жніўня 1750 года на Наваградчыне, а дзе канкрэтна — сказаць немагчыма.

Наваградскае ваяводства, як вядома, было ўтворана ў 1507 годзе і складалася спачатку з аднайменнага павета, але з 1565 года іх стала тры: Ваўкавыскі, Наваградскі і Слоніўскі. А гэта ж немалая тэрыторыя. Каб упэўніцца ў гэтым, дастаткова сказаць, што нават у Наваградскім павеце у яго першапачатковым варыянце ўваходзіла дзевяць гарадоў і мястэчак, якія мелі магдэбургскае права: Ваўкавыск, Капыль, Любча, Мір, Наваградак, Нясвіж, Ружаны, Слоніў і Слуцк.

Недзе ў іх саміх ці іхніх ваколіцах і згубіліся сляды Карніцкага, які першым з падарожнікаў, якія нарадзіліся ў Вялікім княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай, наведаў Аўстралію.

Перад тым, як стаць падарожнікам, ён вучыўся ў піёрскіх школах, а ў 1774 годзе падаўся ў Паўднёвую Амерыку, дзе правёў пятнаццаць гадоў. Жывучы ў Чылі, наведаў востраў Вялікадня. У Аўстраліі ж знаходзіўся на працягу года, пасля чаго ў 1791 годзе адправіўся ў Еўропу. Плыў праз Індыйскі акіян, а пасля абагнуў Афрыку і нарэшце апынуўся ў французскім порце Марсель.

Звестак пра тое, чым займаўся пасля гэтага, не захавалася. Вядома толькі, што да сваёй смерці ў 1801 годзе, жыў у французскім горадзе Шэrbур, дзе і быў пахаваны.

Карніцкі пакінуў дзённік, які веў на працягу доўгага часу, але запісы, што ўяўлялі вялікую цікавасць, паколькі мелі багаты фактычны матэрыял, былі знішчаны ў час Другой сусветнай вайны.

У чытача можа ўзнікнуць пытанне, а як жа, у такім разе, аўтару гэтага нарыса ўдалося ўзнавіць асобныя моманты з жыцця выдатнага нашага земляка? На гэта хочацца адказаць такім чынам...

Не памятаю ў каго з вялікіх ёсць выказванне, змест якога зводзіцца прыкладна да наступнага: постаці знакамітых людзей настолькі прывабныя ў сваёй прыцягальнай сіле, што нават калі звестак пра гэтых людзей захавалася вельмі мала, ведаючы асноўныя кірункі іхняй біяграфіі, не так і цяжка ўявіць сабе магчымае разгортванне падзей.

Гэтым я і кіраваўся, пішучы пра Карніцкага.

АРАПАМ НЕ БЫЎ, ДЫ САМ ЦАР АЖАЊІЎ

Ігнат Манькойскі

Выйсце падказала Рахіль. Яно, нягледзячы на тое, што выглядала нечаканым, а шмат у чым і авантурным, было тым адзіным, што дазваляла Ігнату хоць крыху аптымістычней паглядзець у іх заўтрашні дзень. Намаганні ж, якія прымаліся дагэтуль, ніякіх станоўчых вынікаў не давалі. Бацька Рахіль Антон Макавецкі адступаць не збіраўся. Як заведзены, паўтараў Манькойскаму: «Нагі тваёй у маім доме не будзе».

Ігнат пры чарговай спробе пагаварыць з будучым цесцем па душах, бачачы, што той па-ранейшаму не толькі слухаць яго не хоча, а больш таго, з кожнай новай хвілінай становіцца ўсё агрэсіўней, паспрабаваў было паразумецца, знайсці хоць якое-небудзь выйсце з гэтага становішча, а таму спакойна патлумачыў:

— Толькі Ваша згода, а мы падшукаем сабе жылло.

Сказаў і пашкадаваў. Лепей прамаўчаў бы, а то на Макавецкага быццам вылілі цэбар кіпеню. Падскочыў, занасіўся па пакоі. Спачатку не крычаў, а толькі лыпаў пачырванелымі вачыма, якія выпраменьвалі нянавісьць, а пасля падбег да Ігната — Ігнату падалося нават, што возьме за грудкі, таму неяк інтуітыўна адхіснуўся. Гэта не прайшло незаўважаным для Макавецкага. Закрычаў ужо радасна, нібы злавіў яго на чымсьці недазволеным:

— Баішся?!

— Чаго мне Вас баяцца? — Ігнат пастараўся прамовіць гэта як мага спакойней — ён сапраўды Макавецкага не баяўся, аднак не хацелася даваць падставу для далейшай азлобленасці.

Але Макавецкі расцаніў падобны спакой па-свойму:

— Паспакайнеў? — Калі б хто не ведаў сітуацыі, можна было б падумаць, што не ён, Макавецкі, а сам Ігнат распачаў гэтую сварку. І зноў узарваўся: — У мяне паспакайнееш! Не такім рогі абломваў! Ведаеш, хто я?

Ігнат, вядома ж, ведаў, што Макавецкі былы камергер караля — пра гэта той любіў пастаянна нагадваць. Як ведаў і тое, што Макавецкі сапраўдны стацкі саветнік. Дый як не ведаць было, калі, уласна кажучы, з гэтага ўсё і пачалося: Макавецкі і думкі сабе дазволіць не мог, што яго дачка выйдзе замуж за нейкага калежскага асэсара, якім быў Ігнат. Ды каб жа толькі асэсара, а то... Манькоўскі не сумняваўся, што пасля «Ведаеш, хто я?» абавязкова прагучыць тое, што таксама неаднойчы даводзілася чуць. І не памыліўся:

— А ты галадранец!!!

Але калі пры ранейшых сустрэчах гэта прамаўлялася больш-менш спакойна, таму Ігнатам успрымалася толькі, як звычайная канстатацыя факта, дык цяпер Макавецкі не тое, што закрычаў. Ён зароў, як раве ў сваёй лютасці паранены звер, разумеючы, што сіла па-ранейшаму на яго баку, хоць адначасова ўжо і ўсведамляе, што, па сутнасці, нічога перайначыць не можа. А не на карысць Макавецкаму было тое, што Рахіль настойвала на сваім: ці Ігнат стане яе мужам, ці ніхто.

Пасля гэтага Ігнату цяжка было стрымацца, каб не адказаць на грубасць грубасцю. Аднак саўладаў з сабой, як гэта цяжка ні далася. Але адступаць ад свайго не збіраўся і Макавецкі, будучы перакананым, што з цягам часу ўсё стане на сваё месца: дачка змірыцца, а Манькоўскага і след прастыне. Дый не здагадваўся, што Рахіль будзе такой упартай, а яшчэ і Ігнат сляпнём у вочы лезе. Значыць, трэба, нарэшце, ставіць апошнюю кропку. Інакш, чаго добрага, Рахіль і выйдзе за яго насуперак бацькоўскай згодзе, а гэта сорам, якога не абярэшся.

— Зразумеў,— паўтарыў Макавецкі,— галадранец ты! А галадранцаў у маім доме не было і ніколі не будзе!

Гэта было сказана з такой рашучасцю, што Ігнат і сапраўды адчуў: яго далейшыя візіты да будучага цесця нічога не дадуць. І нават могуць адгукнуцца для яго, Манькоўскага, не лепшым чынам.

А Макавецкі, быццам угадаў Ігнатавы думкі, таму дадаў такім тонам, які нічога добрага не абяцаў:

— Засячы сабе на носе, дарагі «зяцёк» (у слова «зяцёк» ён уклаў столькі пагарды, што, калі б мог, задушыў бы Ігната тут жа ў пакоі), з гэтага моманту, каб тваёй нагі

ў мяне не было. Інакш знайду на цябе ўправу. Сам ведаеш, якія ў мяне сувязі.

Ігнату нічога не заставалася, як, ні слова не сказаўшы, пакінуць дом Макавецкага і паспяшацца да Рахіль, якую спецыяльна папрасіў, каб яна не прысутнічала пры гэтай, як ён казаў, мужчынскай размове.

Рахіль, яшчэ здалёк убачыўшы каханага, зразумела, што і чарговая гаворка Ігната з яе бацькам нічога добрага не прынесла. Дый Ігнат не збіраўся хаваць ад яе праўду, расказаў, як усё адбывалася. Толькі, калі скончыў, няпростую для абаіх споведзь, запытаўся, нібыта яе адказ мог хоць неяк абнадзеіць:

— Дык што будзем рабіць, сонейка маё?

І як жа здзівіўся, калі Рахіль адказала ўпэўнена, быццам усё для яе даўно зразумела. Нават паспела цішком выцерці слёзы на вачах, а пасля, сабраўшыся з думкамі, прамовіла рашуча:

— Ёсць, Ігнаце, адзін чалавек, які можа дапамагчы нам!

— Ёсць? — Ігнат здзіўлена паглядзеў на дзяўчыну і не менш здзіўлена запытаўся: — Дык чаму ж ты маўчала?

— Думала, што ты пасмяешся з мяне.

Гэта яшчэ больш збянтэжыла Ігната:

— Нічога не разумею? — прамовіўшы так, ён нават зазлаваўся, што рэдка назіралася за ім. — Ды не цягні ты, кажы хутчэй. Сама ведаеш, як горка ў мяне на душы...

— Толькі не смейся з мяне, — папрасіла Рахіль.

— Добра, добра. — Ігнату не цярпелася як мага хутчэй даведацца, што мае яна на ўвазе. Дакладней, каго. Яму хацелася ведаць, хто той добры чалавек, які можа дапамагчы ім, паспрыяць, каб былі разам.

— Дапаможа нам сам цар!

— Што ты кажаш? Які яшчэ цар? — Ігнату хацелася засмяяцца з наіўнасці каханай. Ён бы так і зрабіў, калі б гэта прагучала з іншай нагоды, але цяпер было не да жартаў. Таму зноў не стрымаўся і зноў павысіў голас: — Нічога лепшага не прыдумала, як жартаваць?! І ў такі момант.

— А я і не жартую, — спакойна патлумачыла Рахіль. — Даўно думала аб тым, што калі іншага выйсця не застанецца, звярнуцца да самога імператара. Расказаць яму пра ўсё ў лісце. І папрасіць, каб умяшаўся, загадаў майму бацьку не пярэчыць нашай жаніцьбе.

— І цару няма нічога іншага, як чакаць ад цябе такой весткі? — Ігнат не ведаў: смяяцца яму ці злавацца.

— Перастань злавацца,— папрасіла Рахіль.— А лепш уважліва выслухай.

— Гавары...

— Ты неяк казаў, што пры царскім двары ў цябе ёсць добра знаёмыя людзі...

— Ёсць.

— Я пішу на імя імператара ліст. Прызнаюся, як гораца цябе кахаю і тлумачу, што бацька мой супраць жаніцьбы. І прашу дапамагчы. А ты гэты ліст перадасі.

Выйсце, якое падказвала Рахіль, выглядала нечаканым, а шмат у чым і авантурным, але гэта было хоць нейкае выйсце. Таму Манькоўскаму не заставалася нічога іншага, як ухапіцца за яго, як за тую выратавальную саломку, якая хоць і тоненькая, нетрывалая, у любое імгненне можа перавацца, аднак разам з тым дае спадзяванне на лепшае.

— А ты ў мяне малайчына,— пахваліў каханую.— Так і быць, пішы імператару ліст.

— А я ўжо напісала.

Ігнат моцна прытуліў Рахіль да сябе.

— А мо і сапраўды ў нас усё будзе добра?

— Будзе, Ігнаце, абавязкова будзе.— Слёзы пацяклі па яе шчоках, але Рахіль не спяшалася іх выціраць, бо гэта былі слёзы радасці і спадзявання. Не звяртаў на іх увагі і Манькоўскі. Не да таго было. Ён працягваў туліць да сябе дзяўчыну, і ўсё больш напаўняўся той упэўненасцю, якую Рахіль пасяліла ў ягонай душы.

Праз некалькі дзён Манькоўскі ўжо быў у дарозе. Шлях ад Магілёва да сталіцы — не такі і малы, а яго Ігнат хацеў пераадолець як мага хутчэй, таму стараўся на пастаяльных дварах часцей мяняць коней, пры гэтым выбіраючы лепшых. Канечне, гэта каштавала лішніх грошай, але цяпер было не да таго, каб шкадаваць іх. Дый, рыхтуючыся да жаніцьбы, паспеў тое-сёе сабраць, адмаўляючы сабе ў многім. Цяпер яны прыдаліся найлепшым чынам, бо ўжо ніколькі не сумняваўся, што ягоны лёс можа вырашыцца ў сталіцы. Удасца сустрэцца з імператарам Паўлам I, перадаць яму ліст — глядзіш, пойдзе насустрач, дапаможа, а не... Пра апошняе не хацелася думаць, таму што не ведаў, як павядзе сябе пасля адмовы. Жыццё ж страціць усялякі сэнс і перспектыву, дый без Рахіль навошта жыць.

Стаяла сцюдзёная зіма, а наўкола, як кінучь вокам, прасціраўся снежны цалік, што нагадваў бясконцую бялюткую прасціну прыроды, і толькі далей ад дарогі

сям-там віднеліся сляды, пакінутыя зайцамі, а можа, і ваўкамі, лісой, якая таксама ў пошуку спажывы не ведала сабе спакою. Але Манькоўскі асабліва не стараўся разгледзець, каму са звяроў сляды належаць, ды і на адлегласці зрабіць гэта было не так і проста: калі высоўваў галаву, ад белізны ажно становілася балюча вачам, даводзілася прыжмурвацца.

Думкі, што апаноўвалі яго ў гэты момант, нязменна круціліся вакол ліста, які вёз, і напісанага ў ім. А дарога, што хутка падмінала пад сябе вёрсты і месцамі была перамецена — лішні доказ, што мала хто ў такую пару выбіраецца ў няблізкі шлях. Бясконца снежная раўніна адкрывалася перад ягоным позіркам, быццам вялікі чысты аркуш паперы, на якім пісацца ягонаму лёсу...

Неабходных людзей у Пецяярбургу напаткаў без асаблівай цяжкасці: усе яны жылі па ранейшых адрасах. І ўсе, як адзін, паабяцалі дапамагчы, праўда, даведаўшыся пра мэту аўдыенцыі Манькоўскага ў імператара, ад душы смяяліся, аднак запэўнівалі, што быць таго не можа, каб ён не ўважыў такую нечаканую просьбу. Але Ігнат толькі тады абнадзеіўся, калі яму паведамілі, у які час лепш чакаць Паўла І каля царскага палаца. Пры гэтым паабяцалі падаць спецыяльны знак, пасля якога і можна будзе падысці, каб перадаць ліст.

На працягу некалькіх дзён Манькоўскі рэгулярна раніцой з'яўляўся каля палаца. Ubачыўшы, як выходзіць імператар на развод, з хваляваннем чакаў абумоўленага знака. Ды дарэмна: ніхто не падаваў яго. Нават пачаў было думаць, што знаёмыя пра ўсё забыліся, але пасля супакойваўся. Дамовіліся ж, што яны выкарыстаюць такі выпадак, калі ў Паўла І будзе асабліва цудоўны настрой, каб быць упэўненым, што выкажа жаданне дапамагчы.

Нарэшце такая раніца настала. Хоць і стаяў Манькоўскі далекавата ад палаца, заўважыў, што імператар надзіва вясёлы. Не чакаючы знаку, падышоў бліжэй, супыніўся за адным з тоўстых дрэў. Сэрца ад хвалявання забілася моцна-моцна, адчуванне было такое, што яно вось-вось вырвецца з грудзей.

Ігнат ажно перавёў дыханне, у нецяярплівасці азірнуўся па баках. Так і хацелася напамніць: «Ды не цягніце вы, сама час, каб падысці да Паўла І». Толькі як з рабіць гэта? Дый каму нагадаць пра сябе? Як быццам, нікога са знаёмых поруч з імператарам няма. Але вось ён той, які запэўніў, што абавязкова дапаможа.

Манькоўскаму падалося, што іхнія позіркi сустрэліся. І здзівіўся пры гэтым, што ніякай рэакцыі няма. Няўжо яшчэ адна раніца пройдзе марна і дзевядзеца пайсці ні з чым. Але што гэта? Так і ёсць: знаёмы ледзь прыкметна ківае галавой і нават падміргвае.

У гэтае імгненне Ігнату хацелася перахрысціцца. Ён і перахрысціўся, але толькі ў думках, а сам асцярожна, каб не выклікаць падазрэння, выйшаў з-за дрэва і пакрочыў насустрач імператару.

Павел І не паспеў ніяк зрэагаваць на яго нечаканае з'яўленне на сваім шляху, як Манькоўскі, скінуўшы шапку, апынуўся перад ім на каленях, а ліст хуценька паспеў пакласці сабе на галаву.

Імператар, здзіўлены, заўважыў яго, падышоў да Манькоўскага. Той, працягваючы стаяць на каленях, толькі ўзняўшы галаву, лісліва паглядзеў у вочы Паўлу І, глытаючы ад хвалявання словы, папрасіў:

— Ваша Вялікасць, выслухайце!

— Ды падыміцеся, — сказаў Павел І, па апратцы заўважыўшы, што перад ім знаходзіцца зусім не просты чалавек. — Гаварыце, чым магу быць Вам карысны.

— У лісце, Ваша Вялікасць, усё напісана. — Манькоўскі ўзняўся, але працягваў правай рукой прытрымліваць канверт на галаве.

— А калі ў некалькіх словах?

— Калі каратка, дык хачу жаніцца!

— А я пры чым? — рассмяўся імператар.

Не стрымалі сваіх усмешак і афіцэры, якія суправаджалі яго.

— Ды бацька нявесты, Ваша Вялікасць, супраць. Дапамажыце...

— А як я магу дапамагчы? — Павел ахвотна падтрымліваў гаворку, што лішні раз сведчыла аб тым, што ў яго і сапраўды ў гэтую раніцу, як ніколі, быў цудоўны настрой.

— Пра гэта ўсё ў лісце сказана...

— У лісце? — Імператар узяў канверт, разарваў яго, хуценька прабег вачыма тэкст і засмяўся куды гучней, чым спачатку: — А і сапраўды, бадай, трэба дапамагчы. Толькі пачакайце. Правяду развод, а пасля прадстаўлю Вас імператрыцы.

Марыя Фёдараўна, даведаўшыся, пра што гаворка, праявіла яшчэ большую зацікаўленасць, чым імператар. Падрабязна распытала ў Манькоўскага, хто яго нявеста,

кім працуе яе бацька. Дый увогуле, яе гаворка з Ігнатам зацягнулася. Адчувалася, што Манькоўскі спадабаўся ёй сваёй сціпласцю, ветлівасцю, манерай паводзін.

— Не хвалюйцеся, абавязкова дапаможам Вам.

А праз дзень Ігнат, схаваўшы надзейней ліст-рэскрыпт імператара, вяртаўся на перакладных дамоў. Адразу ж па прыбыцці паспяшаўся на кватэру да Макавецкага. Той, калі даведаўся ад прыслугі аб прыбыцці настырнага «зяця», загадаў не пускаць яго на парог, пры гэтым перадаў Ігнату, што калі не пакіне ў спакоі, выкліча паліцыю. Рахіль паспрабавала заступіцца, аднак гэта выклікала яшчэ большае абурэнне:

— З табой таксама будзе кароткая размова. Хопіць цацкацца. У бліжэйшы час знайду жаніха, якога сам захачу!

— Ды выслухайце Ігната, тата,— не зважаючы на яго пагрозы прасіла Рахіль.— Прашу вас, выслухайце.

У гэты момант Манькоўскі, адціснуўшы прыслугу, усё ж аказаўся ў пакоі.

— Як бачыце, я тут,— смела прамовіў Ігнат Антонавіч.— І не адзін...

— Жартаваць уздумаў?

— Ну навошта так? Якія могуць быць жарты, калі я прывёз Вам ліст ад самога імператара.

— Што ты вярзеш? — адчувалася, што Ігнатава паведамленне заінтрыгавала Макавецкага, ён паспакайнеў, хоць так і не мог разабрацца, што і да чаго.— Які яшчэ ліст?

— Вам, асабіста.

— Нягоднік! — Макавецкі пайшоў у наступ.— Вон, каб нагі тваёй тут не было. Гэта ж падумаць: нават імператара ў спакоі не пакідае.

— Бярыце, чытайце. — Ігнат так спакойна разарваў канверт, быццам яму толькі і даводзілася рабіць тое, што дастаўляць будучаму цесцю царскія пасланні.

Макавецкі змяніўся ў твары. Для яго больш не заставалася ніякага сумнення, што Манькоўскі сапраўды прывёз яму нейкі важны ліст. Але з якой нагоды Павел І звяртаецца менавіта да яго? Няўжо ў яго няма іншага занятку, чым займацца такой перапіскай? Не, чакаць нічога добрага ад гэтага ліста нельга.

Дрыготкімі рукамі ўзяў ліст ў рукі, пачаў чытаць. Манькоўскі ўважліва назіраў за ягоным тварам, паспеўшы перад гэтым падміргнуць Рахіль, каб не хвалявалася. Маўляў, усё ў парадку.

Твар Макавецкага мяняўся на вачах. Здранцвенне, сполах на ім паступова перайшлі ва ўсё большае здзіўленне, а здзіўляцца сапраўды было чаму: Павел I, па сутнасці, загадваў, каб Макавецкі неадкладна аддаў сваю дачку замуж за Манькоўскага. У лісце было напісана:

«В С.- Петербурге,
февраля 17-го
1797 года

Господин действительный статский советник Маковецкий. Я получил письмо от дочери вашей; но что оно писано чистосердечно, в том имею многие доказательства, уверившие меня о страсти ее к советнику Маньковскому и о желании быть его женою. Согласие ваше на увенчание таковой взаимной их любви, может составить их счастье, и я надеюсь, что вы, по чадолюбию, не воспротивитесь тому. С моей же стороны, для поспешества оному, пожаловал я жениху чин, место и деревню. Пребываю впрочем вам благосклонный. Павел».

Скончыўшы чытаць, Макавецкі незнарок правёў далонню правай рукі па твары, аднак хуценька адвёў яе, не жадаючы, каб і Манькоўскі, і Рахіль заўважылі, наколькі гэты ліст усхваляваў яго. Але і так было ўсё зразумела. Дый прыслуга, пачуўшы пра ліст ад імператара, зайшла ў пакой.

На ёй і вырашыў адвесці сваю злосць Макавецкі:

— А вы чаго тут?! Заняцца няма чым?!

Прыслугу як венакам змяло.

Рахіль не ўстрымалася, усміхнулася:

— Тата, навошта так! Гэткі радасны дзень, а ты...

Макавецкі са злосцю зірнуў у бок дачкі, хацеў і на яе прыкрыкнуць, але стрымаўся.

Рахіль расцаніла гэта як прымірэнне, запыталася:

— То калі, татачка, вяселле згуляем?

— Табе што, сёння хочацца? — толькі і сказаў Макавецкі і паспяшаўся ў свой пакой.

Рахіль з Ігнатам праводзілі яго маўклівымі радаснымі ўсмешкамі, і толькі калі зачыніліся за ім дзверы, кінуліся абдымацца. Яны не сумняваліся, што хутка быць вяселлю, бо Макавецкі пабаіцца аслухацца імператара.

Так і адбылося: праз тыдзень-другі ламаліся ад дарагіх страў сталы, за якімі сядзелі самыя шаноўныя госці, а ў Магілёве толькі і гаворкі было, што сапраўдны стацкі саветнік Макавецкі аддае сваю дачку замуж па ўказцы імператара Паўла I.

Калі адгуло застолле, Макавецкі паспяшаўся паведаміць у сталіцу, што зроблена ўсё так, як таго і хацеў цар. Павел I не пакінуў гэты ліст без адказу. Як і не забыўся пра свае абяцанні павысіць Манькоўскага ў званні, а таксама падарыць яму пасаду і вёску.

Хутка ў Магілёў прыйшоў чарговы ліст ад імператара, які ў той час знаходзіўся не ў сталіцы.

«Новгород, 11 марта 1797 года.

Господин действительный статский советник Маковецкий.

Извещаясь через письмо ваше, что брак дочери вашей с надворным советником Маньковским, основанный на взаимной любви их, уже совершился, я желаю, чтобы он был для них источником всякого благополучия. Скажите им о сем моем желании и уверьте их о моем к ним благовении, о каковом и к вам пребываю. Ваш благосклонный Павел».

Услед за гэтым Паўлам I быў падпісаны ўказ аб наданні калежскаму асэсару Манькоўскаму чына надворнага саветніка і аб прызначэнні яго ў Камянец-Падольск губернатарскім пракурорам, а таксама перадачы яму ў пажыццёвае карыстанне казённага Буюўскага маёнтка, які знаходзіўся ў дванаццаці вёрстах ад Віцебска.

— Радасць мая, каб не ты, нічога гэтага б і не было, — неаднойчы, цалуючы жонку, прамаўляў Ігнат.

— А каб не ты, — адказвала яна на пяшчоты, — дык хіба я дадумалася б да такога.

Абое яны былі шчаслівыя ад усведамлення, што могуць быць заўсёды поруч. А Манькоўскі яшчэ і таму радаваўся, што не толькі сямейнае шчасце знайшоў, а і нечакана-негадана паправіў сваё матэрыяльнае становішча, хоць і браў у жонкі Рахіль Макавецкую зусім не з-за таго, што бацька яе быў чалавекам уплывовым і з дастаткам, а па каханні. Аднак і жыць з пастаянным усведамленнем, што ты, у параўнанні з іншымі, многім абдзелены, мала радасці, а Ігнат да жаніцбы якраз і належаў да тых, хто мусіў ашчаджаць кожную капейку, і прывучыў яго да гэтага бацька — дробны памешчык на Віцебшчыне, які таксама не мог пахваліцца вялікім дастаткам, а яго імкненні зажыць лепш так і засталіся не ажыццёўленыя, хоць спачатку, як быццам, усё і ішло да лепшага. Ды адбылося непрадбачанае.

Антон Манькоўскі ўвесь час марыў купіць сабе новы, больш прыстойны маёнтak, каб і самому зажыць па-людску і сёе-тое дзецям у спадчыну пакінуць (нарадзіўся Ігнат

Антонавіч на Віцебшчыне недзе каля 1765 года), таму пачаў збіраць грошы, а калі іх сабралася шмат, вырашыў зберагчы да таго моманту, калі нагледзіць маёнтак, варты куплі. А каб быць упэўненым, што ніхто не паквапіцца на зберажэнні, зрабіў так, як дзейнічалі ў падобных выпадках у даўніну.

Пайшоў у лес і закапаў грошы пад вялікім дрэвам. А пасля рэгулярна наведваўся да сховішча, каб упэўніцца, што ўсё ў парадку. Для гэтага карыстаўся невялікім металічным кійком. Пераканаўшыся, што скарб на месцы, радасны вяртаўся дамоў. Але аднойчы на знаёмым месцы напаткаў Макавецкі-старэйшы свежавыкапаную яму. Як высветлілася, пра патаемнае сховішча грошай свайго гаспадара даведаўся конюх, які высачыў, што Манькоўскі пастаянна ходзіць у лес да аднаго і таго ж месца. З украдзенымі грашымі конюха і след прапаў. Як ні шукалі яго, не змаглі знайсці.

Пасля таго, што здарылася, Антон Манькоўскі стаў, як не свой. Ён перажываў і неаднойчы скардзіўся знаёмым, што загубіў дзяцей, якія вымушаны будуць пайсці з торбай па свеце. Перажыванні скончыліся тым, што ён развітаўся з мірскім жыццём і пайшоў у манастыр. Дзеці ж мусілі самі выбівацца ў людзі. Не ў апошнюю чаргу Ігнат.

Пра яго раннія гады, праўда, нічога невядома. Выказваюцца меркаванні, што, калі падрос, вучыўся ў адным з езуіцкіх калегіумаў, а потым прадоўжыў адукацыю. Вядома, што быў па-еўрапейску адукаваным чалавекам. А службу пачаў у 1783 годзе, калі ўладкаваўся ў нейкую канцылярыю, што знаходзілася ва Усходняй Беларусі. Крыху пазней апынуўся ў Магілёве, дзе і пазнаёміўся з Рахіль Мазавецкай.

...У Камянец-Падольску губернскім пракурорам Ігнат Антонавіч працаваў нядоўга і ў 1801 годзе атрымаў гэткую ж пасаду ў Віцебску. Займаўся, безумоўна, справамi, якія выконваюць і іншыя пракуроры. У той жа час і адрозніваўся ад іх тым, што быў неабыякавы да гісторыі роднага краю. Прынамсі, калі ў 1803 годзе жыхары Віцебска пачалі прымаць захады аб зацвярджэнні ім ранейшых правоў і прывілеяў, ахвотна падтрымліваў іх намаганні.

Відаць, не без падказкі Манькоўскага яны звярнуліся з хадайніцтвам аб задавальненні сваіх патрабаванняў да тагачаснага міністра юстыцыі Расіі, вядомага пісьменніка Гаўрылы Дзяржавіна. Гаўрыла Раманавіч таксама з разуменнем паставіўся да гэтай просьбы. А Манькоўскі

паклапаціўся, каб у сталіцу былі своєчасова пасланы 11 грамат, выдадзеных у розны час польскімі каралямі, што падцвярджалі прывілеі віцябчан.

Сам жа ў гэты час прыдбаў вёску Мазалава, якая знаходзілася непадалёку ад Буюўскага маёнтка. І вельмі перажываў, што гэты маёнтак не падораны яму, як абяцаў цар, а паводле ўказу перададзены толькі ў пажыццёвае карыстанне, а гэта значыць, не мог пераходзіць у спадчыну. Праўда, сучешваў сябе, што калі народзіцца сын, будзе прасіць цара стаць яго хросным бацькам, а тым самым маёнтак аўтаматычна прайдзе з пажыццёвага карыстання ў вотчыннае.

Сын у Ігната Антонавіча і сапраўды нарадзіўся, але ўжо тады, калі Паўла I не было ў жывых. Ды Манькоўскі асабліва не перажываў, што яму не ўдалося ажыццявіць сваю мару адносна будучыні Буюўскага маёнтка. Апрача яго і вёскі Мазалава меў ужо і цудоўную сядзібу, якой даў назву Мілае.

Гэты маляўнічы куток знаходзіўся каля вёскі Мазалава. Паміж дзвюх невысокіх гор, адна з якіх была пакрыта яловым лесам, а на другой знаходзіўся бярозавы гай, працякала невялічкая рэчка. Уздоўж яе, а таксама паміж гэтымі гарамі знаходзілася невялікае ўзвышша, з якога далёка бачыліся навакольныя лясы і палі, узгоркі і курганы. Калі Манькоўскі ўпершыню пабываў тут, загарэўся жаданнем прыдбаць гэты куток, што належаў нейкаму Талькэ, які працаваў колісь чыноўнікам у Віцебску.

Наконт таго, як сам Талькэ стаў уладальнікам тамашняй зямлі, распавядалі ў наваколлі гісторыю, што нечым нагадвала легенду, але ўсё гэта адбывалася ў сапраўднасці.

Калі Віцебск уваходзіў яшчэ ў склад Рэчы Паспалітай, завітаў неяк у горад на Заходняй Дзвіне кароль. Сустрэкаўся ён і з мясцовымі чыноўнікамі. Позірк караля затрымаўся на адным з іх, які вылучаўся надзвычайнай таўшчынёй. Відаць, кароль засумняваўся, як можа такі непаваротлівы чалавек працаваць. Начальства запэўніла, што Талькэ — так звалі гэтага чыноўніка — не толькі дбайна выконвае свае службовыя абавязкі, а і з'яўляецца прыкладам для іншых.

Кароль вырашыў па-свойму адзначыць рупліўца. Падзваў Талькэ да сябе і сказаў: «Колькі зямлі абойдзеш ад усходу да заходу сонца, уся будзе твая». Бадай, усё ж сумняваўся ў паваротлівасці гэтага чыноўніка. А Талькэ паспешаўся адказаць згодай.

Каб усё адбывалася сумленна, для назірання стварылі нават спецыяльную камісію. Яна прывезла Талькэ раніцою на ўзвышша і загадала пачынаць абход мясцовасці. Сем патоў пралілося ў той дзень з таўстуна, але ён амаль не адпачываў, а таму пад вечар і стаў уладальнікам вялікага зямельнага надзелу.

Прыдбаўшы гэтую зямлю, на якой ужо жыла невялікая колькасць сялян, за грошы, атрыманыя на пасаг у час жаніцбы, Манькоўскі пабудаваў на ўзвышшы вялікі мураваны двухпавярховы дом, а з тыльнага боку яго паставіў гаспадарчыя пабудовы.

Сам звычайна праводзіў у Мілым летні час, у асноўным жа ў маёнтку жыла жонка з сынам, якога, як і дзядоў, назвалі Антонам. Антон гадаваўся добрым, паслухмяным хлапчуком, а калі падрос, паступіў у прэстыжны пажаскі корпус.

Ігнат Антонавiч заставаўся задаволены сваёй працай, а ў вольны час цікавіўся гісторыяй, мастацкай літаратурай. Спрабаваў пісаць — па некаторых звестках і па-беларуску, хоць найчасцей карыстаўся рускай мовай.

Калі сюды дадаць узаемную любоў з жонкай, дык можна сказаць, што панавала тая сямейная ідылія, калі існуе паразуменне, павага адно да аднаго, а таму і прысутнічае ўпэўненасць у заўтрашнім дні. Аднак гэтай ідыліі паклала канец Айчынная вайна 1812 года, якая прынесла з сабой, як і ўсе войны слёзы, разруху, смерць. І гэтаксама, як і ўсе войны, лёгка засведчыла, хто ёсць хто.

Сярод беларусаў, як вядома, аказаліся і тыя, хто ўскладаў немалыя спадзяванні на Напалеона, звязваючы з яго прыходам магчымасць вызвалення ад расійскага прыгнёту. Для Манькоўскага ж з самага пачатку вайны было зразумела, што Напалеон — захопнік, які ніколі не думаў пра дабрабыт народаў, бо заўсёды на першы план ставіў задавальненне ўласных імперскіх амбіцый. Гэтаксама не сумняваўся Ігнат Антонавiч і ў тым, што змагацца з гэтым лютым ворагам трэба сумесна, у тым ліку разам рускім і беларусам.

Што сам перажыў у гэты час і якая напасць напаткала родны край з прыходам напалеонаўскага войска, добра відаць з «Ліста з Віцебска», напісанага Манькоўскім у 1813 годзе і апублікаваным у тым жа годзе ў часопісе «Сын отечества». Гэты твор цікавы тым, што з'яўляецца адным з першых дакументальных сведчанняў пра бясчынствы французаў на беларускай зямлі.

Баі пад Віцебскам, як вядома, пачаліся 13 ліпеня 1812 года. Незадоўга перад гэтым было прынята рашэнне эвакуіраваць губернскія ўстановы ў Вялікія Лукі, адкуль яны былі пераведзены ў Лугу. З іншымі ад'язджаў і Ігнат Антонавіч: «15 ліпеня 1812 года, атрымаўшы дазвол выехаць, у пачатку апошняй пад Віцебскам баталіі, калі наўкола ўсё дымілася і гарэла, калі вочы мае на працягу трох дзён запар стаміліся глядзець на жахі вайны, закураны парухавым дымам і ледзь жывы ад яго, аглушаны стрэламі і запырсканы крывёю параненых, якіх прыносілі да маёй кватэры і якім я стараўся дапамагаць, — я пакінуў Віцебск, даўшы благаслаўленне сыну, які прымчаўся з бівуакаў на хвіліну, каб атрымаць яго; расстаўся з ім, думаючы, што развітваюся наўвекі; развітаўся з жонкай, якая засталася, каб па-мацярынску апекавацца над сынам, у выпадку калі ён будзе паранены; пакінуў на волю лёсу дом у горадзе і ў вёсцы і падаўся ў Расію з сэрцам, якое рвалася ад усяго гэтага, і з душою, поўнаю горычы, тугі і смутку».

«Ліст з Віцебска» не прэтэндуе на высокую мастацкасць, ды падобнай задачы перад сабой Манькоўскі і не ставіў. У яго была іншая мэта: адштурхоўваючыся ад асабістых назіранняў, а часам і ад уласнай біяграфіі, паказаць, што прынеслі з сабой на мірную зямлю захопнікі, як насаджалі яны паўсюдна свой парадак, сеючы зло і смерць. І з гэтай задачай ён паспяхова справіўся, таму «Ліст з Віцебска» і ўспрымаецца як важны дакумент эпохі, у якім праўдзіва адлюстравана французская акупацыя Беларусі: «...Палаючыя наўкола вёскі і гарадскія ваколіцы; вуліцы, усланыя параненымі і мёртвымі, палі, палітыя крывёю, пакрытыя многімі тысячамі трупам, грабязы і гвалты ў горадзе і па вёсках, забойствы бяззбройных жыхароў у іх дамах. У лясх і глухіх мясцінах не было спакою і ратунку. Напалеонцы палявалі на людзей, якія хаваліся там, як на дзікіх звяроў; хто не мог уцячы, таго абіралі дагала ці забівалі; цэрквы апаганены, вера зняважана, свежыя магілы і дамавіны раскапаны, у іх шукалі скарбаў, і на ўсё гэтыя праявы вялікасці нельга было скардзіцца!»

Асуджэнне Манькоўскім Напалеона — гэта асуджэнне насілля ў любых яго праявах і схіленне галавы перад мужнасцю народа, а калі глядзець шырэй — у «Лісце з Віцебска» гучыць праклён усім заваёўнікам, якіх урокі папярэднікаў нічому не вучаць: «Нарэшце і сам вялікі (Напалеон.— А. М.) пасля дарэмных намаганняў разбурыць ці прынізіць

Расію, пасля таго, як знікла яго мара даць ёй свае законы, убачыў, што вялікасьць яго магла здавацца велічэзнаю ў іншых месцах і што ў Расіі ён пігмей. Ён уваходзіў у Расію з пыхаю Аляксандра Вялікага, з ганарлівасцю Ацілы Грознага, з татарскім варварствам Батыя, а выйшаў ці, лепей сказаць, уцёк, як бягляк. Так калісьці ў старажытныя часы Мамаі, а на пачатку мінулага стагоддзя — Карл XII урываліся ў Расію з агнём і мячом і гінулі ад непакіснай мужнасці сыноў яе». Заклікаў: «Няхай згіне ўсякая вялікасьць, якая заснавана на праліцці крыві чалавечай, што шкодзіць шчасцю і спакою народаў!»

Пацярпела ад захопнікаў і сям'я самога Манькоўскага. Перад ад'ездам з Віцебска Ігнат Антонавіч частку сваёй маёмасці вывез у вёску, дзе яе закапаў у зямлю, аднак прасховішча нейкім чынам даведаліся французскія салдаты. Усё было ўкрадзена, рабаўнікі паквапіліся і на маёмасць, што знаходзілася ў маёнтку. Рахіль Антонаўна трапіла пад падазрэнне. Пад выглядам, што ў віцебскім доме Манькоўскіх хаваецца зброя, туды таксама неаднойчы наведваліся чужынцы і прыхоплівалі з сабой усё, што ім траплялася пад руку.

У Віцебск Манькоўскі вярнуўся ў канцы кастрычніка 1812 года. Спачатку працаваў губернскім пракурорам, некаторы час выконваў абавязкі генерал-губернатара, а 8 красавіка 1813 года быў прызначаны віцебскім генерал-губернатарам і на гэтай пасадзе знаходзіўся да 1817 года, калі пайшоў у адстаўку і пасяліўся ў маёнтку Мілае.

Тэрмін знаходжання на пасадзе генерал-губернатара не такі і вялікі, каб належным чынам праявіць сябе. Дый звестак аб гэтай працы Ігната Антонавіча захавалася не так і шмат, але і тых, што дайшлі да нас, дастаткова, каб сказаць, што Манькоўскі належаў да людзей, высокая пасада якіх не толькі не псуе, а і дазваляе яшчэ лепш раскрыцца чалавечым якасцям.

Калі адна з памешчыц паспрабавала расправіцца з сялянамі, якія ў час вайны змагаліся з французамі, бо бачыла ў напалеонаўцах вызваліцеляў, выступіў на іх абарону. Гэтаксама разважліва дзейнічаў і ў іншых выпадках. Са спагадай ставіўся і да былых захопнікаў, якія ўжо не ўяўлялі ніякай небяспекі, а калі што і выклікалі ў добрай душы Манькоўскага, дык звычайнае чалавечае шкадаванне.

Прызнаваўся: «Мы ўжо адправілі некалькі партый вымаразкаў у Архангельск, на Каўказскую лінію і ў іншыя

месцы, на Поўдзень і Поўнач, — хутка і астатнія будуць адпраўлены, вы падумаеце, што гэта вымаразкі вядомых вінаў. Не! Гэта вымаразкі напалеонаўцаў, гэта значыць, людзей з Францыі, Італіі, Галандыі, Швейцарыі, Вестфаліі, Бадэна, Віртэмберга, Саксоніі, Польшчы і, у малой ступені, з Афрыкі і Амерыкі».

Удакладняў: «Многія тысячы перамерзлых, згаладалых, ахопленых бяздушшам, якое страшней самога адчаю, несучы ўжо ў грудзях сваіх насенне разбурэння і смерці, дацягнуліся сюды і ў расплату за бедствы і апустошанасць, імі ж тут здзейсненыя, засталіся тут на кватэрах вечнасці... Вымаразкі, адпраўленыя цяпер, прыйшоўшы сюды не людзьмі, а фантомамі чалавечымі, пераўтварыліся тут і выходзяць ад нас падобныя да людзей. Раней яны былі голыя, худыя, слабыя, грубыя і брудныя да неймавернасці; не ведалі ніякай пачцівасці, не аддзячвалі за зробленае дабро... а цяпер накормленыя, апранутыя, ветлівыя, кланяюцца, здымаюць капелюшы, не робяць нічога непрыстойнага на вуліцах і старанна дзякуюць за міласціню. Скажыце, ці не перамяніўся свет, калі мы, жыхары Поўначы, у сваю чаргу, зрабіліся настаўнікамі жыхароў Поўдня?..»

Пасля выхаду ў адстаўку, жывучы ў Мілым, Манькоўскі не толькі клапаціўся аб новаўвядзеннях ва ўласнай гаспадарцы, а і марыў аб удасканаленні яе ў маштабах усёй краіны. Пра гэта засведчылі вынікі конкурсу, аб'яўленага ў студзені 1830 года Імператарскім Вольным эканамічным таварыствам ў Пецярбургу, якое прапанавала яго ўдзельнікам адказаць на пытанне, як найлепшым чынам, прытым, пры найменшых затратах, паправіць сялянскія пабудовы ў паўночнай і сярэдняй паласе Расіі і прыстасаваць іх з выгодай для далейшага развіцця земляробства, жывёлагадоўлі і прамысловасці.

У якасці першай прэміі абяцаўся залаты медаль і 50 чырвонцаў. Аднак пры падвядзенні вынікаў поўны медаль было вырашана не прысуджаць, а паўмедалём і 30 чырвонцамі ўзнагародзілі аўтара праекта, які свае прапановы прыслаў пад дэвізам: «Я шчаслівы, калі магу быць яшчэ карысным маёй Бацькаўшчыне, маім сабратам расіянам». Калі ўскрылі канверт з імем аўтара, высветлілася, што пераможцам стаў стацкі саветнік Ігнат Манькоўскі. У 1833 годзе гэтыя выкладкі Ігната Антонавіча былі апублікаваны ў «Трудах 67-го года існавання Імператарскаго Вольнаго эканомічнаго общества» і сёння з

поўнымі на тое падставамі могуць успрымацца, як адна з прац, што стаіць ля вытокаў беларускай эканамічнай навукі.

Эканамічныя пазнанні Манькоўскага таму і былі вялікімі, што ён увогуле меў глыбокія і разнастайныя веды ў розных галінах дзейнасці і стараўся многае ўвасобіць на практыцы. Нездарма сяляне з навакольных вёсак называлі яго чарадзеям. Не ў апошнюю чаргу і таму, што Ігнат Антонавіч у сваім маёнтку паспяхова праводзіў вопыты з электрычнасцю. Але дбаў ён аб тым, каб палепшыць і быт сялян.

Яшчэ ў 1800 годзе пачаў будаваць у сваіх вёсках хаты з комінамі — так званыя белыя, у адрозненне ад чорных хат, што ўзводзіліся без каміноў. Гэтым кінуў адкрыты выклік прыхільнікам старасветчыны, сярод якіх, як ні дзіўна, знаходзіліся і некаторыя афіцыйныя асобы. Яны на поўным сур'ёзе сцвярджалі, што ў чорных хатах сяляне лепш саграюцца, а таму менш хварэюць, больш жывуць. Дый у курніках, упэўнівалі, лягчэй сушыць апратку. У белых жа хатах, маўляў, часцей надараюцца пажары.

Іншай думкі прытрымліваўся Манькоўскі, калі пісаў: «Я вельмі сумняваюся, каб у дзвюх губернях (меў на ўвазе Віцебскую і Магілёўскую.— А. М.), якія маюць сялян абодвух полаў каля мільёна, можна было знайсці ў курніках двух дзядоў стогадовых». І не без іроніі зазначаў: «...Рускі селянін (вядома, меў на ўвазе і беларускага селяніна.— А. М.) па свайму фізічнаму складу не мае нічога адметнага ад людзей іншых еўрапейскіх нацый, і навошта ж патрэбна менавіта яму аднаму чорная хата і дым?»

Вядома, пабудова белых хат абыходзілася даражэй, чым чорных, аднак Манькоўскі быў упэўнены, што ў такім выпадку частку расходаў павінны ўзяць на сябе памешчыкі. Марыў і аб тым, што і ў вясковых пабудов з'явяцца прыгожыя фасады. Але для гэтага неабходны не толькі грошы, а і перакананне, што далей жыць так, як жыве вёска цяпер, нельга.

Разам з тым разумеў, наколькі цяжка прагрэс праторвае сабе дарогу: «Усё новае, нават паміж людзьмі адукаванымі знаходзіць сваіх праціўнікаў... Але, на шчасце роду чалавечага, ісціна з цягам часу паказваецца, як сонца з воблакаў, і бязглуздыя крыкі змаўкаюць. Звычка да старога і забабоны, што ўсе старыя звычаі і спосабы з'яўляюцца найлепшымі і што трэба так жыць, як жылі нашы бацькі, дзяды і прадзеда, уводзяць людзей у самы вялікі зман.

Выпраўленне некаторых памылак у старажытным перакладзе царкоўных кніг выклікала раскол і было прычынай уцёкаў многіх сем'яў за мяжу. Вядома гісторыя галення барод і рэформа стральцоў».

Наколькі цемрашальства, забабоны моцныя, Ігнат Антонавіч мог пераканацца на ўласнай практыцы. Калі знайшоў сродак, які дазваляў паспяхова лячыць у жывёлы чуму і іншыя пошасныя хваробы і прапанаваў яго суседнім памешчыкам, дык толькі трое з іх узялі яго, у чым, дарэчы, не пашкадавалі. «...Іншыя ж, — прызнаваўся, — строга прытрымліваліся старадаўніх бескарысных лекаў ці забабонных сродкаў. Так, два суседы мае, паводле парады нейкага ксяндза, у брамах абор сваіх закапалі па быку, кату і сабаку жыўцом, такім чынам, што яны павінны былі стаяць на нагах і трымаць галаву не да аборы, а да поля». Меркавалася, што гэтыя ахвяры «рагамі, зубамі і кіпцюрамі сваімі» не выпускаць заразы. Ды спадзяванні, зразумела, аказаліся марнымі. Памешчыкі з-за падзяжу жывёлы панеслі вялікія страты.

Пераканаўся Манькоўскі і ў тым, што аборы лепш будаваць не ў выглядзе замкнёнага чатырохкутніка альбо карэ, як гэта практыкавалася, а «выцягваць» іх па адной лініі, а яшчэ лепей ставіць у выглядзе літары «П». У такім разе ў аборах будзе больш свежага паветру.

У асобных выпадках не абмяжоўваўся толькі развагамі, а і падмацоўваў свае рэкамендацыі чарцяжамі. Гэтак зрабіў, калі знаёміў з уласным, шмат у чым больш дасканалым спосабам, як рабіць у драўляных пабудовах вугал.

Добрае веданне Ігнатам Антонавічам жыцця беларускага народа, як і ягоная любоў да літаратуры, далі права некаторым даследчыкам называць Манькоўскага аўтарам ананімнай паэмы «Энеіда навыварат».

Першым падобнае меркаванне выказаў яшчэ Ра-муальд Падбярэзскі. І меў на гэта падставы, бо, калі ўважліва знаёмішся з беларускай «Энеідай...», шмат што сведчыць на карысць таго, што гэты твор мог напісаць менавіта Манькоўскі. Па-першае, яго немалыя літаратурныя задаткі. Па-другое, тое, што ацэнка Айчыннай вайны 1812 года ў «Лісце з Віцебска» і ў «Энеідзе навыварат» супадаюць. А яшчэ дэмакратычнасць светапогляду Манькоўскага.

На ўсе гэтыя якасці звярнуў увагу вядомы беларускі гісторык літаратуры і літаратуразнаўца Генадзь Кісялёў, але ён аргументавана і давёў, што падобных супадзенняў

недастаткова на карысць аўтарства Манькоўскага. Ды важна, што Ігнат Антонавiч вельмi любiў гэтую паэму, ахвотна папулярываваў яе.

А хiба жыццё яго самога не вартае паэмы? Альбо цікавай аповесцi? Пры ўмелай падачы i належным асэнсаваннi матэрыялу, можа атрымацца твор з цікавым сюжэтам. Толькi тры неверагодныя гiсторыi (выпадак, што адбыўся з бацькам Манькоўскага, калi той хацеў купiць яшчэ адзiн маёнтак; вырашэнне самiм iмператарам Паўлам I асабістага жыцця Ігната Антонавiча; нарэшце, расповед пра тое, як чыноўнiк Талькэ шмат зямлi прыдбаў) чаго вартыя.

Адыход Манькоўскага ў вечнасць — гэта ўжо элегія. Перажыў ён смерць не толькi Рахiль, а i яшчэ адной жонкi. Пахаваў дачку i сына, поруч з якiмi i знайшоў свой спачын, што ахоўвала надмагiльная плiта з надпiсам:

Игнатий Маньковский

Ст. Сов. и Кавалер

Сконч. 30 дек. 1831 г. (старога стылю.— А. М.)

Летами старец удрученный

Среди любимых им холмов

Жил долго здесь уединенный

И лег между родных гробов.

А над усімi магіламi ўзвышаўся агульны помнiк. Надпiс на iм сведчыў: «*Tu es morte, respekte donc les tombeaux des morts*», што ў перакладзе з французскай мовы азначае: «Ты смяротны, дык паважай магілы памерлых».

Ігнат Антонавiч заўсёды паважаў iх, як i памятаў тое добрае, што было звязана з iхнiм жыццём. А дома ў яго, над сафою ў гасцiнай ганарова вiсеў у пазалочанай раме партрэт Паўла I. На другой жа сцяне ў больш сцiплай аздобе размяшчаўся партрэт Рахiлi Антонаўны i сына ў пажаскiм мундзiры.

МАГ СКУЛЬПТУРЫ

Казімір Ельскі

Пра гэтага чалавека напісана, на жаль, вельмі мала.

Пра гэтага чалавека, несумненна, павінна пісацца вельмі шмат. Аднак нішто адразу не робіцца, а толькі праз асобныя намаганні можна дасягнуць многага. Таму і пастараемся ажыццявіць першыя спробы ў гэтым кірунку, пачаўшы з таго моманту, калі ў ягоным жыцці настаў драматычны перыяд, а пасля ўжо звернемся і да іншых падзей. Як да тых, што папярэднічалі гэтаму выпадку, так і пазнейшых, якія, разам узятых, і склалі жыццё Казіміра Ельскага.

А адбылося ўсё ў 1826 годзе, калі ў Віленскім універсітэце пайшла пагалоска аб закрыцці класа скульптуры. Спачатку, вядома, у гэта мала хто верыў, не так і шмат часу мінулася з дня адкрыцця яго, усяго нейкіх трынаццаць гадоў. Дый вынікі былі станоўчымі. Калі дагэтуль многія да скульптуры ставіліся, як да жанру мастацтва, што мае другаснае значэнне і не адпавядае высокаму прызначэнню прыгожага, больш таго, знаходзіліся ахвочыя сцвярджаць, што «лепкай» можа займацца пры наяўнасці пэўнага таленту кожны і для гэтага не абавязкова атрымліваць спецыяльную адукацыю, дык цяпер з'яўлялася ўсё больш прыхільнікаў, што і ў скульптуры, як і ў іншых відах творчай дзейнасці, не абыходзіцца і без ведання тэорыі, тых азоў, з якіх і пачынаецца ўсвядомленая праца над творамі, а ўжо вартасць іх залежыць ад майстэрства аўтара.

Праўда, падобная змена ў поглядах адбылася не хутка. Калі клас скульптуры нарэшце ў 1803 годзе адкрыўся (дарэчы, поруч з арганізацыяй кафедры жывапісу і графікі), па-ранейшаму існавала нямала песімістаў. Дый, па праўдзе кажучы, падставы для гэтага былі. З цяжкасцю

знайшлі першых студэнтаў, што між іншым таксама не дзіўна. Выхадцы, у асноўным з невялікіх маёнткаў, якія знаходзіліся ў правінцыі, яны, калі і захапляліся творчасцю, дык перавагу аддавалі маляванню, што, безумоўна, мела і практычнае значэнне. Той, хто больш-менш авалодаў ім, мог пісаць абразы, афармляць алтары храмаў. Толькі вельмі нямногія спрабавалі нешта ляпіць.

Аднак паступова цікаўнасць да скульптуры павялічылася. Гэтаму паспрыяла і тое, што клас узначальваў французскі скульптар Андрэ Лебрун, які не толькі сам быў выдатным майстрам, а і цудоўна разбіраўся ў сакрэтах гэтага віду творчасці. Дзякуючы Лебруну студэнты хутка пашыралі свой круггляд, вывучалі гісторыю сусветнага мастацтва, а ў першую чаргу, зразумела, скульптуры. На практычных жа занятках шмат чаму маглі павучыцца і ў свайго выкладчыка. А добрае заўсёды чуваць далёка, таму з'яўлялася ўсё больш жадаючых паступіць не проста ў Віленскі ўніверсітэт, а менавіта спасцігаць сакрэты скульптуры. Хоць гэта не значыць, што на аддзяленне ішло шмат ахвотных. Штогод усяго некалькі чалавек, часам нават менш пяці.

Ды, вядома, не ў колькасці справа. Галоўнае, што падрыхтоўка скульптараў у Віленскім універсітэце адбывалася на высокім узроўні. І гэта лішні раз пацвердзілася, калі ў 1811 годзе ва ўзросце 74-х гадоў памёр Лебрун. Узнікла пытанне, каго прызначыць на ягонае месца. Знайшліся і прыхільнікі таго, што лепш зноў запрасіць каго-небудзь з замежных спецыялістаў. Ва ўсякім разе, калі не ўдасца, меркавалі яны, на гэтую пасаду можна падшукаць кандыдата з Пецярбургскага ці Маскоўскага ўніверсітэтаў. Але ў рэшце рэшт сышліся на тым, што аддзяленне скульптуры можа ўзначаліць выхаванец самога Лебруна Казімір Ельскі, які скончыў Віленскі ўніверсітэт у 1808 годзе, а нядаўна паспеў атрымаць ступень магістра мастацтваў.

Тыя, хто ў савеце ўніверсітэта запамятаў біяграфію Ельскага, тэрмінова пачалі наводзіць звесткі, распытваючы, хто ён і адкуль родам. Дасведчаныя паведамлілі, што Ельскі паходзіць са старажытнага герба «Пелеш». Нарадзіўся 4 сакавіка 1782 года ў маёнтку Дудзічы, што пад Мінскам (сёння гэта Пухавіцкі раён. Апошнім часам, праўда, месцам нараджэння Ельскага называюць вёску Эйсманты цяперашняга Бераставіцкага раёна.).

Хтосьці запытаўся:

— А часам ён не сваяк Кароля Ельскага?

— Сын.

Кароль Ельскі пачынаў творчую працу як лепшчык. У 1778—1782 гадах працаваў з архітэктарам К. Спампані. Яны аздаблялі розныя храмы на Беларусі. Найбольш плённа талент Ельскага-старэйшага раскрыўся на Міншчыне. Прынамсі, выдатна ўпрыгожыў так званай стукавай лепкай палац у Заслаўі. Рабіў дэкор для інтэр'ераў іншых палацаў, панскіх сядзіб. Калі не стала яго творчага паплечніка, паклапаціўся аб увекавечванні памяці Спампані і ў 1783 годзе стварыў надмагілле з ягоным партрэтам. У якасці скульптара добра зарэкамендаваў сябе, выканаўшы для Віленскага кафедральнага сабора фігуры Алёны, Казіміра і Станіслава. Постаці ж чатырох евангелістаў, анёлаў і абраз Святой Тройцы зрабіў для касцёла бернардзінцаў у Троках.

Сваё майстэрства Кароль Ельскі перадаў сынам. Старэйшы, Ян, які нарадзіўся ў 1780 годзе, хоць і вучыўся лепцы, цалкам прысвяціў сябе скульптуры. Паколькі на той час востра стаяла пытанне пошуку належных заказаў, як і іншыя падтрымліваў шчыльныя сувязі са святарамі, беручы ў іх заказы на афармленне цэркваў і касцёлаў. Так галоўны алтар касцёла Пятра і Паўла ў Вільні ўпрыгожыў фігурамі прарокаў Пятра і Паўла. Найчасцей жа атрымліваў заказы ад буйных магнатаў. Яны ведалі: калі за справу возьмецца Ян Ельскі, то можна не сумнявацца, што ўсё будзе зроблена ў час і на належным мастацкім узроўні. Неаднойчы ў гэтым упэўніваўся і Дамінік Радзівіл, заказы якога Ян Ельскі выконваў асабліва часта і не абмяжоўваўся толькі скульптурай буйных жанраў. Для палаца ў Нясвіжы, напрыклад, зрабіў дзесяць разьбяных рам для партрэтаў.

Казімір заняўся лепкай таксама пад наглядам бацькі, але шмат што схапліваў і назіраючы, як гэта робіць брат. Розніца ва ўросце ў два гады, вядома, была не такой і вялікай, каб Ян шмат у чым апырэджаваў Казіміра. Ян, як старэйшы, першым спасцігаў шмат з таго, чаму вучыў іх бацька, а ўжо Казімір, не жадаючы адставаць ад яго, як бы «падцягваўся». З-за такой стараннасці нярэдка бывала і так, што нешта ў яго атрымлівалася нават лепш. І гэта хлапчука радавала. Ян жа, у сваю чаргу, імкнуўся нагнаць упушчанае. Падобнае творчае суперніцтва спрыяла таму, што абодва хутка многаму навучыліся і неўзабаве маглі даволі дасканала ляпіць фігуркі жывёл.

Шмат дала Казіміру вучоба ў Віленскім універсітэце. Паскоранаму мастакоўскаму станаўленню, безумоўна, спрыяла сама атмасфера — па-сапраўднаму творчая,

добразычлівая, якая асабліва праяўлялася, калі заняткі вёў сам Лебрун. Менавіта ён спрыяў паскоранаму фарміраванню не толькі Ельскага-мастака, скульптара, а і Ельскага як усебакова развітай творчай асобы, якая спалучае ў сабе не адны вялікія прафесіянальныя задаткі, а і высокае ўсведамленне грамадзянскага абавязку, разумення, што твая праца — і ўклад у агульную нацыянальную скарбонку. А працаваць на карысць Бацькаўшчыны — гэта і рыхтаваць сабе дастойную змену, арыентуючы яе на тое, каб ва ўсім заставацца прыкладам, а не толькі ў творчасці...

Універсітэт Ельскі скончыў, атрымаўшы ступень кандыдата мастацтваў. На гэты час прыпадае і пачатак яго актыўнай творчай працы, хоць і да паступлення дасягнуў ужо даволі шмат. Відаць, не без дапамогі бацькі, атрымаў выгадныя заказы ў Краславе, што знаходзіўся ў Дынабургскім павеце. Прыехаў туды ў 1801 годзе, на працягу двух гадоў упрыгожваў пазалочанай разьбой алтары ў мясцовых храмах. А ў 1804 годзе разам з братам у Вільні аздабляў галоўны алтар касцёла Пятра і Паўла. За кароткі час стварыў чатыры постаці прарокаў.

І ў Краславе, і ў Вільні, як бачым, ён раскрыў свой талент у якасці дэкаратара і разьбяра. Адначасова ўжо ў раннім перыядзе творчасці звярнуўся і да жанру партрэта. Паспрыяла гэтаму тое, што Ізабела Броэль-Плятэр заказала яму вылепіць свой бюст, а калі засталася задаволеная работай, папрасіла, каб зрабіў партрэты яе мужа і дзяцей. Над бюстамі іх Ельскі працаваў у 1807 годзе.

Ужо згаданыя бюсты засведчылі, што ён, нягледзячы на адсутнасць творчага вопыту, знайшоў правільны падыход да адлюстравання тэмы. Канечне, найперш імкнуўся да вонкавага падабенства, але гэта не ставіў самамэтай. Разумеў, бо сказаўся няхай і невялікія навыкі, набытыя пад кіраўніцтвам бацькі, а шмат у чым спрацоўвала і мастакоўская інтуіцыя, што, каб звычайны бюст стаў творам, неабходна дасягнуць як мага большага псіхалагічнага заглыблення ў характары тых, каго адлюстроўваеш. А гэта ўжо і прачытанне іхняй душы, а не адна толькі перадача індывідуальных рыс.

Праўда, пасля заканчэння універсітэта, не спяшаўся цалкам аддацца скульптурнай працы. Палічыў, што набытых ведаў яшчэ недастаткова, таму ў 1810 годзе на працягу трох месяцаў займаўся ў Пецябургскай акадэміі мастацтваў пад кіраўніцтвам І. Мартаса, Ф. Шчадрына і В. Дэмут-Маліноўскага. А гэта дазволіла яшчэ больш удасканаліць прафесіянальнае майстэрства. Шмат дало і

знаходжанне, няхай і не працяглае, у асяродку вядомых скульптараў. Сама жыватворная пецябургская атмасфера паўплывала на выпрацоўку ў Ельскага выразнай мастакоўскай пазіцыі, усведамлення, што глыбока памыляюцца тыя, хто недацэньюе скульптуру як жанр, адмаўляючы ёй у праве вырашаць важныя задачы эстэтычнага зместу, у неабходных выпадках і прыкладнага характару.

На прапанову ўзначаліць кафедру скульптуры, ці інакш кажучы, клас, адказаў згодай. Першае, што паўплывала на прыняцце станоўчага рашэння, было ўсведамленне абавязку перад Лебрунам. Разумеў, што тым самым зможа паслядоўна працягваць традыцыі, якія той паспеў закласці. Разам з тым усведамляў, што гэта адкрывае перад ім шырокія перспектывы ў сэнсе ўсебаковай падрыхтоўкі будучых скульптараў. Нарэшце ў Віленскім універсітэце да гэтай справы паставіліся ўсур'ёз. Як і да глыбокага і ўсебаковага навучання творчым спецыяльнасцям увогуле — быў адкрыты факультэт жывапісу, скульптуры і архітэктуры. Адзінае, што заставалася — працаваць з поўнай аддачай, а да гэтага яму было не прывыкаць, ды і ведаў, на што ідзе. Апрача таго, што немалаважна, за педагогічную працу браўся, паспеўшы выпрацаваць уласную праграму навучання скульптурнаму майстэрству. Праўда, пакуль яна была, па сутнасці, толькі ў думках, патрабавала свайго ўвасаблення ў жыццё, а якраз падобная магчымасць і адкрывалася.

Ельскі зыходзіў з таго, што поспеху можна дасягнуць толькі ў тым выпадку, калі ў навучанні прафесіянальнаму майстэрству спалучаць розныя падыходы. Да яго, нават той жа Лебрун, вялікую ўвагу надавалі авалодванню студэнтамі сакрэтамі творчасці старажытнагрэчаскіх скульптараў, што само па сабе мэтазгодна і апраўдана. Але з-за празмернай акцэнтоўкі ўвагі толькі на творах гэтых аўтараў, набуткі многіх іншых яркіх прадстаўнікоў забываліся. Мала працавалі студэнты і з натурай. Каб ліквідаваць падобныя перакосы, ён вырашыў падыходзіць да навучання ў залежнасці ад вопыту студэнтаў.

Першакурснікі павінны былі рупліва спасцігаць сакрэты майстэрства старажытнагрэчаскіх аўтараў. На занятках старанна здымалі копіі з фігур, што былі выстаўлены ў скульптурным класе. Калі ж набывалі некаторае майстэрства, адначасова пачыналі працаваць з натурай, пры гэтым кожны мог як мага паўней праяўляць самастойнасць. Ельскі быў перакананы: свабода творчасці — перадумова найбольш поўнага станаўлення таленту кожнага. Але

гэтага мала. Неабходная, апрача таленту, і высокая тэарэтычная падрыхтоўка, таму і ў гэтым кірунку праводзіліся шматлікія заняткі. Лекцыі чытаў як сам, так і іншыя выкладчыкі, у асобных выпадках запрашаў і практыкаў.

Распрацаваўшы ўласную методыку выкладання, Ельскі ў многім глядзеў наперад, апырэджваючы свой час. Яго распрацоўкі былі прагрэсіўнымі, хоць далёка не ўсе ўспрымалі іх. Адны з-за сваёй абмежаванасці, іншыя таму, што бачылі ў асобе Ельскага чалавека, які пазбаўляў іх спакойнага жыцця.

Ды гэта звычайная справа, калі ўкараняецца нешта новае. На карысць жа плённасці гэтых захадаў і сведчыць тое, што менавіта на час яго загадвання кафедры скульптуры ў Віленскім універсітэце прыпадае актывізацыя творчага жыцця ў гэтай вышэйшай навучальнай установе, а найбольш істотныя зрухі адбыліся ў падрыхтоўцы скульптараў.

Штогод паступала ў сярэднім прыкладна пяць абітурыентаў. Сцвярджаць так можна на падставе таго, што захаваліся звесткі, паводле якіх з 1811-га па 1821 год навучанне на кафедры, якую ўзначальваў Ельскі, прайшлі 50 чалавек. Прыём жа павялічваўся па ўзрастаючай. Безумоўна, далёка не ўсе з выпускнікоў у далейшым апраўдалі спадзяванні настаўніка. На лёс некаторых не лепшым чынам паўплывалі жыццёвыя абставіны. Іншыя не мелі неабходных задаткаў таленту. Аднак некалькі выхаванцаў Ельскага заявілі аб сабе ярка і стала прапісаліся ў гісторыі беларускага выяўленчага мастацтва XIX стагоддзя. А гэта найперш — Генрых Дмахоўскі, Рафал Слізень, Ян Астроўскі, Клеменс Барычэўскі.

...Калі з'явіліся першыя чуткі, што клас скульптуры хочучь закрыць, Ельскі асаблівай увагі ім не надаў. Палічыў, што іх распускаюць звычайныя нядобразычліўцы, якіх было нямала і ў яго, некаторыя нават адкрыта выказваліся аб мэтазгоднасці спыніць навучанне скульптараў, асобныя ішлі яшчэ далей у сваіх развагах, будучы ўпэўненымі, што раскошай для Віленскага універсітэта з'яўляецца існаванне ўвогуле факультэта жывапісу, скульптуры і архітэктуры. Калі хто мае належны талент, зможа паступіць у Пецярбургскую акадэмію мастацтваў.

Устрыжыўся па-сапраўднаму толькі тады, калі даведаўся, што нядобразычліўцы дайшлі да вышэйшых улад. У сваіх лістах яны пісалі, што Віленшчына бедная на таленты, тым больш на скульптараў. Падрыхтоўка ж іх — неапраўданыя расходы для казны. Калі ж прыняць пад увагу,

што гатовыя спецыялісты не могуць быць выкарыстаны з «найвялікшай карысцю» для дзяржавы, дык фінансаванне класа скульптуры папросту звычайнае марнатраўства.

Пасля гэтага Ельскі зразумеў, што трэба прымаць тэрміновыя меры па ўратаванні класа, без якога, па сутнасці, ужо не ўяўляў сабе жыцця, інакш можа быць позна. Параіўся з аднадумцамі і прыйшоў да высновы, што неабходна звяртацца непасрэдна да самога міністра асветы адмірала А. Шышкова. Але лепш, калі падобны ліст падпіша рэктар універсітэта. Той да падобнага пошуку выйсця са складанага становішча паставіўся з паразуменнем. Ліст на імя міністра народнай асветы падпісаў не задумваючыся. Неабходнасць захавання класа скульптуры аргументавалася тым, што «навучэнцы — у большасці людзі беднага саслоўя і з вялікімі цяжкасцямі ўтрымліваюцца тут пры сваяках. Яны не маюць сродкаў не толькі на пражыццё, але і на праезд да Санкт-Пецярбурга. Тыя ж, якія маюць дастатковыя сродкі для ўтрымання, звычайна займаюцца гэтай справай між іншым, як аматары».

З гэтай вытрымкі з ліста відавочна, што Ельскі і яго аднадумцы сыходзілі з неабходнасці захавання скульптурнага класа для таго, каб і надалей вучыцца ў ім маглі выхадцы з народных нізоў, тыя, чые бацькі не маюць неабходных сродкаў, каб паслаць сваіх дзяцей у Акадэмію мастацтваў у сталіцу. Аднак намаганні ўжо былі марнымі. Да вырашэння гэтага няпростага пытання быў падключаны імператар Аляксандр І, якога паспелі пераканаць, што скульптурны клас у Віленскім універсітэце трэба закрыць. Што і было зроблена ў тым жа 1826 годзе, як адзначалася ў загадзе, «за непатрэбнасцю».

Сапраўднай прычынай закрыцця класа скульптуры некаторыя даследчыкі называюць тое, што і сам Ельскі, і яго студэнты ўваходзілі ў шэрагі філаматаў і філарэтаў, а гэтыя падпольныя таварыствы, як вядома, адмоўна ставіліся да царскага самадзяржаўя. Аднак падобнае меркаванне, як нам падаецца, выглядае ўсё ж сумнеўным, бо сам факультэт, у склад якога ўваходзіў гэты клас, працягваў існаваць, хоць і на іншых аддзяленнях яго вучылася нямала тых жа філаматаў і філарэтаў. А быў зачынены толькі ў 1832 годзе разам з закрыццём усяго Віленскага універсітэта. Значыць, прычынай спынення работы класа скульптуры стала ўсё ж тое, што многія не разумелі значэння гэтага жанру, а правільней — былі перакананы, што выхадцам з народа неабавязкова станавіцца скульптарамі, таму і рабілі на іх шляху любыя перашкоды.

Нават заслуг Ельскага па падрыхтоўцы будучых скульптараў дастаткова, каб яго згадваць як аднаго з тых, хто ў самых неспрыяльных умовах клапаціўся аб духоўным росквіце свайго народа, развіцці яго культуры і мастацтва. Але ж куды больш вартыя ўдзячнасці нашчадкаў асабістыя мастакоўскія набыткі майстра, а ён, дарэчы, з поспехам працаваў у станковай і манументальнай скульптурах, неабыхавым заставаўся і да пластыкі малых форм, стаў першым прафесарам скульптуры ў Беларусі. Аднак, што таксама важна, як у сваёй творчасці, так і ў поглядах з'яўляўся прыхільнікам сінтэзу мастацтваў і нават напісаў у 1822 годзе трактат «Аб сувязі архітэктур, скульптуры і жывапісу», за які быў удастоены ступені ад'юнкта.

На жаль, многае з мастакоўскай спадчыны Ельскага незваротна страчана. А тое, што захавалася, знаходзіцца за межамі Беларусі — у музеях Літвы і Польшчы. На радзіме ж выдатнага скульптара даводзіцца задавальняцца толькі рэпрадукцыямі яго твораў, а ў асобных выпадках карыстацца сведчаннем тых, хто ў свой час мог пазнаёміцца з тым, што да нашых дзён не дайшло. Аднак і гэтага дастаткова, каб упэўніцца, што Ельскі належаў да майстроў, якія бачылі ў сваёй працы прызначэнне, працуючы плённа і натхнёна, каб як мага лепш і паўней раскрыць свой талент, уносячы пасільны ўклад у агульную культурную скарбонку.

Адказ на тое, як Ельскі разумеў скульптуру, якія задачы ставіў перад гэтым відам мастацтва, наколькі быў упэўнены ў яго неабходнасці, у пэўнай ступені дае ўяўленне яго барэльеф «Алегорыя скульптуры», створаны ў 1858 годзе. Гэтая кампазіцыя шматфігурная і, як звычайна ў падобных выпадках, мае некалькі планаў. Асноўную нагрузку нясе першы, на якім адлюстравана прыгожая жанчына — увасабленне самой музы скульптуры. Твар жанчыны — сведчанне вялікай духоўнасці, а разам з тым і адухаўлення, што кажа аб высокіх творчых памкненнях. Муза аголеная да пояса. У правай руцэ яна трымае малаток, у левай — шпунт. Сама ж апусцілася перад бюстам мужчыны, над якім працуе. Работа блізкая да завяршэння. Застаецца зрабіць усяго некалькі удараў, і выява атрымае задуманае ўвасабленне. А што праца будзе плённай, сумнявацца не даводзіцца. Пацвярджэнне таму — выразная апрацоўка асобных дэталей бюста, а таксама два анёльчыкі, якія з абодвух бакоў падтрымліваюць бюст. Яны сваёй прысутнасцю як бы спрыяюць яшчэ большаму натхненню, а таксама

лепшаму ўвасабленню творчай задумы. Ельскі нагадаў: мастакоўскі працэс развіваецца не толькі па сваіх законах, але і ўбірае ў сябе шмат таго, што звычайнаму вытлумачэнню не паддаецца, бо яно знаходзіцца на мяжы рэальнага і чагосьці незвычайнага, існаванне якога — вечная загадка.

Шмат працаваў Ельскі ў жанры партрэта, пры гэтым часта ішоў ад антычнай традыцыі. На карысць такога меркавання сведчыць і выява прафесара Віленскага ўніверсітэта Захарыя Нямцэўскага. Дакладная дата стварэння бюста даследчыкамі не ўстаноўлена, яны мяркуюць, што гэта адбылося ў прамежку 1810—1820 гадоў. Нямцэўскі паказаны з аголенымі плячыма і грудзямі, а ў выніку больш нагадвае нейкага старажытнарымскага імператара з шэрагу тых, якія добра вядомы па антычных творах, чым навукоўца, сучасніка Ельскага. Аднак падобная трактоўка вобраза абраная невыпадкова. Яна спатрэбілася для таго, каб падкрэсліць манументальнасць характару Нямцэўскага, узвысіць яго над будзённасцю.

Інакш паставіўся Ельскі да ўвасаблення вобліку Марціна Пачобута-Адлянціцкага — аднаго з самых выдатных прадстаўнікоў беларускай навукі таго часу. Пачобут-Адлянціцкі шмат зрабіў для пашырэння ў Беларусі прыродазнаўчых ведаў. Астраном і асветнік, ён быў заснавальнікам Віленскай астранамічнай школы, арганізатарам Віленскай астранамічнай абсерваторыі. Гэтым разам скульптар свядома адмовіўся ад антычнага пачатку, ён прыхільнік рэалістычнага стаўлення да вобразу. Пачобут-Адлянціцкі паказаны ў глыбокім роздуме: вочы яго нібыта прыжмураны, на твары як бы нейкая сцягасць, а за ўсім гэтым паўстае напружаная праца думкі, высокая адухоўленасць. Відавочна ўменне Ельскага псіхалагічна глыбока пранікаць у чалавечы характар, прачытваючы тое, што магчыма заўважыць і адчуць толькі тады, калі валодаеш уменнем тонкага спасціжэння людскай душы.

Увагу Ельскага найперш прыцягвалі постаці неардынарныя. Напаткаўшы цікавага чалавека, ён загараўся жаданнем увасобіць яго вобраз. Пры гэтым ішоў не толькі ад асабістых назіранняў, а і імкнуўся паболей даведацца пра таго, каго выбіраў персанажам свайго будучага твора, хоць, безумоўна, шмат значылі і асабістыя кантакты. Як ў выпадку з Лебрунам, якога цудоўна ведаў. Не мог не вылепіць партрэт гэтага выдатнага чалавека і творцы. А ўвогуле ім былі створаны бюсты такіх вядомых дзеячаў

культуры і вучоных, як Францішак Пелікан, Адам Бялькевіч, Ян Снядэцкі, Францішак Смуглевіч, Юльян Нямцэвіч, Іаахім Храптовіч і інш.

Ужо да 1833 года Ельскі з'яўляўся аўтарам не менш чым 33 бюстаў — ва ўсякім разе столькі называе іх сам у лісце да рэктара Ягелонскага ўніверсітэта. А наперадзе ж былі яшчэ 34 гады працы (памёр у сакавіку 1867 года). Можна не сумнявацца, што яны сталі для Ельскага не менш плённымі, чым папярэднія, хоць, безумоўна, перажыванні ад таго, што быў закрыты скульптурны клас, а затым і Віленскі ўніверсітэт, не прайшлі бяспследна. Сказалася гэта і на мастакоўскай актыўнасці, але па-ранейшаму працаваў, бо толькі ў творчасці знаходзіў заспакаенне, пазбаўляўся трывожных думак.

Асобная старонка творчасці Ельскага — праца ў галіне сакральнай і мемарыяльнай пластык. Зварот да яе меў пад сабой дзве прычыны. Гэта і жаданне ўвекавечыць памяць тых, каго ведаў альбо паважаў, але гэта і выкананне замоваў ад сваякоў памерлых. У кожным выпадку імкнуўся працаваць з поўнай аддачай, з імкненнем, каб да зробленага можна было ставіцца і як да твораў мастацтва. Стварыў надмагілле маршалка Віленскай губерні Міхала Ромера і яго жонкі, размешчанае ў іх родавым склепе ў Новых Троках. Вылепіў бюст біскупа Страйноўскага для яго надмагілля ў касцёле Святога Яна ў Вільні. Ім жа была зроблена і гіпсавая мадэль помніка Вітальда для Віленскага кафедральнага сабора.

Застаючыся на працягу ўсяго жыцця прыхільнікам сінтэзу мастацтваў, гэты прынцып ажыццяўляў і на практыцы. На карысць таму сведчыць рэльеф «Акт стварэння Віленскага ўніверсітэта ў 1803 годзе», зроблены ў 1820 годзе. Кампазіцыя была настолькі ўдала распланаваная, што асобныя дэталі яе аб'ядноўваліся адзінствам задумы. Скульптурнае і архітэктурнае вырашэнні складалі адно цэлае. На агульным фоне вылучаліся постаці імператара Аляксандра I, куратара ўніверсітэта Адама Чартарыйскага, рэктара біскупа Гераніма Страйноўскага. Ельскі ўпрыгожваў і калонную залу Віленскага ўніверсітэта, выканаў барэльеф «Заклучэнне Парыжскага міру ў 1813 годзе».

Дый над шмат чым іншым ён працаваў. А вось над чым дакладна — не ведаем. А таму застаецца задавальняцца тымі старонкамі з яго творчасці, пра якія да нас дайшлі звесткі. Іх дастаткова, каб засведчыць, што Казімір Ельскі шмат зрабіў для станаўлення і развіцця нацыянальнай скульптуры.

АДРАС МЕКІ — РУСАКОВІЧЫ

Генрых Вейсенгоф

Першае, што захавала яго памяць — параход, набіты пасажырамі, быццам селядцамі ў бочцы. Прынамсі, так сказала маці, абураючыся, што на працягу доўгай дарогі ні прадыхнуць: куды ні сунешся, усюды людзі. І па палубе снуюць зранку да вечара, нібы ніяк не могуць знайсці сабе нейкага пастаяннага прыстанішча. Але і адшукаць больш-менш утульнае месца, дзе б табе не заміналі, ды і сам ты не перашкаджаў іншым, было не так і лёгка. Капітан судна ці то добрым чалавекам аказаўся, а таму не змог нікому адмовіць і падабраў усіх жадаючых, нават тых, у каго не аказалася білета, ці, што было праўдзівей, меў ад усяго пэўную выгоду, бо рабілася гэта хутчэй за ўсё не толькі за «дзякуй», таму калі на палубе яшчэ можна было дыхнуць свежым паветрам, дык у трумах стаяла такая задуха, што перахоплівала дыханне.

Цярпенню Генрыхавай маці, якая трывала разам з усімі, нарэшце прыйшоў канец, не стрымалася, абурылася:

— Панапіхалі, як тых селядцоў у бочку, і нікому справы няма!

— Праўду кажаце, даражэнькая, — падтрымала яе жанчына прыкладна гэткага ўзросту, толькі больш проста апранутая, з вялізнай выгаралай хусткай на галаве, якая была насунута ці не на самыя вочы, што надавала яе позірку нейкую зацятую суровасць, але гэтая суровасць, як хутка высветлілася, падманлівая.

Не паспеў хтосьці са злосцю дадаць: «Каб была тая праўда на свеце, дык мы б не апынуліся на гэтым параходзе», як яна ажно загарэлася — ныйначай адчула што ёсць магчымасць выказацца:

— Нягож, даражэнькія. Няма той праўды і не было,— абвяла ўсіх уважлівым позіркам, запынілася на Генрыхавай маці: — І каб толькі для нас, людзей простых...

Генрыхавая маці лёгка зразумела, куды тая хіліць. З пасажырак, якія сабраліся ў гэтым гурце, яна прыкметна вылучалася. Няцяжка было заўважыць — і па апратцы, і па манеры трымацца, і па старанна дагледжанай прычосцы,— што не належыць да простых людзей. Аднак вырашыла не засяроджваць на гэтым гаворку, павярнула яе ў іншы, прытым нечаканы кірунак, чым вельмі здзівіла жанчыну:

— А ці часам мы не зямлячкі?

Пасля гэтага запытання тая сумелася, пачала ўважліва разглядаць Генрыхаву маці, каб упэўніцца, ці і на самай справе не сустрэкаліся яны дзе-небудзь. Аднак, чым уважлівей прыглядалася, тым больш расчароўвалася, бо памяць ёй нічога не падказвала аб магчымасці падобнай сустрэчы.

— Не пазнаеце? — як ні ў чым не бывала запыталася Генрыхавая маці.

— Не пазнаю...

— А вы мяне і не можаце пазнаць,— спакойна прамовіла Генрыхавая маці, чым зусім збянтэжыла жанчыну. Яна не ведала, што і адказаць.

На іх звярнулі ўвагу, многія падышлі бліжэй, зацікаўленыя тым, што адбудзецца далей.

— І ўсё ж мы зямлячкі,— каб не трымаць больш усіх у напружаным чаканні, асабліва гэтую жанчыну, у якой нечакана адчула блізкага чалавека, Генрыхавая маці працягвала ўпэўнена: — А вы, няйначай, аднекуль з-пад Мінску.

— Са Случчыны я, даражэнькая,— узрадавалася жанчына і запыталася, ледзь не пазіраючы ў вочы: — А як вы здагадаліся?

— А дзе яшчэ могуць сказаць «нягож»?

— То і вы адтуль?

— Я з Ігумешчыны. Можа чулі?

Жанчына адмоўна паківала галавой. Генрыхавая маці не здзівілася гэтаму няведанню, толькі падумала: «Які забіты народ, гэта ж поруч з роднай гэтай жанчыне Случчынай, а яна далей уласнага носа нічога не бачыла», аднак для пэўнасці ўсё ж вырашыла запытацца:

— А Русаковічы нічога вам не гавораць?

Жанчына і гэтым разам адказала адмоўна, чым вельмі здзівіла не столькі Генрыхаву маці, колькі самога Геныха,

які знаходзіўся побач з ёю. Аднак і ён свайго здзіўлення не выказаў, толькі запытаўся:

— Мама, а мы з'ездзім у Русаковічы?

Яна хацела спачатку засердаваць: знайшоў час марыць аб такой паездцы, калі невядома яшчэ, як хутка дабяруцца ў Кунгур, а галоўнае, ці жывы-здоровы бацька, пасля зразумела, што няма падстаў сердаваць, зусім жа дзіця яшчэ, толькі і пяць гадоў споўнілася, таму прытуліла Генрыху прылюдна да сябе, супакоіла:

— Абавязкова з'ездзім, сыночак. Толькі да таткі дабярэмся, а пасля ўсе разам і падамося ў Русаковічы.

— І тата з намі?

— Канечне, якая без таты паездка.

...Генрыхава памяць назаўсёды захавала гэтую паездку: перапоўнены параход, што паволі плыў па Волзе, а пасля па Каме, стомленых пасажыраў, якія шукалі сярод іншых людзей, блізкіх сабе. Запомнілася і тая гутарка маці з незнаёмай жанчынай, якая, як высветлілася, таксама дабіралася ў Кунгур, дзе гэтаксама адбываў пакаранне яе муж, як і муж Генрыхавай маці, а яго бацька Уладзіслаў Вейсенгоф. Вядома, шмат што з гадамі забылася, зніклі асобныя падрабязнасці, але многае было пазней узноўлена з расказаў маці, а таму Генрых Уладзіслававіч, стаўшы дарослым, часта ў думках вяртаўся да паездкі ў Кунгур, як і да пражывання ў гэтым невялікім паселішчы разам з ссыльнымі, дзе давялося знаходзіцца да пятнаццацігадовага ўзросту. І ўсё больш упэўніваўся што і тое плаванне на параходзе, і жыццё ў Сібіры не прайшлі для яго марна. Канечне, лепей не было б гэтай бацькавай ссылкі, хай бы блізкі і дарагі чалавек не перанёс такіх выпрабаванняў, аднак, чым часцей разважаў, тым болей пераконваўся, што менавіта ўсё, разам узятае, і паспрыяла ягонаму хуткаму жыццёваму станаўленню, а яшчэ, як ні дзіўна, падштурхнула да захаплення жывапісам.

Ссылку ў Кунгуры Уладзіслаў Вейсенгоф адбываў за удзел у паўстанні 1863 года. Даволі вядомы на той час пісьменнік, ён не мог застацца ў баку ад барацьбы з самадзяржаўем. Як і многія іншыя, марыў аб лепшай будучыні для свайго краю. Ад удзелу ў змаганні яго не адштурхнула і тое, што сям'я мела неблагі дастатак, жывучы ў маёнтку Уладзіславага бацькі Яна Вейсенгофа Пакрэўна ў Ковенскай губерні (сёння Рокішскі раён Літвы), дзе Генрых і нарадзіўся 7 жніўня 1859 года. Дый Уладзіславава жонка,

у дзявоцтве Быкоўская, таксама была не з беднага роду: Быкоўскім належала некалькі вёсак на Ігуменшчыне, у тым ліку і Русаковічы.

У сям'і Вейсенгофаў выхоўвалася некалькі дзяцей. Зразумела, з-за малага ўзросту Генрых тады нічога не ведаў наконт таго, што бацька падтрымаў паўстанне. Як і не здагадаўся, чаго гэта ў ваколіцах нечакана з'явіліся ўзброеныя людзі, а некаторыя з іх заходзілі і ў дом, маючы гаворку з дзедам і маці. Толькі крыху пазней, калі заплаканая маці пачала наракаць на свой лёс, здагадаўся, што здарылася нешта страшнае. Дый бацька даўно не завітваў. А яшчэ праз некаторы час Генрых, як і іншыя дзеці, даведаўся, што пабачыцца з ім не хутка.

Насталі для Вейсенгофаў трывожныя і пакутныя дні. Шкада было блізкага чалавека, але не ведалі, як лепш дапамагчы яму. Паступова сышліся на тым, што няблага было б наведання да яго. Уладзіслаў не ведаў, што яго дзед, маючы немалыя сувязі, пачаў цікавіцца, ці нельга паехаць услед за сасланым. Сам Ян Вейсенгоф, зразумела, на падобнае падарожжа адважыцца не мог, але на ім настойвала маці, неаднойчы заяўляючы, што яе месца там, дзе знаходзіцца муж. Свёкар пайшоў ёй насустрач і даведаўся, што, паколькі Уладзіслаў знаходзіцца на вольным пасяленні, да яго можа паехаць жонка, але, каб атрымаць дазвол, трэба заплаціць немалыя грошы тым, ад каго гэта залежала. Выбару не заставалася — давялося пагадзіцца.

Аднак Ян Вейсенгоф, прымаючы гэтыя захады, не сумняваўся, што нявестка ў Сібір паедзе адна, і разумеючы ўсю складанасць становішча, згодзен быў, каб унукі засталіся пад наглядам яго і бабулі. Але атрымалася зусім не так, як хацелася.

— Паеду з дзецьмі, — заявіла нявестка з такой рашучасцю, што сумненняў не заставалася: ад свайго намеру ніколі не адступіцца.

— У такі няблізкі свет? Адумайся!

— Няўжо не здагадаецца, як Уладзіслаў узрадуецца?

Супраць гэтага не было чаго запярэчыць. А хутка і пачалася дарога ў Сібір, якая мела столькі ўражанняў для Генрыху. Хапіла іх і ў час плавання: знаёмства з новымі людзьмі, незнаёмая прырода, якая, нягледзячы на сваю суровасць, радавала першароднасцю. Быццам тая губка, дапытлівая душа хлапчука ўбірала ў сябе ўсё наваколле. І густыя, дрымучыя лясы, што месцамі падступалі да самага

бєрага. І палахлівых казуль, якія выбягалі з гушчару. І чароды птушак, што быццам суправаджалі паракход. А ў некаторых месцах можна было заўважыць мядзведзяў, якія ўважлівым позіркам праводзілі судна, ніколькі не палыхаючыся, калі чуўся працяглы гудок.

Чым плылі далей, тым больш змяняліся краявіды. Спачатку ласы ўступілі месца кустам кедрачу, якія незаўважна пачалі ўзбірацца на гару, а яшчэ праз некалькі дзён плавання на паракход быццам насунуліся адвесныя скалы. Яны настолькі ўладарна ўзнімаліся ля самай вады, сягаючы высока, ці не да самых аблокаў, што, калі Генрых спрабаваў зірнуць на іх вяршыні, даводзілася рэзка закідваць галаву. Ажно балюча становілася, а ў вачах з'яўляліся кругі, ныйначай перахоплівала дыханне.

Горы, пабачаныя ўпершыню, настолькі ўразілі яго, што гатоў быў праводзіць на палубе гадзіны. Дайшло да таго, што яго пачалі праганяць, каб не сноўдаўся пад нагамі, аднак гэта яшчэ больш выклікала ў Генрыху жаданне любавання наваколлем. Калі ж каманда адшукала палогое месца і прычалілі, падбегам кінуўся на бераг — туды, дзе казачнымі веліканамі ўзнімаліся горы. Маці ажно занепакоілася, а ён, нічога не сказаўшы, адбегшы крыху, гэтаксам, як і ў час плавання, запракінуў галаву.

Моўчкі любаваўся хараством. Быццам нават не ўпершыню бачыў гэта, а апошні раз у сваім жыцці. Таму і хацеў запомніць пабачанае да драбніц, будучы ўпэўненым, што падобнай прыгажосці больш ніколі не надарыцца, нават тады, калі будзе праз які дзень-другі чарговы прыпынак, позірку паўстануць іншыя краявіды, значыць, у чымсьці адметныя, непадобныя на гэтыя.

Куды пазней ужо, калі набярэцца вялікага мастакоўскага вопыту, зразумее, што, плывучы на паракходзе, не проста любаваўся дзікай, і ў гэтай сваёй першароднасці такой непаўторнай, прыгажосцю сібірскай прыроды, а, па сутнасці, вывучаў, спасцігаў, калі карыстацца спецыяльнымі тэрмінамі, пашыранымі ў мастацтве, саму натуру. Канечне, ён тады пра гэта нават не здагадваўся, бо адкуль было хлапчуку ведаць аб існаванні чагосьці такога, што падпадае пад гэтае вызначэнне, але, відаць, нешта аўтаматычна спрацоўвала ў душы, прымушаючы пабачанае не проста запамінаць, а фарміраваць у пэўную, стройную і зладжаную сістэму. Яно было ад нараджэння запраграмавана і чакала свайго выйсця, пакуль неўпрыкметку, спакваля назапашвала ўражанні —

няважна, што з цягам часу многія з іх забудуцца, галоўнае — яны адкладуцца ў падсвядомасці, стануць тым зала-тым запасам, з якога можна будзе чэрпаць і чэрпаць і само натхненне, і тэмы, і вобразы, не баючыся, што не хопіць яго.

А прыезд у Кунгур дык увогуле стаў для яго тым штурш-ком, што абудзіў душу. Вядома, спачатку Генрых толькі прыглядаўся і да людзей, з якімі мусіў жыць, і да таго, што акружала яго. Многае адкрываў для сябе, чагосьці не разу-меў — рэч звычайная, калі прыняць пад увагу ўзрост. Аднак праходзіў час, Генрых набіраўся жыццёвай мудрасці (гэта без перабольшвання сказана, бо сталенне ў такіх суровых, а ў нечым і экстрэмальных умовах адбывалася вельмі хут-ка), адкрываў для сябе свет і людзей, знаходзячы сярод іх тых, да каго асабліва цягнуўся. І не таму, што ў Кунгуры равеснікаў знаходзіў не так і шмат — далёка не ўсе, каму дазволілі прыезд да ссыльных, узялі дзяцей з сабой.

З ранняга ўросту ў Генрыху праявілася жаданне паболей даведацца, хутчэй многае адкрыць для сябе. Вядома, дасяг-нуць гэтага можна было праз чытанне, але неабходных кніг не ставала. Таму і даводзілася шматлікія веды чэрпаць з аповядаў тых, хто нямала перажыў і пабачыў на сваім вяку.

Асабліва шмат дало знаёмства з Люцыянам Крашэўскім. У той час Генрых не ведаў, што Люцыян — родны брат вя-домага гісторыка і пісьменніка Юзафа Крашэўскага, гэтае ўсведамленне прыйшло тады, калі, па вяртанні з Кунгура, змог намнога пашырыць свой кругагляд. Як і не ведаў, хто такі Юзаф Крашэўскі. Тады ж прывабіла тое, што Люцыян маляваў. І не столькі занатоўваў краявіды — гэтаму якраз удзяляў мала ўвагі. Куды больш яго цікавілі ссыльныя, з многімі з якіх быў добра знаёмы. Яны ахвотна пазіравалі свайму таварышу, а нярэдка той рабіў гэта неўпрыкметку. Прымасціўшыся дзе-небудзь збоку, назіраў за іх працай, занатоўваючы пабачанае алоўкам. Праўда, так адбывала-ся, калі ў самога быў вольны час. Аднак яго не ставала, бо нароўні з усімі займаўся цяжкай, знясільваючай работай.

Дзякуючы Люцыяну Крашэўскаму, Генрых упершы-ню адкрыў для сябе непаўторны свет мастацтва. Сакрэты яго яму, канечне, пакуль былі невядомыя, але ўразіла, што можна так лёгка занатоўваць пабачанае.

Крашэўскі інтуітыўна адчуў, што гэтае ўважлівае на-зіранне Генрыху за яго маляваннем — невыпадковае. Ад-нойчы, калі ён падышоў, запытаўся, гледзячы ў вочы:

— Хочаш паспрабаваць?

Такога запытання Генрых не чакаў, а таму разгубіўся, не ведаў, што і адказаць. Ды і без адказу Крашэўскі зразумеў, што робіцца ў гэты момант на душы ў яго юнага сябра.

— Калі ласка, памалой, — з гэтымі словамі прапанаваў Генрыху ліст паперы і аловак, прыхопленыя загадзя, апроч тых, якія браў для сябе.

Генрых ад такой прапановы яшчэ больш сумеўся, але паперу і аловак узяў.

— Пачынай, не саромейся, — падахвоціў Крашэўскі.

Ад хвалявання задрыжала рука, лініі атрымліваліся няроўныя. Цяжка было, назіраючы збоку, здагадацца, што ён збіраецца намалюваць, але Крашэўскі не пытаўся ў яго пра гэта, даўшы хлапчуку поўную свабоду дзеянняў. А Генрых паступова асвоіўся. Так захапіўся, што, бадай, забыўся пра знаходжанне поруч Крашэўскага.

На паперу клаўся штых за штыхом, і Крашэўскаму, які моўчкі стаяў ззаду хлапчука, ужо няцяжка было заўважыць, што Генрых малюе. Аднак па-ранейшаму выгляду не падаваў, што здагадаецца. І толькі, калі Генрых, узрадаваны, павярнуў галаву, каб запытацца, ці атрымалася штосьці ў яго, не хаваючы захаплення, шчыра прамовіў:

— А ты, гляджу, малайчына.

Сумнення не заставалася не толькі ў тым, што Генрых мае задаткі таленту. Вопытным вокам, ён прыкмеціў, што дома, бадай, ён ужо спрабаваў маляваць.

— А чаму не прызнаваўся?

— У чым?

— Што малюеш?

— Тата прасіў не казаць, пакуль добра не навучуся.

— Змоўшчыкі знайшліся, — рассмяяўся Крашэўскі.

З Уладзіславам Янавічам яны паспелі пасябраваць. Зблізіліся не толькі таму, што абодва мелі ў многім аднолькавыя погляды на палітычнае жыццё ў краіне, пацярпелі за свае рэвалюцыйныя перакананні. Агульнае знайшлі і ў тым, што шмат працавалі творча, па магчымасці, імкнуліся больш чытаць, а паколькі неабходнай літаратуры не ставала, ахвотна дзяліліся кнігамі. Таму Крашэўскі вельмі здзівіўся, што Вейсенгоф прамаўчаў пра захапленне сына, але паставіўся да гэтага спакойна, зразумеўшы, што да пары да часу, можа, і сапраўды не трэба надта хваліцца, невядома яшчэ, як усё атрымаецца далей. Тым не менш, калі неўзабаве сабраліся разам з Уладзіславам Янавічам, запытаўся:

— А вы, як даведаўся, з Генрыхам канспіранты?
— Хто?— не зразумеў Вейсенгоф.
— А чаму пра тое, што Генрых малое, маўчаў?
— Дык вось ты пра што?! Зразумей правільна,— працягваў Уладзіслаў Янавіч,— у такім узросце... Ды хіба мне табе казаць? У маленстве многія малююць, а падрастуць і няма колішняга захаплення.

— У Генрыху ёсць талент...

— Так ужо і талент...— Уладзіславу Янавічу, канечне, было гэта прыемна пачуць, але, як і кожны бацька, які жадае свайму сыну лепшага, усё ж крыху і сумняваўся, баяўся памыліцца.

— Талент, магчыма, і завельмі сказана,— пагадзіўся Крашэўскі.— Усё ж многае яшчэ наперадзе, у адным не сумняваюся: творчыя задаткі ў Генрыху ёсць і іх трэба развіваць.

— Развіваць?— Усевалад Янавіч цяжка ўздыхнуў: — Дзе іх развіваць? Тут? У гэтай глухамані?

— А я на што?

— У тваіх здольнасцях я не сумняваюся. І не толькі ў таленце мастака. Толькі ці мне казаць табе пра гэта, Люцыян? Адных практычных навыкаў мала...

— Але ж мы не вечна будзем тут...

— Толькі калі тое вызваленне?

— Дачакаемся яго, Уладзіслаў, абавязкова дачакаемся,— супакоіў сябра Крашэўскі.— А з Генрыхам я буду займацца. І не толькі таму, што ён — твой сын. Веру ў яго вялікія творчыя магчымасці. Спадзяюся, што не памылюся...

У Кунгуры сям'я Вейсенгофаў знаходзілася да 1874 года. І хоць дні былі аднастайнымі, надзіва падобнымі між сабой, з той хіба розніцай, што адрозніваліся парамі года, непрыкметна беглі адзін за адным, ператвараючыся ў месяцы, а тыя, у сваю чаргу, складваліся ў гады. Калі хто не заўважаў іх аднастайнасці, дык Генрых. Не да таго было яму, каб надта прыглядацца да гэтага. Пастаянна знаходзіў сабе занятак. І ўлетку, і ўвосень... То дарослым дапамагаў, то пры доме чым-небудзь займаўся. А пачыналася зіма, хаваючыся ад лютых маразоў, бавіў час за кнігай, чакаючы надыходу чарговай вясны.

І ўвесь час вялікую ўвагу ўдзяляў маляванню. Гэтай сваёй настойлівасцю і пастаянствам заўсёды радаваў Крашэўскага, бо той лішні раз упэўніваўся, што не памыліўся ў сваім вучні, а Генрыху цяпер ён інакш, як сваім вучнем, і

не называў. Гэта вельмі падабалася хлопцу. Генрых высока цаніў майстэрства Крашэўскага, хоць у многім, з-за сваёй творчай нявобытнасці і завышаў, ды гэта звычайная з'ява, калі вучань па-сапраўднаму захапляецца сваім настаўнікам, то не бачыць яму роўных. Апрача таго, Генрыху і не было магчымасці параўнаць напісанае Крашэўскім з работамі іншых аўтараў.

Калі Уладзіслаў Янавіч даведаўся, што вызваленне блізкае, пачаў хадайнічаць, каб дазволілі вярнуцца на пастаяннае месца жыхарства на хутар, дзе па-ранейшаму жыў яго бацька. Думаў, што ніякіх праблем пры гэтым не ўзнікне. Не ў нейкі ж вялікі горад прасіўся, дзе мог бы пры жаданні працягваць займацца рэвалюцыйнай дзейнасцю, а гэтага якраз і баяліся ўлады, а далей ад вялікіх гарадоў.

Начальства разважыла інакш, даўшы дазвол пасяліцца ў Варшаве. Прымаючы падобнае рашэнне, улады, відаць, кіраваліся тым, што там будзе лягчэй назіраць за нядаўнім бунтаўшчыком.

Варшава дык Варшава. Галоўнае — далей ад гэтага ненавіснага Кунгура, каб хутчэй можна было пачаць жыць спакойна, вучыць дзяцей. А ў Варшаве (у гэтым Уладзіслаў Янавіч ужо ніколі не сумняваўся) трэба абавязкова стварыць Генрыху спрыяльныя ўмовы, каб змог атрымаць мастацкую адукацыю. Калі ёсць задаткі таленту, няхай вучыцца.

Па прыездзе выбар спынілі на Рысавальнай школе вядомага педагога і мастака В. Герсана. Гэта было якраз тое, што патрабавалася Генрыху. Дзякуючы Крашэўскаму ён ужо атрымаў неблагія практычныя навыкі, а ў школе давалі і высокую тэарэтычную падрыхтоўку, спалучаючы яе з авалодваннямі азамі майстэрства. Паславілася гэтая навучальная ўстанова і сваімі рэалістычнымі традыцыямі, што таксама было немалаважна, бо Генрых праявіў схільнасць якраз да гэтай манеры ўзнаўлення рэчаіснасці. Апрача таго, яму было на каго раўняцца. Са сцен школы выйшлі многія знакамітыя мастакі.

Генрыху пашанцавала. Прайшло не так і шмат часу, як на яго звярнуў увагу вядомы жывапісец Генрых Семірадскі. Генрых Іпалітавіч скончыў Харкаўскі ўніверсітэт, затым Пецябургскую акадэмію мастацтваў. У сваіх творах звяртаўся да асобных момантаў са старажытнагрэчаскай і старажытнарымскай гісторыі. Хоць палотны Семірадскага з-за іх празмернай напышлівасці шмат у чым з'яўляліся

як бы тэатральнымі, Генрых Іпалітавіч быў мастаком, які карыстаўся вялікай папулярнасцю. Не замыкаўся ў сваёй творчасці, ахвотна падтрымліваў творчую моладзь. Дзякуючы Семірадскаму тыя, на каго звярнуў увагу, паступалі ў Акадэмію мастацтваў, дзе працаваў выкладчыкам.

Робатамі Генрыху ён зацікавіўся невыпадкова. Адчуў, як перад гэтым Крашэўскі, што пры належнай працы Вейсенгоф зможа дасягнуць многага. Асобныя работы ўхваліў, пажадаў і надалей працаваць плённа, а таксама паабяцаў пасля заканчэння Рысавальнай школы пахадайначаць аб залічэнні ў Акадэмію мастацтваў.

Бацькі ў Варшаве доўга не затрымаліся і ў хуткім часе пераехалі на Ігуменшчыну, у Русаковічы. Застаўшыся адзін у Варшаве, Генрых сумаваў без іх, з нецярпеннем чакаў, калі пачнуцца канікулы, каб можна было наведацца ў вёску, якую з кожным прыездам любіў усё больш і больш. Не ў апошнюю чаргу таму, што падабалася, блукаючы па наваколлі, напаткоўваць прыгожыя краявіды, некаторыя з якіх занатоўваў. Гэта былі эскізы, у нечым як бы працяг тых, што рабіліся ў Кунгуры — найчасцей проста для сябе, для трэніроўкі, а таму надта і не імкнуўся зберагчы іх, як хутка пісаліся, гэтаксама хутка і губляліся. Толькі стараўся пазнаёміць з імі выкладчыкаў. Па гэтай прычыне нічога з ранніх работ Вейсенгофа і не захавалася.

Семірадскі стрымаў сваё слова і дапамог Генрыху ў 1878 годзе паступіць у Пецябургскую акадэмію мастацтваў, а там, дзякуючы Генрыху Іпалітавічу, на яго звярнуў увагу жывапісец Міхаіл Клот. Але ў Міхаіла Канстанцінавіча ён вучыўся нядоўга. Хутка Генрых перайшоў у майстэрню мастака-баталіста Багдана Вілевальдэ. Гэта быў творца акадэмічнага кірунку, які вялікае значэнне надаваў натуре. Многія палотны ён маляваў непасрэдна на месцы баёў, але ўзнаўляў і падзеі Айчынай вайны 1812 года, звяртаючыся да гістарычных крыніц.

Вучоба ў Вілевальдэ спрыяла далейшаму разуменню Генрыхам Уладзіслававічам значнасці натуре для больш глыбокага спасціжэння прадмета адлюстравання, набываў навыкаў канкрэтнасці ў перадачы тых ці іншых аспектаў рэчаіснасці. Разам з тым было відавочна, што кола інтарэсаў вучня не заўсёды супадае з прыхільнасцю настаўніка. Батальныя сцэны, эпізоды Вейсенгофа цікавілі мала, яго куды больш вабілі пейзажы. Гэтага Вілевальдэ не мог не заўважыць, але да ўсяго паставіўся з разуменнем, бо быў не з

тых, хто навязвае выхаванцам праблематыку твораў, а даваў кожнаму вучню права самастойна выбіраць, пра што пісаць, хоць на занятках і патрабаваў строгага выканання заданняў.

Гэта для Генрыха Уладзіслававіча тым самым становілася неабходнасцю, але неабходнасцю ўсвядомленай, таму што, у чым ён не сумняваўся, спрыяла далейшаму ўдасканаленню майстэрства. Астатняе ж пісалася для душы. І таксама рабілася ўсвядомлена. З той толькі розніцай, што гэтыя творы ён збіраўся абавязкова выставіць на якой-небудзь выстаўцы. Праўда, за час вучобы ў Акадэміі дасягнуць поспеху не ўдалося. Адна з прычын у тым, што Вейсенгоф празмерна шмат увагі надаваў малюнку. А гэта хоць і трэніравала, набівала руку, не заўсёды дазваляла дасягнуць чагосьці значнага.

Поспех прыйшоў пазней. Скончыўшы ў 1882 годзе Акадэмію мастацтваў, у сталіцы не затрымаўся, ды і асабліва не прымаў, у адрозненне ад іншых, для гэтага захадаў. Душа прагнула прастору, хацелася апынуцца далей ад гарадскога тлуму. Магчыма, на гэта паўплывала і тое, што маленства, пачатак юнацтва правёў у Сібіры, дзе першароднасць прыроды пры ўсёй яе суровасці вельмі спрыяльна дзейнічае на чалавека. А мо разам з талентам было закладзена нешта ад нараджэння, што не дазваляла жыць там, дзе няма мажлівасці адчуваць сябе па-сапраўднаму свабодным і самастойным.

У асноўным жыву ў Русаковічах. Адтуль толькі выезджаў у Мюнхен і Парыж, дзе ўдасканальваў майстэрства, а таксама часам наведваўся ў Пецярбург, каб не парваць кантактаў са сталічнымі мастакамі. Гэтага, вядома, было недастаткова, каб знаходзіцца ў цэнтры ўвагі, ды надта не перажываў. Для натхнення яму ставала Русаковіч, а пра славу асабліва не клапаціўся, разумеючы, што яна — птушка наравістая: сёння трапіла ў тваё сіло, а пасля, глядзіш, вырвалася і зноў лётае на свабодзе, не даецца ў рукі. Старайся, лаві...

Русаковічы былі яго Мекай. Сам маёнтак, вёска, што знаходзілася поруч, а таксама іншыя — малыя і вялікія, у якіх неаднойчы бываў і якія добра ведаў, а з многімі жыхарамі паспеў пазнаёміцца, неўпрыкмет становіліся часцінкай ягонай біяграфіі. Занатоўваючы на палотнах тамашнія краявіды, Вейсенгоф не проста маляваў, а як бы прапускаў усё, неаднойчы пабачанае, праз сябе. Многае ўвасаблялася, але яшчэ больш заставалася ў душы, назаўсёды прапісвалася ў ёй як частка таго, што было наяве. І гэтыя розныя

выяўленчыя пласты — той, што паступова ператвараўся ў вобразнае мысленне, і той, які быў у сапраўднасці, перакрываўся, каб неўзабаве зліцца разам, а ўжо ідучы ад гэтага маналіту ён задумваў тэмы новых сваіх твораў, усё больш ператвараючыся ў летапісца Русаковіч і наваколля.

Вядомасць Вейсенгофу — і не толькі ў Расіі, а і далёка за межамі краіны, — і прынеслі пейзажы, напісаныя ў Русаковічах. Назвы іх простыя, у нечым можа нават нейкія завельмі свойскія: «Снег», «Беларускія могілкі. Русаковічы», «Стары двор. Русаковічы», «Куток у Польным»... Ды як шмат кожным пейзажам сказана, наколькі аб'ёмная тая настраёнасць, што з'яўляецца падчас знаёмства з тым ці іншым творам. Асацыяцыі, якія нараджаюцца пры гэтым, да таго зрокава-асязальныя, што, адчуваючы сваю прысутнасць, сам становішся, па сутнасці, сузіральнікам не таго, што занатавана пэндзлем, а таго, што некалі было ў сапраўднасці. Яно праз дзесяцігоддзі ўваходзіць у тваю вядомасць і ты ўжо быццам увачавідкі бачыш і гэты снег, і гэтыя могілкі — бачыш не толькі такія, якімі некалі ўспрымаў іх Вейсенгоф, а так, нібыта сам прысутнічаеш тут.

Дзякуючы «Снегу» і атрымаў упершыню сапраўдную вядомасць. Гэтая карціна была адзначана ў 1888 годзе на выстаўцы, што праходзіла ў Пецярбургу, а ў 1900-м ёй прысудзілі сярэбраны медаль у Парыжы. Найперш патрабавальнага гледача і строгуя крытыку ў творы прывабілі выразна выяўленыя якасці самога пейзажу, але гэта, вядома, хоць і сведчыць аб высокіх мастацкіх якасцях палатна, майстэрстве аўтара, яшчэ недастаткова, каб твор стаў з'явай. Куды важней, што ў «Снезе» Вейсенгофу ўдалося надзіва праўдзіва і вельмі па-свойму ўвасобіць абагульнены вобраз прыроды. Калі карціна выстаўлялася на выстаўцы, крытыка, зразумела, мела на ўвазе рускую прыроду, але сёння ніякага сумнення няма, што мастак маляваў прыроду беларускую, тую, якую бачыў у ваколіцах Русаковіч, якую любіў, без якой не мог жыць. А праз яе паказваў і самога чалавека.

Сюжэт карціны — нескладаны і вытрыманы ў рамках традыцыйнага бачання сялянскага. Як вядома, з надыходам зімы, калі зямля паспела прамерзнуць і можна праехаць па балоце, вяскоўцы спяшаюцца да стагоў, каб прывезці сена. Звычайна робяць гэта зранку ці пад вечар, калі ўсе іншыя работы выкананы і застаецца толькі гэтая, не такая і цяжкая дый менш турботная. На палатне адлюстравана менаві-

та такая часіна. Па сонцы, што знаходзіцца яшчэ нізка над зямлёй, можна казаць аб ранняй зімовай раніцы. Сялянка запрэгла ў сані вала — лішні доказ, што жывецца ёй не так і лёгка, бо не мае каня. Прыязджала яна сюды ўжо неаднойчы, аб чым сведчыць пратораная дарога. У астатніх жа месцах праехаць немагчыма — купіны яшчэ слаба пакрытыя снегам. Таму жанчына сышла з саней, узяла вала за вупраж і, асцярожна ступаючы па цаліку, вядзе яго да стажка.

Уся карціна як бы напоўнена святлом і гэта нягледзячы на тое, што промні сонца, якія асвечваюць наваколле, не такія ўжо і яркія. Аднак спрацоўвае эфект кантрастнасці. Вершаліны тых жа стажкоў, а таксама купіны знаходзяцца ў паласе святла, на іх падаюць цёмныя цені. Яны настолькі мёртвыя, што быццам нутром адчуваеш іх халоднасць. На лепшае ўспрыняцце пейзажу добра ўплывае спалучэнне колераў. Яны рознай танальнасці: ад белых — да блакітных, а поруч — жаўтаватыя і нават фіялетавыя — лішні доказ, што Вейсенгоф тонка адчуваў колер, выдатна разумееў яго выяўленчыя магчымасці, а гэта прыводзіла да таго, што ў асобных выпадках як бы імкнуўся да пэўнай дэкаратыўнасці. Але гэта быў не адыход ад натуры, а жаданне падаць прыроду як непаўторнае відовішча, у якім няма нічога выпадковага, а тое, што ёсць, нязменна з'яўляецца часткай вечнай гармоніі і характа.

Калі «Снег» трапіў у экспазіцыю выстаўкі Таварыства заахвочвання выяўленчых мастацтваў у Варшаве, ён уразіў гледачоў нават больш, чым у Пецябургу і Парыжы. Многія, даведаўшыся пра высокую ацэнку гэтага палатна, ішлі «на Вейсенгофа». Для варшаўцаў ён быў сваім, блізім, а не тое, што для пецябуржцаў і парыжан, якія хоць і высока цанілі майстэрства Генрыха Уладзіслававіча, тым не менш успрымалі яго, асабліва прыхільнікі выяўленчага мастацтва горада на Сене, чужым, прадстаўніком іншай культуры, іншых мастацкіх традыцый. Важна яшчэ і тое, што намаляванае на карціне было для варшаўцаў знаёмым — як частка прыроды, што жыла з маленства і ў іхняй памяці.

Аднак звання мастака Вейсенгоф быў удастоены зусім не за «Снег», а за кампазіцыю «Перавозка параненых». Адбылося гэта ў 1889 годзе, тады ж гэтая работа атрымала і сярэбраны медаль. На жаль, аб мастацкіх вартасцях яе цяжка меркаваць, бо не захавалася. Не зберагліся і некаторыя іншыя. Тыя ж, якія дайшлі да нас, захоўваюцца ў музеях Варшавы, Кракава, Вільні, ёсць яны і ў фондах Нацыянальнага

мастацкага музея Беларусі. Калі б удалося іх хоць на кароткі час сабраць разам, атрымалася б вельмі цікавая і змястоўная экспазіцыя. Падобнае ўражанне было б і ў выпадку выпуску твораў альбомам, бо Вейсенгоф — адзін з найбольш выдатных майстроў пейзажу ў беларускім выяўленчым мастацтве. Ад яго нітка цягнецца да Станіслава Жукоўскага, Вітольда Бялыніцкага-Бірулі і іншых цудоўных мастакоў, не кажучы пра нашых сучаснікаў. А аб'ядноўвае ўсіх тое, што яны не проста малявалі краявіды, а жылі імі.

Пейзаж, што само па сабе зразумела, — гэта заўсёды пэўны настрой. Найперш, вядома, аўтара, які тым, што на душы, дзеліцца з іншымі. У той жа час — гэта і настрой гледача, які з пэўнай работай знаёміцца. І неабавязкова яны павінны супадаць, бо ўспрыманне пабачанага залежыць ад розных акалічнасцей. Не апошняю ролю выконвае і стан чалавека ў той момант, калі ён далучаецца да мастацтва. Але відавочна і іншае: чым больш таленавіты мастак, тым больш ён можа сказаць, а адсюль, як заканамернасць, цэлая гама асацыяцый.

Пейзажы Вейсенгофа можна з аднолькавым захапленнем разглядаць і ў хвіліны душэўнага ўзрушэння і тады, калі на сэрцы тужліва, падчас няўдач і набыткаў. Зразумела, настрой пры гэтым будзе мяняцца, але абыякавым усе адно не застанешся, бо суперажыванне чакае вельмі моцнае.

Як для прыкладу, калі апынешся сам-насам з карцінай «Вясковыя могілкі. Русаковічы». Больш змрочны пейзаж не часта напаткаеш. Паваленая агароджа, пахілыя крыжы, камяні, што ці не на палову ўраслі ў зямлю. Вароны, якія нізка лётаюць над зямлёй. Усё настолькі безвыходна, самотна, тужліва, што, здаецца, нават чуеш карканне гэтых птушак, ад якога нешта сцінаецца ў грудзях. Думаецца аб хуткаплыннасці жыцця, аб тым, што нічога няма на зямлі вечнага і ва ўсяго жывога — адзін канец і толькі здаецца, што да яго доўга. Не заўважыш, як дні, адпушчаныя табе Усявышнім, працягаюцца і застанецца апошні шлях, а ён, як вядома, вядзе на могілкі. Канечне, можна цешыць сябе, што да гэтага яшчэ далёка, а таксама тым, што не ўсюды так змрочна, як паказаў гэта аўтар карціны. Аднак суцяшэння мала...

Чаму ж тады гэтая работа Вейсенгофа мела такія вялікі рэзананс, прыхільна была сустрэта на прэстыжнай выстаўцы, якая ладзілася ў 1891 годзе ў Берліне, і атрымала на ёй ганаровую прэмію? І чаму яшчэ адна карціна «Куток у Польшы» таксама, як быццам без асаблівых прэтэнзій на арыгінальнасць, ва ўсякім разе больш, чым традыцыйная,

у тым жа 1891 годзе так уразіла наведвальнікаў мастацкай выстаўкі ў Львове і была ўзнагароджана залатым медалём? А таму, што ў гэтых творах, як і ў іншых, Вейсенгоф надзіва праўдзівы і шчыры. Гэта тая праўда (асабліва ў «Вясковых могілках...»), якая сваёй непрыхаванай аголенасцю чымсьці нават шакіруе, але ад гэтага нікуды не дзенешся, бо яна таксама частка жыцця, што знаходзіцца на тым сумежжы, за якім яно знікае і пачынаецца вечная загадка.

І ўсё ж пераважная большасць твораў Вейсенгофа — светлыя па сваёй унутранай напоўненасці. Нават тыя, у якіх нібыта няма падстаў для таго, каб асабліва радавацца. Як у карціне «Прадчуванне». Пісалася яна, відаць, тады, калі ў грамадстве былі моцныя перажыванні ад паражэння рэвалюцыі 1905 года. Як і многія іншыя, Генрых Уладзіслававіч не хаваў сваіх пачуццяў. Аднак ён належаў да тых, хто па-ранейшаму верыў у лепшае і гэтую ўпэўненасць вырашыў перадаць сродкамі выяўленчага мастацтва.

У амаль пахілай вясковай хаце — такой, што дзіву дашся, як яна яшчэ можа стаяць, ледзь свеціцца агеньчык. Ускраіна вёскі, толькі што адшумела навальніца, дажджом так размыла дарогу, што ні прайсці, ні праехаць. Усё гэта наводзіць на самотны настрой, але дастаткова прыгледзецца ўважлівей і на сэрцы становіцца цяплей. Даляглад паспеў ачысціцца ад хмар, промні святла, няхай і з цяжкасцю, прабіваюцца на зямлю. Яшчэ нейкае імгненне і сонца шчодро аздобіць наваколле, ажывіць яго, дасць сілы ўсяму жывому. У сувязі з гэтым назва карціны набывае глыбокі сэнс. Вейсенгоф жыў прадчуваннем перамен у жыцці грамадства, чакаў іх. Іншая справа, што да тагачасных палітычных падзей ставіўся па-свойму, як, відаць, інакш, чым іншыя, разумеў шляхі выхаду са становішча, якое склалася. На карысць гэтаму сведчыць тое, што калі адбылася Кастрычніцкая рэвалюцыя, не прыняў яе. І хоць не захавалася якіх-небудзь звестак аб яго палітычных поглядах, няцяжка здагадацца, што не падзяляў таго дыктату, які чынілі бальшавікі. Душа яго працівілася насіллю. І ў гэтым трагедыя не толькі Вейсенгофа, а і іншых выдатных прадстаўнікоў інтэлігенцыі, у тым ліку беларускай.

Толькі да кастрычніцкіх падзей было яшчэ далекавата і Генрых Уладзіслававіч жыў так, як можа жыць чалавек, які па-сапраўднаму любіць жыццё і ўмее радавацца яму. У Русаковічы да яго часта наведваліся госці, многія з якіх прыязджалі здалёк. Ведалі, што ў гэтым гасцінным доме

заўсёды знойдуць паразуменне, змогуць паразмаўляць пра мастацтва і літаратуру, абмеркаваць апошнія падзеі, а то і пазнаёміцца з цікавымі калекцыямі гаспадара. А Вейсенгоф з задавальненнем збіраў жывапісныя творы, гравюры беларускіх мастакоў. Захоўваліся і унікальныя, як «Аўтапартрэт» Яна Дамеля, а таксама работы Валенція Ваньковіча, Яна Рустэма.

Было ў Вейсенгофа яшчэ адно захапленне — паляванне. Мабыць, на гэта паўплывалі гады, праведзеныя ў Сібіры. Шмат хто ў наваколлі нават з заўзятых прыхільнікаў гэтага баўлення вольнага часу мог пазайздросціць яму. Кожны раз вяртаўся з багатымі трафеемі. А яшчэ ведаў нямала цікавых гісторый, звязаных з паляваннем. З некаторымі знаёміў брата Юзафа, таксама заўзятага паляўнічага. Брат да ўсяго пісаў апавяданні, у аснову якіх і клаў розныя эпізоды, як з уласнай практыкі, так і тыя, што пачуў ад Генрыха, а Генрых Уладзіслававіч, у сваю чаргу, праз некаторы час узяўся за ілюстрацыю гэтых твораў. І настолькі захапіўся, што неўзабаве пачаў ствараць і самастойныя, на паляўнічыя тэмы. Тэматыка іх пашырылася, калі ўзяўся за ўвасабленне лясных насельнікаў. І не толькі ў жывапісе, а і ў скульптуры. Аднак усё ж перавагу аддаваў выяўленчаму мастацтву.

Яшчэ ў 1889 годзе карціна «Беларускія паляўнічыя» экспанавалася на выстаўцы ў Пецярбургу. Яна, а таксама пазнейшы твор «Паляўнічыя з сабакамі», па свайму сюжэту навізнай не вызначаюцца, аднак прывабліваюць тым, што аўтару ўдалося псіхалагічна праўдзіва і глыбока перадаць еднасць чалавека з прыродай, што, дарэчы, увогуле ўласціва многім яго палотнам.

Прырода для Вейсенгофа — Храм, уваходзячы ў які, ачышчаецца, становіцца багацейшым душой. Яна як бы выпрабоўвае кожнага на маральнасць. Чалавек добры, духоўна багаты і душэўна чысты не нашкодзіць жывому, ашчадна паставіцца да яго. Менавіта ў падобным падыходзе да прыроды праяўляўся наватарскі погляд Генрыха Уладзіслававіча, ён шмат у чым апярэджаў свой час, бо тады, калі жыў, дый значна пазней, над падобнымі аспектамі яшчэ мала задумваліся. І не толькі мастакі, пісьменнікі, прадстаўнікі іншых творчых прафесій. Так востра, як сёння, не паўставалі згаданыя праблемы і ў паўсядзённым жыцці.

Двойчы — у 1911 і 1916 гадах — Генрых Уладзіслававіч прымаў удзел і ў выставах, што праходзілі ў Мінску. Най-

больш поўна быў прадстаўлены на той, якая працавала ў 1911 годзе. Апрача ўжо названай карціны «Прадчуванне», на ёй аматары мастацтва пазнаёміліся і з шэрагам твораў Вейсенгофа прыродазнаўчай тэматыкі. Праўда, у асноўным гэта былі эцюды : «Гусі», «След», «Выгляд Палесся», «Сплін» і некаторыя іншыя. Зразумела, работы лакальнага характару, у іх мастак не мог дасягнуць нейкіх значных абагульненняў ды і сам жанр падобнай задачы не ставіць перад сабой. Гэта як бы свайго роду злёпкі прыроды, але, дзякуючы вялікаму майстэрству аўтара, яны эмацыянальна напоўненыя, у іх адчуваецца само дыханне прыроды. Асабліва сюжэтна завершаным атрымаўся эцюд «Лось».

Гэты магутны насельнік беларускіх лясоў паказаны ў той момант, калі нехта (ці нешта) яго спалохаў. Лось, шырока перастаўляючы ногі, імкнецца наперад, ён увесь у напружанні, у руху. Дый сам эцюд нібыта напоўнены гэтым і толькі ўзлесак, як у процівагу, задумлена-стоены. У гэтым таксама свая гармонія прыроды, у якой ніколі не бывае нічога лішняга і якая нават у самых звыклых выявах вабная і непаўторная. Толькі неабходна ўмець разумець яе, паспраўднаму любіць і тады яна абавязкова паўторыць табе імгненні, што не забываюцца. Як і гэтае, якое адлюстравана ў эцюдзе «Лось», адным з многіх твораў, напісаных не толькі Вейсенгофам-мастаком, а і Вейсенгофам-паляўнічым, бо, калі б не захапляўся Генрых Уладзіслававіч паляваннем, наўрад ці здолеў бы дасягнуць такой праўдападобнасці.

Няблага зарэкамендаваў сябе ён і як графік, таму, калі на 1901 год запланавалі адкрыццё ў Мінску сельскагаспадарчай і прамысловай выстаўкі, яго запрасілі прыняць удзел у афармленні экспазіцыі. Вейсенгофу была даручана і распрацоўка эскіза дыплама, якім узнагароджваліся пераможцы. Генрых Уладзіслававіч з усёй адказнасцю паставіўся да гэтых прапаноў. З найбольшым задавальненнем працаваў над кампазіцыяй дыплама, якую вырашыў зрабіць такой, каб улічвала нацыянальныя адметнасці, але разам з тым сведчыла і аб тагачасным развіцці беларускага краю, які паступова з адсталай ускраіны Расіі ператвараўся ў рэгіён, у якім поруч з традыцыйнай сельскай гаспадаркай развівалася прамысловасць.

Апошняя акалічнасць паўплывала на тое, што ў прывым вуглу кампазіцыі Вейсенгоф намаляваў фабрычную трубу, з якой выходзіць дым. Зразумела, над праблемамі экалогіі на той час ніхто не задумваўся, наадварот, чым

больш дымілі заводскія і фабрычныя трубы, тым выразней гэта сведчыла аб іх высокай прадукцыйнасці. На дыпламе размешчаны рабочы з молатам каля кавадла. У левым жа куце адлюстраваны традыцыйны вясковы пейзаж з ара-тым. І не ўтрымаўся Генрых Уладзіслававіч — захапленне дало аб сабе знаць, каб тут жа не намаляваць паляўнічага з сабакам. Кампазіцыю дапаўняла арка, якая абрамляла вясковы пейзаж з каровамі, коньмі, курамі, а завяршалася яна постацямі касца і жніі з іх традыцыйнымі прыладамі працы. Унізе ж знайшлося месца возеру з лодкамі, лясной глухамані, з якой выходзілі мядзведзянаты.

Пра афармленне дыплама можна гаварыць як пра са-мастойны мастацкі твор. Прытрымліваючыся ўмоўнасці, без якой у дадзеным выпадку не абысціся, спалучаючы тым самым розныя тэматычныя пласты, Вейсенгоф не толькі выканаў задачу, што стаяла перад ім, а і дасягнуў таго, што па сіле аднаму таленту. Звычайная кампазіцыя загучала. І не ў апошнюю чаргу дзякуючы таму, што ў ёй адухоўленымі атрымаліся беларускія пейзажы. У той жа час і людзі паўстаюць не маўклівымі сузіральнікамі, а жы-вымі, іхнія позіркы сведчаць аб тым, што перад намі актыў-ныя будаўнікі новага жыцця — таго жыцця, пра якое ма-рыў яшчэ бацька мастака і якога з нецярпеннем чакаў сам Генрых Уладзіслававіч.

Толькі нярэдка бывае так, што рэальнасць не супадае з найлепшымі ўяўленнямі, а часам і рэзка адрозніваецца ад іх. І чым чалавек больш таленавіты, тым часцей гэтая неадпаведнасць нагадвае аб сабе. Нешта падобнае атрыма-лася і ў Вейсенгофа. Сёння немагчыма дакладна сказаць, што паўплывала на тое, што ён пасля кастрычніцкіх па-дзей усё ж вырашыў пакінуць Радзіму. Відаць, вагаўся, бо канчатковае рашэнне прыняў не адразу, а ў 1918 годзе.

Паехаў у Варшаву, якую памятаў з тых гадоў, калі яна стала прыстанішчам для сям'і Вейсенгофаў пасля вяртан-ня з выгнання.

Знайшоў аднадумцаў, прымаў актыўны ўдзел у твор-чым жыцці. Увайшоў у мастацкае таварыства «Мастацтва». Аднак так плённа, як дагэтуль, ужо не працаваў. Вядома, узрост меў далёка немалады, таму і не назіралася колішняй актыўнасці. Аднак, бадай, існавала і іншая, прычым больш важная прычына. Вейсенгоф усё ж моцна быў прывязаны да Русаковіч. Расстанне з імі, а ён не мог не разумець, што гэта назаўсёды, падарвала тыя жыватворныя карані, што і

жывілі творчасць, падказвалі тэмы. Канечне, і ў ваколіцах Варшавы былі краявіды, блізкія русаковіцкім, але чагосьці не ставала, каб пісалася з ранейшым імпэтам, калі кожны мазок на палатно ці штрых на паперу клаўся лёгка, нязмушана, на адным дыханні.

Не ставала Радзімы. Аднак яго цягнула зусім не туды, дзе нарадзіўся. Маёнтак Пакрэўна, калі і ажываў у памяці, дык толькі, як сведчанне, што недзе ёсць на карце кропка, адкуль ты пайшоў у вялікі свет жыцця. Русаковічы ж былі не кропкай, а цэлым мацярыком. Няважна, што Русаковічы ў параўнанні з той жа Варшавай, камусьці пададуцца нявартымі ўвагі. Для шмат каго яны прайгравалі і нават у параўнанні з іншымі вясковымі населенымі пунктамі. Для яго ж яны нязменна заставаліся вялікім і аб'ёмным светам. Тым светам, які нарадзіў яго як мастака, а ўжо ён набыўшы вядомасць, праславіў Русаковічы, назаўсёды прапісаўшы іх у гісторыі беларускага выяўленчага мастацтва.

...Першае, што захавала яго памяць, параход, набіты людзьмі, быццам селядцамі ў бочцы. Апошняе, што зберагла — згадкі пра Русаковічы. Яны прамільгнулі перад позіркам Вейсенгофа і тады, калі ў 1922 годзе Генрых Уладзіслававіч зрабіў свой апошні ўздых.

АБЕТАВАНАЯ ЗЯМЛЯ МАТЭМАТЫКА

Герман Мінкоўскі

Бадай, няма такога чалавека, які б не чуў пра тэорыю адноснасці. Праўда, патлумачыць яе тэарэтычна ўдаецца далёка нямногім, бо ўсё ж яна звязана са спецыфічнымі законамі. Калі ж паспрабаваць падысці да гэтай тэорыі ў практычным плане, сутнасць зводзіцца да наступнага. Уявіце сабе, што ўдалося пабудаваць міжзоркавы карабель, здатны разганяцца да хуткасці, якая апырэджае рух святла. У такім разе палёт да цэнтра Галактыкі і вяртанне назад зойме недзе каля сарака двух гадоў. На Зямлі ж за гэты час пройдзе — нават не верыцца! — ажно сто тысяч гадоў.

Стваральнік жа тэорыі адноснасці, у чым таксама наўрад ці хто сумняваецца, знакаміты нямецкі і амерыканскі фізік-тэарэтык Альберт Эйнштэйн. Праўда, аддаючы належнае яму, многія і не здагадваюцца, што гэтая фізічная тэорыя прасторы і часу ў іх сувязі з матэрыяй і законамі руху, мае дзве разнавіднасці — спецыяльную і агульную. Заснавальнікам жа спецыяльнай тэорыі адноснасці з'яўляецца не толькі Эйнштэйн, а і нідэрландскі фізік-тэарэтык Хендрык Антон Лорэнц, французскі матэматык, фізік, астраном Жуль Анры Пуанкарэ і нямецкі матэматык і фізік Герман Мінкоўскі. І толькі лічаныя адзінкі з тых, хто чуў пра гэтую унікальную тэорыю, могуць з усёй пэўнасцю сказаць, што Мінкоўскі — ураджэнец этнічнай Беларусі.

А нарадзіўся ён 22 чэрвеня 1864 года ў Аляксотах, што знаходзіліся непадалёку ад Коўна (сёння гэта Каўнаскі павет Літвы). Выхоўваўся ў яўрэйскай сям'і, у якой цанілі веды, а таму вельмі ўзрадаваліся, заўважыўшы, што Герман з малых гадоў ахвочы да іх. Рана выявіў і матэматычныя здольнасці. Калі хлопчыку споўнілася восем гадоў,

бацькі павезлі яго ў Германію і ў кастрычніку 1872 года аддалі ў адну з гімназій Кёнігсберга. Герман хутка стаў не толькі адным з лепшых гімназістаў. Выкладчыкі заўважылі, што звычайная праграма стрымлівае развіццё яго здольнасцей і дазволілі навучацца па індывідуальнай. Мінкоўскі змог здаваць экзамены па некаторых прадметах, не чакаючы, пакуль іх пачнуць вывучаць аднакласнікі, і закончыў гімназію паскорана, ва ўзросце пятнаццаці гадоў, яшчэ больш засведчыўшы, што мае вялікія схільнасці да матэматыкі.

Гэта і вызначыла яго далейшы шлях. Вясной 1880 года ён паступіў у Кёнігсбергскі ўніверсітэт. У гэтай вышэйшай навучальнай установе тады выкладалі многія вядомыя вучоныя. Яны адразу звярнулі ўвагу на дапытлівага студэнта, які схопліваў усё на ляту і пры гэтым праяўляў здзіўляючую самастойнасць у мысленні, не абмяжоўваючыся пры рашэнні матэматычных задач варыянтамі, што прапаноўваліся імі. А чаго варты, даказаў ужо праз некалькі месяцаў, калі першакурснікам прапанавалі складанае заданне, паспяхова справіцца з якім маглі нават далёка не ўсе студэнты старэйшых курсаў. Мінкоўскі ж, не зважаючы, што «арэшак» моцны і сямю-таму з яго сяброў не па зубах — гэта было бачна па тым, як некаторыя з іх няўцямна пазіралі па баках, быццам шукаючы падтрымкі, іншыя ў роспачы моршчылі лоб, у думках «пракруціў» магчымыя варыянты і, выбраўшы правільны, занатаваў рашэнне ў сшытку. За тое, што паспяхова справіўся з адказным заданнем, атрымаў заслужаную ўзнагароду — грашовую прэмію.

Пасля гэтага аўтарытэт яго на курсе стаў відавочным. А падмацаваў яго Мінкоўскі праз год пасля паступлення ва ўніверсітэт, калі Парыжская акадэмія навук увесну 1881 года аб'явіла конкурс на рашэнне задачы аб раскладанні ліку на суму пяці квадратаў. Гэтае заданне было нашмат больш складаным за тое, з якім сутыкнуўся ў першым семестры. Дый сапернікаў набралася куды больш, пры тым не з аднаго Кёнігсбергскага ўніверсітэта.

Сярод удзельнікаў гэтага матэматычнага спаборніцтва Герман быў самым маладым: яму, як вядома, не споўнілася яшчэ і семнаццаці гадоў. Аднак узрост перашкодай не стаў, бо Мінкоўскі на гэты час, займаючыся, як і ў гімназіі, паскорана, абганяў вучэбную праграму, паспеў авалодаць алгебраічнымі і іншымі метадамі рашэння задач, да якіх многія ўдзельнікі конкурсу толькі падступаліся. А яшчэ,

што таксама важна, ён быў матэматыкам па вызначэнні, а гэта значыць, не толькі глыбокае веданне матэрыялу, асноўных законаў спрыяла яму, а і тое, што праяўляецца як бы інтуітыўна, калі чалавек увесь напоўнены чымсьці важным, па сутнасці, жыве ім. У матэматыцы ён бачыў свайго роду паэзію, не зважаючы, што там, дзе, здавалася б, адны сухія лікі, розныя тэрміны, паэзіі не можа быць месца. Але паэзія жыла ў ім, напаўняла ягоную душу і на хвалі таго ўзрушэння, якое апанавала яго, калі знайшоў адказ на пастаўленыя ў задачы пытанні, напісаў: «Нішто не цудоўна, апроч ісціны, адна ісціна цудоўная», якія і паставіў у якасці загаловка да рашэння конкурснай работы.

Арганізатары конкурсу, пазнаёміўшыся з матэрыяламі, што паступілі пасля правядзення конкурсу, аднагалосна прысудзілі Вялікі прыз Парыжскай акадэміі Мінкоўскаму. Так імя яго ўпершыню паўстала на слыху ў соцень людзей. Праўда, знайшліся не толькі тыя, хто шчыра радаваўся поспехам дагэтуль нікому невядомага студэнта. Каб жа нядобразычліўцы былі ў студэнцкім асяродку — яшчэ паўбяды. Рашэнне журы конкурсу не спадабалася парыжскім шавіністам. Яны не абмежаваліся тым, што накіравалі шэраг абуральных лістоў у акадэмію, а і выкарысталі гэтаксама варожа настроены друк. Агрэсіўныя выпадкі з'явіліся на старонках асобных парыжскіх газет. Ні ў чым не вінаватаму Мінкоўскаму нямала перапала. У абарону яго мусілі выступаць вядомыя французскія вучоныя акадэмікі-матэматыкі Жазеф Бертран і Каміл Жардан. Жардан параіў не толькі не звяртаць ніякай увагі на ўсю гэтую валтузню, вартую лепшага прымянення, а і параіў: «Працуйце, калі ласка, каб стаць выдатным матэматыкам».

Гэтае спачуванне знакамітага вучонага, а яшчэ больш парады Жардана сталі для Мінкоўскага не толькі маральнай падтрымкай, а і пераканалі, што трэба верыць у сваю шчаслівую матэматычную зорку. Такія людзі, як Жардан, словамі не кідаюцца, і ён не з-за звычайнай павагі прамовіў «каб стаць выдатным матэматыкам». Значыць, сапраўды верыць у тое, што ён, Герман, на многае здатны і многага пры карпатлівай працы зможа дасягнуць.

У Кёнігсбергскім універсітэце Мінкоўскі вучыўся пяць семестраў, яшчэ тры працягваў вучобу ў Берлінскім універсітэце. І ў Кёнігсбергу, і ў Берліне яму шанцавала на выкладчыкаў. У абодвух выпадках гэта былі адначасова і выдатныя педагогі, і не менш выдатныя вучоныя. Яны

беражліва апякалі талент свайго таленавітага студэнта, дапамагалі яму, калі з'яўлялася ў тым неабходнасць, і шчыра радаваліся за яго поспехі, быццам за свае ўласныя. А яшчэ спрыялі, каб мэтанакіравана займаўся навуковай дзейнасцю, бо разумелі, што ў яго вялікая будучыня.

Мінкоўскі стараўся апраўдаць давер выкладчыкаў. Не было семінара, на якім бы ні выступаў. З'яўляўся нязменным удзельнікам пасяджэнняў студэнцкіх навуковых таварыстваў, на якіх заўсёды праяўляў вялікую актыўнасць. На старэйшых курсах акрэсліў і кола сваіх асноўных даследчыцкіх інтарэсаў. А звязаны яны былі з тэорыяй лікаў, на той час адной з самых маладых галін матэматыкі.

Узнікненне гэтай тэорыі адрознівалася ад з'яўлення іншых дакладных навук, а таксама пэўных навуковых падыходаў. Геаметрыя, для прыкладу, узгадавалася на глебе практычных запатрабаванняў. Аналіз выклікалі імкненні спасцігнуць працэсы прыроды. Тэорыю ж лікаў нарадзіла ўпэўненасць, што паняцце ліку, якое было дагэтуль, з'яўлялася ўсяго толькі дапаможным сродкам, а тыя заканамернасці, якія хаваліся ў ім, уяўлялі для даследчыка аб'ект пазнання, раўназначны прыродзе і яе законам. Падобная недапрацаванасць адкрывала вялікія перспектывы, не кажучы аб тым, што кожны, хто прагне нейкага адкрыцця, з задавальненнем мог ступаць па цаліку.

Ён жа адкрыццямі жыў яшчэ з моманту ўдзелу ў курсе, арганізаваным Парыжскай акадэміяй. Перакананне: «Нішто не цудоўна, апроч ісціны...» паскарала напорыстасць даследчыцкіх памкненняў, накіроўваючы іх у жыццядайнае рэчышча. А калі ёсць усе перадумовы, дык вынікаў доўга чакаць не даводзіцца. Ужо ў 1885 годзе Мінкоўскі паспяхова абараніў дысертацыю, і яму была прысвоена навуковая ступень доктара.

Безумоўна, гэтая ўвага з боку выкладчыкаў універсітэта не прайшла бяследна. У далейшым і сам, як мог, падтрымліваў маладыя дараванні, будучы перакананым, што якім бы значным талент ні быў, без належнай атмасферы, свечасовай падтрымкі ён ніколі не зможа належным чынам раскрыцца. Гэта таксама былі ўрокі, атрыманыя ім у час вучобы, якіх ён нязменна прытрымліваўся на працягу ўсяго жыцця, калі займаўся не толькі навуковай, а і педагогічнай дзейнасцю.

А пачаў выкладчыцкую працу ў 1887 годзе дацэнтам філасофскага факультэта Бонскага універсітэта, з 1892-га

ў гэтай вышэйшай навучальнай установе быў экстраардынарным прафесарам. Праз тры гады вярнуўся ў Кёнігсберг, дзе, праўда, не затрымаўся і ў 1896 годзе пераехаў у Цюрых. Ва універсітэтах гэтых гарадоў з'яўляўся прафесарам. Прафесарам быў і ў Гёттынгенскім універсітэце, у які перавёўся ў 1902 годзе і ў якім працаваў да заўчаснай смерці, што напаткала яго 12 студзеня 1909 года. У магілу звязло звычайнае запаленне сляпой кішкі.

Нягледзячы на тое, што не дасягнуў і 45-гадовага ўзросту, зрабіць паспеў шмат. Пераканаўча пра гэта сведчыць Поўны збор яго навуковых прац, выдадзены на нямецкай мове ў 1911 годзе. Ён складаецца з чатырох раздзелаў, адпаведна — сем работ па тэорыі квадратных форм, пяць — па геаметрыі лікаў, шэсць — па геаметрыі і пяць работ тычацца праблем фізікі. І ў кожным з кірункаў, пачынаючы з першага, талент Мінкоўскага раскрыўся належным чынам, а работы, якую ні возьмеш, вызначаюцца адкрыццём чагосьці новага, у тым ліку і тая, што была адзначана Вялікім прызам Парыжскай акадэміі навук, а яна, дарэчы, у Поўным зборы прац змешчана ў першым раздзеле.

І ўсё ж куды большай арыгінальнасцю вызначаюцца работы, у якіх Мінкоўскі стварыў новы накірунак у тэорыі лікаў. Каб зразумець важнасць гэтых напрацовак, неабходна патлумачыць сутнасць пытання. Як вядома, усё ў прыродзе бесперапынна, але ў той жа час яно і дыскрэтна. Прасцей кажучы, гэты працэс перарывісты, ён складаецца з асобных частак. Дыскрэтнае ў галіне лікаў вывучае тэорыя лікаў, а паколькі ўсё яно валодае структурай, гэта прычына багацця і разнастайнасці сувязяў, якімі згаданая тэорыя і вылучаецца сярод іншых раздзелаў матэматыкі.

Да Мінкоўскага дыскрэтнае і тое, што бясконца паўтараецца ў геаметрыі, неаднойчы закраналася ў розных матэматычных даследаваннях, але паслядоўна да канца XIX стагоддзя так і не было вывучана. Гэты аспект высвятляўся, у асноўным, у тэорыі лікаў. А некаторыя тэарэмы яе атрымлівалі простае вытлумачэнне толькі тады, калі раскрываўся іх геаметрычны сэнс. Падобная акалічнасць матэматыкам нават па-свойму імпанавала. Яны звывкліся з незразумеласцю і скрытнасцю прычын, што ўплываюць на тыя ці іншыя вынікі, якія атрымлівалі ў тэорыі лікаў. Больш таго, нават у нечым расчароваўваліся, калі высвятлялася, што яно геаметрычна абазначае нешта вельмі простае.

Мінкоўскі першым сярод матэматыкаў вырашыў распрацаваць тэорыю лікаў геаметрычнымі метадамі і тым самым стаў стваральнікам новай галіны матэматыкі, якую назваў геаметрыяй лікаў. Яна, па сведчанні спецыялістаў, спалучыла ў сабе прыгажосць геаметрыі з глыбінёй тэорыі лікаў. Атрыманымі вынікамі паспяшаўся падзяліцца з французскім матэматыкам Шарлем Эрмітам, які таксама займаўся згаданай праблемай. Эрміт належным чынам паставіўся да адкрыццяў Мінкоўскага: «З першага ж позірку я зразумеў, што вы пайшлі значна далей маіх работ, адкрыўшы нам у арыфметычных даследаваннях зусім новыя шляхі».

Падышоў да поспеху Мінкоўскага так, як і павінен адносіцца па-сапраўднаму выдатны вучоны, які сам працуючы плённа, не адмаўляе заслуг іншых: «Я напоўнены здзіўленнем і захапленнем перад Вашымі прынцыпамі і вынікамі, яны адкрываюць перада мною як бы зусім новы арыфметычны свет, у ім асноўныя пытанні нашай навукі разглядаюцца з бліскучым поспехам, які павінны будуць прызнаць усе матэматыкі». Калі ж у 1896 годзе выйшла кніга Мінкоўскага «Геаметрыя лікаў», што адразу стала з'явай у навуковым свеце, Эрміт усклікнуў: «Мне здаецца, што я бачу абетаваную зямлю».

Тэорыя лікаў таму і атрымала такія значны рэзананс, што яе стваральнік не толькі валодаў дарам адчування новага, што выяўлялася ў засяроджванні ўвагі на пытаннях, якія патрабавалі неадкладнага вырашэння, а і меў сваю выразна сфармуляваную сістэму падыходу, каб хутчэй дасягнуць жаданага эфекту. Беручы адну, шмат у чым агульную геаметрычную лему (у матэматыцы дапаможнае сцвярдэнне, неабходнае ў ланцугу лагічных вывадаў для доказу пэўнай тэарэмы.— А. М.), ён атрымліваў шмат чаканых вынікаў, што ўплывалі на правільнае прыняцце канчатковага рашэння. Пры гэтым аднолькава плённа працаваў, і калі выступаў першапраходцам, так і ступаючы на дарогу, па якой да яго ішлі іншыя, але пакуль безвынікова.

Так было і тады, калі ўзяўся за тэарэму, сутнасць якой зводзіцца да таго, што дыскрымінант (тое, што складзена з велічыняў, якія вызначаюць зададзеную функцыю.— А. М.) любой алгебраічнай галіны, апроч рацыянальных, па сваёй абсалютнай велічыні большы за адзінку. Названая тэарэма доўга многім не паддавалася, але Мінкоўскі паспяхова дасягнуў мэты. Доказ гэтай тэарэмы таксама быў зроблены ў духу геаметрыі лікаў. Дарэчы, работы ў гэтай галіне ўвайшлі не толькі ў кнігу «Геаметрыя лікаў»,

а і «Дыяфантавы прыбліжэнні», выдадзеную 1907 годзе. Аднак Мінкоўскі і ў іншых сваіх працах засведчыў неардынарнасць мыслення, уменні распрацоўваць новыя навуковыя пласты і даводзіць да ладу тое, што распачата папярэднікамі. Гэта тычыцца і яго даследаванняў, якія падпадаюць пад вызначэнне чыста геаметрычнага цыклу. І найперш распрацовак у тым кірунку, у якім працаваў нямецкі геаметр Брун.

Брун з'яўляецца распрацоўшчыкам шэрагу тэарэм аб выпуклых целах. Як паказала далейшае развіццё навукі, найбольш значнай з пункту гледжання свайго прымянення стала тэарэма, змест якой зводзіцца да наступнага: калі перасекчы якое-небудзь выпуклае цела дзвюма паралельнымі плоскасцямі, што даюць аднолькавыя плошчы сячэнняў, то сячэнне трэцяй, паралельнай ім плоскасці, якое праходзіць акурат пасярэдзіне паміж імі, будзе мець не меншую плошчу, чым кожнае з першых двух сячэнняў. Пры гэтым яно стане роўнай ім плошчы толькі пры ўмове, калі цела паміж першымі двума сячэннямі ўяўляе сабой цыліндр, а само гэта сячэнне нішто іншае, як яго аснова.

Аднак Бруну ўдалося даказаць толькі першую частку гэтай тэарэмы. Да другой жа, якая тычылася ўмоў роўнасці плошчы прамежкавага сячэння плошчам першых двух сячэнняў, як ні падступаўся, безвынікова — доказ знайсці не ўдавалася. Даведаўшыся пра гэта, Мінкоўскі сам даказаў згаданую частку. Цікава тое, што ў рэшце рэшт самастойна знайшоў гэты доказ і Брун, а гэта лішнія пацвярджэнне таму, наколькі цяжкі пошук ісціны. Між іншым, кніга Мінкоўскага «Геаметрыя лікаў» абрываўся на 56-м параграфе, наступны павінен быў тычыцца доказу тэарэмы Бруна. Доказ быў знойдзены ў архівах Мінкоўскага толькі пасля яго смерці і стаў як бы 57-м параграфам «Геаметрыі лікаў». Відавочна, што і Мінкоўскаму давалося нямала папрацаваць, а працаваць ён любіў, асабліва тады, калі заўважаў, што работа вымагае немалых высілкаў. З'яўляўся азарт, добра знаёмы, бадай, кожнаму, хто па-сапраўднаму апантаны якой-небудзь важнай справай.

Рана, яшчэ на пачатку свайго навуковай дзейнасці, Мінкоўскі праявіў і цікавасць да фізічных навук, у якіх яму таксама спадарожнічаў поспех. У першую чаргу трэба казаць пра адну з работ па гідрадынаміцы, якую нямецкі фізік, матэматык, фізіёлаг і псіхалаг Герман Гельмгольц прадставіў у 1888 годзе ў Берлінскую акадэмію навук, дзе яна атрымала высокую ацэнку. Важна і тое, што Мінкоўскі

ўмеў даходліва даводзіць свае погляды, аргументавана выкладаючы тыя ці іншыя ідэі, меркаванні, вывады. Гэта тычылася, як навуковых прац, так і публікацый у друку, а таксама лекцый, што чытаў ва ўніверсітэтах.

Цікавыя звесткі аб тым, якім ён быў, наколькі важкі ўклад унёс у развіццё навукі, і пры гэтым у сваёй асобе ўдала спалучаў даследчыка і педагога, можна знайсці ў біяграфічным нарысе «Герман Мінкоўскі», напісаным нямецкімі матэматыкамі Давідам Гільбертам і Германам Вейлем, і змешчаным у кнізе Г. Мінкоўскага «Прастора і час», выдадзенай у перакладзе на рускую мову ў Пецярбургу ў 1911 годзе.

Пазбаўлены якой бы там ні было аднабаковасці ў навуковых інтарэсах, ён умеў па-сапраўднаму захапляць прадметам сваёй гаворкі, аддаючы перавагу тэорыі лікаў: «Дакладнасць і празрыстая чысціня яе паняццяў і ісцін як нельга лепш гарманіравала... з яго асобай; хто б ні сутыкаўся з ім, лёгка павінен быў заўважыць гэтую рысу па стараннай апрацоўцы стылю ў кожнай з яго работ, стылю, які быццам крычаў, выразна строга і бездакорна чыста: «Нішто не цудоўна апроч ісціны, адна ісціна цудоўная»». Калі ж напісаў артыкул аб капілярнасці для Энцыклапедыі матэматычных навук, дык публікацыя ўразіла ўзорным сціслым выкладаннем ўсіх тэарэтычных прынцыпаў гэтага раздзела фізікі, а складаныя матэматычныя асновы яе былі развіты ў арыгінальнай, а ў нечым і зусім новай форме.

У апошнія гады жыцця Мінкоўскага ўсё больш прыцягвалі найноўшыя электрадынамічныя тэорыі, за распрацоўку якіх браўся з не меншым задавальненнем, чым тады, калі працаваў у галіне тэорыі лікаў. І гэтаксама плённа працягваў распрацоўкі, на якіх ужо была сканцэнтравана ўвага вучоных, але не заўсёды ўдавалася падмацаваць развагі канкрэтнымі доказамі.

Прынамсі, Лорэнц выказаў гіпотэзу, паводле якой электроны пры сваім руху пераносяць пэўнае сцісканне ў кірунку гэтага руху. Эйнштэйн, развіваючы гэтую ідэю далей, выпрацаваў новую канцэпцыю часу, што і прывяла да з'яўлення тэорыі адноснасці. Мінкоўскі ж пайшоў далей за Лорэнца і Эйнштэйна, даказаўшы, што на гэтым спыняцца нельга, а трэба адпаведным чынам пераўвасобіць і паняцце прасторы. Ён зазначыў, «што калі паняцце інварыянтнасці (інварыянтнасць у матэматыцы азначае нязменнасць нейкай велічыні ў адносінах да асобных пераўтварэнняў.— А. М.) для лорэнцаўскіх пераўтварэнняў можа наогул

саслужыць якую-небудзь службу, то яно павінна мець месца не толькі для асноўных ураўненняў электрадынамікі, а і наогул для ўсіх без выключэння законаў прыроды». І дакладна сфармуляваў прынцыпы адноснасці для электрадынамікі целаў, што рухаюцца. Пераканаў, што на падставе гэтага прынцыпу можна з усімі прызнаных асноўных ураўненняў Масквела для целаў, якія знаходзяцца ў спакоі, вывесці ўраўненні для матэрыі, што рухаецца. Гэта прывяло да з'яўлення так званых асноўных ураўненняў Мінкоўскага.

Развіваючы далей прынцып адноснасці, ён даказаў, як з пункту гледжання гэтага прынцыпу, усё, што адбываецца ў Сусвеце, можа быць геаметрычна прадстаўлена ў прасторы чатырох вымярэнняў. Тры з іх, добра вядомыя кожнаму, — даўжыня, шырыня і вышыня, а ролю чацвёртага вымярэння Мінкоўскі адвёў часу. Падобнае спалучэнне прасторы і часу ў адно цэлае назваў «светам», падкрэсліўшы: «З гэтага моманту прастора і час, разгледжаныя асобна і незалежна, знаходзяцца ў цені, і толькі іх спалучэнне захоўвае самастойнасць».

Даклад «Прастора і час» прачытаў на 80-м з'ездзе нямецкіх натуралістаў і ўрачоў, што праходзіў у Кёльне, выклікаўшы вялікую зацікаўленасць уласным разуменнем і дапаўненнем тэорыі адноснасці. І, вядома ж, уменнем валодаць аўдыторыяй. Нешта падобнае адбывалася і крыху раней, у 1905 годзе, калі адзначалася 100-годдзе з дня нараджэння нямецкага матэматыка Петэра Дырыхле, вядомага працамі ў галіне тэорыі лікаў і матэматычнага аналізу. Тады поруч з іншымі выступаў і Мінкоўскі. Але так бліскуча і пераканаўча, як гэта зрабіў ён, нікому не ўдалося раскрыць сутнасць тэорыі лікаў і яе адносіны да іншых дысцыплін. «Гэта, бадай, ёсць лепшае з усяго сказанага аб гэтым дзіўным тварэнні чалавечага розуму» — былі перакананы Гільберт і Вейль.

Нечаканую смерць Мінкоўскага параўноўвалі з гэткай жа заўчаснай канчынай не менш таленавітага рускага матэматыка Георгія Вараного, які пражыў яшчэ менш — толькі сорок гадоў, пайшоўшы з жыцця годам раней. А яшчэ прыгадвалі выказванне швейцарскага нямецкамоўнага пісьменніка Готфрыда Келера: «...яго жыццё вучыць нас рабіць так, каб захаваўся цэласны духоўны вобраз, калі Бажаство заўтра нечакана спыніць наша існаванне». Келер, выказваючы падобнае меркаванне, меў на ўвазе зусім не Мінкоўскага, але сказаў быццам пра яго, бо ўсё, што ні рабіў наш выдатны змяляк, ён рабіў так, нібыта гэта яго апошня праца.

ШАЛЯПІН З ТУРЦА

Пётр Конюх

Па-сапраўднаму музыкай ён, як ні дзіўна, захапіўся ў чатырохгадовым узросце (нарадзіўся 8 сакавіка 1910 года ў вёсцы Турэц цяперашняга Карэліцкага раёна). Падобнае сцвярджанне, канечне, многім падасца неверагодным, бо ў такім узросце дзіця наўрад ці ставіцца ўсвядомлена да якой-небудзь сваёй прыязнасці, а калі гэта і адбываецца, дык працягваецца не так і доўга. Праходзіць час, і ад нядаўняга захаплення і следу не застаецца. Але гэта якраз той рэдкі выпадак, які сведчыць аб адваротным. Пачалося ж усё выпадкова.

Ішла Першая сусветная вайна. У Турцы, як і ў навакольных вёсках, размясцілася нямала нямецкіх салдат. Былі гэта розныя людзі. Адны адпавядалі свайму найменню захопнікаў, імкнуліся пры любой магчымасці абрабаваць мясцовае насельніцтва. Іншыя ставіліся да яго са спагадай, асабліва любілі дзяцей. Нейкі салдат, ужо ў гадах, убачыўшы Петруся, падазваў яго да сябе. Магчыма, адпраўляючыся на няблізкі фронт, пакінуў дома жонку з гэткім жа дзіцем і цяпер сумаваў па іх. Можа, будучы добрым чалавекам, стараўся знайсці блізкую душу, а з кім, як не з дзіцем, паразмаўляць, калі сумна без родных.

— Ком, ком,— паўтарыў, зразумеўшы, што той не спяшаецца падыходзіць. Адчуўшы боязнь хлапчука, пачаў старанна падбіраць словы, якія паспеў вывучыць, знаходзячыся ў Расіі:

— Не бойсь, малчык.

Незнаёмец глядзеў так даверліва, што Пятрусь асмельўся і зрабіў некалькі крокаў яму насустрач. Аднак нечакана спыніўся, быццам перадумаўшы. Разважаў, што рабіць далей.

Салдат паўтарыў:

— Ком, ком...

Пятрусь стаяў і не ведаў, што рабіць. Яму, канечне, хацелася падысці да гэтага салдата, які вонкава вельмі нагадваў яго бацьку. Аднак над цікаўнасцю па-ранейшаму брала верх асцярога. Маці ж неаднойчы папярэджвала, што цяпер нельга давярацца чужым людзям, асабліва, калі гэта немцы. Хто ведае, што ў чалавека ў галаве дый ці адрозніш адразу добры ён альбо благі.

Тады салдат, нешта прамовіўшы па-свойму, выцягнуў з кішэні губны гармонік. Што гэта менавіта губны гармонік, а не штосьці іншае, Пятрусь здагадаўся адразу. Старэйшыя хлапчукі, да якіх ён падыходзіў, калі аднаму становілася сумна, казалі, якая гэта цудоўная рэч, а некаторыя нават хваліліся, што салдаты давалі ім пайграць. Пры гэтым паўтаралі:

— Цуд, дый годзе! Прыдбаць бы такую штукавіну!

Сам жа Пятрусь і ў сне не мог марыць, што калі-небудзь губны гармонік будзе ў яго ў руках. І вось ён можа стаць яго, трэба толькі зрабіць яшчэ некалькі крокаў. А што салдат дасць гармонік, не сумняваўся, бо той, бачачы Петрусьёву нерашучасць, прамовіў:

— Табе...

— Мне? — Пятрусь не мог у гэта паверыць.

Салдат жа, узрадаваўшыся, што хлапчук зразумеў яго, паўтарыў:

— Табе, табе!

З гэтымі словамі ён прыставіў гармонік да вуснаў, штосьці зайграў, правёўшы раз-другі, а пасля прыязна ўсміхнуўся:

— Сам будзеш...— зноў правёў гармонікам па вуснах, толькі не зайграў, а зрабіў выгляд, што іграе,— іграць.

Пасля гэтага ўжо нішто не магло стрымаць Петруся на месцы. Падбег да салдата, а той даўно чакаў гэтага. Падхапіў яго на рукі, прытуліў да сябе. Быццам Пятрусь і не чужы яму, а родны сын. Хлапчук было спалохаўся, хацеў заплакаць, але не паспеў, бо салдат паставіў яго на зямлю, сунуў у рукі гармонік.

— Дарю.

— Дзякуй, дзядзечка,— прамовіў Пятрусь і ходу, быццам той мог адабраць ў яго такі дарагі дарунак. Салдат ажно рассмяяўся. А Пятрусь, адбегшы на бяспечную адлегласць, спыніўся, паднёс гармонік да вуснаў — акурат так, як нядаўна гэта рабіў салдат, і паспрабаваў зайграць. Аднак мусіў

здзівіцца, бо далосся не так і лёгка, ажно шчокі забалелі. Затое як прыемна ўпэўніцца, што неўзабаве пачуліся гукі.

З гэтага моманту ўсё і пачалося: дзе б ні знаходзіўся Пятрусь, з гармонікам не развітваўся. Іграў у хаце, калі збіраліся пад вечар усе разам. Прыкладаў гармонік да вуснаў, ідучы па вёсцы. У полі таксама трымаў яго пры сабе. Дарослыя толькі здзівіліся такой захопленасці хлапчука. Але куды больш іх уразіла тое, што ўжо праз некалькі дзён пасля таго, як Пятрусь атрымаў гэты падарунак ад нямецкага салдата, ён да таго дасканала авалодаў іграй на гармоніку, што мог найграваць многія знаёмыя мелодыі.

Як гэта адбылося, ніхто толкам адказаць не мог. Бацькі, а таксама вясцоўцы толькі галовамі ківалі. А крыху пазней пайшла па Турцу пагалоска, што Конюхаў Пятрусь, калі падрасце, абавязкова праславіць родную вёску. Пагаворвалі, што сам Усявышні пра яго клапаціцца, усяляк аберагае, каб гадаваўся здаровым.

Дыму без агню не бывае. На з'яўленне падобных размоў паўплывала тое, што Петрусёва маці неяк пад вечар, як ашалелая, уляцела ў хату. Перахрысцілася, кінулася да покуці, дзе віселі абразы. Упала на калені, пачала маліцца. А калі крыху супакоілася, патлумачыла мужу прычыну падобнай сваёй узрушанасці.

— Ты і не паверыш, Васіль...— гаварыла парывіста, з цяжкасцю, быццам хтосьці перахопліваў ёй дыханне.

— Патлумач, што...

— Вяртаюся дахаты, зірнула на неба, а ўверсе вялізныя літары свецяцца...

— Якія літары? Дзе?

— Самыя звычайныя, над царквой!

— Ты што, з глузду з'ехала? — не стрымаўся Васіль Конюх.

— Богам клянуся — літары.

Васіль Конюх сумеўся, не ведаючы, што пасля гэтага і казаць, а жонка працягвала:

— На ўсё неба літары. А тэкст такі: «ЁН будзе вялікім чалавекам!»

— Хто «ЁН»? — нічога не разумеў Васіль.

— Што тут гадаць,— абурылася жонка.— Петрусёк наш. Хто яшчэ...

— Чаму ты вырашыла, што гэта пра нашага сына?— толькі і прамовіў Васіль, які цяпер, як перад гэтым і яго жонка, апынуўся ў становішчы, калі не ведаеш, што і падумаць пра такія дзіўныя выпадкі.

— А пра каго яшчэ? Літары ж на небе толькі тады запаліліся, калі я параўналася з царквой. Пабажыцца магу, што іх дагэтуль не было. А прайшла — яны пагаслі.

У хаце запанавала маўчанне. Калі ж крыху супакоіліся, разважылі, што нічога благога ў гэтым няма. Спраўдзіцца, то і добра. Ёсць спадзеў, што Пятрусь, калі падрасце, у людзі выб'ецца, стане вялікім чалавекам.

Магчыма, Петрусёвай маці тое, што пабачыла на небе, проста падалося, але, можа, і сапраўды нейкая нябесная сіла прадказвала лёс яе сына — цяпер, пазбавіўшыся ва-яўнічага атэізму, мы, нарэшце, пачалі разумець, як шмат у прыродзе загадак і да ўсяго трэба ставіцца куды сур'ёзней, чым рабілася гэта на працягу сямі дзесяцігоддзяў. Як бы там ні было, а Пятрусь Конюх, не паспеўшы падрасці, стаў вясковай знакамітасцю. Пра яго толькі і гаварылі ў Турцы, абмяркоўваючы цудоўнае гранне на губным гармоніку, а яшчэ больш згадвалі тое прадказанне аб яго будучыні, якое паслаў маці Петруся Усявышні, што гэта быў голас самога Госпада Бога, ніхто не сумняваўся.

Аднак хутчэй за ўсё з цягам часу вяскоўцы забыліся б і пра гранне Петруся на гармоніку, і пра тыя прарочыя літары, што запаліліся ў начным небе над царквой, калі б хутка не высветлілася, што ён да ўсяго цудоўна спявае. І гэтаксама, як і граць на гармоніку, спяваць пачаў вельмі рана. Бацькі былі ў захапленні, радаваліся і сёстры Марыя і Антаніна. Спачатку выконваў розныя песні дома, а калі падрос, не развітваўся з імі і на рабоце, а работа ў вёсцы ведама якая — працы па гаспадарцы заўсёды стае: араў і сеяў, малаціў збажыну і капаў бульбу, стараўся своєчасова нарыхтаваць сена. І гэтак год за годам. Не ведаючы стомы, а мо таму асабліва і не стамляўся, што не толькі маладым і здаровым быў, а і знаходзіў задавальненне ў песні і музыцы.

З гадамі, зразумела, пра губны гармонік забыўся, выбраў для сябе больш «сур'ёзныя» музычныя інструменты: гітару, кларнет, мандаліну. Каторы ў рукі ні возьме, адно задавальненне слухаць. Уражанне такое, нібыта, колькі сябе памятае, толькі тое і рабіў, што граў на іх. Але не толькі цудоўна спяваў і граў. Падахвоціўся выступаць і ў аматарскіх спектаклях, якія ладзіла вясковая моладзь. І тут яму, бадай, не было роўных. А яшчэ любіў так гучна ў роднай хаце заспяваць, што ўсе лямпы згасалі.

На добры лад, выбраць бы яму якую-небудзь творчую прафесію, стаць спеваком ці артыстам. Балазе падтрыццаць падбіралася, трэба было шукаць самастойную

жыццёвую сцяжыну. Але разважылі дома, што лепей будзе, калі не адарвецца ад зямлі. Хто яшчэ ведае, як лёс спевака ці актёра складзецца. Дый на музыцы як быццам ніхто ў тамашніх мясцінах асабліва шмат не зарабляў. А калі сельскай гаспадаркай пастаянна займацца, можна быць упэўненым, што і сам без кавалка хлеба не застанешся, а калі не гультай, то і сям'ю пракорміш.

Аднак на сямейнай радзе вырашылі, што лепей усё ж нейкую спецыяльнасць прыдбаць. Не той час, каб проста так працаваць на сваім надзеле. Зямля ж не толькі дбайных гаспадароў любіць, а яшчэ больш тых, хто мае добрыя веды.

Паступіў Пётр Конюх на курсы льнаводства, што дзейнічалі ў Вілейцы. Вучыўся добра, старанным быў. Гэта не прайшло незаўважана. Ад свайго знаёмага, які выкладаў на курсах, пра Конюха даведаўся адзін пан, які меў добрую асабістую гаспадарку і хацеў на ёй па-вучонаму гаспадарыць. Прыехаў у Вілейку, адшукаў яго. Прапанаваў працаваць у сваім маёнтку.

— Залатых гор не абяцаю, але пры старанні будзеш зарабляць добра, — запэўніў Пятра, калі пачаў заўважаць, што той асабліва на ўгаворы не паддаецца.

А Пётр, каб не крыўдзіць чалавека, выклаў усё як ёсць:

— Паехаць бы рад ды хочацца бліжэй дадому быць.

Пачуўшы такое, пан рассмяяўся:

— Вольнаму воля, але дзіўны ты чалавек. Няўжо думаеш, што ўвесь час ля бацькоў пражывеш?

Нічога Пётр на гэта не адказаў. Навошта нешта старанна даводзіць, калі ўсё адно прывык ніколі не мяняць сваіх першапачатковых рашэнняў. Дарэчы, такім жа прынцыповым заставаўся і ў далейшым. Калі нешта вырашыў зрабіць, абавязкова даводзіў да канца. А гэтая гаворка пазней яму часта прыгадвалася. Толькі не ў Беларусі ўжо, а за сотні кіламетраў ад яе. Успамінаў і ўсміхаўся сабе: «Хацеў бліжэй дадому быць, а лёс, бач ты, як распарадзіўся. Каб хто сказаў, што ён падрыхтуе падобныя варункі, нізашто не паверыў бы».

Па вяртанні дамоў доўга без справы не адседжваўся. Даведаўся, што ёсць вольнае месца на Баранавіцкім льнокамбінаце. Паехаў балазе ад Турца не так і далёка. Аказалася вакансія па яго спецыяльнасці. Не раздумваючы, уладкаваўся і працаваў у Баранавічах ці не да самага пачатку вайны. А тут якраз прапанавалі паехаць на курсы ўдасканалення. І не куды-небудзь у Беларусі, а ажно ў Ржэў. Ведаў бы, што хутка немцы прыйдуць, адмовіўся б, усё ж дома і родныя сцены дапамагаюць.

У Ржэве з наступленнем гітлераўцаў і пачаліся для яго першыя выпрабаванні. Іх, канечне, магло б і не быць, калі б савецкія ўлады не ставіліся падазрона да тых, хто нарадзіўся і жыў на тэрыторыі, якая да 1939 года не ўваходзіла ў склад СССР. А так падаўся Пётр Васільевіч у ваенкамат, а яму ад варот паварот. Нічога не ведалі пра цябе дагэтуль, тым больш цяпер ведаць не жадаем. Займайся сваёй справай. А ён і сам не супраць справай заняцца ды прызыўнога ж узросту. Ведае, калі што, па галоўцы не паглядзяць. Ды і сам не супраць са зброяй у руках абараняць Радзіму.

Блуканне па пакутах для яго працягвалася да таго часу, пакуль не даведаўся, што з польскіх ваеннапалонных, рэпрэсіраваных і дэпартаваных у глыб Савецкага Саюза, а таксама з жыхароў былых Заходніх Беларусі і Украіны, бежанцаў з Польшчы, якія апынуліся на тэрыторыі СССР, пачала фарміравацца асобая армія, якую ўзначаліў генерал дывізіі Уладзіслаў Андэрс. У армію Андэрса Конюх і вырашыў трапіць любой цаной, бо не мог больш знаходзіцца ў няпэўнасці, з моманту на момант чакаючы, што ім могуць зацікавіцца адпаведныя органы.

Задуманае ажыццявіў толькі пасля таго, як у чэрвені 1943 года з гэтай арміі быў вылучаны Другі польскі корпус. У яго ўступіў у званні капрала і трапіў ў 9-ы полк цяжкай артылерыі. А пасля былі баявыя дзеянні. Давялося нават паваяваць у Паўночнай Афрыцы, дзе Другі корпус прымаў удзел у аперацыях саюзнікаў. Закончыў баявы шлях Пётр Васільевіч у Італіі, а за ўдзел у бітве пры Монтэ-Касіна атрымаў «Памятны Крыж» — узнагароду, якой удастоіваліся толькі самыя смелыя і адважныя.

Разгром нямецкага фашызму прынёс яму, аднак, не толькі радасць. А ўрэшце ў падобным становішчы апынуліся і іншыя беларусы, якія ваявалі ў Арміі Андэрса. Дый прадстаўнікі іншых народаў, што перад гэтым паспелі пажыць у Савецкім Саюзе. Сякія-такія весткі аб тым, што робіцца ў СССР, да іх даходзілі. Не з'яўлялася сакрэтам і тое, як ставяцца там да ваеннапалонных, а таксама да тых, хто ваяваў, няхай і супраць гітлераўцаў, аднак у складзе замежных вайсковых часцей і злучэнняў. Але магло стацца і так, што Конюх усё ж адважыўся б паехаць дамоў, дзе засталіся не толькі яго бацькі і сёстры, а і жонка з двума дзецьмі. Да ўсяго гняло пачуццё настальгіі.

Лёгка здагадацца, што чакала б яго. У лепшым выпадку атрымаў бы гадоў дзесяць лагераў. А маглі б даць і больш.

Ды на далейшы лёс Пятра Васільевіча паўплываў яго вялікасць выпадак.

На прывалах, у перапынку паміж баямі Конюх любіў спяваць. У асноўным родныя, беларускія песні, але не адмаўляўся і ад рускіх, польскіх, а з цягам часу вывучыў і некаторыя іншыя. Часам бывала і так, што яго выступленні як бы ператвараліся ў імправізаваныя канцэрты, калі кожны жадаючы мог падаць заяўку. Пётр Васільевіч стараўся, па магчымасці, нікога не пакрыўдзіць, выконваў ці не кожную. Афіцэры падобны намер ухвалялі, разумеючы, што гэта ўзнімае баявы дух падначаленых, ды і самі былі не супраць паслухаць задушэўную песню, каб пазбавіцца таго гнятлівага настрою, які з'яўляўся, калі паўсюдна былі смерць, кроў, нянавісць.

Шмат спяваў капрал Конюх і пасля разгрому фашызму, працягваючы службу ў Другім польскім корпусе. А дыслацыраваўся ён у Рыме. Неяк пад вечар арганізаваў Пётр Васільевіч з дазволу камандавання чарговы канцэрт. Жадаючых паслухаць яго сабралася нямала, а калі зацягнуў адну, потым другую італьянскую песню, падышлі некалькі гараджан. На іх ніхто асаблівай увагі не звярнуў, пасля перамогі ў гэткай жудаснай вайне да выканання статутных патрабаванняў ставіліся не надта строга, ды і у Рыме было спакойна.

Італьянцы слухалі-слухалі, пасля дружна запляскалі ў далоні:

— Брава, маэстра! Брава! Брава!

Да ўсяго прывыклі салдаты і афіцэры, але каб такой была рэакцыя на звычайныя спевы, сутыкацца ім не даводзілася. Здзіўлена паглядзелі на незнаёмцаў, а тыя, ледзь дачакаўшыся, калі Пётр Васільевіч скончыць песню, кінуліся да яго. Адзін з іх запытаўся:

— Маэстра прафесіянал? — Не даўшы Конюху адказаць, удакладніў: — Італьянская школа?

— Якая яшчэ школа? — разгубіўся Пётр Васільевіч.

Хоць размоўнай італьянскай мовы і не ведаў, але сэнс сказанага больш-менш да яго дайшоў.

— Спяваць у Рыме вучыліся? — удакладніў італьянец.

— Дык вось у чым справа? — усміхнуўся Конюх. — Ды самавук я!

— Як? — Італьянец пасля гэтага прызнання Пятра Васільевіча зусім разгубіўся. — Такі цудоўны бас, і вы нідзе не вучыліся?

— Не вучыўся...

— Вам трэба вучыцца. Абавязкова вучыцца. І чым хутчэй, тым лепш.

Пётр Васільевіч не ведаў, што і адказаць на гэта. Італьянец яго замяшанне зразумеў па-свойму:

— Прабачце, забыліся прадставіцца. Мы — прафесіянальныя музыканты (ён назваў сябе і таварышаў). Вас абавязкова трэба прадставіць маэстра Рымскай акадэміі мастацтваў. Мы паразмаўляем з начальствам.

— А я ж — ваенны чалавек, сваім лёсам не распараджаюся.

— Тады спярша ўсё ўладзім з вашым камандаваннем.

— Але нават калі яно і згодзіцца, дык...

— Не цягніце, кажыце хутчэй...

— Мне ж ужо трыццаць пяць гадоў. Пра якую вучобу можа ісці гаворка?

— Узрост не мае значэння. Галоўнае, што ў вас такія выдатны голас. Астатняе — дробязі. Камандаванне ўгаворым, а маэстра, не сумнявайцеся, застанецца ад вас у захапленні. Як і мы.

Як у ваду глядзелі. Камандаванне корпуса згадзілася, каб Конюх прайшоў праслухоўванне ў Рымскай акадэміі мастацтваў.

Маэстра ж, да якога трапіў Пётр Васільевіч, застаўся вельмі задаволены яго голасам:

— У вас проста унікальныя тэмбравыя дадзеныя баса. Адно шкада, што так позна трапілі да нас. Але нічога: зробім з вас спевака.

Праўда, настрой маэстра азмрочыўся, калі ён даведаўся, што Пётр Васільевіч, калі пачне вучыцца, трапіць у цяжкае матэрыяльнае становішча.

— І няма ад каго чакаць дапамогі?

— Родныя ж за сотні кіламетраў. Дый адкуль у іх такія грошы. Да вайны больш-менш добра жылі, а пасля гэтай навалы...

Але яшчэ раз Конюх пераканаўся, што свет не без добрых людзей. Калі камандаванне корпуса даведалася, што з'явіліся цяжкасці з пачаткам вучобы капрала Конюха ў сувязі з адсутнасцю ў яго сродкаў для навучання, прызначылі яму спецыяльную стыпендыю.

Вучыцца прыйшлося не толькі прафесіянальнаму майстэрству. Давялося спачатку дасканалы авалодаць італьянскай мовай. Часу затраціў не так і шмат, бо, як высветлілася, далася яна не з такой і цяжкасцю, як думалася. Сказаліся

неблагія лінгвістычныя здольнасці. Спатрэбіліся яны і пазней, калі трэба было вучыць англійскую, а яшчэ пазней — нямецкую. Адначасова ўсё больш разнастайваў у моўных адносінах і рэпертуар, будучы перакананым, што лепшага паразумення дасягнеш са слухачамі, спяваючы на іх роднай мове.

Але напачатку высокага майстэрства можна было дасягнуць праз дасканалае авалодванне традыцыйным класічным рэпертуарам. Таму яшчэ ў час вучобы выконваў партыі ў операх «Дон Карлас» Дж. Вердзі, «Фаўст» Ш. Гуно, «Мефістофель» А. Бойта, «Барыс Гадуноў» М. Мусаргскага і ў спектаклях, пастаўленых па творах іншых знакамітых кампазітараў. Тым самым засвойваў азы прафесіянальнай школы, без якіх немагчыма станаўленне любога спевака.

Дыплом атрымаў у 1951 годзе (дарэчы, праз пяць гадоў ажыццявіў яшчэ адну сваю мару і абараніў дыплом на годнасць музычнага крытыка). З гэтага моманту і пачалася яго шматгранная творчая дзейнасць. Яна атрымала асаблівае прызнанне, калі Пётр Васільевіч пачаў жыць у ЗША. Паскорыла яго мастакоўскае самасцвярджэнне выступленне ў адной з залаў знакамітага канцэртнага цэнтра Карнегі. Прадэманстраваць у ім сваё майстэрства лічаць за гонар самыя вядомыя спевакі.

Адважыўшыся на гэта, ён у многім рызыкаваў, бо пакуль не паспеў належным чынам засведчыць пра сябе, хоць і даў нямала канцэртаў, якія прайшлі з поспехам і мелі шырокі рэзананс. Але ж то былі, як правіла, выступленні за межамі ЗША. Значыць, мала было адных вакальных дадзеных, трэба было яшчэ належным чынам падаць сябе. Гэта ўлічылі і арганізатары выступлення. Каб заахвоціць прыхільнікаў музычнага мастацтва, падрыхтавалі спецыяльны буклет, які ўпрыгожвала фота спевака. Дый праграму падрыхтавалі так, каб улічыць розныя густы.

Толькі трэба быць справядлівым: многія, даведаўшыся пра гэты канцэрт, усё ж ішлі яшчэ не на Конюха, пра якога пакуль мала чулі. Прывабіла іх тое, што акампаніраваць Пятру Васільевічу ўзяўся адзін з лепшых піяністаў, прафесар Базылеўскі — той самы Базылеўскі, які ў свой час шмат выступаў з непераўзідзеным Іванам Шаляпіным. Ведалі, аднак, аматары спеваў і тое, што маэстра Базылеўскі неахвотна згаджаецца акампаніраваць малавядомым спевакам. Значыць, калі ён згадзіўся, гэты Конюх многага варты...

Канцэрт пачаўся з твораў Вердзі, Шуберта, Чайкоўскага... Гучалі партыі і арыі, добра вядомыя меламам, але

хіба можа ад гэтага паменшаць да іх цікавасць, калі сустракаешся з новым спеваком, які, хочацца верыць, апраўдае твае найлепшыя спадзяванні. Больш таго, не толькі апраўдае, а абавязкова здзівіць, пераканаўшы, што так, як спявае ён, дагэтуль ніхто не спяваў.

І гэтыя спадзяванні спраўдзіліся. Прывабіла ўжо манера паводзін Конюха на сцэне — нейкая да таго свабодная, быццам і не ў канцэртнай зале ўсё адбываецца, а ў хатняй абстаноўцы, калі ўсе добра ведаюць адзін аднаго. Голас Пятра ж быў настолькі моцны і ўладарны, што цалкам паланіў. Ён не проста напаўняў залу з выдатнымі акустычнымі дадзенымі, а пранікаў у душу кожнага прысутнага, а пасля ўжо з нейкай новай, яшчэ больш магутнай сілай, быццам набраўшыся моцы ад унутранай энергіі аматараў спеваў, вяртаўся назад, каб з той жа ўладарнасцю зноў паўтарыць гэты шлях. І так да бясконцасці. Да таго моманту, пакуль шквал воплескаў не прымушаў Конюха закончыць чарговы нумар праграмы, каб перавесці дыханне.

Уразіла прысутных, аднак, не толькі само майстэрства выканаўцы. Узрадавала і тое, з якой пашанай ставіўся ён да розных моў. Спяваў пераважную большасць твораў у арыгінале, а ў выніку такога падыходу годна суседнічалі між сабой англійская, італьянская, руская, польская і іншыя мовы. Рэпертуар яшчэ больш разнастаіўся, калі Пётр Васільевіч пачаў выконваць народныя песні, а паколькі ў зале сабралася нямала землякоў — беларусаў, якіх няўмольны лёс, як і яго самога, закінуў далёка ад Радзімы, загучалі «Палыночак», «Малойчык», «Што й за месяц».

Свята беларускасці на гэтым не скончылася. Па-беларуску былі выкананы і такія вядомыя творы, як «Ноч» Чайкоўскага, «Элегія» Маснэ і інш. Шмат нумароў Конюх спяваў на біс, але публіка ўсё адно не хацела яго адпускаяць. І нават калі канцэрт скончыўся, многія доўга не разыходзіліся. Пётр Васільевіч апынуўся ў цесным коле прыхільнікаў. Сёй-той прасіў яго паставіць аўтограф на праграме, некаторыя хацелі, каб распісаўся на сувенірах, якія яны загадзя прыхапілі з сабой. Чуліся і запытанні, адкуль родам. Ён, у сваю чаргу, пытаўся, ці няма сярод прысутных землякоў. Пачуўшы адмоўны адказ, засумаваў, хоць і стараўся выгляду не падаваць. Усё ж адбылося сапраўднае свята — адно з тых, памяць пра якія з цягам часу не праходзіць.

Другое свята чакала яго праз год, калі ў 1957 годзе ў Рыме праходзіў Міжнародны конкурс вакалістаў.

Сабраліся спевакі з многіх краін свету, сярод якіх было няма і тых, хто атрымаў ужо сусветнае прызнанне, таму творчае суперніцтва было нялёгкім, але ён з поспехам вытрымаў гэтае выпрабаванне і стаў лаўрэатам. З гэтага моманту Конюха па праву пачалі называць беларускім Шаляпіным, але такую высокую ацэнку яго выканальніцкаму майстэрству даваў замежны друк. У Савецкім Саюзе ніхто і словам не абмовіўся, што ёсць такія выдатны спявак. А што ўжо казаць пра Беларусь, якая з-за свайго размяшчэння знаходзілася асабліва пад пільным наглядам спецслужбаў.

На Радзіме пра Пятра Васільевіча нічога не ведалі і ведаць не жадалі. Калі і памяталі, дык толькі блізкія яму людзі, а таксама тыя, з кім паспеў пазнаёміцца і пасябраваць: пісьменнікі Алесь Бажко і Янка Брыль, знакаміты знаўца фальклору, а калі канкрэтней, песеннай вусна-паэтычнай творчасці Рыгор Раманавіч Шырма. Конюх жа памятаў пра Радзіму пастаянна, а калі з'явілася мажлівасць, недзе з сярэдзіны 50-х гадоў, пачаў перапісвацца са сваякамі. Слаўлісты сёстрам, дзецям. Дзяліўся сваім жыццём-быццём, разказваў пра шматлікія гастрольныя паездкі. На шчасце, родныя Пятра Васільевіча гэтыя пісьмы захавалі, перадалі іх у Карэліцкі раённы краязнаўчы музей «Зямля і людзі». Вытрымкі з асобных былі апублікаваны ў газеце «Культура» (2000, 15—21 красавіка). Паколькі іншых дакументальных матэрыялаў пра Конюха амаль няма, гэтая перапіска шмат дае для лепшага знаёмства з жыццём і выканальніцкай дзейнасцю аднаго з самых выдатных беларусаў XX стагоддзя.

Адзін са сваіх лістоў Пётр Васільевіч паслаў дачцэ 26 чэрвеня 1957 года, калі паспеў ужо асвоіцца ў Злучаных Штатах Амерыкі, ды і, як відаць з пісьма, займаўся актыўнай выканальніцкай дзейнасцю: «1-10-56 года я пакінуў Італію і з Рыма самалётам прыляцеў у Нью-Ёрк. За гэты час даў шмат па Амерыцы і Канадзе канцэртаў. У цяперашні час маю адпачынак, або так званы мёртвы сезон. У гэтым годзе, здаецца, еду зноў на канцэртнае турнэ ў Еўропу і Японію — калі паеду, то ў верасні гэтага года, але яшчэ пакуль на гэта кантракта не падпісаў».

Канцэрты, пра якія згадваў ён, хутчэй за ўсё з'яўляліся аўтарскімі, інакш паведаміў бы дачцэ, з кім выступаў. Хоць магло стацца і так, што падобныя падрабязнасці лічыў неабавязковымі. Дый па-сапраўднаму яго выступленні ў складзе творчай групы пачаліся годам пазней, а паспрыяла гэтаму тое, што знайшоў калектыў, які з радасцю

запатрабаваў яго яркі талент. Гэтым калектывам стаў хор данскіх казакоў, які быў заснаваны Сяргеем Жаравым яшчэ ў 1930 годзе і складаўся ў асноўным з эмігрантаў.

Жараў прысутнічаў на адным з канцэртаў з удзелам Конюха. Калі скончылася выступленне, паспяшаўся пазнаёміцца з Пятром Васільевічам. Выказаў захапленне яго майстэрствам, а пасля прапанаваў яму стаць салістам хору. Прапанова для Конюха стала крыху нечаканай. Рэч у тым, што ў гэты час ён паспеў пазнаёміцца ўжо з многімі землякамі-беларусамі, прадстаўнікамі той часткі эміграцыі, якая і ў далечыні ад Бацькаўшчыны захавала пачуццё беларускасці, нацыянальнай свядомасці. З імі адразу і лёгка знайшоў паразуменне. Пагадзіўся і з тым, што неабходна як мага лепш і паўней прапагандаваць беларускую народную песню, а творы, напісаныя прадстаўнікамі іншых народаў, па магчымасці, выконваць па-беларуску. Стаць салістам хору данскіх казакоў — значыць, быць цалкам прывязаным да рускамоўнага рэпертуару. Пра гэта і сказаў Жараву.

— Не хвалюйцеся, Пётр Васільевіч, — запэўніў той. — Я не стану навязваць вам ніводную песню, якая вам чымнебудзь не спадабаецца.

— Гэта, канечне, добра, — узрадаваўся Конюх. — Але ж я маю на ўвазе песню беларускую...

— А калі не стану нічога навязваць, то вы атрымаеце поўную свабоду ў падборы рэпертуару.

— Але ж ёсць ужо песні, што даўно сталі своеасаблівай візітоўкай хору, — прамовіў Конюх. — Няўжо вы адмовіцеся ад іх, калі я не захачу асобныя ўключаць у свой рэпертуар?

— А няўжо вы, — працягваў у тым жа духу Жараў, — захочаце пазбавіць наш хор лепшых песень?

— Дыпламат вы, спадар Жараў, — толькі і засталося адказаць Пятру Васільевічу і пагадзіцца стаць салістам хору.

Даўшы на гэта згоду, не памыліўся. Спяваў у хоры данскіх казакоў з 1958-га па 1985 год — амаль дваццаць сем гадоў. І ні разу не пашкадаваў, бо Жараў аказаўся чалавекам, які не толькі вельмі любіў песню, а да ўсяго і прыслухоўваўся да меркаванняў іншых. Густу ж Конюха заўсёды давяраў, як і падзяляў яго захапленне менавіта сваёй нацыянальнай песняй. Таму хутка ў рэпертуары рускага хору з'явіліся і беларускія творы.

Цяжар пражытага вымагаў неабходнасці задумацца над тым, як быць далей. Наконт гэтага дзяліўся з сястрой у лісце, адпраўленым 6 жніўня 1974 года: «8-11-75 я атрымаю пенсію, пасля чаго хачу змяніць месцажыхараства, як відаць, паеду ў С. Пітэрсберг, гэта горад у Фларыдзе, ЗША, там мне вельмі падабаецца — цудоўны клімат, або вярнуся ў Еўропу, яшчэ канчаткова не вырашыў. Да мяне і сёння прыстаюць, каб падпісаў кантракт на канцэртнае турнэ на будучы 1975 год, але я ўжо, сястрыца, пастарэў, не хочацца перажываць, а сцэна гэтага патрабуе. Хачу трохі пажыць для сябе, у спакоі, без эмоцый, хваляванняў, але гэта ўсё вырашыцца ў 1975 годзе».

Гэты ліст, бадай, як ніводзін іншы, напоўнены трывожным роздумам: аб пражытым і перажытым, аб набытым і страчаным, аб знойдзеным і згубленым. У ім не абышлося і без радасці, але гэтая радасць са смуткам напалову, бо шмат што адбывалася не так, як хацелася: «Здароўе маё, дзякуй Богу, вельмі добрае, ні на што не магу паскардзіцца, адчуваю сябе гэтак жа, як і 30 гадоў таму, толькі час змяніў ягоны выгляд».

Мне, сястрыца, лёс шчасця сямейнага жыцця не дараваў, ажаніліся мае дзеці без мяне, памерлі мае родныя без мяне, шукаю сабе апраўдання, але ўсё роўна цяжар на сэрцы ляжыць. Я таксама, чым далей, чым часцей успамінаю маму і тут, я ім як ніхто з вас абавязаны.

Да гэтага часу захоўваю ўсе лісты таты і мамы, не раз таксама слухаю жывое пісьмо, якое запісаў Бажко на плёнку і прыслаў мне яго, дзе гаворыць да мяне мама, Зіна, Лёва і Ганька, як слухаю, дык міжволі слёзы коцяцца.

Але нічога, з усім я прымірыўся і не хачу наракаць на мой лёс, ён мне таксама шмат у жыцці даў, і асабіста я сябе адчуваю вельмі шчаслівым. Я пражыў сваё жыццё ў такіх абставінах і ў такіх умовах, што ў мае маладыя гады ніколі не мог і падумаць пра тое, што я буду спеваком і буду спяваць ва ўсіх тэатрах ледзьве не ўсяго свету».

Стараўся і дапамагчы бліжкім, хоць гэта не так і лёгка давалася. Даводзілася пасылкі і грошы перадаваць праз Польшчу. Пры гэтым узнікалі немалыя цяжкасці, але ад свайго не адступаўся. Дый хіба яму было прывыкаць да цяжкасцей. Таму і пабудаваў дзецям дамы ў Стоўбцах. Прыехаў жа у Беларусь толькі аднойчы, у 1975 годзе. І то турыстам, а паводле тагачасных савецкіх законаў падобныя падарожнікі не маглі адлучацца ад загадзя

запланаваных маршрутаў. Так і не завітаў у родны Турэц. А з роднымі сустракаўся ў Мінску. Паводле іх слоў, наведваўся ў Мінскяшчэ адзін раз, праўда, патаемна і па просьбе Шырмы. Рыгор Раманавіч, як быццам, угаворваў яго вярнуцца на Радзіму, запэўніваў, што праблем з жылём не ўзнікне, аб гэтым паклапоціцца ЦК Кампартыі Беларусі.

Хто ведае, ці быў падобны прыезд. Як і сама гаворка з Шырмам. Але і адмаўляць магчымасці і прыезду, і гаворкі нельга. Відаць, партыйныя органы былі зацікаўлены ў вяртанні выдатнага спевака, а патрэбна гэта было ім у прапагандысцкіх мэтах. Маўляў, лепшыя людзі свету не могуць жыць там, дзе пануе капіталістычнае засілле. Праўда падобна і тое, што сам мог адмовіцца ад падобнай прапановы. Як ні хацелася яму жыць у роднай Беларусі, усё ж ведаў шмат таго, што ў Савецкім Саюзе замоўчвалася, а яно сведчыла не на карысць пераезду. А што наконт гэтага паступова вызначыўся цалкам, добра сведчыць тое, што загадзя прыдбаў для сябе месца на беларускіх могілках у Істр-Бронсквіку, якія ў амерыканскім штаце Нью-Джэрсі.

Апошнія гады жыў у Канадзе, куды пераехаў у 1987 годзе. Спяваў у царкоўным хоры мястэчка Святой Кацярыны, удзельнічаў у канадскіх фестывалях. А калі памёр 14 ліпеня 1994 года, была выканана яго апошняя воля. Свой вечны спачын знайшоў там, дзе і выбраў сабе месца. Шкада, што не было выканана яшчэ адно яго жаданне. Толькі ў гэтым нічыёй віны няма, дый сам ён пра ўсё ведаў. Нічога не зробіш: каторы раз умяшаўся выпадак.

Пётр Васільевіч хацеў, каб на Радзіме апынулася як мага больш запісаў песень у яго выкананні. Аднак, як высветлілася, і тут існавалі перашкоды. Пільныя мытнікі доўгі час не прапускарлі праз савецкую мяжу грампласцінкі, а пазней, калі з'явіліся магнітафонныя касеты, з гэткай жа строгасцю ставіліся і да іх. І тады Конюх знайшоў, як здавалася, самае прымальнае выйсце. Ён вырашыў падарыць усе свае запісы Беларусі пасля смерці, а тады б на іх не распаўсюджваліся згаданыя правілы. Падарунак не быў бы канфіскаваны.

Абмоўкі няма — менавіта ўсе запісы. Прытым — на беларускай мове. Нават тыя, якія перад гэтым гучалі на рускай, польскай, англійскай, італьянскай і іншых мовах. А для гэтага, перш чым перазапісаць іх, што сама па сабе работа тытанічная і не аднаго месяца, спачатку трэба было зрабіць пераклады тых песень і арыў, якіх у беларускамоўным варыянце не было.

Колькі ішла работа, аднаму Богу вядома, але праца паступова прасоўвалася. Па меры з'яўлення гатовых перакладаў, Пётр Васільевіч спяшаўся ў тую ці іншую аўтарытэтную студыю Гамбурга, дзе жыву некаторы час, і на чарговай касеце нараджаўся новы запіс.

Паступова набраўся не адзін дзесятак касет, якія ён старанна захоўваў, асабліва не распаўсюджваючыся аб месцы знаходжання. І тут якраз трэба было тэрмінова паехаць у канцэртнае турнэ. Каштоўныя запісы перадаў на захоўванне сябру, якому давяраў, як сабе. Той запэўніў, што ніякіх падстаў для хваляванняў няма. Дый Конюх, ведаючы сумленнасць сябра, надта не хваляваўся. Аднак, па вяртанні, усё ж вырашыў упэўніцца ў захавальнасці запісаў.

Паставіў першую ж касету, што трапіла пад рукі, у магнітафон. Але што гэта? Гук адсутнічаў.

Сябра, які стаяў поруч, захваляваўся не менш, чым Пётр Васільевіч:

— Нічога не разумею. Ніхто не карыстаўся ёю.

Паставілі другую — цішыня. Узялі трэцюю — безвынікова. Запіс адсутнічаў і на чацвёртай, пятай. Так перабралі ўсе касеты і толькі на асобных слаба праступаў голас. Калі пракансультаваліся са спецыялістамі ў студыі запісу, даведліся прычыну: у кватэры праводзіўся рамонт, уключалася розная тэхніка і пад уздзеяннем яе касеты размагніціліся.

Сябра, адчуваючы сваю, няхай і ўскосную віну (хто б мог падумаць, што так усё атрымаецца), стараўся супакойць Пятра Васільевіча:

— А што калі перазапісаць?

На гэта Конюх уздыхнуў і са скрухай прамовіў:

— Позна. Узрост не той. Здароўя не стае, а часу не хопіць.

Так і не браўся больш за запісы. Таму застаецца задавальняцца сёння грампластцінкамі з песнямі ў выкананні хору данскіх казакоў і іх саліста Конюха, што захаваліся ў родных Пятра Васільевіча, а таксама гукавым пісьмом, у якім гучыць ягоны голас і некалькі песень. Ёсць касеты, прывечаныя хору, і ў Карэліцкім музеі.

Прыкра, бо гэта толькі малюсенькая частачка таго, што падпадае пад найменне «мастацкая спадчына Пятра Конюха». Разам з тым цяплей на сэрцы ад усведамлення, што менавіта наша зямля дала свету чалавека такога надзвычайнага таленту.

ЗМЕСТ

У добры шлях	3
Сага першабытных гадоў. <i>Арэй і Кій</i>	5
Міраж полацкай даўніны. <i>Прадслава</i>	34
Каханне княжацкай ключніцы. <i>Малуша</i>	45
З канца дзіды выкармлены. <i>Андрэй Полацкі</i>	59
Змяя — як сімвал магутнасці. <i>Бона Сфорца</i>	76
Разведчык з талентам пісьменніка. <i>Філон Кміта-Чарнабыльскі</i>	95
Страсці з прыгодніцкім элементам. <i>Гальшка Астрожская</i>	109
Авантурыст з душой дзяржаўніка. <i>Багуслаў Радзівіл</i>	147
Палон, які пайшоў на плён. <i>Людвік Сяніцкі</i>	164
Мяцежнік з гетманскай булавою. <i>Піліп Орлік</i>	185
«Агатка» — гаспадыня опернай сцэны. <i>Мацей Радзівіл</i>	210
Бумеранг любіць смелых. <i>Ксаверый Карніцкі</i>	233
Арапам не быў, ды сам цар ажаніў. <i>Ігнат Манькоўскі</i>	247
Маг скульптуры. <i>Казімір Ельскі</i>	265
Адрас Мекі — Русаковічы. <i>Генрых Вейсенгоф</i>	275
Абетаваная зямля матэматыка. <i>Герман Мінкоўскі</i>	294
Шаляпін з Турца. <i>Пётр Конюх</i>	303

М29 Марціновіч, А. А.

Птушкі з пакінутых гнёздаў: гісторыя ў асобах : эсэ, нарысы/Алесь Марціновіч.— Мінск : Маст. літ., 2007.— 318 с. [8] л. іл.

ISBN 978-985-02-0906-1.

Вам надакучылі бясконцыя тэлесерыялы... Вы расчараваліся ў гульні любімых футбалістаў... Для вас ужо няма ранейшай радасці ад праседжвання гадзінамі ля камп'ютэра... І, увогуле, у вас такі душэўны стан, калі хочацца чагосьці такога, што дазволіла б і адпачыць, і кругагляд свой пашырыць, і адчуць сябе далучаным да гісторыі сваёй краіны і свайго народа... У такім разе паспяхайцеся набыць новую кнігу лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь Алесь Марціновіча. Вас чакае захапляльнае падарожжа ў краіну Беларусь.

**УДК 821.161.3-4
ББК 84(4Бел)-44**

Літаратурна-мастацкае выданне

Гісторыя ў асобах

МАРЦІНОВІЧ Алесь
(Марціновіч Аляксандр Андрэевіч)

ПТУШКІ З ПАКІНУТЫХ ГНЁЗДАЎ

Рэдактар *А. В. Спрычан*
Мастак *Л. І. Мялоў*
Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*
Тэхнічны рэдактар *В. І. Барута*
Стылістычныя рэдактары *М. А. Паддубская, Л. А. Дзядзюля,*
А. М. Анцытовіч

Падпісана да друку 12.03.07. Фармат 84×108^{1/32}. Папера афсетная.
Гарнітура Пецярбург. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 16,8 + 0,84 укл.
Улік.-выд. арк. 18,58. Тыраж 2000 экз. Заказ 736.

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Мастацкая літаратура» Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
ЛІ № 02330/0056778 ад 17.02.2004.
220600, Мінск, праспект Пераможцаў, 11.

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа».
220600, Мінск, вул. Чырвоная, 23.

*Да Гуркі адразу дайшоў сэнс прамоўленага ёю,
таму не спрабаваў удакладніць, што яна мела на
ўвазе. Апусціў галаву, стаяў, як абліты вадою.
Але Гальшка вырашыла дабіць яго цалкам:*

— Нам ніколі не быць жонкай і мужам!..

Яго як узарвала:

*— Запомні: гэты замак стане тваім апошнім
прытулкам да самай смерці!*

ISBN 978-985-02-0906-1

9 789850 209061

